

В.А. БЕГМА
Л.Е. КИЗЯ

ШЛЯХИ
НЕСКОРЕННЫХ

В. А. БЕГМА

Л. Є. КИЗЯ

ШЛЯХИ НЕСКОРЕНИХ

Звертаючись нині до ветеранів війни,
хочеться сказати:
Ви з честю виконали свій обов'язок
перед країною, перед партією,
перед історією.
Батьківщина-мати дякує вам.
Імена ваші навечно вписані в літопис
героїчних звершень радянського народу.
Навечно вписані в цей літопис
і імена героїчних партизанів,
які перетворили
тимчасово окуповані землі в пекло
для фашистських загарбників.
І сьогодні
як один з найяскравіших символів
справді народного характеру
минулої війни
постає перед нами мужній образ
радянського партизана.

Л. І. Брежнев

В. А. БЕГМА
Л. Є. КИЗЯ

ШЛЯХИ НЕСКОРЕНИХ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
1977

Автори книги, колишній секретар підпільного Ровенського обкому КП(б)У, начальник обласного штабу партизанського руху, командир з'єднання генерал-майор В. А. Бегма та комісар одного з партизанських з'єднань Л. С. Кизя розповідають про самовіддану, мужню боротьбу партизанів і підпільників Ровенщини в 1941—1944 роках, про їх бойову взаємодію з наступаючою Радянською Армією, про керівну і організуючу роль Комуністичної партії у розвитку всенародної партизанської боротьби.

Перевидання підготовлене з урахуванням авторських виправлень, зроблених після виходу книги у 1965 році у видавництві «Дніпро».

Літературний запис *Павла Автомонова*

Рецензенти:

доктор історичних наук *В. І. Клоков*,

кандидат історичних наук *Д. П. Григорович*

© Політвидав України, 1977

Б $\frac{10604-279}{М 201(04)-77}$ 127—78

ЧАСТИНА ПЕРША

(Оповідь В. А. Бегми)

ЗА СЛУЧЧЮ І ГОРИННЮ

I

Засідання тривало.

Здавалося, що у товаришів не було більше турбот в житті, крім тих, що зараз обговорювалися. Така вже натура у комуністів: хвилюватися, доводити своє і горіти тим, чим живе сьогодні держава.

Поблизу містечка Рокитне багаті поклади каменю, який виступає на поверхню землі. Той камінь має стати будівельним матеріалом. Треба тільки обладнати кар'єри, підвести колію від станції Клесів. Освоєння цих кар'єрів за сто кілометрів від обласного центру поблизу залізниці — вигідна справа. Найближчим часом кілька північних районів Ровенщини, які поки що славилися болотами та чагарниками, ставши промисловими районами, заживуть по-новому. Ось про все це міркували комуністи Рокитного весь вечір.

Час минав непомітно. Я сидів край столу президії, біля вікна. З вулиці невидимими струменями вривалося повітря, що пахло сосною. Десь у містечку співали дівчата. Поступово завмирили голоси на вулиці, згасало світло в будинках.

Розійшлися з партійних зборів, коли вже перевалило за північ. Але, як завжди після засідань та зборів, яких аж занадто буває у секретаря обкому партії, тієї ночі мені довго не спалося. Я підвівся, відчинив вікно,

Де-не-де сяjali яскраві зорі. Навкруги стояла тиша. Ані шелесне віде. Над вікном ледь-ледь ворухнуться листя кучерявої берези. Сторож біля пожежної вдарив тричі в рейку, і дзвін той відлунився в лісах. І зпову тихо-тихо, немов перед грозою. Заплющив очі. На думку спливла пісня.

Жпу буйну пшепцю, а серце радіє:
Рапіше я ниви не мав,
На пава трудився, я панові сів,
Із панської ниви врожай я збправ.
Тепер я щасливий, діждався я волі,
Щаслива й родина моя,
Жнемо пшепцю на рідному полі,—
Навіки це наша земля...

Наша земля. Скільки ще треба до неї докласти рук і хпсту! Треба неодмінно розпочати наступ на ровенські болота. Тисячі гектарів орної землі можна відвоювати у боліт од Сарн до межі з Білорусією. Вірилось, що так і буде. Висушимо болота, посадимо сади, запалимо вогні елек-трянцій, створимо сотні озер для риби і водоплавної птиці.

Раптом почувся стук у двері.

— Хто там?

— Товаришу Бегма! Василю Андрийовичу! Війна!..

— Що таке? Звідки такі відомості?

— По залізничному селектору сповістили,— сказав уже в кімнаті чоловік.— Луцьк і Ровно бомбардували. На Волині йдуть жорстокі бої.

«От тобі й пісня про щастя».

Миттю одягся і вийшов на вулицю. Містечко спало міцним передранковим сном. Сьогодні неділя. Хто міг думати, що вона виявиться такою чорною для нашого народу.

Глянув на небо. Але воно було чисте, бездонне й голубе, як і кожного погожого літнього ранку. У садках прокидалися пташки. З якогось двору вийшов чоловік з підсаком і вудками. Він, звичайно, ще нічого не знав.

Війна. В пам'яті зринають двадцять роки. Тоді я, п'ятнадцятилітній хлопчина, дуже хотів потрапити в загін по боротьбі проти банд, який був створений при херсонській окружній міліції. Перший бій. Я витримав його гідно, бо поруч були обстріляні бійці, яких підвести було б великою ганьбою. Серед них я відчув себе солдатом, якого вже не страшать ні кулі, ні багнети...

А як же зараз нашим прикордонникам, що вже зіткнулися з німецько-фашистськими військами?.. Важко. І, певно, як ніколи, важко. Як секретар обкому прикордонної області, я знав становище на державному кордоні. Новий кордон ще не достатньо укріплений. А зі старої смуги кордону уже зняті частини.

По дорозі зустрів свого помічника Степана Качуру та ще кількох товаришів. Всі йшли до райкому партії. А там мене одразу ж покликали до телефону. Це був другий секретар обкому. Голос його схвильований і сумний.

— Над Ровно німецькі літаки. Кілька бомб упало на житлові квартали. Зараз гасимо пожежі. Є поранені, вбиті...

— Негаймо їду.

Та чекати поїзда на станції було справою безнадійною, їхати ж автомашиною ризиковано; навкруги болота, піски. А зараз кожна хвилина дорога. Виручили рокитнівські залізничники. Десь знайшли стару дрезину, швидко полагодили її, і вона покотилася по колії.

У Сарнах зупинилися. Бригада малярів фарбувала стіни вокзального будинку у світло-блакитний колір.

— У вихідний працюєте?

— Так, товаришу депутат Верховної Ради,— відповів робітник, побачивши у мене на піджаку депутатський значок.— Хочеться скоріше привести до ладу вокзал.

Цієї хвилини почулося далеке гудіння. Високо в небі, поблискуючи крилами, з'явилися літаки.

— Кажуть, цієї ночі...— заговорив один з малярів і на півслові замовк, проводжаючи поглядом літаки.

— Що цієї ночі?

— Та, кажуть, наче німець кордон порушив, чи що,— продовжував робітник.— Війна начебто? Гомонять люди. Звичайно, не всяким чуткам треба вірити, товаришу депутат.

— А якщо й справді війна?

— Ну то й що,— промовив робітник, придивляючись до стіни, яку щойно фарбував.— Правда, гарний колір? Ніжний. Війна сюди не дійде. Наша армія не пустить ніякого німця.

— Ви так гадаєте? — запитав я.

— А як же інакше? Радянський Союз перемогти неможливо. А взагалі я не дуже вірю чуткам. Мало що

хто може напалести. Гей, хлопці! — звернувся він до товаришів. — Натискуйте! — і швидко подався по дощаному настилу до малярів.

«Війна сюди не дійде. Армія ваша не пустить ніякого німця». Так, о дев'ятій ранку 22 червня 1941 року бригадир малярів думав, що фронт не дійде до Сарн і Ровно, бо він був переконаний, що стався звичайний інцидент на кордоні.

Ми під'їздили до Ровно. В чистому небі над містом повисла чорна хмара диму, підфарбованого полум'ям. Пахло горілим.

— Василю Андрійовичу, — звернувся до мене Степан Качура після тривалої мовчанки. — Як по-вашому, чого більше у того маляра: упевненості чи благодушності?

Перед очима знову постав сарненський вокзал. Тут, у Ровно, плач дітей, метушня, сирени й дзвінки пожежних машин. І світлий вокзал, і розмова з робітниками здавались учорашнім, далеким, ніби сон...

Перші полонені, яких зустріли на вулицях, перші бомбові вирви, розтрощений бомбами будинок, з вікон якого завжди визирили на вулицю квіти, — все це врзалося в пам'ять від першого дня війни.

То був дуже гарний будинок. На балконах, обвитих диким виноградом, часто сиділи молоді матері з немовлятами. Тепер їх уже нема: ні дітей, ні матерів. Замість квітів — обгорілі черепки. На одному кінці вцілілої стіни звисає кляпоть обірваної шовкової фіранки.

Люди закінчують гасити пожежу. Похмури і ніби спокійні. «Гроза їх не злякала. Таких перемогти не можна», — подумав я.

В обкомі вже був майже весь партійний актив міста. Саме подзвонили з Києва. Говорив секретар ЦК КП(б) України товариш М. О. Бурмистенко.

— Що діється в Ровно?

А над обкомівським будинком кружили бомбардувальники.

— Бегма! Чого ж ви мовчите? — нетерпляче запитував Бурмистенко. — Що там за виття?

— Бомби, Михайле Олексійовичу, — нарешті промовив я у відповідь.

— Так... Наші частини з боями відходять на схід. Німці, напевне, будуть і в Ровно. Вживіть заходів. Насам-

перед евакууйте жінок, дітей. Вивозьте на схід цінності, промислове устаткування...

Кілька разів уночі й наступного дня дзвонив Михайло Олексійович, давав докладні інструкції і весь час нагадував:

— Запам'ятайте: головне — люди.

Додому забіг умитися. Дружина хвилювалася:

— Ти хоч у бомбосховище йди, коли сирена. Геройство нічого показувати.

— Що ти, Юліє? Хіба хтось посміє убити секретаря обкому? Та і взагалі я ще не збираюсь помирати.

— І не смішно! — журно похитала головою дружина.

У бомбосховище я бігав би і без порад, та не завжди вдавалося. І все через телефони. Дзвонили часто з Києва, Житомира, Новограда-Волинського і найбільше — з районів. Іноді з трубкою в руках я лягав на підлогу і, лежачи, розмовляв під свист бомб і тріскотняву зенітних батарей.

— Що робити з устаткуванням кам'яних кар'єрів? — запитували з Рокитного.

— Демонтувати. Приготувати до евакуації.

— А може, їхній наступ той... захлидеться? — Все ще мали якусь надію в Рокитному.

— Готуйте до евакуації цінне устаткування! Все! — гукнув я у телефонну трубку, пересилюючи гуркіт моторів.

2

На третій день війни Ровно гуло, як вулик. Вулицями йшли колони військ: піхота, артилерія, кіннота. Вони прямували на Клевань, до Луцького шосе. А їм назустріч — військові частини із Львова, Ковеля, валки евакуйованих і сім'ї військових, місцеві активісти, радянські й партійні працівники. Вимучені, голодні, обірвані, вони заповнювали вулиці, йшли в обком, облвиконком і військову комендатуру за допомогою.

А в Ровно тим часом уже евакуйовували промислове устаткування. Людей влаштовували як тільки могли. Видавали їм одяг, взуття, продукти харчування. У місті йшла мобілізація. Тисячам робітників, які збиралися до

військкомату, треба було виплатити зарплату за місцем роботи. Для цього потрібно було щось із п'ять мільйонів карбованців. Керуючий обласною конторою Держбанку Загора заявив категорично, що в банку грошей немає.

— Невже зовсім немає грошей?

— На зарплату немає. А з резервних сум я не можу брати ані копійки.

— Чому?

— Потрібен дозвіл з Москви,— відповів Загора так, паче це був не перший воєнний вівторок, а звичайнісінький мирний день.

— Ну й формаліст ви, Загора. Що ж подумують люди про нас, ідучи на фронт, а може, на смерть?

— Не можу. Тільки з дозволу Москви. Я за це відповідаю головою.

— Чого ви так за букву вчепилися? А якщо німець кине на банк дві фугаски? З грошей тих тільки дим піде! А людей не розраховали.

— Коли гроші згорять,— стояв на своєму Загора,— то це непередбачений випадок внаслідок фашистської агресії.. Тоді можна акт скласти при свідках... Тоді вся провина — на фашистів. А я ризикувати не стану. Я людина чесна.

Я подзвонив у Київ товаришеві Бурмистенкові.

— Скільки треба грошей?

— П'ять мільйонів.

— Обов'язково заплатіть людям. І негайно. Дійте залежно від обставин.

Я зітхнув полегшено і викликав в обком Загору.

— Тільки з дозволу Москви,— твердив він свос.

— Тобі хоч вухо черепком ріж!

Знову почувся гул німецьких літаків і постріли зеніток. Загора зблід мов стіна і присів. Бомби вже вибухали поряд. Бряжчали шибки, обклеєні навхрест папером.

— То буде людям зарплата? — я вирішив використати бомбардування.— Чуєте, як торохкає? У Ровно фронт, а ви чекаєте вказівки?

Загора затулив вуха.

— І знаєте, що може з нами бути через три хвилини?

— Все може бути, Василю Андрійовичу!

— Може бути, що ми з вами разом з Держбанком і обкомом злетимо в повітря, а тисячі людей, сім'ї яких

ми відправляємо в далекий тил, залишаться без копійки. Ви мене розумієте?

— Хай уже буде по-вашому! — нарешті вигукнув Загора. — Гроші видам. Тільки давайте розписку... Офіційне розпорядження. Бо ж про подібні ситуації в ніяких бумагах не сказано. За гроші відповідаю я. Тож прошу вас, Василю Андрійовичу, написати розписку. Так, мовляв, і так, я, секретар обкому партії, даю розпорядження взяти з резервного фонду п'ять мільйонів карбованців. Це й буде документ. Війна війною, а порядок мусить бути всюди, — поступово піддавався впертий керуючий. — Проклятий Гітлер, через нього доводиться порушувати фінансову дисципліну!

З вікна було видно, як палали цілі квартали міста. Щохвилини з'являлися німецькі бомбардувальники. Від вибухів гуло у вухах. А кілометрів за п'ятнадцять на захід від Ровно, за синьою смугою Клеванських лісів, теж бабахали гармати. Фронт наближався до міста, і ворог міг бути тут вночі, завтра вранці.

Взявши розписку, Загора вийшов. Я запалив цигарку. Стомився, як після справжнього двобою. Як же бути далі?.. Пригадалися слова секретаря ЦК КП(б)У: «Можливо, німці будуть у Ровно...» А в Житомирі, у Києві? «Вісім фашистських атак відбили. Але сили нерівні. Танків і літаків у них до біса», — вчувалися слова поранених прикордонників. «Ворога поки що немає сили стримати. Відхід неминучий. Отже на території, захопленій ворогом, треба залишати своїх людей — підпільників, партизанів. Така війна не може бути без партизанської боротьби. Треба залишатися тут, у тилу самому! — виникла думка. — Людей я знаю з перших днів Радянської влади. Місцевість теж знаю...»

Та розмірковувати було ніколи: повідомили, що коло міста висадився німецький парашутний десант. Треба негайно їхати на Київське шосе.

По дорозі перестрів групу по боротьбі з ворожим десантом. Люди бігли немов очманілі.

— Куди ви біжите? — зупинив їх.

— Ми виконуємо наказ командира...

— Чий наказ?

— Командира! — гуртом відповіли.

— Де ж він, ваш командир? — запитав, немов не помітивши старшого цієї групи.

— Хіба не бачите? Опде, попереду.

— Чемпіон! — гукнув я, тримаючись за кобуру револьвера. — Ти куди, мов заєць сполоханий?

— Німецькі парашутисти... Вони близько, — пробурмотів той.

— Ти їх бачив?

— Поки що ні. Але... Є точні відомості. Їх там... четверо чи більше. А в кожного якісь особливі автомати... не те що нашого зразка тисяча вісімсот дев'яносто першого дріб тридцятого року! Та ще, кажуть, у кожного балон з хлорпікрином.

— Балон з хлорпікрином? Їх четверо? А вас цілий взвод. Соромтесь! Ану зараз же повертайте назад. Чусте, панікери нещасні!

— А ти хто такий? Яке ти маєш право командувати? Я не збираюся підкорятися усяким штатським. Ще б чого не вистачало! Якийсь там директор «Маслопрому» та ще мені наказуватиме. Не сунь свого носа до чужого проса! Мені дороге життя, і я не збираюся підставляти голову під кулі німецьких автоматів. А на решту мені наплювати! Наша карта все одно бита. Проспали, проморгали! Кричали, що битимемо ворога на чужій території, а тепер пиши пропало! І геть з дороги, кажу тобі!

Я наблизився до цього чоловіка.

— Якщо ти не повернеш назад, то вже навіки втрапиш нюх не лише до хлорпікрину.

Боягуз зблід. Кинув швидкий погляд на мій депутатський значок і, кусаючи губи та озираючись, забурмотів:

— Хай, хай буде по-твому. Підкорюся й штатському. Піду. Та запам'ятай: воювати мене ти не змусиш, хоч би начепив ще один прапорець. У мене своя стратегія, я сам собі депутат і уряд! Вже досить вас наслухалися. Більше нема дурних...

Він раптом щодуху рвонувся від нас. Кілька чоловік з гвинтівками кинулись доганяти.

— Утікаєш, гадино! Продався фашистам? Від нас не втечеш, паскудо!

Втікача схопили. Він брудно лаявся, проклинаючи «всяких депутатів». Потім несподівано вихопив пістолет і націлівся в мене. Ще мить — і я лежав би мертвим. Та звенацька гримнув постріл. На землю впав панікер.

— Не годиться, Василю Андрійовичу! — почувся голос. — Отак можна й загинути від руки негідника.

Це говорив начальник ровенського гарнізону, що під'їхав на своїй машині і, помітивши намір зрадника, вистрілив першим.

— Ти будеш командиром,— сказав начальник одному з бійців самооборони.— А зараз — марш на свій рубіж.

— Запам'ятайте, що гідність ваша і честь людська перевірятиметься саме тепер, коли вашій країні найтяжче. Вірте в наш народ. Ми все одно переможемо, як би важко нам не було... А тепер ідіть і знищуйте ворога,— звернувся я до бійців.

3

У напрямку Луцьк — Ровно — Дубно — Кременець Гітлер разом з іншими військами кинув танкову армію під командуванням генерала Клейста, поставивши перед нею завдання раптовим ударом розгромити передові частини радянських військ, блискавично захопити Луцьк, Ровно, Дубно, вийти на оперативний простір Північно-Подільського плато і звідти розвивати дальший наступ до Тернополя на південь і Житомира та Києва на схід. Радянські танкісти й моторизовані частини мужньо стримували шалений натиск ворожого кулака. В ці дні з обох боків у боях брало участь кілька тисяч танків. Клейст прагнув форсувати в районі Дубно річку Ікву і по радянських тилах дійти до Дніпра. Там захопити переправи і таким чином завершити оточення великого угруповання.

Ось що писав у своєму службовому щоденнику начальник генерального штабу сухопутних військ фашистської Німеччини генерал-полковник Гальдер у зв'язку з підготовкою до війни проти Радянського Союзу:

«5/XII 1940 р. 15.00 — 19.00. Нарада у фюрера...

Мета операції: знищити живу силу Росії...

Зосередити великі сили в південній групі. Російські війська мають бути розбиті західніше Дніпра. Авіацію кинути на переправи через Дніпро!

Противник має бути розсічений ударами сильних флангових угруповань північніше й південніше прип'ятських боліт і оточений у кількох «котлах»...

5/II 1941 р. В штабі групи армій «А»... Воєнну гру під керівництвом генерала фон Зоденштерна дуже добре розіграно й обговорено. Виявлено, що в районі на захід від Дніпра важко буде оточити противника одним північним крилом, якому до того ж загрожує затримка з боку прип'ятських боліт...

28/II 1941 р. Генерал-лейтенант Паулюс:

а) Результати воєнної гри Гудеріана досить успішні. Керівництво розраховувало досягти лінії гирла ріки Прип'ять за 11 днів...

17/III 1941 р. 15.00—20.30. Нарада у фюрера (з полковником Хойзінгером)...

а) Болота в районі Рокитного, очевидно, не є важкопрохідним районом (1). Тут, очевидно, армії зможуть пересуватись».

Отже, гітлерівські генерали ще за півроку до початку війни почали військову гру на картах свого генерального штабу, маючи намір розбити нашу армію ще на підходах до Дніпра і вже на одинадцятий день вийти до гирла Прип'яті й захопити переправи через Дніпро.

Та ще на захід від Ровно зав'язались запеклі танкові бої. Механізований корпус генерала Д. І. Рябишева відбивав атаки одну за одною. 27 червня в боях під Дубно танковий загін, очолюваний бригадним комісаром М. К. Попелем, розгромив шість дивізію фашистів разом з її штабом. Було взято в полон сотні танкістів і самого командира дивізії. Наступного дня поблизу села Заболотці бійці ремонтно-будівельного батальйону, озброєні тільки гранатами, вступили в бій з півсотнею легких німецьких танків. Три танки були підірвані, а з дванадцяти танкістів втекли, залишивши машини серед поля. Радянські танкісти на Волині й Ровенщині в нерівних боях перешкодили гітлерівському командуванню здійснити план блискавичного просування до Києва і дніпровських переправ.

У такій обстановці обком партії й виконком обласної Ради депутатів трудящих продовжували роботу по евакуації міста. Загони народних ополченців і всі комуністи допомагали військам на оборонних рубежах в районі Ровно і Дубно...

Дубнівський район був одним з найбільш економічно міцних районів області, а його центр — Дубно — гордістю Ровенщини з давніх часів. Його легендарна фортеця ви-

стояла перед татаро-монгольською ордою. Вона зі своєю історією павіки опоетизована в безсмертній книзі Миколи Васильовича Гоголя «Тарас Бульба». А в 1920 році Дубно вітало прихід Першої Кінної. Тут був її штаб.

У вересні 1939 року трудящі Дубнівщини радо зустріли свою визволительку — Червону Армію — і дружно почали перебудовувати господарство на новий, радянський лад. Піднялася промисловість, яка за часів польських панів була дуже убогою. Колишні наймити і малоземельні селяни у селі Сатиїв вигнали з мастку поміщика Богудького, об'єдналися в артіль уже в перші дні встановлення Радянської влади, і за два неповних роки колгоспники зажили заможнo, щасливо. До весни 1941 року в районі було вже 45 колгоспів. Колгоспи міцніли на очах, і в цьому велика заслуга місцевих активістів, яких нараховувалося в районі понад дві тисячі.

22 червня о четвертій годині ранку на Дубно упали бомби. Вибухи підняли на ноги все місто. Вже через півгодини партактив зібрався до райкому партії. Всі були схвильовані, стривожені. Товариші обступили секретаря райкому партії Денисенка Олексія Івановича.

— Чиї літаки бомбардували місто?

— Невже їх не змогли зупинити на кордоні?

— Що діється в світі?

— Москва поки що мовчить, — відповів Денисенко. — З обкому партії теж ще нема ніяких повідомлень. А літаки з хрестами — це гітлерівські.

— Не може бути! А договір про ненапад? — заперечив хтось.

— Гітлеру, може, й потрібен був той договір для того, щоб зненацька напасти на нас, — сказав Вячеслав Івончик, завідувачий відділом пропаганди і агітації райкому. — Треба зараз переговорити з товаришами і братися до зброї. Ясно, що наші літаки не можуть бомбардувати своє місто, коли небо незахмарене, коли нема війни.

— Не панікуй, товаришу Івончик. Це провокація. Ось побачиш, увечері буде нота нашого уряду і нота-відповідь. Там всі крапки над «і» поставлять.

— Уже поставили. Сотня бомб на місто. Ще добре, що льотчики не цілилися...

Незабаром надійшло й повідомлення з обкому партії: війська фашистської Німеччини без оголошення війни

порушили кордони, гітлерівська авіація бомбардувала радянські міста й села.

Перед партактивом ставилось завдання боротися проти паніки, розгубленості, допомагати прибулому з прикордонних районів населенню.

24 червня за вказівкою обкому партії почалася евакуація підприємств і установ з Дубно; створювався озброєний загін з партактиву. За цю справу енергійно взявся Вячеслав Івончик. Збройні групи стали охороняти найважливіші об'єкти, підготувались до боротьби з ворожим десантом. Партактив перейшов на воєнний лад. Штаб розмістився в райкомі партії. Загін очолив секретар райкому Денисенко.

Комуністи були послані надзвичайними уповноваженими на телефонну станцію, на телеграф, електростанцію. Вони відповідали і за роботу цих об'єктів, і за їх охорону.

25 червня перший секретар Дубнівського райкому партії О. І. Денисенко сповістив, що в район Дубно ось-ось має підійти велика колона радянських військ з танками, і небезпечно становище, яке утворилось тут в результаті прориву німецьких танків, незабаром розрядиться. Однак наші танки біля села Варковичі були піддані нищівному бомбуванню і звернули в іншому напрямку. Тим часом до Дубно вже підійшла велика колона бронетанкових частин ворога.

Гітлерівці розпочали обстріл міста, хоча там військових частин і не було. Снаряди упали на старовинний замок, де перебував комендантський взвод по охороні складів та комендатура. Замок загорівся. Почали вибухати снаряди і біля будинку райкому партії.

В ці критичні хвилини виявилось, що автомашини, на яких партактив повернувся з Ровно, зникли. Коли почався артилерійський обстріл, шофери з працівниками деяких установ без дозволу секретаря райкому в паніці виїхали з Дубно. Але біля повороту на Ровно автомашини були зустрінуті німецькими танками. В нерівному бою люди загинули. Убитий був і начальник відділу НКВС Я. В. Винокур. Бійці з райкому партії залишилися без машин. Така звістка вразила товаришів. Денисенко спробував зв'язатися з обкомом партії, але марно. Лінія була пошкоджена. Вирішили прорватися в степ:

На околиці Дубно їх обстріляли фашистські мотоциклісти-автоматники. Група звернула до річки Ікви, в болото. В очерет не могли, звичайно, пройти ні танки, ні мотоциклісти. Години через дві група була вже в полі, під селом Іванне. У хлібах натрапляли на розрізнені групи військових, що відбилися від своїх частин. З командирів тут були полковник і майор. На озброєнні військові мали ручний кулемет та гвинтівки. Вирішили разом зайняти оборону між селом Іванне і ближніми хуторами за два кілометри від шосейної дороги, по якій просувалися ворожі війська.

— Треба вислати в розвідку людей, що добре знають місцевість,— запропонував полковник.— Нехай з'ясують обстановку. Якщо розвідників викриють, то нехай вони про це сповістять пострілами. Живими ворогові ми не повинні здаватися. Будемо битися до останньої можливості.

— Івончик, Хмиленко! — звернувся Денисенко до завідуючого відділом райкому і секретаря райвиконкому.— Підготуйтеся — і в розвідку...

— Єсть!

Івончик і Хмиленко віддали партквитки Денисенку і пішли через хутір до шосе.

Незабаром вони зустріли хлопця на велосипеді. Він привітався і запитав:

— Куди прямуєте?

— А ти сміливий! Роз'їжджаєш і не боїшся німців.

— А чого мені їх боятися? Я сам з Німеччини повернувся. Діждався свого.

— Молодець! — похвалив Івончик і поглянув на Хмиленка, мовляв, як далі діяти.

— А у вас невтішний вигляд. Ви що, з підпілля? — запитав німецький лазутчик.

— Так, так,— підхопив Івончик.— Дісталось нам від більшовиків.

— Тоді й вам нема чого боятися німців. Навпаки, треба встановити зв'язок з німецькою армією, щоб разом проти совітів.

— Ми теж про це думаємо. Але ще не розібралися, де тут свої, а де чужі.

— Ось іде колона німецької армії. У них перекладач. Я зараз спитаю у нього.

Німецький прихвостень перемовився з солдатами і повернувся до Івончика і Хмиленка.

— Щоб не потрапили ви до більшовиків, то знайте: німці зайняли такі пункти... А в Дядьковичах червоні.

— Може, ти допоможеш нам і влаштуватися в якогось господаря, поки фронт піде далі на схід?

— Ось у цьому селі,— показав він рукою,— уже німці. Тут ви можете перебути. Я вас проведу.

— Чого ж бо ми йтимемо по дорозі,— торгувалися розвідники.— Краще хлібами до села. Звідки німцям відомо, хто ми...

— А й правда. Кажуть, з Дубно вийшли комуністи, коли вже там були німецькі війська.

Поки йшли, той розповів усе, що знав, вважаючи цих двох за своїх спільників.

— А тепер клади велосипед на землю! — наказав Івончик, витягнувши пістолет.— Люди наші стільки крові пролили, а ти встиг уже продатися?

— Себто? — кліпав той очима.

— Ходімо.

— Що за жарти? — не розумів або удавав, що не розуміє, фашистський лакуза.

— Учили тебе в Берліні та не довчили. Почув, що ми розмовляємо українською мовою, і вже подумав, що такі ж, як ти. Не твоя це мова й не мова твоїх націоналістичних запроданців, а мова народу, безвусий перевертню!.. А тепер розкажуй все про ворожі війська.

Маючи відомості розвідки, загін пішов до білогородського лісу. На полі зустріли гурт людей з лопатами. Вони працювали на польовому аеродромі. І тепер опинилися у ворожому оточенні.

— Прийміть і нас,— звернувся їхній старший до полковника.

— Ви ж без зброї.

— Але ж ми свої люди. Здобудемо зброю в бою! — говорив командир роти будівельників — старший лейтенант.

— Ви розбийтеся на маленькі групи і пробірайтеся на схід,— порадили військові.

— Ні, ми краще з вами підемо.

— А ви як гадаєте, товаришу секретар райкому? — звернувся полковник до Денисенка.

— Це погано, що вони без зброї, та ми їх повинні взяти.

— Як хочете. Тоді ми підемо самі, наша основна мета — влитися у свої військові частини,

— Справа ваша. А ми об'єднаємося з цими робітниками, — сказав Денисенко.

— Оце справедливо. У першому ж бою зброя знайдеться! — сказав старший лейтенант. — А з вами я особисто не можу піти, товаришу полковник. Мені цих людей довірили, і я з ними мушу бути до кінця.

Вночі група військових покинула розташування загону. Партактивісти і робітники шукали місце, де б можна було перейти автомагістраль і проскочити у Смизькі ліся, що тягнуться аж до старого кордону, і там вийти з оточення. Звичайно, в ці дні люди навіть не думали про можливість партизанської війни з фашистськими військами. І тому кожен з них прагнув пробитися до своїх і там починати заново боротьбу. «Тільки коли опинишся по той бік лінії фронту, у тебе буде чиста совість». Так думало тоді багато людей і той полковник, що пішов з гуртом бійців «своєю дорогою», залишивши беззбройних робітників, які будували військові об'єкти.

Розвідка встановила, що з Бродів і Червоноармійська на Вербу і Дубно з боями просуваються радянські бронетанкові частини 8-го механізованого корпусу генерала Рябишева і комісара Попеля. Вранці 28 червня радянські танки, змітаючи з автотраси фашистські війська, наблизилися до Дубно. Загін партактиву пішов назустріч радянським танкам.

Вночі розпочали наступ на села Верба, Птича. Ворог зустрів їх шаленим кулеметним вогнем. Але це не зупинило атаки. З вигуками «Ура!», «Вперед за Батьківщину!» батальйон увірвався на ворожі позиції. Німецькі солдати почали тікати.

Не обійшлося без втрат. Загинув Сидір Козійчук, колишній політичний в'язень та організатор страйків за часів панської Польщі в селах Крилів, Олибів, Варковичі, а в передвоєнні роки — депутат Верховної Ради України, голова Дубнівської міської Ради. Загинув молодий комуніст Калиниченко з села Кривухи. Поранений був і секретар райкому Олексій Денисенко.

Дві кулі прошили ногу Івончику, завідуючому відділом пропаганди та агітації райкому. Але кістки вони не зачепили, і Вячеслав Івончик навіть не сказав про своє поранення товаришам. Були поранені й інші.

В цьому бою німці були розгромлені. Запаливши села, вони втекли з позицій.

— Це вам квіточки! Ягідки, пани фашисти, ви скуштуєте згодом!

— На нашій землі ви не дуже розгуляєтесь!

— Ми зіб'ємо вам гонор! — говорили товариші, які привели полонених.

Серед полонених був обер-лейтенант. Він уже мав досвід, брав участь у поході на Францію, служив у бронетанкових військах генерала Роммеля, був нагороджений залізним хрестом. Полоненого передали військовим розвідникам.

Атаки радянських танків тривали й наступного дня. Танкісти бились до останнього снаряда, а коли кінчалося пальне й боєприпаси, вони йшли на таран німецьких танків. На полях біля сіл Башарівка, Перелятин, Ситне славі танкісти залишили розбитими, спаленими десятки ворожих танків. Ворог біля сіл Верба, Птича, Тараканів був розгромлений.

Танки пішли на Дубно. Слідом за ними на автомашинах рухались піхота і загін цивільних.

В дорозі колона розділилась на дві групи. Одна з них попрямувала до Смизьких лісів, щоб там перетнути шлях ворожим військам.

Але ворог зустрів групу нищівним вогнем. На міні підірвався броньовик, в якому їхав командир групи. Незважаючи на свинцеву зливу, полковник вискочив з броньовика і з вигуком: «За мною!» — повів бійців в атаку.

Бійці кинулись за ним. Ворожа засідка була розсіяна. Вже коли утікали вороги, міна вибухнула біля ніг полковника, і він упав тяжко поранений. Вдруге був поранений Івончик.

— Вперед! Ще один удар — і ми будемо в старих окопах! — з останніх сил вигукував полковник.

Попереду справді виявились окопи ще з часів минулої світової війни. В них можна було тримати оборону. Полковника однесли до санітарної машини. Прізвище його залишилося невідомим, але мужність, незламна воля радянського командира стали прикладом для його товаришів по зброї на довгі роки війни.

Після безперервних боїв невеличкий загін з партактиву шість днів блукав по лісах Ровенщини і Тернопільщини. Загін знищив двадцять автомашин ворога із снарядами і амуніцією, розгромив ворожий обоз із ста підвід, що охоронявся ескадроном кіннотників.

Ось що писав у своєму службовому щоденнику про становище фашистських військ в районі Дубно вже згадуваний генерал Гальдер: «29/VI 1941 р. (8-й день війни)... На фронті групи армій «Південь» тривають великі бої. На правому фланзі 1-ї танкової групи 8-й російський танковий корпус глибоко вклинився в наше розташування і зайшов у тил 11-ї танкової дивізії. Це, очевидно, викликало великі безпорядки в нашому тилу в районі між Бродами і Дубно. Противник загрожує з південного заходу Дубно, а це, враховуючи наявність великих запасів зброї й спорядження в Дубно, вкрай не бажано...

Щоб посилити праве крило групи армії, яке, обминаючи Ровно, може зазнати атаки противника з півночі із східної частини Полісся, слід своєчасно зробити перерозподіл артилерії, саперних частин і частин зв'язку...»

Про загрозу північному флангові німецьких військ з району прип'ятських боліт Гальдер писав і на дванадцятій день війни.

Як бачимо, гітлерівським генералам не вдалося повторити на нашій землі ту гру, яку так «успішно», за висловом генерала Паулюса, провів Гудеріан на столах канцелярії генерального штабу.

4

27 червня великі сили німецьких танків і моторизованої піхоти почали наступ на Ровно. З Луцького шосе, з приміського селища Видумка, вдарили важкі міномети.

Обком партії переїхав у містечко Гоща. Я потелефонував у Київ, у ЦК КП(б) України.

Трубку взяв Бурмистенко. В цю мить згадалися ще недавні розмови про величезні масиви поліської цілини, відвойовані в боліт, про густі трави на торф'яних луках, помережаних каналами, про молоді рясні сади, про тисячі качок на озерах... «А як же з усім цим?» — ледве не запитав... Але сказати довелося інше:

— Погані в нас справи.

— Як це погані? Говоріть зрозуміліше, — запитав секретар ЦК.

— Ровно у вогні. Ми переїхали в Гощу.

— А людей вивезли?

— Так. Важко довелося. Були й жертви. Але люди врятовані!

— Про людей зараз найбільша турбота, бо ж на них надія держави, надія історії. Ворог сильний, підступний і лютий. Ми теж трохи дали маху, не все врахували. А тепер слухайте далі. Ворог займе вашу область. Самі розумієте, що на війні бувають і відступи, і наступи. У тилу ворога, на тимчасово окупованій території, ми повинні залишити комуністів для підривної роботи. Треба подумати про створення підпільного обкому. Прошу вас звернути серйозну увагу на добір людей. Вони мусять бути хоробрими, розсудливими і безмежно відданими Батьківщині.

— Розумію,— і я повільно поклав трубку.

«Люди повинні бути хоробрими, розсудливими і безмежно відданими...» З кого ж скласти цей підпільний обком? Часу так обмаль. В області багато хороших комуністів. Але підпільна робота особлива, вимагає не лише хоробрості, відданості справі й розсудливості, а й знання місцевих умов і людей. Не кожен чесний товариш може впоратися з таким завданням. Війна зненацька поставила такі питання, про які ще тиждень тому не мали й гадки. У пам'яті я перебрав кілька десятків імен комуністів, членів обкому, райкомів. Вони всі були активними учасниками мирного будівництва, їхніми руками велась реконструкція народного господарства, індустріалізація, колективізація. Але мало хто з них знав, що таке підпілля, закони конспірації. Одне було зрозуміле: не приїжджі зі сходу товариші, а місцеві комуністи можуть якнайкраще впоратися з цим завданням.

Скликали засідання бюро обкому. Обговорювали це насущне питання. Підвівся секретар Клесівського райкому партії Валер'ян Сонін — високий, широкоплечий, чорновусий чоловік із загрубілними, сильними шахтарськими руками.

— Підпільний обком. Я так розумію, що дехто з нас мусять залишитися в тилу ворога. Прошу першим записати мене. Життя не пошкодую, а завдання партії виконаю,— сказав Сонін.

— А ви знайомі з правилами конспірації? — спитав я.

— Як сказати, Василю Андрійовичу. Спеціально, звичайно, не вчився. Працював довгі роки на шахті. З книжок знаю про підпільників і конспірацію. Та це діло важивне! Не святі горшки ліплять. Гадаю, що головне — мати більшовицький нюх. Запишіть. Справлюся.— Його великі чорні очі благально дивилися на мене.

— Вас же за кілометр видно. Та ще й вуса запорозькі. З першого разу помітять гестапівці й поліцаї.

Сонін спохмурнів.

— Ви мені не вірте? — тремтячим голосом запитав він.— Тоді так прямо й скажіть: «Ми тобі не віримо!» Якщо я тут не придатний, то прошу сьогодні ж дати мені дозвіл йти на фронт!

— Ми вам віримо, товаришу Сонін. Але зрозумійте, працювати доведеться у неймовірно важких умовах. Нашими ворогами тут будуть не лише німецько-фашистські окупанти, а й їхні прихвосні — українсько-буржуазні націоналісти. Частина з них уже прибула сюди, пройшовши до цього школу німецької розвідки.

— Я розумію всю складність, і тому прошу послати мене на підпільну роботу! — наполягав Валер'ян Сонін.

Того ж дня для роботи в тилу ворога було відібрано кількох комуністів. На підпільну роботу залишалися вчитель Острозької середньої школи Іванов, голова Висоцького райвиконкому І. П. Кабак, завідуючий райвно Д. О. Храбко та інші товариші. Але ще не було людини, яка б узяла на себе керівництво саме ровенським підпіллям. Пригадалися вересневі дні 1939 року, перші зустрічі з місцевими активістами, політв'язні, що їх визволили з польської тюрми. Серед них був і Терентій Новак. Останнім часом він навчався в учительському інституті, був активним комуністом. Треба було негайно розшукати Терентія Новака. Але тут підійшов завідуючий промисловим відділом обкому Чепурний.

— Залиште і мене в підпіллі, товаришу Бегма. Що, я гірший за інших? Битимуся до останньої краплі крові.

— А зніміть сорочку...

Чепурний закліпав очима, а потім здивовано промовив:

— А-а! Здогадуюся! Коли ми їздили на Горинь купатися, то ви, мабуть, помітили на моїх грудях татуїровку?

— Невже ви з таким «живописом» на тілі хочете залишитися на підпільній роботі?

— А чому ж ні? Що, я перед ними сорочку скида-
тиму?

— Це ж несерйозно.

— Не розумію,— розвів руками Чепурний.

— Та ви ж «значний», та ще й особливо. І на руках
знак.

— А чого це я потраплятиму в лапи фашистському
катові? Дауськи! Та я з першого дня війни мріяв про
справжню боротьбу, про героїчну роботу. Залиште мене,
товаришу секретар обкому...

Коли всі розійшлися, розмова про Терентія Новака
була продовжена.

Новака знали в обкомі партії з вересня 1939 року.
В ті незабутні дні я був керівником тимчасового управ-
ління Волинського воєводства. Познаюмився я з Нова-
ком, коли визволяли з в'язниць під час приходу Червоної
Армії політв'язнів. В одній з груп цих борців за долю
народу був молодий, середній на зріст чоловік. Розумні
голубі очі, високий випуклий лоб, бліде, майже юнацьке
обличчя, порізане передчасними зморшками. Терентій
Новак, як член Комуністичної партії Західної України,
за підпільну роботу серед робітників і селян був заареш-
тований і засуджений панським судом. Сидів він у тем-
ній, з мокрими стінами одиночці. Скільки довелося ви-
страждати цій молодій людині!

— Спасибі,— казав тоді Новак, обіймаючи своїх ви-
зволителів.— Я всі ці роки вірив, що сюди прийдуть брати
наші зі сходу, що панське ярмо нарешті спаде з шиї моїх
земляків. І віра та допомагала мені...

— Куди ж тепер?

— Куди пошле партія,— відповів юнак.

— Але ви молодий. Вам учитися треба.

— Так, я хочу вчитися.

— Жаль, що немає у вас середньої освіти. У Ровно
починає працювати учительський інститут,— щиро по-
жалкував я.

— Середню освіту я маю. Гімназію закінчував у тюр-
мі,— і він винувато усміхнувся.— Я не для красного
слівця так сказав. Я багато читав у в'язниці. І немало
підручників студював...

— Тепер будете радянським студентом!

За кілька днів до початку війни Новак розповідав, що
23 червня у нього останній екзамен в інституті з історії.

Та сталося так, що не лише Новаку, а й усім радянським людям з 22 червня довелося складати жорстокий екзамен з новітньої історії. Двадцятидев'ятирічний Новак був загартований у підпіллі ще за часів панування польських поміщиків і капіталістів, він міг тепер очолити ровенських підпільників. До того ж в обкомі партії є його заява з проханням залишити у ворожому тилу.

Новака ми розшукували цілий день і не знайшли.

— Не знаю, де тепер і шукати,— казав помічник секретаря обкому Степан Качура.— Якщо він у Ровно залишився, то чому не зайшов в обком? А може, він уже в Житомирі чи в Києві?

— Новак, напевне, нас розшукує. В такий час він не може не зустрітись з нами.

— Вам видніше. Ви його знаєте краще, Василю Андрійовичу,— сказав Качура.

Та ось все-таки розшукали Новака, і він з'явився в обкомі партії, який тимчасово розмістився під Новоградом-Волинським.

— Ми ознайомилися з вашою заявою,— сказав я,— і є думка залишити вас на підпільну роботу.

— Бажано б у Польщу... Я знаю мову, маю товаришів по підпіллю...

— Все це вірно. Але ж ви не розвідник. Партія хоче послати вас у підпілля. І ближче, ніж у Польщу...

— Здогадуєся, Василю Андрійовичу, у Ровно.

— Так, у Ровно. Ви залишаєтесь у підпіллі. Перебазуйтеся в якесь село чи містечко, а згодом у Ровно. Це важливо для нас. Завдання важке, відповідальне. Робота ця залежить, буду називати тебе на «ти», як брата, від твоєї мужності, розсудливості, від уміння боротися за будь-яких обставин.

— Розумію, Василю Андрійовичу.

— Ми віримо, тобі це завдання по плечу, як справжньому революціонеру.

— Спасибі за довір'я. Я виправдаю його.

— Війна буде тяжча, ніж ми могли передбачити. Але, що б там не було, ми переможемо фашизм. Пам'ятаєш, як у тій пісні: «Хоч тяжко буде,— переможемо! Нехай живе Свобода і Комуни стяг!»

— Знаю цю пісню. Вірю в перемогу стяга Свободи і Комуни! — сказав розчулено Новак.

— А тепер дай мені свої документи. Посилаємо на

партійну роботу, а партквиток одбираємо. Внески будеш віднині сплачувати ударами по фашистських окупантах...

Новак поклав на стіл посвідчення депутата Ровенської міської Ради, військовий квиток, студентський матрикул, а партквиток віддав мені в руки.

— Твій партійний квиток зберігатиметься в Центральному Комітеті. Одержиж його, коли закінчиш роботу в тилу ворога. Вірю, що ми зустрінемося. А тепер повернемо й поговоримо докладніше, як і з чого починати...

5

Ось уже два тижні, як наш Ровенський обком партії на колесах. Багато працівників пішло на фронт.

Кілька разів за дорученням ЦК КП(б) України я виїздив у Коростень. Там ішла евакуація устаткування. Залізничний вузол був забитий ешелонами, які прибували із заходу. На довжелезних ешелонах можна було побачити різні машини, цинкові чани, ферми для мостів, штабелі книг. Все, немов гайворонням, обліплене людьми з клунками, чемоданами. Все рухалось, поспішало на схід. У повітрі проносились ворожі винищувачі. Навколо станції — зенітки.

Разом з головою Ровенського облвиконкому Ф. К. Щербакком ми підійшли до вагонів.

— Щось не видно устаткування з Клесова. Невже не відправили?

— Боюсь, що так, — відповів Щербак.

Пішли до чергового по станції.

— З кам'яних кар'єрів? Другу добу чергую, а таких ешелонів не бачив. Не проходили.

Справи погані. Устаткування надто дороге для держави, щоб залишити його ворогам. А може, той состав був знищений під час бомбардування? Подалися на телефонну станцію. Із Сарн дівчина-телефоністка повідомила, що в місті спокійно, хоча десь близько стріляють гармати.

— З'єднайте мене з начальством станції, — попросив я.

— Цього зробити не можна. У місті закінчується евакуація. Сьогодні вранці на станції зняли всі дрти.

Викликали Клесів. Намагалися поговорити із Соніним. Але відповіді звідти не було. «Треба комусь поїхати в Сарни!» — подумав я і подзвонив у Київ товаришеві Бурмистенкові. Розповів про свою тривогу за устаткування.

— Я розумію. Вам хочеться подивитися, що діється на Ровенщині? Ідьте. Тільки будьте обережними.

І ось кілька автомашин помчали на Сарни. О дванадцятій дня ми були вже там.

Роботи багато. Десятки питань треба було вирішувати тут — і негайно: евакуація поранених бійців у тиллові госпіталі, організація боротьби проти фашистських диверсантів, робота залізничного вузла, й ще, й ще... Ця робота не припинялася навіть під час бомбардування. Жителі гасили пожежі. Через годину-дві після нальоту в місті відновлювався порядок: знову починала працювати перукарня, людям роздавали сіль, гас, мило, сірники.

Коли бої йшли в семи-п'яти кілометрах од міста, до Сарненського райкому прийшла вже літня жінка — Домаха Губська.

Довго вона дивилася на приїжджих, а потім запитала:

— А хто тут з вас найстарший?

— А навіщо вам, тітко?

— Прийшла я, товаришу, сказати спасибі. Сьогодні нам хліб дали. Це добре. І порядок зараз. Я вже примітила: де комуністи, там і порядок. Владу Радянську ми завжди будемо пам'ятати, навіть коли прийдуть ті супостати.

Викликали заступника начальника товарної станції.

— Ешелони до Клесова відправлені? — спитав я.

— Два. А два ще не встигли. Та вони майже готові.

— Кожна хвилина дорога!

— Не встигаємо. У мене немає машиністів. От і сьогодні був наліт німців. Знову двох машиністів поранило.

Години через дві ешелони один за одним пішли на Клесів. Звідти подзвонили, що почали вантажити устаткування.

Надвечір ми виїхали до Новограда-Волинського.

Дорога вузька, з вибоїнами після проходу танків. Колеса грузли в піску. Над шляхом чатували могутні гіллясті дуби, мовчазні і наче сумні. Похитувалися височенні сосни, такі зелені й величні на тлі безхмарного світлого неба.

Повітря чисте. Ліс чудесний, сповнений пташиного передзвону, пахоців. Квіти, птахи, струмки і буйна зелень — на все це обкомівці дивились зачарованими очима, часом забуваючи про війну, ворожі танки, бомбардувальники. Та забуття це тривало недовго. Думки поверталися знову до фронту, до людей, які гинули цієї хвилини, які тряслися на товарняках, евакуюючись на схід.

Як там Новак, Сонін, Кабак, Кринько, Храбко, Маслюк, Іванов — усі товариші, залишені обкомом у тилу фашистів?

Тільки-но ми прибули до Новограда-Волинського, як мене повідомили, що товариш Бурмистенко викликав перших секретарів обкомів до Києва.

6

У Києві в ЦК я зустрів багато знайомих, з якими не раз доводилося бачитись у мирний час. Я саме розмовляв із секретарями Чернігівського і Кам'янець-Подільського обкомів товаришами О. Ф. Федоровим і О. І. Власовим, коли підійшов М. С. Співак, секретар ЦК КП(б) України по кадрах, і запросив усіх до кабінету другого секретаря.

Михайло Олексійович Бурмистенко підвівся з-за столу, потиснув кожному руку. Обличчя його було стомлене, почувалося, що він майже не спав — так багато доводилося працювати. Лише в голубих очах іскрилися вогники — відблиск невичерпної енергії.

Час від часу він брав телефонну трубку, вислухував інформації, давав поради, вказівки. З фронту цікавилися, що діється у Києві, в областях. У перервах між телефонними розмовами Бурмистенко розпитував про справи у прифронтових районах, про евакуацію великих підприємств, про забезпечення населення продуктами, про роботу сільських Рад. Серед цих питань було, звичайно, головне — всебічна допомога Червоній Армії і евакуація підприємств, людей та цінностей на схід.

— Майте на увазі, товариші, — говорив Михайло Олексійович. — Перед нами не звичайна армія воюючої держави. Перед нами німецькі фашисти — досвідчені грабіжники, які прибрали до рук майже всю Західну Євро-

пу. А щодо жорстокостей, то гітлерівський «новий порядок» чорніший від найчорніших режимів, які будь-коли знала історія.

Бурмистенко дещо занотовував до блокнота. Обличчя його тоді ставало похмурим, задумливим. Після коротких інформацій секретарів обкомів він спокійно зауважив:

— Я вислухав вас. Мушу відзначити, що ви добре знаєте обстановку на місцях. Які запитання будуть до мене?

— Треба, щоб ЦК дав інструкцію,— сказав хтось із секретарів,— про дальші дії. Як далі бути? Війна ж...

— Авжеж, війна,— промовив секретар ЦК. Він показав рукою на великий стіл під стіною. На столі лежали гранати, німецькі автомати, напівавтоматичні гвинтівки, пакети вибухівки.

— А документ уже є. Це директива Раднаркому Союзу РСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня. Тези цієї директиви були розгорнені у промові голови Раднаркому 3 липня. Прифронтові обкоми читали цю директиву. Всі слухали цю промову?

— Слухали!

— Оце вам і директива партії, і вказівки. Там усі пункти і параграфи. Їх просто треба запроваджувати в життя. У нас одна інструкція — бити ворога! Всюди: на фронті, у тилу, де б він не з'являвся. Не давати йому спокою ні вдень ні вночі. Німецькі фашисти повинні відчувати, що вони не в Бельгії і не в Нідерландах, навіть не у Франції. Вони повинні відчувати на своїй шкурі, що Радянський Союз — навіть не Англія, яку вони намагаються роздушити, мов горішок. Ми любимо свободу, за неї платили своєю кров'ю. І хоч зараз армія наша відступає, все одно вона найсильніша в світі, бо вона армія революції, армія вільного народу, армія справедливої справи.

Після невеликої паузи, показуючи на речі, розкладені на столі, Бурмистенко усміхаючись сказав:

— Це наш партизанський арсенал!

Він брав то одну, то іншу річ, вертів її в руках, показував присутнім, з'ясовував її походження, призначення і спосіб дії. Говорив із запалом про диверсії, вибухи, засідки, про нічні напади на ворога, про все, що становило тактику партизанської боротьби, так, ніби все це знав уже давно і це було його основною професією.

Секретар ЦК зараз був схожим на лектора, якого слухали з великою увагою. Все, про що він говорив,— перші літери в складній абетці війни у ворожому тилу.

В ті хвилини мені пригадалися товариші, які за рішенням обкому партії залишилися на Ровенщині. Як гаряче відстоював свою кандидатуру Кабак, голова Висоцького райвиконкому, жвавий, сповнений енергії і разом з тим обережний у своїх діях, розсудливий і відданий справі партії комуніст. Учитель Острозької середньої школи Іванов — тихий, зовні нічим не примітний, але як він любив свою школу, педагогічну роботу! Секретар Клесівського райкому партії Сонін завоював повагу і любов у місцевого населення. Люди бачили в ньому колишнього шахтаря з мозолястими руками, чуйну людину, яка знає душу народу.

Отак я пригадував своїх людей і Ровенщину, і мені здалося, що Бурмистенко зараз кожному з присутніх запропонує керувати партизанським рухом у своїй області. Бо хто ж, як не секретар обкому, мусить очолити роботу підпільників, партизанських груп і стихійних загонів, які вже почали виникати.

Я не стримався і сказав Бурмистенкові:

— Може, варто мені повернутися на Ровенщину, Михайле Олексійовичу?

Бурмистенко подивився на мене допитливим поглядом.

— Місцевість я там знаю як свої пальці. Людей теж знаю. Ровенські ліси не гірші за Брянські. Та таких лісів, як на західному Поліссі й Волині, взагалі на Україні нема ніде. Там можна добру базу партизанського руху створити...

— Ну, це ти загинаєш, Василю Андрійовичу,— втрутився Олексій Федорович Федоров.— Коли вже говорити про ліси, то більш підхожих за чернігівські, мабуть, і на всій земній кулі не знайдеш, такі вони зручні для партизанської війни.

Здавалося, що ще одна-дві фрази — і ми переконаємо Бурмистенка. Я поквапився додати:

— Навіть домовився з товаришами, які залишилися в тилу, про місце зустрічі. Мене там ждуть.

Тепер усі дивилися на мене і, видно, заздрили моїй прозорливості. Але секретар ЦК сказав:

— Досить вам усім хвалитися лісами. Ви, як здається мені, збираєтеся партизанити? І, звичайно, у своїх областях? Це непогано. Це значить, що ви добре зрозуміли свої завдання.— Він подивився уважно на кожного і додав: — А ось куди поїдете і ким будете керувати, це справа ЦК партії. А зараз товариші Бегма і Власов увійдуть у групу, яка займається евакуацією Києва.

— А як же Ровенщина? Виходить, Михайле Олексійовичу, я туди не поїду?

— Не зараз. Згодом—можливо. А поки що лінію фронту перейдуть харківські, донецькі, полтавські партизанські загони. Бійці цих загонів пройшли деяке навчання. Час не жде, і вони виходитимуть у свої перші партизанські рейди по тилах фашистських військ,— сказав Бурмистенко.— Ви матимете нагоду побувати на зустрічі з першими партизанськими командирами, на проводах народних месників у ворожий тил...

Не лише кабінет Бурмистенка, що так нагадував партизанський штаб, стверджував, що Центральний Комітет Компартії республіки приділяє партизанським питанням неабияку увагу.

5 липня 1941 року ЦК КП(б) України прийняв рішення про організацію масового партизанського руху і партійного підпілля в окупованих районах республіки. Для практичного здійснення заходів щодо партизанської і підпільної боротьби була створена оперативна група ЦК КП(б) України на чолі з Бурмистенком Михайлом Олексійовичем, створені оперативні групи в обкомах партії. В липні у Києві формувалися перші партизанські полки і загони, була створена партизанська школа. Туди прибували добровольці в Донбасу, Харкова, Полтави,

7

У ворожий тил, можливо, потім,— казав Бурмистенко,— а поки що треба залишатися в Києві.

До військкоматів йшли тисячі добровольців, готових боротися на смерть проти фашистських загарбників. Київ дав армії понад двісті тисяч бійців. Тепер кожному робітникові «Ленінської кузні», «Арсеналу», «Більшови-

ка» доводилося обслуговувати по два-три верстати, працювати за трьох. Багато жінок і дівчат на підприємствах замінили чоловіків, батьків, братів, які пішли на фронт.

Партійні організації Києва створили дев'ятнадцять загонів народного ополчення, в яких нараховувалося тридцять тисяч чоловік. Це була відчутна допомога армії в тяжких оборонних боях.

Тим часом група німецьких армій «Південь» продовжувала наступ.

Ще 29 червня 1941 року ЦК КП(б) України поставив перед міською парторганізацією завдання терміново привести в бойову готовність Київський укріплений район і побудувати нові рубежі оборони. За кожним районом міста були закріплені сектори оборони. Керівництво усіма заходами в районі було покладено на секретарів райкомів партії. Вони й були комісарами своїх секторів, підтримували тісний зв'язок з військовими частинами, розташованими у секторах укріплених районів.

Київська лінія оборони півкільцем перетинала підступи до Києва, проходячи вздовж річки Ірпінь й упираючись флангом у Дніпро. Кияни на першій лінії оборони, що розтяглася на п'ятдесят кілометрів, викопали рови, ескарпи, побудували сімсот п'ятдесят дзотів, поставили колючі загорожі, близько тридцяти кілометрів протитанкових ровів було вирито в глибину оборони. Була споруджена друга лінія оборони від Дніпра — через Вишгород до Пущі-Водиці, Біличів, Микільської Борщагівки, Поста-Волинського, Чоколівки, Голосіївського лісу й до Дніпра через Пирогово. Третя лінія, над спорудженням якої працювали кияни і вдень і вночі, проходила по околицях міста. Часто внутрішня лінія оборони будувалася з ініціативи самих робітників.

На трьох лініях було споруджено півтори тисячі дотів, дзотів, вирито понад сто кілометрів протитанкових ровів, ескарпів, контрескарпів.

Через тиждень після початку війни промислові підприємства перебудувалися і приступили до випуску воєнної продукції. Заводи «Більшовик», «Арсенал», «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор» випускали бронепоезди, які відіграли чималу роль в обороні Києва. Заводи ремонтували танки, артилерійське озброєння. Серед них такі, як «13-і роковини Жовтня», «Хімефір», завод лаків і фарб, на десятий день війни розпочали вироб-

ництво вибухівки, мін, снарядів. Фабрика, яка виготовляла пера для учнівських ручок, розпочала випуск гранат РГД-33, робітники пивних заводів стали виготовляти запаловальні шашки.

ЦК КП (б) України розробляв заходи по евакуації промислових підприємств. Евакуацією займалися і члени Політбюро ЦК, і група відповідальних працівників ЦК, яка безпосередньо на місцях несла відповідальність за евакуацію заводів, здійснювала контроль за будівництвом оборонних рубежів навколо Києва. Івана Вівдиченка, Олексія Стоянцева, Петра Захарова, Петра Мацуя, Володимира Новожилова, Олександра Миколаєнка, Андрія Зленка, Петра Ялтанського, Володимира Власова і К. С. Каравасва можна було зустріти і на Ірпені, і біля вишгородських горбів, в Голосіївському лісі і на Подолі, Куренівці. Люди ці були весь час на воєнних рубежах і промислових об'єктах.

До цієї групи входив і я. Разом з Іваном Івановичем Вівдиченком ми прибули на мотоциклетний завод.

— Чого ви зволікаєте з роботою по демонтажу цехів? — запитав Вівдиченко директора заводу.

— Не хочуть робітники, — відповів той.

— Як? Не може бути? — здивувалися ми.

— А чому не може бути? — сказав робітник, який чув розмову. — Збираємося на схід, а Київ фашистам залишасмо? Не дамо Києва ворогові!.. Не для того ми будували цей завод, щоб...

— В тому й справа. Німцям завод не повинен дістатися. Верстати, устаткування треба перевезти на схід. Мотоцикли потрібні для нашої мотоцихоти. Вам це зрозуміло, товариші? — звернувся Вівдиченко до робітників.

— Так Київ здадуть ворогові?

— А газети пишуть, що Київ — фортця. А хіба можна фортцю здати? Неправду пишуть?

— Правду пишуть газети. Київ продовжуватиме боротьбу, поки вистачить сил. Двісті тисяч синів Києва влилися в ряди армії, а заводи випускатимуть продукцію на Уралі, в Сибіру. Партія учить нас жити не одним днем.

— Гаразд. Ми завжди вірили партії. Повіriamo їй і зараз! — сказав старий робітник. — До роботи, товариші!..

Такі розмови відбувалися частенько на підприємствах. Але вони закінчувалися тим, що люди, тамуючи біль

у серці, працювали. Вони розуміли, що успішна евакуація промислових об'єктів — це теж удар по ворогові.

У половині липня війська першої танкової групи та 6-ї армії ворога прорвалися у глибокий тил на Житомирському напрямку і підійшли до Ірпеня. Створилася пряма загроза фашистського вторгнення в місто. Райони Київщини стали ареною запеклих боїв. З'єднання 5-ї армії радянських військ перейшли у наступ від Коростенського району і відтягли на себе шість піхотних та дві моторизовані дивізії ворога. Потім німці перекинули сюди ще п'ять дивізій з району Бердичева.

Зосередивши значні сили, противник у ніч з 7 на 8 серпня розпочав новий великий наступ на Київ. Положені німецькі солдати говорили, що їхнє командування готувалося відсвяткувати перемогу урочистою вечерею в Києві. Ця вечеря обійшлася німцям у двадцять тисяч убитих і поранених солдатів. А через день радянські війська вибили ворога з селища Мишоловка, відкинувши його за першу лінію оборони. В цих боях добре допомагали наземним військам радянські льотчики. Гітлерівське командування дало наказ про тимчасове припинення наступу на Київ.

ЦК КП(б) України створив і на Київщині тринадцять партизанських загонів і два комуністичні партизанські полки. Партизанська боротьба в тилу ворога під час оборони Києва була прологом до організації та проведення партизанської війни на Україні.

Ми прибули на оборонний рубіж після недавнього бою. Артилеристи полкової батареї чистили гармати.

Командир батареї, старший лейтенант, побачивши командира полку і двох цивільних, стисло розповів про події, які тут відбулися.

— Старший лейтенант Чинцов! — представився він.

— Підпалили три танки? Молодці!

— Ми знищили п'ять батарей противника. Немало поклали й піхоти.

— Бити гітлерівців треба, підрахунки зробимо після війни.

— І я ж про це, — усміхнувся старший лейтенант.

Це був сміливий, витриманий, досвідчений командир. В сьогоднішньому бою він замінив убитого навідника і сам розстріляв два танки.

— Добре ви стріляєте!

— Інакше не можна. Будемо битися до останнього снаряда. А снарядів не стане — підемо врукопашну.

Голос Чинцова впевнений. Такі, як Чинцов, будуть стояти до останньої можливості.

— До вас проситься кореспондент «Правды», товаришу Чинцов, — сказав командир полку. — Хоче написати про вашу батарею.

— Так! — ствердив кореспондент. — Люди повинні знати про захисників Києва. Вони достойні, щоб про них писати...

— Коли це треба для перемоги, — відповів Чинцов, — пишть...

— Про героїзм, — підказав кореспондент.

— Ні, про досвід боротьби з танками і ворожими артилеристами, — наголосив командир батареї.

Про таких, як Сергій Чинцов і тисячі артилеристів, піхотинців, пілотів, танкістів, учасників оборони Києва, газета «Правда» писала в ті дні:

«Серед численних подвигів радянських патріотів у Вітчизняній війні проти фашистських орд героїчна оборона Ленінграда, Києва, Одеси виділяється як хвилюючий приклад безмежної любові до Батьківщини, до рідного міста, як прекрасні сили прояву масової відваги, колективного героїзму...»

Минали напружені дні й вогняні ночі. Київ продовжував відбивати атаки ворога. Тим часом з міста щодня на схід, у далекий тил, від'їздили десятки тисяч людей. Особливо багато евакуювалося жінок і дітей. Сотні великих будинків спорожніли, а в них ще господарювали кербуди й двірники.

Виїзди з багатьох вулиць були заставлені мішками з піском, всюди виднілись протитанкові «іжаки». На городах біля мостів через Дніпро стояли зенітні батареї. Вулицями з гвинтівками і протигазами ходили юні дружинники, на фронт прямували колони солдатів. Обличчя в усіх спітнілі, стомлені, а в очах — тривога.

Роти, батальйони, полки йдуть повз пам'ятник Богдану Хмельницькому, повз давній Софіївський собор і тисячолітні Золоті ворота. Скільки бачив усього на своєму віку Київ! Скільки довелось йому вистраждати в смертельних боях з іноземцями. Скільки лежить кісток чужинців-загарбників у землі під його стінами, на його вулицях,

де вирости такі могутні каштани. І ось знову нове, небачено тяжке випробування.

Війська йдуть і йдуть на фронт.

Безпереставно б'є артилерія. По кілька разів на день оголошується повітряна тривога. Щохвилини з'являються в голубому небі чорні силуети ворожих літаків. Вибухи, кулеметна тріскотня, рев, клекіт. Гуде земля і дихає пожежами. Заграви, розлившись на півнеба, оточили місто.

Фронт усе ближче. Але в Києві зовні життя пульсує нормально. Як і раніше, ходять трамваї, між вокзалом і Хрещатиком — тролейбус. Магазины торгують. Приміськими поїздами з Боярки селяни привозять молоко, сир, овочі, фрукти.

Знову завивають спрени. Радіо повідомляє, що до міста з боку Дарниці прямують тридцять фашистських літаків. Рух на вулицях стихає. Спалахує бій між зенітниками і ворожими літаками. Артилеристи стріляють кучно. Літаки розлітаються вбоки, а деякі загораються, розсіпаються на шматки, охоплені полум'ям. То з одного, то з іншого літака вистрибують парашутисти.

Цього разу ворожі авіатори не пробилися до міста. Вулиці знову оживають. Першими з'являються хлопчакі. Вони збирають ще гарячі осколки від зенітних снарядів.

— Наші збили три літаки! Три! — гукають діти так само захоплено, неначе розповідають про те, що київська команда «Динамо» в новій зустрічі перемогла свого суперника.

У боях під стінами Києва фашистські війська втратили понад сто тисяч солдатів і офіцерів, сотні танків, багато бойової техніки.

Наприкінці серпня становище захисників Києва значно погіршилось. Ворогові вдалося в смузі Південно-Західного фронту вийти до Дніпра й форсувати ріку на північ од Києва. За наказом Гітлера було тимчасово припинено наступ групи «Центр», у напрямку Москви і на південь була кинута 2-а армія і 2-а танкова група з двадцяти п'яти дивізій. Це досить сильне військо мало завдати удару по флангові й тилу радянських військ, що обороняли Київ, і вийти в тил військам усього Південно-Західного фронту. Фашистські танки і мотопіхота з району Могильова та Рославля стали швидко просуватися на Україну. Незабаром фашистські 17-а армія і 1-а танкова група біля

Кременчука форсували Дніпро і пішли в напрямку Лубен. Для захисників Києва з'явилась загроза оточення великими і досить маневреними силами. 15 вересня обидва ворожі угруповання з'єдналися в Лохвиці, відрізавши шлях на схід значним силам Південно-Західного фронту. Та навіть у ці дні захисники Києва продовжували обороняти місто. Лише опівночі 17 вересня начальник Генштабу Б. М. Шапошников від імені Ставки дав наказ залишити Київський укріплений район та місто Київ і переправити війська на східний берег Дніпра. Та вже час на організований відхід був втрачений. В день, коли надійшов наказ про відступ з Києва, фашистське командування знову спробувало захопити місто. Того дня і ці атаки були відбиті, це ще раз говорило про велику витримку і героїзм наших військових частин, ополченців у боях за Київ.

18—20 вересня війська 37-ї армії залишили Київський укріплений район, і лише після цього гітлерівські загарбники вступили в місто.

Великій частині військ Південно-Західного фронту довелося виходити з оточення, пробиватися з боями на схід фактично по тилах ворога. Десь у тих боях і загинули славні сини нашої партії член Військової ради фронту секретар ЦК КП (б) України М. О. Бурмистенко, командуючий фронту генерал М. П. Кривонос, начальник штабу фронту генерал В. І. Тупиков, другий член Військової ради Є. П. Риков, секретар Київського обкому партії М. П. Мішин, інші партійні й радянські працівники, командири.

Героїчна оборона Києва мала важливе значення на першому етапі Великої Вітчизняної війни. Ця оборона була одним з важливих факторів зриву німецько-фашистських планів «блискавичної війни», вона відтягла строки захоплення ворогами промислових районів півдня України і дала змогу евакуювати підприємства, які потім у тилу працювали для фронту. Оборона Києва, як і бої під Ленінградом і Великими Луками, на сім-вісім тижнів затримали наступ фашистської армії на Москву. А цю стратегічну паузу наше командування і захисники Москви використали повністю. Київ став першим містом, оборона якого була такою тривалою, добре організованою, і тому в захисників Києва було чому повчитися містам, які згодом опинилися в такому ж становищі. В битві під Києвом фашистські війська, за визнанням багатьох німецьких генералів,

уперше за час другої світової війни були тяжко поранені, і ця поразка відбулася на всьому ході Великої Вітчизняної війни.

8

Війна все далі й далі вогняним валом котилася на схід. На дорогах — густа курява, на переправах — колотнеча. Люди, отари овець, худоба, вози, табуни коней. Трактори тягнуть комбайни, сівалки, польові вагони, п'ятикорпусні плуги, молотарки. Шлях їхній далекий.

А позаду залишаються поля. Скільки надії ще весною, раннім літом було у колгоспників на той майбутній урожай. А зараз полями гасає вогонь і горілим зерном пахне в надвечірньому небі на десятки й десятки кілометрів.

Мабуть, найдорожчим у ці дні для народу була ота надія на прийдешню перемогу, хоч як би важко вона не дісталася, надія й віра в свою, Радянську владу й Комуністичну партію. Ця віра не довела справжніх людей до розпачу, гартувала їх до нових боїв і труднощів...

Та ось 12-а армія, в якій членами Військової ради були Доронів Яків Олексійович і я, — в Запоріжжі.

Чисті вулиці з біло-голубими й рожевими будинками аж сяють проти сонця. На околицях десятки заводів, які стали гордістю п'ятирічок. Дніпро перехоплено бетонним поясом — Дніпрогесом. Десь за товстим покровом води потонули кам'яні пороги.

Робітники не спали по кілька діб. Вони демонтували заводи. Жили одною думкою — скоріше дістатися до Уралу і там кувати, кувати зброю.

— Головне — вимотати ворога, обезкровити його, — говорить командуючий 12-ю армією генерал-полковник Галанін, розглядаючи в бінокль сиву придніпровську далину.

Генерал задумливий. Йому доручена оборона Запоріжжя. Він дивиться на острів Хортицю, звідки безперестанно б'ють ворожі міномети. Потім радиться в уповноваженим Державного Комітету Оборони Л. Р. Корнійцем і мною.

— Розвідка повідомляє, що у німців проти нас велика перевага в техніці і у живій силі. Але ми не відійдемо, поки не евакуємо підприємства міста.

І знову дивяться на острів.

— Треба вимести фашистів з Хортиці. З острова їм зручно клювати нас мінами й снарядами. Поки острів не відіб'ємо, матимемо тяжкі втрати і не зможемо евакуювати Запоріжжя,— сказав член Військової ради Доронін.

Цей план підтримали всі члени Військової ради. Тим часом ворог все більше і більше скупчував свої війська на острові, щоб потім здійснити стрибок у місто. Острів треба взяти!

Почалася підготовка до штурму. Всі — від генерала до бійця — розуміли, що німці одчайдушно будуть хапатися за острів.

О третій годині ночі, коли тумани, розвіяні передранковим вітерцем, відповзали в степ, по Хортиці вдарила радянська артилерія.

Одним з перших на шлюпках до острова дістався батальйон капітана Чистякова.

Та ось з'явилися німецькі бомбардувальники, і Дніпро закипів.

Бомбовий удар не зупинив бійців. Вогняний смерч наближався й до Хортиці. Чистяков зі своїми солдатами уже вискочив на берег, куди вже причалювали десятки інших шлюпок.

Генерал Клейст, війська якого проходили й через Ровно, намагався будь-що втриматися на Хортиці. Та даремно! Німецька піхота не витримала натиску й кинулась до протилежного берега Дніпра.

Разом з десантом висадились на Хортиці Доронін і я.

Земля порита бомбами, снарядами. На цьому шматку української землі знаходилася Запорізька Січ. Вона вихувала, загартувувала могутні волелюбні характери. Про їхню бойову славу співав сивий Дніпро. В ті давні часи цивілізованій Америці було якихось кілька десятків років, у Європі палахкотіли вогнища інквізиції і папа римський точив кров на честь святого Варфоломія. А тут черпали сили, мудрість кращі сини українського народу, такі, як Наливайко, Хмельницький, Кривоніс, Богун...

Мабуть, ці спогади й примусили Дороніна звернутися до червоноармійців:

— Товарищі! Ви у цьому бою показали себе гідними нащадками наших предків — запорозьких козаків. Запорожці понад усе любили свободу і рідну землю. Вічна слава тим, хто поліг в сьогоднішньому бою за Радянську

Батьківщину! Хто залишився живий, пам'ятатиме цей день. Не забудуть його і фашисти...

З Хортиці члени Військради повернулися у Запоріжжя. Бій за Хортицю позначився на всьому житті великого міста, яке продовжувало евакуювати свої підприємства.

Вночі ми розклали на столі карту Ровенщини і надовго схилились над нею.

Як розгортається підпілля обкому?

— Ось нам би туди, Василю Андрійовичу,— промовив Качура.

— Ще не час.

Ми обидва пригадали красуню Горинь і Случ, які в'ються між зеленими луками й буйними лісами. Там, у темряві фашистського тилу, вже повинні спалахнути іскри народної партизанської помсти.

9

Ще на засіданні секретарів обкомів партії західних областей, що відбулося в останніх числах червня 1941 року в Новограді-Волинському, стало ясно — внаслідок швидкого просування ворога далеко не все вдасться зробити для організації партійного підпілля.

Становище було особливо складне. Тоді, як у східних областях України і в усьому Радянському Союзі майже чверть століття народ під керівництвом Комуністичної партії вже загартувався в боротьбі за побудову соціалізму,— в західних областях України Радянська влада існувала менше двох років. Тому не дивно, що залишки експлуаторських класів, буржуазні націоналісти й уніатське духовенство, яке підлягало папі римському, з приходом німецько-фашистських військ стали служити Гітлеру. І ось в умовах терору, провокації, обману, репресій і залякування з боку фашистських окупантів та їхніх прихвостнів довелося розгортати діяльність підпільних патріотичних організацій, розпочинати партизанську боротьбу проти німецько-фашистських військ. Цю роботу героїчно проводили організаторські групи, направлені через лінію фронту. Чимало з цих груп загинуло. Але вогники партизанської боротьби на заході республіки спалахнули вже в перший період війни. То була боротьба самого народу, організована

комуністами, комсомольцями, безпартійними патріотами, які діяли за наказом свого серця.

Найголовнішою умовою партизанської і підпільної боротьби була підтримка з боку місцевого населення, що могла забезпечити дієвість, боєздатність партизанських та підпільних груп і загонів...

Туди, на захід, до берегів Горині...

Польовою дорогою, повз доти з беззубими пащами амбразур, ішов високий, широкоплечий чоловік у благенькому сірому піджаку поверх полотняної сорочки. На ногах — личаки. За плечима чоловіка — ранець. У руках ціп. Бич підв'язаний до ціпила. Кілька тижнів тому заробітчанин ходив од села до села з косою. Та жнива одійшли уже навіть на Поліссі. Тепер доводиться заробляти ціпом. «А ціпом махати — не те, що брехати», — кажуть люди.

З гнівом дивиться чоловік на похмуру споруду з бетону й заліза. Ще коли ці доти будувалися і пани інженери англійці, французи і німці все мудрували, як вкопати їх у землю, щоб з кожного найбільше убити червоноармійців, молодий селянин Максим Місюра з Вичівки Висоцького району Ровенської області пробирався через польсько-радянський кордон на схід, до своїх братів, хотів бути людиною, а не «бидлом», «холерою». Та Місюру зловили польські прикордонники.

А тепер, через два роки після того, як діждався Радянської влади, Максим змушений прямувати на захід по окупованій німецькими фашистами українській землі. Серце щемить, голова неначе тріскається навпіл. Німецька армія вже йде на Москву, перейшла Дніпро і між Києвом, Прилуками й Черкасами затиснула не одну дивізію, не один десяток тисяч людей, які хотіли евакуюватися. Серед тих людей був і дільничний міліціонер з Висоцького району Максим Місюра.

Максим стискує жилавою рукою ціпило. «Брешеш, Гітлер! Ти не можеш подолати з своїми звірами-фашаками народ, який став газдою своєї долі. Тобі нас не подолати, хоч армія твоя ще і йде на схід. Зброї не вистачить. Косами коситимемо твоїх зайд, ціпами битимемо. Місюра вірить у народ, у свою владу. Хоч і непартійний він, так серцем комуніст! А з комунізмом тягатися у тебе, Гітлер, тонка кишка. Не для того комунізм народився і засяяв зорею в Росії, щоб очманілі від люті

фашаки його здолали нехай і в найжорстокішій війні. Одіб'ємо тобі руки, Гітлер. І самого в могилу заженемо. Ось побачиш! Так і буде. Так і буде!»

Розмову з Гітлером Місюра вів уже не раз, йдучи в рідні краї. Говорив Максим і селянам, у яких просив напитися води й поїсти: «Наші повернуться. А щоб це сталося скоріше, то нам, люди, треба шкодити ворогові, як тільки можна. Про це ж і Комуністична партія сказала ще в перші дві війни».

Максим ішов далі. Він залишав не лише сліди од своїх личаків на покритих рудуватою пилюгою і змочених дощами дорогах. Там вночі влетіла в вікна з довгим державком німецька граната і прпкінчила гітлерівського коменданта. В іншому селі гладенькі, схожі на диньки, дві гранати упали на стіл у поліцейській управі.

Максим Місюра розпочинав у глибокому тилу війну проти Гітлера.

У рідній Вичівці Максим замість своєї оселі побачив згарище. Хата була спалена фашистами. Батьківська хата. Скільки вона навіває споминів. Хата була серед дерев і така наче задумлива, як і самий поліський край, сповнений тихого лісового шелесту, пташиного співу і журавлиного курликання. Бувало, зйдуться під хатою дядьки, діди й ну про своє — пекуче, наболіле. Смалять самокрутки і дивляться на ліси. Перелетіти б через ті ліси туди, де нема панів, де земля у селян, де влада Радянська, народна. Але ж на кордонах осадники з собаками. Схоплять — уб'ють. Ще юнаком Максим Місюра запалився тою мрією — іти через кордон на схід, на Радянську Україну, і там знайти свою долю... І все ж отут стояла хоч і бідна, з маленьким одним віконцем на вулицю, але мила, рідна хата.

Він нахилився і взяв жменьку землі з попелом.

До нього підійшло кілька односельчан.

— Це ти, Максиме? — здивувався один. — Тебе тут згадували і німаки, і «січовики» Боровця.

— Я їх теж оце згадую, стоячи перед рідним обійстям, — відповів Місюра. — А де ж жінка, син?

— Вони в Лютинську. У надійних людей.

Максим полегшено зітхнув.

Другий селянин озирнувся, чи не йде часом хто з поліції чи з нової влади, і тихим голосом поспитав:

— Не чув часом, Максиме, як там на сході? Тут нім-

ці і ті, що з Боровцем у Сарнах, подекують, що Гітлер Москві уже зігнув голову.

— А ти сам як думаєш? — відповів запитанням Місюра.

— Я людина темна, — розвів руками селянин. — Одне скажу, що без Москви і Радянської влади нам тепер не бачити сонця ясного. У болотах нам і жаба цицьки дасть!

— Сеню, ти віриш у те, що бовкає німота і Боровець у Сарнах?

— Бачиш мою хатину? Бачиш, Максиме, її віконце? Куди воно дивиться? У землю. Отак і я. Що я можу знати? Що я взагалі можу зараз, коли отака сильна Червона Армія пішла од нас на тисячу верстов?

— Так слухай. То все брехня. Ніякий не кінець владі Радянській. І не Гітлер Москві, а Радянська держава зітне голову холері Гітлеру. Його кінець уже почався, коли він перейшов наш кордон, — сказав Максим Місюра.

— І правда? Чи не били ми німоту у минулу війну ось тут, на берегах наших річок? Це ж при цареві було. А коли проти швабів встане не лише військо, а весь люд чесний? — заговорив інший селянин.

Коли селяни розійшлися, до Місюри наблизився Павло Хомич з села Пізнє, чоловік депутата Верховної Ради України.

— Радий тебе бачити, Павле. Як поживає Килина? — спитав Максим про депутата.

— Вся надія на людей. Вони її обирали, вони її й оберігають, як дитину, від злих очей. Село наше, можна сказати, так і залишилося радянським, — відповів Павло Хомич. — А ось Людинь — зовсім інше. Там розперезався Антон Соловей. Бандит, та й тільки. На людях лав німців, а німці йому пайок дають і амуніцію. Як це так можна?

— Соловей — продажна душа. Його остерігатися треба, Павле. Я отак дивлюся на своїх односельчан, на хлопів твого села і думаю, що можна б з ними пройтися по нашому краї, геть вимести з нього адміністрацію, поліцію і дрібні гарнізони фашаків, — примружив карі очі Місюра.

— Але ж з ціпами ти не втнеш проти їхніх скорострільних пістолів і всякої зброї.

— Треба шукати зброю. Я, Павле, помандрую отак, як і в давні часи мандрував наш брат — хлоп, наймит. —

по Волині, по південній Білорусі. Хати ж своєї нема, та й, видно, не жити мені під дахом, мабуть, до кінця війни. Я ще повернуся. І ми поговоримо. Кланяйся Килині.

В селі Хочин Максим бував часто, коли працював в органах Радянської влади. Він пригадав знайомих людей і вирішив завітати до Олексія Ососкала. Ососкало тоді справляв на Місюру добре враження. Він небалакучий, але дійовий, роботящий. Ососкало був комсомольцем. А комсомольцем бути — велика честь, бо ж комуністів у селах майже не було. Не було, звичайно, формально. Комінтерн розпустив Польську компартію і її секції — західноукраїнську і західнобілоруську. А за своїми переконаннями комуністів у західних областях було сотні й тисячі.

Парубок порався біля хлівця. Він покинув вила і радісно вигукнув:

— Хто б міг подумати, що ви тут! Заходьте...

— Як ти живеш, Олексю? — запитав Місюра, сідаючи на призьбі.

— Як і сказати, — зміряв поглядом гостя Олексю. — Оце з нашого села пописали до Німеччини тринадцять душ. Соловей аж захлинається, так розхвалює Німеччину в одну дудку з фашистськими вербувальниками, — розповідав парубок. — Ми одбили у них отих тринадцять.

— Молодці! Хто це «ми»?..

Олексю усміхнувся.

— Коли молодці, то вам можу сказати. У нас тут, у Хочині, об'єднався гурт хлопців і дівчат проти німоти і їхніх порядків. Ми допомагали червоноармійцям, які лісами пробиралися з оточення, дещо припасли зброї. Ну... Ну, і, як водиться революціонерам, — соромливо потупив очі Ососкало, — прокламації випускали. Писали, що наших людей на полях бюргерів, в копальнях Сілезії, на хімічних заводах Руру чекає каторжна робота і смерть, а не здобуття досвіду, як кажуть німці. Ще писали, що Радянська влада повернеться, бо вона влада народна і тому непереможна.

— Молодці твої хлопці, Олексю!

— Але це не справжня війна, і спати вона мені не дає.

— Прийде час — і ти матимеш роботу, коли руки у тебе так сверблять. А поки що діло ти вершиш із своїми

хлонцями і дівчатами вірне. Треба нам з тобою воювати за душі земляків. Не всі ж вони вірять зараз, як вірш ти і твої друзі, що Червона Армія розгромить німців, прийде сюди. А коли ми будемо серед них зі своєю вірою у перемогу, то й ті, що на роздоріжжі, задумуються: «Може, й справді комуністи і ті, що з ними, нездоланні, коли вони навіть у такі часи діють?» Так що, Олексю, пиши прокламації, говори з людьми, одбивай у Солов'я і німецьких ландвіртів наших людей. Це теж війна.

10

Осінь ніч хоч і зоряна, та все ж темна. Небо часто крають спалахи. Ось і зараз випорснули з п'ятьма довжелезні промені прожекторів. Вони сновигали, прагнучи намацати літак. Ударили зенітки.

В такі хвилини неохоче підводяться поліцаї. Вони нервують, бо ж війна з Радянською Росією уже мала б скінчитися. Зате люди в селах і містах припадають до шибок, виходять на подвір'я і прислухаються до того гуркотіння, як до пісні, що вселяє в серця надію.

Штурман підійшов до парашутиста, який задивився униз, і, перемагаючи гудіння, прокричав:

— Ми над вашим рідним краєм. Пролетіли місто Дубровицю. Через три хвилини висадка.

Парашутисти пішли за своїм командиром до дверей.

«Ми над рідним краєм»,— вчувалися слова штурмана парашутистові, який стояв першим. Це був Олексій Кринько. У 1936 році Олексій Кринько з рідної Дубровиці поїхав в Іспанію, щоб стати бійцем Інтернаціональної бригади. Тепер за дорученням партії і покликом свого серця він опуститься на парашуті з кількома товаришами, щоб заснувати підпілля у Дубровицькому районі на Ровенщині.

Яка грізна, напружена ніч... Де вони приземляться? Як зустрінуть їх? Хто зустріне їх першим? Тяжко буде там, на землі. А хіба Батьківщині зараз легше? З аеростатів у біноклі німецькі спостерігачі розглядають уже кремлівські вежі, заводські труби Москви. У Харків увійшло вороже військо. Ленінград затиснутий кільцем облоги.

Але партія знає, вірить, що радянський народ розгромить фашизм. Трагедія Іспанії не повториться. Вірить в це і ветеран іспанської війни 1936—1939 років, український комуніст Олексій Кринько.

Уже час стрибати. Над відчиненими дверима спалахнула електролампочка.

— Пішов! — і Кринько відіхнувся ногою від літака...

Незабаром після вдалого приземлення у рідних місцях Кринько створив підпільну організацію. До своєї групи він залучив Федора Маслюка, Анатолія Главинського, Василя Годунька, Якова Нипору, Михайла й Олену Петрушко, Івана Янковського. Зв'язковими і розвідниками в групі стали донька Кринька Марія та її подруга, комсомолка Софія Гладка.

Дубровицька підпільна організація збиралася за містом, у лісі. Там обговорювали невідкладні справи. Сьогодні треба було вирішити особливе питання.

— Нашим основним завданням є створення партизанського загону, — звернувся до своїх Олексій Кринько. — Тому кожен підпільник повинен діставати зброю, медикаменти, боєприпаси. Треба готуватися до збройної боротьби. Кожен член організації повинен вести нашу, більшовицьку агітацію серед людей. Робити це слід вміло, щоб не потрапити в пазури гестапо. А щоб так не сталося, треба добре знати людей і відданих нашій справі тримати на приміті, як своїх спільників у дальшій боротьбі.

— Як поповнення партизанського загону, — додав Федір Маслюк.

— А як ми назвемо майбутній загін? — спитала Софія Гладка, дівчина з задумливими карими очима.

— Імені Тараса Григоровича Шевченка.

— Згода!

— А зараз до праці, товариші!

До праці, до справжньої роботи у тилу фашистських загарбників, радянські патріоти!

Цей заклик повторювався у підпільних групах, в тільки що створених невеличких партизанських загонах. Це гасло стало супутником життя людей, які не хотіли сидіти склавши руки й чекати на краді часи, а бажали діяти в міру сил своїх і здібностей...

Підпільна організація Кринька випустила свою першу листівку:

«До населення.

Ми робимо все, щоб визволити Україну від окупантів. Борітеся, брати і сестри, за світлу Радянську Україну. Знищуйте німецьких псів.

Хай живе Радянська Україна!»

В грудні 1941 року розпочали діяти підпільні групи в селах Кольки, Хлівці, Селець, Залужжя, Берестя, Ясинень, Золоте, на залізничних станціях Біла, Удрицьк, Клесів і Сарни.

В ті ж сірі осінні дні сорок першого року в містечку Клесів Валер'ян Олексійович Сонін, видаючи себе за робітника кам'яних кар'єрів, уже створив підпільну групу. Його люди розпочали агітацію серед населення.

Сонін сам вивчав обстановку, стежив за ворожою пресою. Газетки «Волинь» і «Гайдамаки», що їх випускали українські буржуазні націоналісти, опублікували декларацію міністра окупованих країн Сходу Розенберга, в якій говорилося, що колгоспній системі кінець, але колгоспи поки що не ліквіднуються. Земля селянам не передається. Будуть громадські мастки, якими керуватимуть колоністи з Пруссії. Селянин мусить відробляти в таких мастках.

Генерал-комісар Білорусії дав розпорядження закрити всі школи, бо може спалахнути епідемія. Приклад генерал-комісара Білорусії вже наслідують й на Україні. Школи залишаються лише для фольксдойчів — жителів німецького походження.

І з газеток, і від самих націоналістів в 1941 році стало відомо, що ОУН розколотась на дві групи: перша — бандерівці, друга — мельниківці.

А незабаром на Поліссі з'явилася ще одна група — бульбівці. Це Тарас Боровець розійшовся на всю. Нещодавно оголосив, що не підкоряється ні Бандері, ні Мельникові і створює «Поліську січ». Німці підтримали затію Боровця і дозволили формувати «січ». «Січ» Боровця має знищувати більшовицьких парашутистів, партизанські групи, які дедалі частіше почали з'являтися на Ровенщині та Житомирщині.

«Тепер у нас боротьба на всі кінці!» — галасували бандерівці, коли німці посадили Степана Бандеру під домашній арешт. «Біда! У нас немає єдності! Бульба забагато бере на себе!» — казали мельниківці. «Плювали

ми, козаки «Поліської січі», на всіх! Ми здобудемо волю Україні», — заявляли бульбівці. «Мельниківці й бульбівці — це ж справжні гестапівці», — відповідали бандерівці своїм партнерам по супрязі, якою вони тягли німецько-фашистський плуг.

— Гризуться, мов пси за кістку, пани націоналісти! — говорив Сонін товаришам по підпіллю. — Нам треба сміливіше йти до людей, завойовувати їхні серця... викривати ворогів народу, фашистських служак.

Сонін діяв сміливо й просто. Щирість шахтаря перемогла в ньому і тут, у тилу ворога, на підпільній роботі. Він сміливо почав ходити вулицями окупованого німцями Клесова, вважаючи, що не він повинен боїтися ворогів, а вони його. Сонін нехтував конспірацією, хоч як не нагадували йому про це в обкомі та на місці товариші.

Одного разу він необачно завітав на свою колишню квартиру. Йдучи вулицею, зустрівся з Валуїком. Людину цю він знав до війни як скромну, тиху. Валуїко працював у райспоживспілці. Якось на бюро райкому обговорювали роботу райспоживспілки. Комуністи давали прочухана і голові, і рядовим працівникам споживспілки. Перепало і Валуїкові. Ледь не плачучи, він говорив: «Я чоловік маленький. Моя хата скраю. Я не начальство. Мене образити не важко!» — «Хто тебе ображає! Тобі правду у вічі ріжуть, а ти розхникався. Будь мужчиною!» — говорив Сонін. «Чекайте, може, колись і Валуїко в пригоді стане!» — витирив піт з лоба Валуїко...

І ось цей тихий чоловік, що мав «колись у пригоді стати», здивовано зупинився, побачивши колишнього секретаря райкому партії. Він хутко скинув картуза, зігнувся в поклони.

— А-а, товариш Сонін? А я ж то думаю, хто це задулив від мене півсвіту своєю фігурою богатирською. А воно товариш секретар. Значить, не поїхали з товаришами? Не встигли? А ми тут вже гадали, як жити будемо без нашого начальства? Поминай як звали. А воно, начальство, тут. Не косіться на мене. Я ж своя людина. Казав же колись, що хоч і маленький я чоловік, а можу в пригоді стати...

Сонін мовчки поминув його. Валуїко ще постояв, а потім підтюпцем подався до німецької комендатури.

Гестапівці влаштували на Соніна засідку. Шість чоловік накинулись на нього, прагнучи взяти підпільника

живим. Це виявилось не так легко. Тоді підоспіло ще кілька поліцаїв, і Соніна зв'язали, почали нещадно бити.

— Ви секретар райкому комуністів? — спитали його на допиті.

Сонін, зв'язаний по руках і ногах, лежав перед ворогами і мовчки витримував тортури. Він і раніше готовий був до смерті, але у відкритій сутичці, в бою, а зараз, мов хлопчик, потрапив у їхню пастку.

Мовчав Сонін і перед комендантом. За нього говорив Валуйко:

— Це Сонін. Головний тут. Дихати нам не давав до приходу німців. І зараз народ баламутить проти законної влади нової.

Два тижні катували в комендатурі Соніна. Напівживого, з переламаними руками й ребрами, його повісили на площі. На дощечці на грудях написали: «Так буде з кожним, хто посміє виступити проти нового порядку».

Вночі труп зник. Його забрали товариші по боротьбі і поховали...

«Так буде з кожним, хто посміє...» Але звирячий терор не міг залякати тих, кого піднімали на боротьбу з огидним фашизмом власна совість і серце. Земляк Максима Місюри, комсомолец Степан Полюхович у Висоцьку заснував молодіжне підпілля. Підпільники влаштувалися в бюро праці у Висоцьку і вчасно інформували молодь про те, кого німці мали намір вивезти в рабство. Бланки посвідчень, викрадені в бюро праці, ставали в пригоді юнакам і дівчатам, яким загрожувало вивезення на каторгу, і деяким червоноармійцям, котрі прагнули пробитися до фронту чи до партизанів. Степан Полюхович, користуючись правом вільного пересування, складав карти розташувань німецьких гарнізонів, вогневих точок і батарей.

У Висоцькому районі також сміливо почали діяти комуністи, залишені обкомом партії для підпільної роботи, голова райвиконкому Кабак та заввідділом наросвіти Храбро. Це були справді люди подвигу. Група Кабака — Храбка в запеклому бою із загonom німецьких солдатів була розгромлена восени 1941 року. Ватажки Кабак і Храбро загинули.

Максим Місюра незадовго до загибелі цих товаришів мав намір приєднати до свого загону групу Степана По-

люховича з Висоцька, але раптом передумав. «Ще не час, — сказав він Полюховичу. — Твої хлопці зроблять багато для нашого загону, коли залишатимуться у Висоцьку, по селах. Будете у нас розвідниками, бо без них вам доведеться туго. Поки що там ваша робота і ваша війна...»

II

У травні буяє, квітує Полісся. Ліс у цю пору по-справжньому оживає.

Сядячи на пеньку, Місюра задивився на квіти серед зеленої трави. Ще малим Максим, бувало, вискочить з хати, закотить полотняні штани вище колін — і гайда на луки. А сьогодні багвинистими луками під Висоцьк підійшов його партизанський загін. Почав Місюра з восьми чоловік білорусів і своїх земляків-українців, а зараз у нього уже півсотні бійців. Не всі мають добру зброю. Та ось вони зроблять наліт на райцентр — і зброї у них збільшиться.

Володя Юшкевич, батько якого у Сварицевичах два десятки років працював на поміщика Конаруса, розгорнув карту. Хлопець доповідав командирові про розташування поліції, групи гестапівців у Висоцьку. Карту в загін учора передав підпільник Степан Полюхович.

Місюра не дивиться на карту. Весь край свій і добру частину Волині знає як свої п'ять пальців. Карта для тих, хто ще не був у Висоцьку. Він думає зараз, як розгромити вогневі точки ворога. Туди треба послати перодягнутих у селян бійців з гранатами. Для порядку він теж піде з тими хлопцями. Решта загону, як стануться вибухи, увірветься до центру містечка з трьох вулиць. По десять бійців на кожну вулицю вистачить. Це буде вдень і, очевидно, несподівано для німців, бо вони гадають, що каральні загоони покінчили з партизанськими групами і, зокрема з загonom Максима Місюри. А він з'явиться тут як тут серед білого дня.

І Максим Місюра повів своїх бійців на Висоцьк.

Бій тривав недовго. Ошелешені поліцаї і група німецьких солдатів були зім'яті і тепер тіпалися перед партизанами, ще мало тямлячи, як все це сталося. Їх же

у Висоцьку багато, у них кулемети, міномети, а партизани навіть з мисливськими рушницями.

Олексій Ососкало несе у мішку важкі толові шапки. Він таки знайшов справжню роботу: став підриивником і уже підірвав два ешелони ворога.

— Ми роззброїли варту біля складу,— сказав Ососкало, кладучи на підводу вибухівку.

— Біля складу поставити варту,— дає розпорядження командир.

— Так у нас же людей не вистачить, щоб і об'єкти вартувати, і оборону Висоцька тримати.

— Може, до Степана Полюховича звернутися? — шепоче зв'язковий Володя Юшкевич.

— Степана не чіпайте. Він ще стане в пригоді на тій роботі. Поставте сторожу з надійних висоцьких людей.

— А як утечуть?

— Не підуть без мого знаку,— сказав Місюра і тут же перелічив прізвища сторожів.

Трофеї партизани забирали на вози, роздавали жителям містечка. Настрій піднесений. Все-таки перемога! Узяли райцентр.

— А тепер, хлопці, до вас моє слово. Без мого дозволу ніяких речей ні у багатих, ні у бідних не брати. І тепер ще... Бій ми виграли. Але пам'ятайте, що не завжди нам доведеться брати отак села безкровно чи малою кров'ю. Кров ще пролити доведеться, війна не завтра закінчується. Зрозуміли ви мене?

— Зрозуміли!

— Ви готові до нових боїв, до тяжких годин?

— Готові, Максиме!

— Тоді і мені з вами не страшно. А тепер ще треба поставити сторожів за містом на усіх дорогах, щоб з нами не сталося тут те, що з їхнім гарнізоном...

Чутки про місюринський загін розповзлися по північних районах Ровенщини. Дійшли вони й до єврейського гетто, яке було під Дубровицею. Одної ночі гурт ув'язнених фашистами євреїв утік з гетто й подався на північ, шукаючи порятунку у партизанів. Але знайти партизанів не так просто. Виснажені і голодні люди харчувалися ягодами й травами. Деякі євреї ховалися в селах од гестапівців та їхніх посіпак.

Лікар Борис Ерліх, котрий був у гетто і якого німці використовували як лікаря, теж утік. Десять днів він

переховувався у селян. На одинадцятий день Ерліх пішов до лісу.

Це був згорблений не по літах чоловік, в окулярах. Обличчя заросле, жовте, хворобливе. Більше року він жив під страхом смерті, яка могла статися кожної години, бо ж за цей рік німці лише в Ровно знищили на вогні, у газових камерах, розстріляли тисячі й тисячі людей. Дружина в червні сорок першого поїхала у Вільно до родичів. Там її і застала війна. Вона була вагітна, і Борис так і не знав зараз, що з нею і з малою дитиною, яка повинна була народитися восени минулого сорок першого.

Немало людей, з якими Ерліх був у гетто, вважали себе смертниками. Приреченість лежала гіркою тінню на їхніх обличчях. Ерліхові ж було страшенно образливо помирати, так нічого й не зробивши проти нацистів. Отруїти хворих німців, яких лікував, він не міг. «Лікар не підіймає руку на хворих, навіть на найзапекліших своїх ворогів,— думав Ерліх.— А от втекти з гетто? Боротися!» І Ерліх утік...

На дорозі Борис Ерліх побачив вершників. Один з них, у чорному довжелезному пальті, зліз з коня. Хто вони?

— Кістками торохтиш? Видно, з гетто чкурнув? Молодець! Хлопці, дайте чоловікові хліба. Поїж, а потім розкажуй.

— Я лікар. Сам з Горохова. Працював у Дубровиці у лікарні. Прийшли німці, загнали у гетто. А оце іду шукати іншої смерті...

— Твоє діло боротися зі смертю,— сказав Місюра.— Ходімо з нами. Будеш партизанським лікарем. Воювати без лікарів, сам знаєш, тяжко. Осколки виймати, шкіру зшивати можеш?

— Я терапевт. Але, якщо треба, візьмусь і за ланцет.

— Добре. Тільки у нас нема тих... ланцетів. Перебиті ноги замотуємо з дощечками, а на рани мох сухий кладемо.

— Треба вчинити наліт на аптеку в Дубровиці! — запропонував Володя Юшкевич.

— А й вірно,— погодився командир.— Ти підеш з нами? — звернувся він до Ерліха.— Ми ж не знаємо, що треба брати з порошків, з настоек усяких.

— Піду,— відповів Ерліх.

— Не зараз. І не сьогодні. Ми знайдемо час. І буде це, звичайно, вночі, бо у Дубровиці більше ста німецьких солдатів. А тепер ходімо з нами. Ми вже дали придулок майже вісімдесяти євреям. Там є серед них і шевці, і кравці, і перукарі... А от лікаря ще не було. Ти — перший, і тому будеш головним. Візьмеш собі в поміч жінок.

— Буде зроблено, пане. Але ж у мене нема зброї.

— Зброю ти ще добудеш,— відповів Місюра і, спохватившись, голосно продовжив:— Я не пан. Я при Радянській владі дільничним міліціонером працював і був депутатом сільради. Я товариш!.. А роботи тобі буде багато. Треба воювати і з тифом по селах, бо ж німці не присилають своїх лікарів, їм же на руку, коли наш люд гине. А самі хлопці не підуть у лікарні, бо їх можуть там схопити — і до Німеччини. Так що на два фронти — з тифом і з ранами тобі доведеться боротися.

— Я завжди працював чесно. Я буду лікувати людей.

І Ерліх лікував невтомно і селян, і партизанів.

Незабаром місюринські хлопці «очистили» аптеку у Дубровиці і на двох підводах вивезли медикаменти та інструмент. Консультантом у цій «хірургічній операції» був Борис Ерліх. Ще згодом в одному з боїв Ерліх з'явився перед командиром загону з німецьким пістолетом.

— А ти журився, що без пістоля! — зрадив Місюра.— Була б охота. На війні зброю завжди можна здобути.

У боях Ерліх невідступно ходив за Місюрою, і це трохи дратувало Максима:

— Чого ти плентаєшся за мною, як теля за коровою! Твоє місце в санчастині!

— Я не теля,— блимав очима Ерліх, протираючи окуляри.— Коли в бою лікаря бачить партизан, то йому тоді й смерть не така страшна. Лікар же поруч...

Загін Місюри діяв не лише в районах Ровенської області, а й частенько навідувався у сусідню Білорусію.

При гебітскомісарові у місті Століні працювала розвідниця. Дівчина та була з репресованої радянськими органами сім'ї. Але Місюра переконав матір дівчини, вчительку, що на Радянську владу не можна ображатися. «Може, і незаслужено потерпів ваш чоловік. Але ж зараз іде битва не на життя, а на смерть між народом і фапаками,— говорив Максим учительці.— То чи можна

гніватися на тих, хто б'ється з Гітлером». Звичайно, не фашисти були рідшею навіть сердитої на Радянську владу людини, якщо вона горе народу ставила вище од своєї власної образи. Такою виявилася і учителька. Вона умовила доньку тримати зв'язок із партизанами, сповіщати їх про все, що діялося в гебітскомісаріаті...

Цього разу група партизанів з Місьюрою і підриивником Ососкалом прийшла на Прип'ять, щоб випробувати новий витвір підриивників.

На довгому сталевому дроті, протягнутому між двома берегами, партизани підчепили мішок толу. Мішок був з обшивки німецького аеростата і не пропускав вологи. Для більшої певності вирішили тоді підриивать, смікаючи за шнур, коли підійде до нього баржа.

Караван барж довелося чекати аж три доби. Буксир тяг три баржі з боєприпасами і продовольством. На малубах були накладені ящики, лантухи з піском. Німців уже не раз зустрічали вогнем на Прип'яті, і тому вони забарикадувалися. Сигналом починати диверсію мали бути постріли з гвинтівок і автоматів по буксиру.

Затамувавши подих, партизани причаїлись у прибережних кущах. Уже над тросом проплив буксир. Ось сунеться повільно вщерть навантажена баржа. Спалахне стрілянина. На буксирі заметушилася команда, немов мишва. За цупкий мотузок схопилося кілька рук, смикнули, перемагаючи опір води.

І... диво! Баржа сунеться далі, вибуху нема, а з баржі уже поливають свинцевим вогнем. Підриивники все тягнуть мотузок, дивлячись один на одного здивованими очима. Та ось і кінець мотузка випорснув з ріки.

— Які ж ми дурні! — зло вигукнув Олекса Ососкало, не звертаючи уваги на шалений обстріл берега з барж.— За три дні шнур розкис, холера його забери! І ось маєш халепу!

— Що сталося?— прибіг збентежений командир.— Чому?..— Але, побачивши кінець шнура, похитав головою.— Вік живи, вік учись, а дурнем помреш. Треба ж було взяти телефонний кабель. Скільки ми його нарізали у німців, а нікому не спало на думку прихорити з собою шмат.

— А хто знав, що баржі оті затримаються на три дні?

— Тобі смішно!— гримнув Ососкало на молодого бійця.

— Я б заплакав, аби допомогло. Тепер же їх не доженеш. А що німці з нас сміються, то це напевне. Скажуть, що ми якісь пришелепуваті. Постріляли по буксиру — та й намазали п'яти салом.

Над Прип'яттю спадав вечір. Постріли вщухли.

12

У Морочнівському районі на Ровенщині з'явився невловимий молодіжний загін Дмитра Попова, старшого сержанта Червоної Армії. У групі було вісім бійців, озброєних обрізками і гранатами. Але загін Попова зумів спалити шість фільварків, де згоріли тисячі тонн збіжжя і майна, яке окупанти готувались вивезти до Німеччини. Юні партизани знищили два мости через Дніпровсько-Бузький канал, розігнали дві поліцейські дільниці у селі Невелі і на Дольських хуторах, спалили спиртозавод. У сутичках патріоти вбили двадцять німецьких карателів і скинули з насипу вузькоколіївки поїзд. У десяти селах Морочнівського району месники розбили молочарні і крамниці, а все, що було у крамницях, роздали населенню. Група мала радіоприймач і розповсюджувала у селах свіжі новини з Москви.

У Рафалівському районі, в межиріччі Стиру і Стоходу, виникла група Юзефа Матвійовича Собесяка — «Макса». З Собесяком я познайомився ще у вересні 1939 року, коли працював головою Волинського воеводства після воз'єднання західних областей України. Собесяк служив у польській армії, брав участь у боях проти фашистів, а коли Польща капітулювала, пішов з групою бійців на з'єднання з Червоною Армією. Собесяк, син польського робітника, комуніст, завжди виявляв себе сміливою, беручкою до праці людиною. І я його призначив на роботу в Ковельську МТС, де згодом він став директором. А в сорок першому році Юзеф Собесяк організував патріотичну групу з поляків і українців.

На Симаховицьких хуторах Морочнівського району організувалася група політрука Михайла Корчева. Пізніше обох авторів цієї книги доля звела з Михайлом

Корчевим, якого жителі й партизани знали як «дядю Серьожу».

Михайло Корчев родом із села Рев'якіно Путивльського району на Сумщині. У громадянську війну, коли хлопцеві не було ще й десяти років, загинув батько. Малим пас чужу худобу, наймитував у куркулів. У сімнадцять років став членом рев'якінського радгоспу. Звідти його послали вчитися до школи селянської молоді. Після закінчення школи Корчев повернувся до радгоспу і був обраний головою робітничого комітету. В 1930 році знову вчиться на Глухівському робітфаку, а через три роки Путивльський райком комсомолу послав Корчева працювати головою Рев'якінської сільради. У 1934 році він пішов до лав Червоної Армії. Після закінчення полкової школи Корчев був командиром танка, згодом політруком танкової роти, а напередодні війни — інструктором пропаганди й агітації окремого танкового батальйону. На світанку 22 червня 1941 року німецька авіація бомбардувала танковий батальйон на станції Соколка між Гродном і Белостоком. За наказом командира полковника Кочеткова батальйон вступив у нерівний бій з фашистськими колонами. Чотири дні тривав героїчний бій. Батальйон відбив десятки атак, винищивши чимало гітлерівців. Але й радянські танкісти несли великі втрати. Загинув командир полку Кочетков. На п'ятий день не стало боєприпасів, пального. Тоді танкісти, десь до двохсот чоловік, пішли на з'єднання з основними частинами Червоної Армії. Але до фронту було вже далеко.

Пробиваючись до фронту, Корчев із старшим сержантом Дмитром Поповим вирішили організувати партизанський загін. Дмитро Попов до війни був інженером залізничного транспорту, тому група вирішила командиром обрати Корчева, який мав офіцерське звання. Але той подякував товаришам за довір'я і запропонував, щоб групою командував старший сержант Дмитро Попов, а він буде виконувати функції комісара.

В районі Пінська і Любешева підірвали вузькоколіївку, між Івановом і Каменем-Каширським два мости через Дніпровсько-Бузький канал, скипидарний завод у Фольварковому, розгромили десятки поліцейських дільниць. Якось Попов з трьома партизанами обеззброїв у Локницькому лісництві п'ятнадцять поліцаїв. Корчеву теж незабаром пощастило з чотирма бійцями на хуторі

Симаховичі забрати в полон коменданта поліції і чотирьох фашистів.

Згодом вирішили створити слов'янський антифашистський комітет з жителів білоруських та українських сіл. До комітету ввійшли підпільники Нобельський, Шаломський, Соловей із села Симаховичі Пінського району, Кузьмич з села Дольськ Любешівського району та інші патріоти. Але через якийсь час виявилось, що назва комітету звужує його значення, в тилу ворога разом діяли представники не лише слов'янських народів, і метою усіх було — боротьба і розгром фашизму.

Тому комітет назвали Комітетом боротьби з фашизмом. Його очолив стійкий комуніст, член КП Західної Білорусії товариш Соловей. Він розгорнув роботу по знищенню німецьких управ, поліцейських дільниць, провадив агітаційну роботу серед населення. У 1942 році Соловей, вступивши у нерівний бій з великим ворожим каральним загonom, загинув. Загинули і його найближчі соратники. Але решта бійців продовжували боротьбу у Пінському районі.

15 серпня 1942 року проти загону Попова з шістдесяті чоловік німці кинули великий загін карателів. П'ять двів фашисти стискували кільце Пославського лісу. Треба було кудись одійти. На південь, в район Любешів — Камінь-Каширський — Маневичі? Там гарні ліси. Але розвідка доповіла, що на всіх дорогах фашисти влаштували засідки. На північ? Там Дніпровсько-Бузький канал, який пильно патрулюється фашистами. На південний схід? Тут відкрита місцевість, річки Прип'ять, Стоход, Стир. Іншого виходу у нас не було. За ніч пройшли шістдесят кілометрів, форсували річки й зупинилися біля села Неньковичі, Заріччянського району. Другої ночі перепливали Стир у містечку Серники і там знищили маслозавод і п'ятнадцять фашистів. У селі Вчівка розігнали поліцію, забрали медикаменти. Так дійшли до Ровенщини.

У селі Бутове Корчев виступав перед селянами на зборах. Коли залишали село, до комісара підійшов комсомолець Микола Шуркало, високий, міцний хлопчина, і сказав, що хоче піти до партизанів разом з групою хлопців. Микола також повідомив, що місцевий староста усе доносить німцям. Пішли до старости додому. Але його там не було. Тоді вирішили перехитрити фашистів.

Микола Шуркало розпустив чутку, що партизанів всього чотири чоловіки і що знаходяться вони за перехрестям доріг у гаю. Якщо німці з'являться там, то Микола сповістить про це нашого бійця, який знаходитиметься у секреті. Так і сталося. Рано-вранці німці на п'яти машинах прибули до села. На озброєнні вони мали, крім гвинтівок та автоматів, кулемети і навіть три міномети.

Тим часом партизани зайняли оборону, утворивши свобрідний котел.

У лісі фашисти йшли ланцюжком по два-три чоловіки. Попереду прокрадався цибатий староста.

Та ось ворог натрапив на партизанів, які були в глибині оборони. Спалахнули постріли. У лісі постріл відлунюється десятима, один вигук — за десять. Лісом неначе котився ураган. Солдатів і поліцаїв наздоганяли наші кулі, що градом сипалися з трьох боків.

З п'ятдесяти солдатів сорок було знищено. Нашим хлопцям дісталось чимало зброї, амуніції, на яку завжди бідні партизани.

Наступного дня з містечка Городно прибув великий каральний загін. Фашисти забрали трупи солдатів. Старосту розстріляли, а хату його спалили. Вони вважали, що староста був підсланий партизанам і обдурив їх.

Славно діяв і загін Місюри. У ці ж дні загін Попова разом з місюринцями розгромив поміщицький маєток. Охорона втекла. Партизанам залишилися шинелі, два ящики набоїв. Скотину, хліб, інвентар роздали селянам із сіл Сварицевичі, Бродниці і Зелень.

У Сварицевичах народних месників зустріли як рідних. Зібралися люди. Корчев розповів їм про міжнародне і внутрішнє становище нашої країни. Жителі Сварицевичів Грицюк, Пляшко, які мали зв'язок з Місюрою ще раніше, розвінчували брехні націоналістів та їхніх ватажків — Боровця, Бандери.

Підпільники і партизанська група Місюри деморалізували німецьку владу в багатьох селах Висоцького й Дубровицького районів. У селі Велюнь підпільників очолювали Боврига і Нестерчук, у селі Хочин — Олекса Ососкало, у Пізньому — Хома Годунко. Ось яка сітка підпільних груп діяла у навколишніх селах. Хомич і Нестерчук знали, що за річкою Горинь діють партизани «Баті» — Лянькова, а за Стирем — партизанські загопи Насекіна і Картухіна.

Місюра з підпільниками сіл Пізне, Велюнь і Хочин допомогли загоніві Попова переправитися через Горинь і залізницю Сарни — Лузінець. На Хочинських хуторах вони зустріли групу Ососкала і поляка Божінського.

Идучи на схід, ця група майже у кожному селі зустрічала радянських патріотів. Дехто з бійців загону почав поговорювати про те, що варто залишатися тут і своєю боротьбою у глибокому тилу допомагати Червоній Армії. Але більшість була за те, щоб іти до лінії фронту, вважаючи, що інакше ми не можемо до кінця виконати свою присягу на вірність народові, державі, Комуністичній партії.

Пішли далі на схід.

У селі Шахи стало відомо, що у Старому Селі німці зігнали людей у церкву і запалили її. Врятувалося лише кілька чоловік. Вирішили будь-що помститися фашистам за такий нелюдський злочин. Дізналися, що гарнізон у Старому Селі налічував близько двадцяти солдатів. Вночі на околиці захопили поліцай, який був на варті. Той розповів, де знаходяться солдати. Групи Попова, Музиченка і Никанорова пішли в наступ. Але на річечці розпочалася стрілянина. Тоді з тилу Попова, Музиченка і Никанорова підтримала група Корчева. Музиченко зняв кулеметне гніздо ворога, і гарнізон був розгромлений.

Партизани ходили по хатах, але людей не зустрічали. Село наче вимерло. Та ось з одного хліва вийшло двоє селян, які розповіли про великий злочин фашистів. Десять днів тому німці з допомогою старости і попа зібрали людей і, звинувативши їх у саботажі, почали бити палицями й шомполами, а тих, хто утікав, розстрілювали з кулеметів та автоматів.

Ось чому й зараз, зачувши стрілянину, люди з дітьми подалися з села до лісу.

Вранці партизани зібрали селян, розповіли їм про фронт, про те, як треба боротися проти фашистів.

Через три дні німці знову прийшли у Старе Село, але не застали там жодної душі. Коли ж окупанти поткнулися в ліс, партизани знищили їхню розвідку, і каральний загін повернув до білоруського міста Столін. Більше фашисти не з'являлися у Старому Селі.

Далі розбили поліцейську дільницю в селі Букча. А в селі Храпин Корчев зустрівся з Сазоновим, коман-

диром групи розвідників і підричників білоруського з'єднання Баті. Дехто з групи Корчева виявив бажання залишитися з Сазоновим і не йти до лінії фронту.

Одної темної ночі, коли партизани сиділи біля вогнища, з'явився від Баті комісар «дядя Петя».

Це був чоловік середнього зросту, на щоках кущилися густі бакенбарди. Він потиснув руку Корчеву і уважно подивився на нього.

— А скажіть своє справжнє прізвище, — промовив дядя Петя.

— Корчев. А ви — Бринський Антон Петрович?

Так відбулася зустріч давніх знайомих. Вони у 1940 році разом училися в Мінську на курсах перепідготовки політичного складу.

Ця зустріч була для Корчева великою радістю. Сидячи біля вогнища, друзі пригадували найщасливіші дні у їхньому житті. Корчев розповів комісарові про свій намір пробитися на схід і вийти до своїх.

— Ні, Михайле Сергійовичу, — сказав Бринський, — підемо на захід, по тих стежках, які ти вже пройшов. Ти тут зробиш більше для нашого народу.

Бринський переконав Корчева, що його місце тут, з партизанами і підпільниками, і той перейшов у його групу з частиною бійців свого загону. Інша частина пішла з Дмитром Поповим, який виявив бажання воювати безпосередньо під командуванням Баті.

Восени сорок другого року група комісара Бринського прибула у Висоцький район. А тут у Корчева було чимало знайомих — Місюра, Хомич, Нестерук, Боврига, Годунко, Ошищук. Бринський вирішив поставити Корчева на чолі спецзагону з сорока бійців. Відтоді Корчева стали називати Сергієм, або дядею Серьожею.

Спецзагін дяді Серьожі діяв у Висоцькому, Дубровицькому і Морочнівському районах Ровенщини, Столінському, Жабинському районах Білорусії і Любешівському, Маневицькому районах Волинської області. Основним завданням загону був зв'язок і керівництво підпільними групами місцевих патріотів у районах між річками Горинь, Стир, Прип'ять. Провели Бринського в Маневицький район, а самі розпочали налагоджувати зв'язки з підпільними групами Бовриги і Нестерчука з Велюні, групою Ососкала з Хочина, з групою Хомича з села Пізнього. Налагодили також зв'язок з групою Шитова і

Кравчука, яка діяла у Володимирецькому районі, з групою Олексія Кринька і Годунка у Дубровицькому районі. Кожні сім днів Корчев споряджав зв'язкових до Бринського з інформацією про дії свого загону і підпільників.

На території Висоцького району найвідданішим псом німецького гестапо був колишній білогвардієць Фомін. Цей голворіз до приходу німців служив дяком у селі Велюнь. А коли прийшли фашисти, одразу ж змінив хрест на меч. Партизани дізнались, що банда Фоміна знищила групу військовополонених, які втекли з німецьких таборів, потім оточенців, коли ті форсували річку Горинь. Навіть власна сім'я ненавиділа Фоміна. Жінка й син не раз приходили до партизанів і благали вбити зрадника народу. Соратницею по розбою у Фоміна була націоналістка Маруся, яка теж служила в гестапо. Так знайшли спільну мову колишній білогвардієць Фомін та Маруся, націоналістичний виплодок.

Про все Корчев розповів Бринському, і було вирішено знищити банду Фоміна — Марусі. Але як?

Корчев мав зв'язок з священиком Іваном Івановичем Рожановичем, який допомагав партизанам здійснювати розвідку і за вказівками партизанів закликав селян до опору німецьким загарбникам. Хоч він був служителем церкви, але це не завадило йому бути людиною і патріотом.

Ще до першої світової війни царський уряд вислав Рожановича з Петрограда на околицю імперії — на Волинь. Рожанович був освіченою людиною, писав колись статті, в яких викривав царський режим. Ось за це його і спровадили на Полісся. Писати йому заборонялося, і тоді він став священиком сварицевицького приходу.

У розвідку до Фоміна послали попа Рожановича. Три дні жив священик у колишнього дяка, а коли повернувся до партизанів, розповів:

— Я певен, що Фомін ворог народу. Протягом трьох днів до нього приходили люди з націоналістичних і всіляких інших банд. Я не міг з ним поговорити одверто, бо він би мене живим не випустив із своєї квартири. Вас простить бог і люди, якщо ви уб'єте його.

Через кілька днів підпільник Степан Полюхович передав лист партизанів до Фоміна. У листі писалося, що дядя Серьожа хоче з ним зустрітися і гарантує йому без-

пеку під час розмови. Була виставлена охорона з групи бійців Максима Місюрн. Може постати питання: навіщо було йти на переговори з такимп пройдами, як Фомін і Маруся?

Та партизани дивилися далі. Вони хотіли цією зустріччю посварити запроданців-поліцаїв з німцями.

З боку партизанів на зустріч вийшли Корчев, Музиченко і Никаноров, з ворожої сторони — Фомін, його заступник Сульжик і Маруся.

Переговори тривали годину. Фоміну запропонували порвати з німцями і разом зі своїми людьми і зброєю перейти на бік партизанів. Він погодився.

Ніхто й на копійку не вірив Фоміну й Марусі. Але зійшлися на тому, що вони через день приходять зі своїм загonom на умовлене місце.

Справді, через день Фомін привів двадцять шість поліцаїв. Не гаючи й хвилини, його призначили командиром цього ж загону і заготували листи до поліцаїв кількох районів, щоб ті покинули службу у німців і перейшли на бік полковника Фоміна. Неохоче Фомін підписав ці листи. Видно, це в його плани не входило.

Як і сподівалися, ці листи зробили своє діло: фашисти виявили недовіру до поліцаїв. У багатьох селах вони позабирали у поліцаїв автоматичну зброю, а в Дубровиці і Сарнах навіть обеззброїли декого з поліцаїв і взяли під варту.

Але й фашисти, і Фомін мали, як кажуть, не такі вже й скромні плани. Гітлерівці дали цьому зраднику завдання завоювати у нас довір'я, а потім силами своєї та інших банд знищити командний склад партизанських груп, загонів і кращих підпільників. Фомін сам знищив трьох фашистів, висадив у повітря міст між Висоцьком і Сарнами, дістав батарейки для приймача, писав листи до поліцаїв, які були потрібні партизанам.

А партизани нишком стежили за його діями. Якось Фомін повернувся із завдання з простреленою литкою і взяв милиці. Це означало, що він більше не хотів бути в таборі і виконувати завдання партизанів. Прислали до нього лікаря Ерліха. Оглянувши пораненого, Борис Ерліх сказав Корчеву і Місюрн:

— Рана легка. Він не був у бою, а навмисне прострелив собі ногу. З такою раною можна брати участь у змаганнях і на коротку, і на довгу дистанції...

1 Фомін, Сульжик і Маруся, як і слід було чекати, ли-
ше удавали, що вони стали ворогами фашистів. З гру-
пою відданих їм поліцаїв вони готувалися до розправи з
командирами партизанських загонів.

Про це нас попередив Сокіл, кучер Фоміна. Він пере-
стрів якось Корчева, Никанорова, Диковицького Миколу
і сказав:

— Ви йдете до нас? Так знайте: живими сьогодні вас
Фомін не випустить.

Корчев відповів, що Фомін і його люди не можуть за-
подіяти партизанам зла, бо обіцяли воювати чесно проти
фашистів.

— Жаль, що вірите поліцаям — убивцям наших лю-
дей, — а болем промовив Сокіл.

Але партизанські командири робили вигляд, наче ні
про що не здогадуються. Корчев розпорядився, щоб гру-
па Фоміна — Марусі була готова йти з партизанськими
підриивниками висаджувати в повітря ешелон.

— Шикуйтеся у дві шеренги! — наказав він.

Колишні поліцаї і змовники стали у першій шерензі,
а партизани-підриивники — в другій. Змовників очолював
Сульжик, заступник Фоміна, а підриивників — Максим
Місюра. По команді перша шеренга взяла гвинтівки на
ремінь за плече, а бійці Місюри несподівано обеззбро-
їли їх.

Сульжик кинувся тікати. Але його наздогнав Микола
Диковицький, дужий молодий хлопець, утікач з німець-
кої тюрми.

Фомін, Сульжик, ще п'ять поліцаїв та Маруся визна-
ли, що вони продовжували служити вірою і правдою
фашистам. Решта поліцаїв заявила, що буде на смерть
воювати проти гітлерівців. Намір фашистів знищити
партизанських командирів було зірвано.

Маруся перед смертю сказала партизанам:

— Ви сильніші од гестапо. Тепер я бачу.

— Так, сильніші, — відповів їй Корчев, — бо нам
допомагає весь чесний люд, бо ми боремося за долю
народу. А ви запроданці. Вам ніхто не допомагає, і
тому ви з вашими фашистами ніколи нас не перемо-
жете!

— Комісарє! — звернулася до нього Маруся. — У ме-
не є шестирічний син. Він живе зараз у знайомих у міс-
ті... — Вона назвала місто. — І я прошу вас ніколи не

говорити йому, що мати була розстріляна за зраду Батьківщині. Він не мусить знати про це.

— Гаразд! Ми ніколи не скажемо твоєму синуві, якою була мати. Нехай він виросте чесною людиною! — сказав Максим Місюра.

Фомін, Сульжик, Маруся та ще п'ять їхніх спільників були розстріляні, а частина з поліцейського загону продовжувала чесно виконувати партизанські завдання. Правда, чоловік п'ять з банди Фоміна втекло у ліси. Вони, певне, вирішили відсидітися, поки не закінчиться війна. А кучер Фоміна Сокіл з своїм сином не раз відзначалися в боях проти фашистів...

Були наміри розпочати об'єднання дрібних загонів, але у партизанів було ще мало зброї. Один з керівників антифашистського комітету Трохим Грицун організував кузню, що ремонтувала і навіть виготовляла зброю. В кузні кували довгі піки, кинджали для розвідників і підрильників, гвинтівки СВТ переробляли на автомати, виготовляли гранати. У загоні знайшлися непогані майстри-слюсарі, вихованці сварицевицької кузні...

Та не лише на північ від Ровно діяли партизанські і підпільні групи наприкінці 1941 і в 1942 роках. В південному Межиріцькому районі розпочала бойові операції партизанська сім'я Струтинських. Група поповнилася місцевими патріотами, втікачами з полону. Влітку 1942 року бійці Миколи Струтинського влилися в розвідувальний загін полковника Дмитра Миколайовича Медведєва, який десантувався на Ровенщині з спеціальним завданням Генерального штабу.

Гітлер і Еріх Кох, якого було призначено рейхскомісаром України, вважали район Ровно «тихим краєм», далеким від фронту і промислових об'єктів військового значення, які б могли піддатися бомбуванню. Але радянські підпільники і партизани скоро довели ворогові своєю самовідданою боротьбою, що Ровенщина поступово перетворюється у партизанський край.

В останніх числах листопада 1942 року мене і Степана Качуру Центральний Комітет ВКП(б) викликав з Кавказького фронту до Москви.

— Серце моє чує, Василю Андрійовичу, що віднини ми будемо вже не фронтовики, — сказав Степан Качура.

— Гадаєш, опинимосся в тилу? А не хотілося б. Та що гадати! Поїдемо. Там все з'ясується, — відповів я.

Через кілька днів ми були вже в Москві.

У Центральному Комітеті партії нас прийняв командуючий партизанським рухом К. Є. Ворошилов, а також товариші з ЦК КП(б)У — Коротченко і Співак. Привіталися. Товариші розпитували про фронтіві новини, про Туапсе.

— Тяжкі тижні, можна сказати, вже позаду. Гарячі були бої за перевалами. Такі гарячі, що й голови не було де сховати під час бомбардування. Як надібають, бувало, нас юнкери на вузькій, як нитка, дорозі, між скелями і кручачи, то тільки вуха затуляй... Але це вже позаду. Вистояли. Армія зробила перші кроки на захід.

— Знаєте, товаришу Бегма, чому вас викликали до столиці?

— Не знаю.

— Ще влітку цього року був створений Український штаб партизанського руху. Так от, у членів штабу і ЦК КП(б) України є думка відрядити вас у ворожий тил. І зараз ми хочемо знати, чи погоджуєтеся ви летіти на окуповану територію?

— Я полечу туди, куди накаже партія.

— От і добре... Детально ви все обговорите з начальником Українського штабу партизанського руху Строкачем. У вас буде вибір — дві або й три області. І ви, звичайно, полетите туди, де можете найбільше дати користі нашій загальній справі в боротьбі проти фашистських загарбників.

Командуючий підійшов до карти, рясно усіяної червоними прапорцями, немов малесенькими маковими пелюстками. — Ви добре знаєте західні області України. Правда ж, вам Ровенська область знайома?

— Не лише Ровенська, а й Волинська, — відповів я.

— Ви і там працювали?

— Так, в перші дні визволення Західної України від польських панів. Керував тимчасовим управлінням колишнього Волинського воєводства, працював першим секретарем Ровенського обкому партії.

— Я теж думаю, що ви там почуватимете себе як дома. А це важливо. Я передам Українському штабові, щоб маршрут змінили. Візьмемо курс на Ровенську область. Район той для нас важливий. По західних магістралях німці перекидають поповнення до Сталінграда. Нам необхідно зараз вшир і вглиб розгортати партизанський рух. Треба бити ворога ще по дорозі на фронт, знищувати його живу силу й техніку, псувати комунікації. Оце і є та велика й потрібна допомога, якої чекає Червона Армія від наших партизанів.

— Розумію.

Маршал Радянського Союзу К. Є. Ворошилов міцно потис мені руку й сказав:

— Бажаю вам, товаришу Бегма, успіхів. Справа, яку доручає вам ЦК ВКП(б), має неабияке значення. Партизани — це наш другий фронт поки що. Так було сказано, коли приймали Ковпака з товаришами у Ставці. Ви звідти давайте про себе знати. Москва допоможе, чим тільки зможе...

Український штаб партизанського руху розміщався на Тверському бульварі, 18, у двоповерховому будиночку. На подвір'ї, у коридорах було людно. Всюди ходили озброєні партизани у шапках з червоними стрічками. Одні весело сміялися, слухаючи чиясь оповідання, інші говорили про щось діловито, серйозно, треті мовчки снували туди-сюди, напевне, чекаючи виклику.

Нас привітав сам начальник штабу генерал Т. А. Строчак. Він вийшов з-за столу й потиснув нам руки.

— Радий вас бачити, товаришу Бегма, і вас, товаришу Качура! Як жилося відтоді, коли ми розлучилися в Києві?

— Так, як і всій Дванадцятій армії,— відповів Качура.— Часом з квасом, а порою з водою. Всього бувало.

— Поранення маєте?

— Це вже в минулому, товаришу генерал!

— А ви як діставалися з Києва до лінії фронту, товаришу Строчак? — спитав я.

— Ха! Кажуть, довго говорити, та нічого слухати. Я вийшов з останніми, разом з полком чекістів. От і

пробивалися. Під Баршівкою двадцять першого вересня по чотири рази в день ходили в атаку. Врукопашну,— він спохмурнів і замислився.— А потім розбилися на групи, а потім ще на менші. Хотів було залишитися в тилу партизанити. На формування загонів ЦК мене послав ще в перші тижні війни. Але саме тому, що ЦК до-ручив ще тоді мені таку роботу, я й змушений був пробиватися далі на схід, до своїх.

— І довго ж ішли, Тимофію Амвросійовичу?

— Тижнів п'ять. Все-таки сімсот кілометрів довелося протопати... Отже, мені подзвонили, що ви погодилися в Ровенську область,— змінив розмову начальник УШПР.

— Так. Ми ж звідти,— відповів Качура.— А товариш Бегма навіть депутат Верховної Ради від тої області...

— Є ще у нас в запасі Київська область,— продовжив, ніби не чув Качури, генерал Строкач.— І там потрібно створити підпільний обком партії. Є ще й Херсонська, далека і тяжка для нашого брата-партизана. Та гаразд. Зупинимося на Ровенській...— Він усміхнувся.— Полетите до своїх виборців. І візьмете у Михайла Івановича Калініна ордени та медалі для партизанів з'єднань Ковпака і Сабурова.

— Командири загонів і бійці будуть раді таким подарункам! — зауважив я.

— Авжеж! — Строкач пройшовся по кімнаті й спитав:— Дружину давно бачили, Василю Андрійовичу?

— Давно. Ще в Києві. Вона зараз з сином Володею у Башкирії.

— Я знаю. За допомогою товариша Ворошилова ми викличемо їх до Москви. Перед від'їздом у далеку дорогу треба побачитися з дружиною, сином. Зараз ви не стомлені?

— Ні. А що?

— У нас у штабі суєта, справ по самісіньке горло. Як приходимо ранком, то повертаємося на квартири за північ. Особливо мої заступники Дрожжин Леонід Петрович і полковник Старинов Ілля Григорович. Їм спочивати ніколи. Я спитав, чи ви стомлені, тому, що ми можемо зараз, не відкладаючи на завтра, поговорити про ваше завдання, про обстановку в тих районах.

— Ми готові до такої розмови, товаришу Строкач.

Наступного дня мене прийняв Михайло Іванович Калінін.

— А! — усміхнувся Михайло Іванович.—Знаю, знаю. Летите в тил ворога. Що ж. Треба. Передайте від мене привіт партизанам. Вони молодці! А заодно вам доручення на прохання Українського партизанського штабу. Важливе й відповідальне. Від імені Верховної Ради Союзу РСР ви вручите ордени й медалі нашим славним партизанам і партизанкам. Ось вам мандат. Прошу.

Михайло Іванович узяв зі столу надрукований машинописом документ, підписаний і скріплений великою круглою печаткою:

«№ 618/2

Депутату Верховного Совета СССР
тов. Бегме В. А.

От імени Президиума Верховного Совета СССР уполномочиваєм Вас вручить ордена и медали СССР партизанам Украинской ССР, награжденным Указом Президиума Верховного Совета СССР.

Акт вручения просим оформить протоколом, который приложить к нему.

Ордена, медали и документы к ним Вам высылаем.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР
М. Калинин

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР
А. Горкин»

Я не раз бачив Михайла Івановича у Московському Кремлі. Але сьогодні, як ніколи раніше, я помітив в його очах, в його усмішці так багато батьківського тепла, коли заговорив він про українських партизанів. Якусь хвилину Михайло Іванович сидів, відкинувшись на спинку крісла, нерухолий, замріяний. Я теж боявся поворухнутися, щоб не заважати йому думати.

— Дозвольте мені йти?

— Ні! Ні! — пожвавішав Михайло Іванович.— Посидьте. Відпочиньте на м'якому стільці. На пеньках і повалених стовбурах ще насидитесь. Ми ж скоро тепер не побачимося. Дорога ж вам судилася далека...— Він доторкнувся рукою до своєї своєї борідки і щільно по-

дивився мені у вічі.— А ви все-таки бережіть себе... Людей бережіть! Люди в нас хороші. Найкращі в світі! А з дружиною, сином зустрічалися вже?

— Спасибі, що їх розшукали і викликали до Москви,— подякував я.

Увійшов Горкіп. Він привітався і сказав, наблизившись до Калініна:

— Михайле Івановичу, п'ятсот тридцять дев'ять орденів і медалей складено у три ящики і запаковано. Серед них п'ятдесят орденів Леніна, двісті сімдесят — Червоного Прапора, Вітчизняної війни та Червоної Зірки. Решта — медалі...

На вулиці Москви ліг суворий відбиток воєнного часу. Чимало магазинів закрито, на вікнах шибки обклеєні паперовими стрічками. Біля Бібліотеки імені Леніна і в сквері навпроти Великого театру ще залишилось кілька «їжаків» з товстих таврових балок і рейок. Це сліди недавніх боїв біля Москви, сліди невсипущої роботи москвичів по обороні свого міста.

Не чути сміху на вулицях і навіть веселого гомону, не видно облич, що сяяли б радістю. І не зима тому причина, а війна.

Та ось біля репродукторів збираються люди. Лунає знайомий голос диктора. Він сповіщає народові про бої під Сталінградом, де конають фашистські дивізії, про спалені партизанами Ленінградської області та України ешелони ворога.

Я поспішав у готель «Москва». Там чекали дружина і син, яких викликали до Москви аж із Уфі. Їх я не бачив уже рік. А від завтра знову не побачу місяці, місяці, а може, й...

Дні, проведені з сім'єю, пролетіли, немов журавлі. Але вони залишаться в пам'яті назавжди. І віряться: коли стане тяжко, думи про них додадуть сил, розвіють сумні мрії, бо ж на це здатна справжня любов навіть у найтяжчих випробуваннях.

Не хотілося розлучатися з сім'єю. І в той же час я усім серцем рвався туди, на Ровенщину, про що снів з перших місяців війни.

У готелі раптом переді мною виросла могутня постать чоловіка у бекеші. Від нього віяло морозом, тютюновим димом. Він уважно подивився на мене.

— Та невже це ти? — здивувався, пізнавши Федорова Олексія Федоровича, уже відомого партизанського командира.

Востаннє ми бачилися на нараді в Бурмистенка. Відтоді минуло більше року. Олексій Федорович неначе став вищим, погнало його і вшир. Вуса в нього відросли козацькі.

— Поглянь, який козак запорізький!

— А ти ж думав! — підморгнув він.

До війни ми зустрічалися на нарадах і пленумах. Федоров любив полеміку, не минав жодного випадку, щоб не схрестити з кимось шаблі. Але, звичайно, сперечались завжди по-діловому, і це було на користь. Зараз ми зустрілися, як рідні брати.

— Що ж, я про тебе вже немало читав. Ти майже легендарна в нас людина, Олексію Федоровичу, — говорив я.

— Я чув, що ти теж вилітаєш, — сказав Федоров, не звертаючи уваги на ці слова. — І оце прийшов тебе просвітити в деяких питаннях.

— Велика моя подяка тобі за це.

Ми гомоніли того вечора довго. Олексій Федорович багато розповідав, як поводитися в тилу верога.

— Ти вже справжній академік на партизанській боротьбі!

— Життя всьому навчить. Побудеш там — і ти навчишся. До речі, в якому одязі ти думаєш там приземлятися? — запитав Федоров.

— У цивільному.

— Не годиться. Партизани поважають людей військових. А з твоїм ростом, та ще в піджаці, і з моложавим інтелігентним обличчям ти будеш схожий на якогось студента, а не на секретаря підпільного обкому партії. Одягай полковницьку форму. Це на користь справі, — переконував Олексій Федорович.

— Та одягну, коли так наполегливо радиш. Мене ж там люди більше знають як секретаря обкому, депутата, а не як полковника. От і гадав з'явитися перед ними в цивільному одязі...

— А тепер обміємо твою дорогу. Я тут роздобув по чарчні...

— Обов'язково. Вип'ємо за нашу зустріч і за далеку дорогу.

Через кілька днів наша група — Степан Качура, Олександр Повторенко, радист Толя Романенко і я — була вже готова до вильоту з Москви.

На аеродром нас віз Гриць Гащенко, чорнявий шофер, який працював зі мною до 1939 року в Богодухові, потім у Ровно. Зараз Гащенко шоферував при Українському штабі партизанського руху. Він уже раз пробував вилетіти у тил до ворога, та повернувся. Зенітки розбили один мотор у транспортному літаку.

— Візьміть і мене, Василю Андрійовичу, — заговорив Гащенко.

— Що ти там робитимеш?

— Що накажете, — відповів Гащенко. — Тут незручно...

— Чому?

— Все вожу людей на аеродром. А вони отак дивляться на мене і мов кажуть: «Який здоровий парубище, — кров з молоком! — і сидить в тилу».

— Ти ж не сидиш, а їдиш. Давно з фронту, що розхитався? — сказав я.

— Час такий тяжкий, напівголодний, що соромно з моїми щоками і по Москві ходити. Скажуть люди, що я якийсь кухар або «завскладом», наїв морду! А я від природи такий.

— Ти ж уже раз літав, — усміхнувся я.

— Хе! Якби льотчик тріхи проморгав, то гепнулися б ми на німецьку територію, — промовив, зітхаючи, Гащенко. — Хіба то діло?

Знову запала мовчанка.

На аеродром нас проводжали Строкач, Співак, Корнієць, Гайовий, прославлена льотчиця Гризодубова і ще деякі товариші. Всі потискували руки, бажали успіхів, удачі. Кожен хотів сказати тепле й щире слово.

— А я трішечки заздрю вам, — говорила Валентина Гризодубова. — Одверто кажучи, я б хотіла бути на вашому місці... Скільки цікавих людей ви побачите. Правда ж, партизани цікаві люди? Обіцяю бути у вас. Навіть, якщо хочете, обов'язково. Зустрітися з партизанами — моя мрія.

— Домовились. Ми вас приймемо в радістю, як бажаного гостя, — пообіцяв я.

— Пора! — гукнув штурман транспортного літака. Знову потиски рук. Обійми. Минають останні хвилини на цій славній, справді великій московській землі. На очах у Григорія Гащенко сльози.

— До побачення, Гришо!..

Строкач тільки що провів свого заступника Дрожжи-ка, що відлітав до сумських партизанів, і підійшов до ровенської групи.

— Що ж! Ні пуху ні пера вам усім! — і тихо додав:— Я вірю, Василю Андрійовичу, що ми ще зустрінемося і там, у ворожому тилу. До того йдеться. Партизани незабаром виростуть у велику стратегічну силу, і побувати серед партизанів начальникові штабу треба неодмінно. В усякому разі, я так вважаю і доб'юся свого. Привіт командирам і бійцям. До зустрічі!

Ми обнялися.

Строкач допоміг Толі Романенку зібрати речі й задумливо промовив:

— Скільки я уже відрядив таких хлопців-молодців, яким по шістнадцять-двадцять років. Радисти — наша інтелігенція. Бережіть їх, товариші, бо без них — як без вух і голосу. А з такими вадами воювати по-справжньому не можна. Так що, Толю, гордись своїм місцем у партизанах, працєю чітко — і тебе шануватимуть.

— Єсть, товаришу генерал. Я вас розумію і гадаю, що буду там на своєму місці!

— Щасливо!

— До зустрічі на Великій землі!

— І на Малій теж! — додав Тимофій Амвросійович Строкач.

Всі в літаку. Гудуть мотори, здіймаючи вітер. Товариші, що залишилися на аеродромі, машуть нам руками.

Ось літак розвертається і біжить по бетонній доріжці.

— О, відірвалися од землі! — гукнув Толя Романенко.— Летимо!

Ніч місячна, зоряна. Затемнена, пришикла Москва давно зникла, розтанула серед неосяжного простору під крилами літака. Погуркують мотори, немов співають монотонно про одне й те ж. А в голові спогади, спогади, які чомусь спливали саме в ці довгі години польоту...

Моє дитинство пройшло в Херсоні. Батько працював на заводі ливарником. Малим я часто з хлопцями бігав

на базар, де були влітку гори кавунів, динь і баклажнів.

На тих базарах і на вулицях хлопці часто зустрічали гладких дядьків, одягнених по-міському і з батогами в руках. Вони кидали на всіх зверхні погляди, поводились, немов завойовники. Навіть завжди нахабні жандарми перед цими бундючними панами витягувалися в струнку. Це були павуки-кровопивці німецькі колоністи, степові князі, володарі десятків тисяч десятин землі, різні Штікери, Фальцфейни. До них приходили найматися з малоземельних губерній тисячі людей. Голодні, змучені полтавчани, кияни, чернігівці цілими тижнями сиділи на пристанях Каховки і Берислава, чекаючи, хто б їх найняв на роботу. В такі дні Каховка нагадувала справжній ринок невільників. Люди, притиснуті нуждою до самої землі, згоджувалися на наймізернішу платню за свою непосильну працю, щоб тільки не вмерти з голоду на багатій землі, не повертатися додому за тридев'ять земель без гроша за душею.

Одного разу, коли мені йшов уже десятий рік, на подвір'я прийшов широкий у плечах чоловік. Обличчя його було сіре, немов обпалена сонцем степова земля. Очі якісь бездумні, глибоко засіли в ямках. Він був босий, на голові солом'яний бриль, подертий у кількох місцях. За плечима коса. Чоловік потоптався на місці, а потім зняв бриль і звернувся до мого батька:

— Дядьку! Будь ласка, хоч шматочок хліба. Якщо маєте...

— А звідки ж ти ідеш, парубче? — спитав батько

— Я сам з Чигирина. Може, чули про Чигирин?

— На роботу прямуєш?..

— Та ні, дядечку. З роботи.

— Так рано? Жнива в розпалі. З роботи, без крихти хліба й копійки в кишені? — не вірилось батькові.

— Я втік від німця проклятого.

— Погано тобі було там, видать?

— Ой як погано!

— А інші говорять, що німці годують добре. Хліб білий, сало.

— Більше дулю з маком дають. Сала того я зовсім не бачив. Хай одсохне тому язик, хто таке каже. Ще б! Німець сало дає. Та він його сам злопає, трісне від нього, а не дасть робочій людині! А як знущаються з чоло-

віка! — Парубок витер рукавом рясний піт і продовжив, присівши на лаву: — Було нас у хазяїна вісім хлопців і десятеро дівчат. Будили ще до схід сонця. Пшеницю косили. Мов очерет, пшениця та. А візьмеш два колоски, то вимнеш з них жменю зерна. Яка все-таки земля тут родюча! Отож косили ми. Старалися ниву до пуття привести скоріше. Годував нас німець тільки кислим молоком. Молоко те і на сніданок, і на обід, і на вечерю. А хліба чорного ось скіленьки, черствого й твердого, мов глина на сонці. То хіба можна день у день на такому харчі од схід сонця і до смерку косу тягти? От бачу по ваших руках, ви робоча людина, скажіть? Я чоловік здоровий. Роботу люблю. А він мене кисляком годує.

— Ти правду кажеш, парубче. Чоловіку робота не страшна, аби харчі були людські. Та, бачу, у тебе сльози на очах?

— Про харч я усе. Ніби хотів ним горе своє затамувати, — признався парубок. — Нещастя трапилося оце у нас.

— Яке ж?

— Ой дядечку, не знаю, як і розказати про це. Утопилася вона... І тіла не знайшли. Утопилася.

— Хто? Хто утопився? — наблизився батько до зламаного горем чоловіка.

— Соломія... — прошепотів.

— Васю, — звернувся батько до мене. — Сходи до матері, нехай насипле миску борщу. Та в комірчині були ще старі черевики. Може, підійдуть парубкові. Дорога ж йому далека, ноги ще доведеться побити добряче...

— Що там ноги, — зітхнув парубок. — Їм не звикати. Душа розбита!

Я миттю виконав доручення батька і одразу ж прибіг, щоб дослухати кінець оповідання чигиринського парубка.

— Так отож і трапилося. Соломія, дядечку, наречена моя була. Була... Ми щиро кохалися. І батько, і мати знали. Я її любив так, що й сказати важко як. Та не було в мене нічогісінько, щоб одразу одружитися з Соломією. Отак і жили, цілючись і надіючись. Вона й сама з бідацької сім'ї. Отож батьки нам і кажуть: «Ходіть-но в Таврію, до німців на заробітки. Бо ж як поженитесь, то й хатину нову вам треба поставити. А хата не лише для вас. Підуть ще й дітки». Пішли ми. Соломія дівчина

гарна, лице чисте, наче молоком вона щоранку вмивалася... Я і на роботі ніяк не намилиуюся нею. Гарна, як весна! І що ж ви думаете, дядечку! — Парубок скривився, закусив до крові губу, щоб не розридатися. — Занапастив її хазяйський синок... Побивалася вона страшно. А потім кинулася до Дніпра. Я за нею з дівчатами і хлопцями. А вона: «Прощай, Юхимку, серденько! Прощай. Не потрібна я тобі тепер. Не встеріг ти мене, не вберіг. Соромно мені перед тобою, перед батьком, матір'ю... Нехай же вода дніпрова втішить моє горе. Нехай Дніпро затулить мої очі». Куди там наздогнати. Шубовснула прямо у хвилю. І навіть не виринала. А Дніпро ж не ставок! От і не стало моєї Соломії...

Парубок замовк. По щоках котилися сльози. Батько не підводив голови.

А в серці моїм, як ніколи ще до тої пори, кипів гнів на сінка отого німця, хоч я ще тоді й не добрав, від чого ж саме Соломія кинулася в Дніпро. Одне мені було зрозуміло: топнися вона пішла через навів, через отих годованих німців, які ходять по базарах і по вулицях з батогами. Парубок плакав, як дитя. Я бачив уперше в своєму житті, щоб дорослий отак ридав. До того дня я знав, що попадає лише малим за якийсь непослух. А тут плакав чоловік, який своїми руками міг підняти, може, найвгодованішого пана і кинути ним об землю.

Я аж рота роззявив, затаїв подих, прагнучи не пропустити жодного слова. Що ж далі? Що?

— Що ж мені тепер робити? — запитав парубок. — Що я скажу дома? Та я б не докоряв їй... Вона ж невинна! Вона для мене чиста, як роса ранішня. Кажуть, що яке сонце не чисте, блискуче, а й то має плями на собі.

— А ти в поліцію звертався, хлопче? — спитав заклопотано батько.

— Хе! Та мені не вірять. Кажуть: «Брешеш!» Склали пани поліцаї протокола, що будітмо вона по необережності. Отака правда на світі... Підкупив німець поліцію. Та я йому цього не прощу!

Він з'їв миску борщу, дожував хліб і подякував. Потім підвісся.

— Я його своїм судом рішу!

Хлопець прилаштував за спину косу і пішов, киваючи великими п'ятами. Од черевиків одмовився. Пішов, придавлений горем.

«Я його своїм судом рішу», — ще лунало у моїх вухах. «Так їх, дядю, косою! Косою! Усіх отих панів косою, косою!..» — хотілось мені вигукнути навздогін цьому чоловікові.

— Отак, синку, — сказав батько. — Велике горе у того чоловіка. І які лишень діла творяться на світі білому. І коли воно все скінчиться, Васильку?

«І коли воно все скінчиться?..» Скінчилося було вже. Викосили панів зі своєї землі, зітхнули люди. Так знову захотілося на Україну німецьким панам фашистам. При царизмі жили як князі пімці-колоністи, а вже самі б вони тут аж полопалися від жиру й розбещеного життя, оці новоявлені представники надлюдської раси. «От і летить твій, таточку, син, щоб швидше подолати, розбити фашистів німецьких».

...Поля, вкриті снігом, трохи іскряться проти місячного світла. Ліси здалеку чорніють. Міста прифронтової смуги мовчазні, чорно-сірі.

Качура думає щось своє і щоразу притуляється лобом до шибки, намагаючись розгледіти, що там, на нашій землі.

Літак набирає висоту. У віконця видно вибухи зенітних снарядів, вогонь неначе бризкає з німецьких зеніток.

Так було недовго. Внизу знову розкинулись безмежні ліси. Подекуди між ними, немов острівці, вкраплені села, містечка. Коли летіли над одним містечком, Степан Качура викинув пачку листівок:

— Нехай читають люди! Хай знають — живе Радянська влада!

Він ще викидає листівки, і ті, підхоплені вітром, летять, немов метелики, і зникають у посрібленій місяцем бізвісті.

Як зрадіють люди оцих сіл, прочитавши завтра листівки, прочитавши правдиве слово нашої партії. Скільки сердець радісно заб'ється від щастя й гордості за свою скривавлену, але нездоланну Радянську Батьківщину.

Усі ми липнемо до віконць, намагаючись зорієнтуватися на місцевості. Але це, звичайно, не під силу. Та скоро всі троє почали позирати один на одного й кивати на кабінку пілота. Чи не заблудився часом штурман? Все буває. Чули й таке, що штурмани попадають «не туди» кілометрів на п'ятдесят, а то й на всі сто двадцять.

Час ще є. І знову кожен думає про своє. Пам'ятне, дороге серцю.

Я подивився на Толю Романенка і пригадав свій перший бій з ворогом. Мені тоді було років п'ятнадцять. Херсонщина в 1920—1921 роках палала у вогні. Численні банди вчиняли наскоки на склади, приміщення Рад, спалювали будинки. Тільки й чуток було: на Високопілля налетів Махно, на Березнегіваті наскочив Свищ, на Велико-Лепетовські хутори вдерся Ворон. Оці коршуни не давали жити спокійно людям навіть коли вже з інтервенцією було покінчено.

При херсонській окружній міліції створили загін по боротьбі з бандами. Я на той час уже був комсомольцем і, звичайно, теж хотів потрапити у той загін. Отож і подався я до командира. Командиром був Ларивон Семенович Демиденко, червоний партизан громадянської війни. Дізнавшись, чому я прийшов до нього, він сказав:

— Молодий ще. Учитися тобі треба. Виростеш, ще намахнешся і шаблею і за кулеметом полежиш!

Я ходив по площі і милувався кіньми кавалеристів. А коні ж усі, як на підбір, такі чисті, високі, гарні! Та ось пролунав сигнал, і кавалеристи почали збиратися в похід. В той день Демиденка не було, і його замінив Онищенко. Я знову спробував попроситися у загін, але і цей прогнав мене.

Лише коли командувати загonom почав Щербанюк, мрія моя збулася. І то з допомогою кулеметника Мусія Григоровича Очеретнюка, який уже примітив мене і чув не одну мою розмову з командирами. Кулеметник звернувся до Щербанюка:

— Дайте мені цього хлопця, коли він такий настирливий. На тачанку. Я знайду йому діло. Та й тачанку доглядатиме. Колеса дьогтем мазатиме, за збрусю дивитиметься. Правда, синку?

Командир скоса подивився на Очеретнюка, потім на мене і махнув рукою:

— Коли йому вже так кортить, то бери, «батечку», цього «синка».

І ми вирушили в перший бойовий рейд. Я ні на крок не відступав від свого кремезного, міцного «тата», якого всі в загоні поважали за його одчайдушність. У загоні було багато хоробрих людей: Лебедєв, Король, Білий, Лихобабин, Лисецький, Філінський. Та рівного Му-

сію Очеретнюку не було. Мені не раз попадало по потилиці від «батечка». Але я це вважав за вияв великої честі з боку хороброго Очеретнюка, бо ж більшої мужності і доброти, як у тої людини, я ще не бачив.

Та ось бій під Великою Олександрівкою. Командир наказав вискочити тачанкою з кулеметом на передній край. Там показалася велика група бандитів. Захопити треба було горбик і звідти косити бандитів. Та бандити першими відкрили вогонь по тачанці. Мені здавалось, що кулі посвистують коло самісіньких вух. Я весь зіщулювся, пемов зайча. А Мусій Григорович спокійно підвівся, розгладив вуса і промовив:

— Добряча буде робота!

Мені ж було страшно. Перший бій у житті. Я почав витягати запасний ящик з патронами. Притиснувся ще щільніше до кулемета, шукаючи за ним захисту від тих надокучливих куль, що дзижчали і вили.

— Ба, який ти заєць! За кулемет ховаєшся. А ти ж обіцяв командирові не боятися. Чи, може, ти за могилу чкурнеш? Га? — В ту ж мить Очеретнюк ляснув мене по потилиці, та ще так, що я носом ударився об корпус «максима».

Болю я не почував. Слова «батечка» і отой запотилничник зовсім розігнали страх. А Очеретнюк стріляв і позирав, посміхаючись, на мене.

Вечері у клубі кавалеристи хвалили юного кулеметника:

— Здорово ти їм, Васильку, всипав!

Навіть Очеретнюк, на велике моє здивування, сказав:

— Молодець, малий! Вояка з тебе буде!

Мене звали Васильком і пацаном, але я не ображався, бо знав, що ці обпалені сонцем Таврії, вітрами й боями люди поважали й любили мене як сина свого бойового загону.

Багато часу минуло відтоді, а я й донині пам'ятаю хоробрих моїх старших земляків: взводного Білого Івана Тарасовича, Литвинока Дмитра, Михайлова Павла Володимировича, Сома Василя Касяновича і нашого помічника командира херсонського загону кіннотників Лебедева Петра Васильовича...

— Гей! Дивіться — вогнища! — гукнув раптом Степап Качура. — Запалили буквою «Т»... О! Зараз буква «Е». Червоні й зелені ракети.

— Це не наші, — зауважив Толя Романенко. Толя казав правду. У кабінку зайшов один з пілотів і сказав:

— Фріци хитрують. Мотаються, як коти обгорілі, коло вогнищ... Бач, яку пастку хочуть нам влаштувати! Спокійно, товариші. Зеніток у них, напевне, немає, а з кулеметів вони нас не дістануть на такій висоті. Нехай, бісові душі, погріються. Вони ще й «м'який знак» викладуть!.. Або «ікс»!

Минув ще якийсь час.

Та ось здалека показалася заграда. Підлетіли ближче. Уже добре видно літеру «П», утворену з вогнищ. Звелася біла ракета. Потім зелена. Внизу широке біле поле. Це Князь-озеро — партизанський аеродром.

Літак розвертається на посадку. Ось він уже торкнувся криги.

15

Пазустріч бігли люди у фуфайках, шинелях, з автоматами в руках. На шапках червоні зірки. Ми звільняємося від парашутів і поспішаємо вийти з літака. На душі в усіх якомсь урочисто, незвичайно. Нам потискають руки, обнімають.

— Як там на Великій землі?

— Привіт вам, товариші, з Москви!

— Що новенького привезли?

Я зразу ж почав шукати очима Сидора Артемовича Ковпака. Хвилювався. Де ж він? А Семен Васильович Руднєв? З ними мені треба зустрітися сьогодні ж.

Степан Качура, Олександр Повторенко і Толя Романенко ще пораються біля вантажу. Ковпаківці подали сани.

Біля великого вогнища люди. На колоді сидить у довжелезному кожусі дідок. Він викочує з жару картоплину. Це командир з'єднання Ковпак. Далі стрункий, з військовою виправкою, у теплому макінтоші і чорній шапці комісар Руднєв, бородатий, кремезний начальник розвідки з'єднання Вершигора. Поруч — І. К. Сиромолотний, представник ЦК КП(б) України.

Ковпак підвівся, ще дужче задимів самокруткою.

— Ми тебе, Бегма, третій день оце ждемо. І ма-
буть... — махнув він рукою.

— Що «мабуть»? Не раді гостям? — спитав я.

— Та... Я просив Строкача прислати автомати, вибу-
хівку, патрони. Та побільше. А він, наче навмисне, все
шле людей та й шле. Передавав по радіо, що «цінний ван-
таж» зустрічайте...

Ковпак дивився на гостей невдоволеним, примруженим
поглядом, немов оцінював вантаж, про який говорив
Строкач, а Вершигора посміхався в бороду і підморгував
Рудневу.

— І таки прислав «цінний вантаж»! Куди дивиться
оте начальство? Живий буду, приїду в Москву і геть по-
скидаю деяких служак штабу з другого поверху. Та тут
людей тисячі, аби зброя. А вони шлють та шлють. Пи-
таєш, чи не раді? Аякже. Раді! Ось зустрічаємо ж як
«цінний вантаж!» А патрончиків чортма! — Сидір Арте-
мович скоса зиркнув на ящики. — А то що?.. Амуніція
яка чи сухарі?

— Ящики не мої, а ваші, товаришу Ковпак, — заперечив я.

Ковпак кинув поратися біля гарячої картоплини і
підвів голову:

— А що там, у тих ящиках? Патрончики?

— Що ти справді, Артемовичу! — звернувся до ста-
рого Руднев. — Василь Бегма теж військовий. Він прямо
з фронту і сюди, до Князь-озера. А ти?..

— Та що я? Що? Ти, Бегма, сідай. Не соромся. А то
мов тебе хто укопав. Картопельки, може, хочеш печеної,
свіженької, гаряченької? Любиш же?

— А хто не любить печену картоплю? Та ще взимку.
Вона ж пахуча, а смачна, що й казати! — відповів я,
гріючи руки біля вогнища.

— Ходімо, Василю Андрійовичу, до мене, — сказав
Руднев.

— Ти глянь на нього! Чоловік приїхав тільки-но,
а він уже його хоче забрати. Ти на мене, Василю, не
сердься. Сам знаєш. Шкребе трохи на душі. Боєприпасів
не вистачає. А ми ж у рейді, а не на параді. Хлопці! Коні
готові? Поїдемо, товаришу Бегма, до моєї хати. Там пого-
воримо, повечеряємо.

Невелика валка саней рушила в супроводі кіннотників.
Скрипіло полоззя, поскрипував сніг під копитами коней.

Ліс був в інеї. Від усього цього віяло казкою, романтикою.

На околиці села зупинилися.

— Ось ми й дома,— сказав Сидір Артемович.

Швидко приготували вечерю. На столі парувала варена картопля, лежала суха ковбаса. Були й м'ясні консерви, а в мисці — квашена капуста й солоні огірки.

— Багатий стіл у вас! — сказав я задоволено.

Ковпак штовхнув Руднева під бік і кивнув на невеличкий шкіряний чемоданчик.

— А що там у тебе? Не крийся. По очах бачу, що московської привіз. Одкривай без зайвих розмов.

Я справді привіз кілька пляшок московської. Але хотів нею похвалитися трохи згодом. Та хіба перед такими «агентурними» розвідниками утайш?

За вечерю Сидір Артемович повеселішав. Жарти так і сипались з його уст. Я дивився на цю сиву людину зачарованим поглядом.

— А фуфайки наші шують добрячі. Крізь них вітер не продме,— промовив Ковпак, приміряючи новий одяг.— Та й штани теж.— Він роззувся.— От кумедія! Уже під шостий десяток мені, а як побачу новий одяг, так і хочеться його приміряти. От чудасія! Це, мабуть, від того, що справжньої нової одежі в молодості доводилося носити мало. Мати, бувало, все із старого лахміття перешивала. Велике колись діло було нові штани, сорочка!

За хвилину він уже був у новій фуфайці і теплих штанах.

— О! І штани наче на мене шиті. Таки є в нас і в цьому ділі майстри. Правда ж, комісаре?

— Авжеж,— усміхнувся Руднев.

— І віде не тисне, і тепло, як на печі.

— Розійшовся старий! — прошепотів Руднев.— Отак завжди. Він все наче сердиться на когось. А насправді душа-чоловік. Працювати з ним легко. Ми розуміємо один одного. Від нього не сховаєшся — одразу помітить криводушного.

Я не зводив з Ковпака очей. Отак, не знаючи, що перед тобою Ковпак, одразу важко вгадати у ньому полководця.

— Сидоре Артемовичу, я привіз для партизанів вашого з'єднання двісті шістдесят орденів і медалей,— нарешті відкрив я таємницю «цінного вантажу».

— Невже? — підвівся з-за столу Ковпак.— Хлопці дізнаються, то зрадіють!

— А деяким товаришам випало їй по чотири ордени одержати...

— Ти глянй! Та хто ж вони? — нетерпляче запитав Ковпак.— З нашого з'єднання чи з сабуровського?

— Та наче з вашого. Один, здається, командир, а другий начебто комісар. І вручити ці нагороди я повинен по велінню Михайла Івановича Калініна.

— Чого ж ти до цього часу як води в рот набрав? — з лагідним докором мовив Ковпак.— Та це ж... Ти знаєш, що означають нагороди для нашого партизанського народу, одрізаного від Великої землі сотнями й сотнями кілометрів і фронтами? За таку турботу про нас треба випити. За здоров'я нашого ЦК і уряду! — і Сидір Артемович неголосно заспівав:

Гей, наливайте повнії чари,
Щоб через вінця лилося,
Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося...

Коли він замовк, його трохи розрум'янене обличчя стало знову задумливо-серйозне. Про що зараз думає цей командир? Може, міряє кілометри майбутніх тяжких походів повз німецькі гарнізони, через бої, випробування й страждання до мети, яку вказали йому партія, командування. Думає Ковпак, як виправдати із своїми хлопцями оті високі нагороди? Його бачили завжди спокійним, із самокруткою в зубах. А тим часом його оперативності, рішучості, павальності міг позаздрити найкращий штаб європейських армій. Така думка склалася про нього по той бік фронту. Так воно було й насправді.

Розговорилися про Москву, про Кремль, про прийом Ковпака, Сабурова, Ємлютіна, Покровського та інших командирів партизанських з'єднань Сумщини, Орловщини, Білорусії у Ставці.

— Так. Незабутні то були дні,— пригадував Ковпак, мрійно зітхаючи.

Полягали спати пізно. Качура, Повторенко й Толя Романенко пішли в сусідню хату. Покинув нас і Руднев.

Я влігся на підлозі біля шафи. Укрився буркою. Почав дрімати. Та заснути було нелегко. Це ж перша ніч за лінією фронту. Думав про дороги, якими краще дістатися на Ровенщину, про товаришів, що залишилися в

підпіллі, думав про Терентія Новака, про Ровно, яке стало резиденцією головного гауляйтера, ката України Еріха Коха та його численної адміністрації.

Знадвору доносилося виття вітру. А в хаті почувлися обережні кроки. Хтось прошелестів по соломі: це Сидір Артемович. Він засвітив лампу, прикрутив гніт, щоб світло не падало в очі.

— Підіймайся! — гукнув мені. — Знаю, ти стомився. Ми і так майже півжиття спимо. Ось я прожив уже п'ятдесят п'ять годочків. А це ж невірно! Добрих двадцять два я пролежав колодою та носом просвистів. Отож мені насправді так років з тридцять три. А тобі скільки?

— А сон враховувати чи ні?

— Та поки врахуй.

— Тридцять сім.

— О! Так я від тебе аж на три роки молодший... Так, життя, хлопче-депутате, штука дорога. І особливо в нашої, радянської людини. Та й раз воно дається. Про це кожен знає, та не кожен тямить, що ж воно значить, ото раз. Міцно спав?

— Та не дуже.

— Тоді вставай. Посидимо трохи. Погомонимо. По правді сказати, я ото так розбалакався за вечерею, що забувся й повечеряти. Ліг, а воно в животі смокче і вже скавучати починає. Думаю, непорядок. За розмовами і про їжу забули. Треба довечеряти.

У хаті тихо-тихо. Постукують ходики на стіні. Сидір Артемович налив по чарці і підсунув мені бляшанку з консервами. Підперши щоку рукою, подивився у вікно.

— Віхола починається. Ба, як розгулялася, відьма! Скоро розвидниться.

Цокнулися. Але Ковпак не випив. Поставив чарку на стіл і одсунув її подаль.

— Ти не подумай, що я горілки захотів. Деспь сьогодні не буденний все-таки. Ти ж тільки вчора був у Москві. А сьогодні ось ми зустрілися з тобою. Посидіти хочеться. Нагороди привіз. Теж, брат, не жарт. А там, — кивнув він на вікно, — свіжку підкидає. Нехай. Замети німцям, як і зайцям на полі, страшнувати, а для руського чоловіка навіть здорово це... Знаєш, я людина мрійлива. Природу люблю. Навіть коли вона лютує, сердиться, я її поважаю... Спитаєш чому? Тому, що вона діло вершить, службу свою справно несе. До неї тільки треба пристосуватися. Ось

надворі зима, заметіль, холод, а на душі в мене радість, весна, мій дорогий хлопче, депутате і полковнику! А коли зійде сніг? Е! Травиця зазеленіє, птахи як гарно затьохкають, квіти вкриють землю... Природа — це мати наша. Мабуть, скажеш: що це Ковпак розбалакався, чи не перехилив зайве? Ні! Голова в мене ясна. Просто про життя говорю. По правді сказати, я життям задоволений. Пройшов немало доріг, надивився, наслухався всього. І на імперіалістичній з німцем сходився. Думав, що мого уже одійшло, що одтанцював своє. Дожив до сивого волосся. І за це спасибі долі і природі-матінці. Як у тій пісні: «Осиплеться з нас листячко, та й понесе вода...» Так, та не так. Діло мені нелегке доручено. У рейд ідемо, велике завдання партії виконуємо. Тож, виходить, як казали запорожці, є ще порох у порохівницях і сила козацька ще не ослабла... Довірили таке діло мені, простому чоловікові. Як же не сказати партії спасибі за це довір'я? Та я... що б там не було, а виправдаю те довір'я. Побільше б нам «цінного вантажу», — він щиро усміхнувся. — Патрончиків побільше для автоматів...

У вікні зовсім посіріло. Віхола стихала. Жеврів на сході неба край.

16

У великому селі коло Князь-озера справжнє свято. Запорошені снігом вулиці аж палають навпроти сонця од червоних прапорів. На стінах хат — слова привіту партизанам. На вулиці висипав люд. Малеча, грузнучи в кучугурах снігу, захоплювала плацдарм біля дороги, по якій їхатимуть партизани.

Та ось і перші два вершники. Під ними прудкі коні. Це Ковпак і Руднев. Обличчя в них збуджені, очі мрійні, веселі.

— Ідуть! Ідуть! — загукала дівтора.

Із лісу слідом за командирами мчали кавалеристи. З-під копит летить білий сніг. Морозець рум'янить щоки партизанів. На вітрі майорять овіяні бойовими подвигами знамена. В чіткому порядку йдуть загін за загоном. Лунає пісня «По долинам и по взгорьям». Загони шикуються на площі.

— Гарно співають, — каже Ковпак мені і Сиромолотному. — Бачите, як регулярна армія. І таких хлопців в українських партизанах тисячі і тисячі. Другий фронт.

Комісар Руднев лише усміхається, дивлячись на підтягнутих, поголених бійців. По правді кажучи, я уявляв партизанів іншими — з бородами, в шапках набакир, хто з обрізом, а хто з багнетом за поясом. Так воно і було в перші місяці партизанської війни. А зараз, дивлячись на цих загартованих у боях, у біді солдатів, я навіть забув, що перебуваю в німецькому тилу і що до лінії фронту звідси добра тисяча кілометрів.

Селяни розглядали мене, гостя з Великої землі, з усіх боків. І не тому, що був я одягнений у військову форму, а тому, що вони вже знали: цей прилетів з Москви. Люди шепотіли:

— Чули? Отой, в еполетах, з Москви.

— І таки з самої Москви? — запитував інший.

— А казали ж німці, що Москві капуг...

— Слухай брехунів, сам дурнем станеш.

Та ось Руднев, пришпоривши коня, виїхав на середину площі.

— Струнко!

У президії, за великим дубовим столом, винесеним з хати і накритим червоною скатертиною, Ковпак, Сиромолотний і я. Згодом сідає за стіл Руднев. Він і відкриває мітинг. Голос його, чистий, рівний, відлунюється аж під хатами.

— Товариші партизани! Товариші селяни! Слово надається депутатові Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік товаришеві Бегмі.

По площі пронісся вихор оплесків і могутнє «ура».

Виступ був короткий і тому, що було холодно, і тому, що німці це село часто бомбардували.

Люди, затамувавши подих, слухали про становище на фронтах, про героїчну працю в радянському тилу, про міжнародні події. На закінчення я закликав присутніх виконати наказ Верховного Головнокомандування по знищенню ворога в його тилу.

Потім почалася церемонія вручення нагород. Першим у списку був Ковпак. Він хутко підвівся, схвильований і зніяковілий.

— Дорогий товаришу Ковпак. Дозвольте мені за дорученням Михайла Івановича Калініна вручити вам високу

заслужену нагороду. За вірну службу, за бойову діяльність у тилу ворога Батьківщина відзначає вас чотирма орденами. Вручаючи вам, доблесному синові великого народу, оці нагороди, бажаю вам особисто і вашим хоробрим бійцям міцного здоров'я і великих удач у боях з німецькими загарбниками.

Я подав Ковпакові чотири червоних коробочки. Він узяв їх, притиснув до грудей і схвильовано мовив:

— Спасибі. Велике спасибі партії...

Ми обнялися і поцілувались.

Важко сказати, що діялось у цю хвилину на площі. Партизани кричали «ура». Селяни плескали в долоні. Хлопчаки підкидали вгору шапки і перекидьки котилися по спігу, а ще менші повиплазили дорослим на плечі і теж кричали.

Другим одержав нагороди Руднев. Теж чотири ордени. Потім його син Радик, стрункий юнак років сімнадцяти... Чудові вони люди, батько і син Рудневи — саме втілення двох поколінь, мужніх, скромних і безмежно відданих справі комунізму. Батько — учасник соціалістичної революції, а син — надія революції, її захисник у 40-х роках, рятівник рідної землі і людства від гітлерівської нечисті, чуми. Ні! Ніякому ворогові не перемогти Руднева-батька і Руднева-сина, їхній народ.

Один за одним підходять до столу командири і бійці-партизани. На їх рахунок сотні убитих гітлерівських солдатів, десятки знищених ешелонів, автомашин. Партизани розуміють, що високі нагороди не лише щира подяка уряду і партії за їхню допомогу Червоній Армії у тилу німецько-фашистських військ. Нагороди кличуть на нові бойові завдання, походи в ім'я великої Радянської Батьківщини.

— Служимо Радянському Союзу! — гримить над селом і відлунюється аж у лісі.

Та ось площа спустіла. Скотилось до обрію й сонце, яке визирнуло надвечір. Загони розійшлися на місця свого розташування.

Другого дня я, як уповноважений Верховної Ради, з Ковпаком і Рудневим побував у селі кілометрів за дванадцять від Князь-озера. Там стояв великий загін ковпаківців. У загоні було теж чимало нагороджених.

А ще через день я з Качурою, Повторенком і радистом почали збиратися в дорогу. Ковпак дав нам надійних

провідників. Це були сабуровські підришки: Уманець, Трохименко і Варежников.

— Цих хлопців я знаю добре,— сказав Сидір Артемович.— Вони тебе такими стежками проведуть, над якими лише птахи літають.

На саях уже лежав ящик з орденами для сабуровців, мішечок з провіантом, автомати, гранати. Ковпак поклав руку мені на плече й сказав:

— Буде нагода — передай Михайлові Івановичу Галіпінку наше велике партизанське спасибі за нагороди. Посиди ми їх будемо з честю. Слави партизанської не втрачимо. Ну... Бувай здоровий!

Ще довго ми бачили нерухомі постаті Ковпака, Руднєва, Базими, Вершингори, Сиромолотного на тлі білого снігу.

Кінцями правив Микола Уманець, жвавий, вузькоплечий, з обвітраним обличчям і пошерхлими губами партизан. Погляд у нього гострий, швидкий, як у справжнього розвідника. Він весь час пильно вдивлявся вдаль, готовий кожної миті до дії.

— Коли я прощався з дружиною, — тихо почав говорити Степан Качура, — вона притиснулася до мене й сказала: «Степанку! Пам'ятай. У тебе є вірний друг. Я ждату тебе з хвилини на хвилину, з години на годину, з року в рік. Скільки б не довелося, — ждату. Тільки повертайся». Вона горда. Я не бачив ніколи, щоб вона плакала, не бачив її сліз. А тоді раптом так розридалася, що мене аж у піт кинуло. Ось і зараз я бачу її заплаканою, а не такою, якою бачив десять років. Чому так, Василю Андрійовичу?

— Не знаю.

— І ти, Толю, не знаєш? — запитав у радиста Качура.

— У мене немає жінки. Немає ще й дівчини. А мама... Вони, матері, завжди плачуть, коли синів проводжають на війну.

— Мені й зараз здається, — вів своєї Качура, — що сльози у неї ще не обсохли. Як хочеться з нею побачитися... Толю, ти так і не любив дівчини?..

— А! Не заважайте думати... — І Романенко почав наспівувати «Ой не шуми, луже...». Качура підхопив.

Коні мчали мов вихор. Сніжок поскрипував під полозками. Між деревами пролягли рожеваті латки — сонце щезало за лісом. Як хороше у лісі взимку! Я виріс у сте-

пах Таврії, але коли приїхав на Волинь у тридцять дев'ятому, полюбив ліси. Та й хіба можна не любити оце чудо матінки-природи, її окрасу!

Чим ближче до Ровенщини, тим схвильованіше б'ється серце. Як там? Як?.. Одне відомо: люди допомагають партизанам, підпільникам. І як би там не галасували бандерівці, мельниківці і бульбівці, їм все одно не обдурити народ. Народ підіймається на партизанську боротьбу проти фашистських окупантів.

— Василю Андрійовичу!

— Що таке, Толю?

— А ось як виконаємо ми завдання партії, командування, то...— Хлопець трохи почервонів.

— Говори. Чого ж змовк?

— Ну... Можуть мене тоді прийняти до лав нашої партії? Поручиться хто за мене? Га?

Я поглянув на Степана Качуру і усміхнувся:

— Неодмінно приймемо тебе в партію, Толю!

Хлопець зітхнув.

— Чого це тобі раптом надумалось?— спитав я.

— Та в газетах часто пишуть про бійців, які перед боєм подають заяви в партію. Короткі вони і ясні: «Хочу в бій йти комуністом». Стисліше і правдивіше не придумасш. Коли б я був секретарем партійним, то таких людей приймав би навіть без будь-яких там анкет. Адже людина, яка хоче йти в бій комуністом,— це справжня людина, навіть хоча б вона була сином якогось там попа.

— А-а! Ось що тебе турбує,— жартівливим тоном мовив Качура.— Чи не з попів, не з дячків ти часом, товаришу Романенко?

— Облиште! Ленінградському попові Олексієві дали медаль за оборону Ленінграда, міста-колицки соціалістичної революції. Коли б я був з попів, то оце не сидів би тут з вами!— вже сердився радист.

— Не гнівайся. Я жартую...

— А яка у вас, Василю Андрійовичу, була професія, коли вступали до партії?— звернувся Толя.

— Як і в батька мого. Ливарником я працював. Мій батько в Одесі на заводі Гена, що нині завод імені Жовтневої революції, був тридцять років ливарником-формувальником. Хотів, щоб і я пішов по його стежці. Так і сталося. У 1916 році ми переїхали в Херсон. А через

чотири роки я вже був підручним ливарника у цеху заводу Гуревича, де працював і батько...

— Батько ваш живий?— запитав Толя Романенко.

— Батька вбили окупанти Антанти у дев'ятнадцятому році,— зітхнув я.— Він таємно виплавив для більшовицького судна колосники. Але про це стало відомо начальству і окупаційним властям. І тата мого од гарячої печі та в льох. Там він і застиг навіки.

Помовчали. На мене співчутливим поглядом зиркнув Микола Уманець і цьвохнув батогом.

— Пішли скоріше!

— В нас у сім'ї і дід варив чавун, Толю,— продовжував я.— Видна професія. Я теж гордився своїм задимленим і пропаленим костюмом. Вважав, що роблю біля вагранок справу велику і потрібну. А про вступ до партії тоді не думав. Мабуть, як і тобі, Толю, партія уявлялася мені як щось недосяжне. Люди, які були в партії, в моїх очах ставали людьми незвичайними. Бо ж носили вони в нагрудних кишенях такий же партійний квиток, який був і у Володимира Ілліча Леніна. Я навіть мріяти не смів про вступ до партії. А тим часом секретар партосередку ливарного цеху Южанін Павло Семенович, як я примітив, почав коло мене ходити. То книжечку, в якій викладені Програма і Статут партії, покаже, то ще припесе яку. Якось я глянув на Програму і Статут і запліщився. Вірив, що знати Програму партії і її Статут треба на зубок. «Не з мою головою так скоро вивчити»,— думав я нишком. Сидів над книжкою увесь вихідний день, годин дванадцять. І диво! З жахом помітив, що на зубок не втну. І вирішив я, що «свідомість», «ідейність» ще не прийшли до мене.

Толя Романенко щиро розсміявся.

— ...Отож все навідувався до мене Южанін і якось каже: «Ливарником добрим стати — ще не все. Книжки читати треба, вчитися треба. Ремесла вивчай, а в книгу зазірай. Колись ми поговоримо про діло одне». — «Що за діло, Павле Семеновичу?» — питаю. «Згодом дізнаєшся, Василю. Не втече від тебе».

І от якось він заговорив неначе між іншим: «Слухай, Василю. Робітники хочуть, щоб їм читали газети. Цікавляться люди, що новенького в країні нашій, як там за кордоном. Не лише читати треба, а й пояснювати. Так

я оце до тебе. Ти ж непоганий комсомолец. Ось і допомогу партії подаси».

Розповідь мою слухав і Уманець, який тримав віжки й посвистував на коней. Але він навіть не обертався. Знав своє — правити кіньми, дивитись навколо.

— Отож, Толю, я був страшенно задоволений від того доручення. Якщо, думаю, до мене звертається сам секретар партосередку, то я щось та значу в цеху. Зібрались робітники. Їх було багато — старі, молодь. Чую голос: «Хто доповідь робитиме?» — А йому у відповідь: «Та наш ливарник Васька Бегма. Комсомолец». — «Та невже? І хто б міг подумати?» Мене, Толю, кинуло тоді і в жар і в холод. Шукав очима Южаніна. Та його не було видно. Знав я, що він десь близько і не зводить з мене очей. Ну що ж... У житті й складніші випадки бували. Розгорнув газету, одкашлявся і почав читати. Матеріал був цікавий, і я сам ним захопився. Слухали робітники з великою увагою. А потім посипалися запитання. Я ледве встигав відповідати. Закінчилися збори, а назустріч мені Южанін — веселий, задоволений. «Молодець, Василю! В тебе талант. Прочитав здорово. Та й голос у тебе підходящий. І на запитання вірно відповів. Е, брат, ти справжній агітатор. Тобі вже і в партію пора». — «Що ви, Павле Семеновичу! Рано. Молодий я, ще як слід не знаю, що таке партія. Спитають, я по-науковому не відповім. От і спечу раків».

— Отож і ви побоювались?

— Через кілька днів Павло Семенович приніс мені ту саму книжку, яку я думав визубрити: «Програма і Статут партії». «Візьми. Прочитай вдумливо. А потім зробиш доповідь на гуртку. Дивись, не підведи. Я на тебе надіюсь, Василю. Доповідь ця важлива й потрібна. Та і тобі практика. Привчайся говорити на людях. Знадобиться. Хтозна, може, ти станеш колись начальником цеху або головою завкому тебе оберуть. Починай з маленького...» Цілий тиждень я готувався до доповіді. І нарешті день настав. Южанін звернувся до присутніх: «Товариші робітники! Ви цікавились Статутом і Програмою нашої Комуністичної партії, створеної Леніним. По цьому питанню виступить комсомолец Василь Бегма. Прошу уваги і тиші». Говорив я як по написаному. Навіть сам дивувався, що так у мене складало виходить. Южанін ще кілька разів говорив, аби я подавав заяву. Я вагався. Казав, що не доріс. Та незабаром таки подав заяву в партію...

Та ось показалося село. У небо вився димок з димарів. Мирним затишком повіяло від села.

— Неначе й немає війни, — зауважив Качура. — Навіть це віриться, що тут бувають бої, проливається кров.

У селі Храппи перебував загін І. П. Федорова «За Батьківщину» разом із з'єднанням Сабурова.

— Чи родич якийсь цей Федоров тому Геросві Радянського Союзу, якого ми бачили в Москві? — запитав Толя Романенко.

— Ні. Просто у них однакові прізвища, — відповів я. І тут же притадав, що до війни теж знав одного Федорова. Того звали Іваном Пилиповичем. Може, це він? Той, що служив у Морочнівському районі, у нас, на Ровенщині?

Повернули до одної з крайніх хат. Двері відчинилися, і на ганок вибіг невисокий, міцно збитий темно-русий чоловік. Хоча мороз стояв сильний, Іван Пилипович (я впізнав його) був у гімнастерці.

— Приймайте гостей, Іване Пилиповичу! — сказав я. — І, видно, не жданих для вас.

— Добрий день, товаришу... — він запнувся, придивляючись до полковницької форми, і додав: — Секретар обкому товариш Бегма! Дивина. Приїхали, ніби на партійну конференцію...

— Можеш мене не величати офіційно. Ми ж старі знайомі. А без конференції, мабуть, не обійдемося і тут, у ворожому тилу.

Його допитливі, з вогниками очі дивились на мене, а на устах з'явилась скупа посмішка.

— А це мій комісар Лука Єгорович Кизя, — знайомив Федоров зі своїм бойовим товаришем. — Ми з ним приїшли на Ровенщину аж із Сумщини.

— А! — потінув я руку комісарові. — Чув від партизанів про вас. Кажуть, що ви на Миколу Джерю схожі.

— Та який уже є, — відповів той, подаючи руку. — Заходьте, будьте ласкаві!

Командир загону Іван Пилипович Федоров — син бідного селянина з Кіровоградської області. З малих років він пізнав важку працю на куркулів і багатіїв. У 1929 році сімнадцятирічним юнаком вступив до комсомолу, брав

участь у ліквідації куркульства, організовував колгоспи. До початку Великої Вітчизняної війни працював начальником районного відділу НКВС у Морочному на Ровенщині.

Евакуюючись на схід, Федоров зупинився в Середино-Будському районі на Сумщині. Там і почалася його партизанська діяльність.

Наступного дня Качура, Романенко і я були вже в командира партизанського з'єднання Олександра Михайловича Сабурова. Сабурова застали в штабі. Разом з комісаром Богатирем Захаром Антоновичем він розробляв план нової операції.

Зустріли нас радісно.

Партизани розпитували, як зараз у Рязані, Уфі, в Омську і Барнаулі, неначе вони бували в усіх тих місцевостях, звідки родом бійці загону Сабурова.

— Ми з Кавказького фронту, в Москву прибули прямо з Туапсе. Але усі міста й села радянського тилу передають вам привіт. А Москва навіть прислала урядові нагороди вам, славним народним месникам,— сказав я.

Сабуров звернувся до комісара Богатиря:

— То, може, сьогодні зібрати народ?

— Німці скупчують сили. Щогодини треба чекати удару.

Сабуров потер пальцями скроні.

— Розкажи, Василю Андрійовичу, краще про фронт,— раптом очі командира з'єднання спалахнули вогниками.— Ми тут як почули про Сталінград, так всю ніч не спали. Ми наче на крилах тепер. І німчики, що зараз затівають проти нас похід, не страшні, хоча й сильні. А поглянули б ви на людей в тутешніх селах, містечках! Сяють їхні обличчя од заграви Сталінградської баталії. А чиновники фашистські — як мокрі кури. Про все це нам доповідають підпільники з Ровно й інших міст.

Підпільники. А їх же залишали всього кілька чоловік. Тепер їх багато. Скоріше б зустрітися з Терентієм Федоровичем Новаком! Про нього вже ходять тут чутки як про невловимого й талановитого організатора підпілля, дійового і розумно законспірованого в самому лігві рейхкомісара України Коха.

З Сабуровим повели мову про затвердження мене ЦК КП(б) України секретарем Ровенського підпільного обко-

му, а також про наказ начальника Українського штабу партизанського руху генерала Строчака. Згідно з цим наказом Сабуров передає для обкому один загін, який потім стане ядром партизанського руху на Ровенщині.

— Для обкому якраз підходить загін «За Батьківщину».

— Що ж. Торгуватися не будемо, хоча цей загін у нашому з'єднанні один з кращих. Мета у нас одна — гнати фашистів з нашої землі,— сказав Сабуров і звернувся до начальника штабу:— Товаришу Бородачов! Приготуйте наказ про передачу загону Федорова Івана Пилиповича в розпорядження обкому.

Я не встиг витягти з планшетки документи Українського штабу партизанського руху, як у хату вскочив боець і гукнув:

— Німці! У Храпині!

— Коней!— миттю підвівся з-за столу Сабуров.

Всі вискочили на подвір'я. Із Сабуровим поїхали я, Качура і Павло Рева — один з найближчих помічників Сабурова ще з осені 1941 року.

Коні мчать вітром. Уже видніється Храпин. Бахкають недалеко гармати; безугавно лунає кулеметна, автоматна стрілянина. На обличчі Сабурова тінь тривоги.

Ми прибули в село, коли бій був у розпалі. Великі сили пімецьких карателів, до зубів озброєних, півкільцем охоплювали село, притискуючи партизанів. Німців було в кілька разів більше, ніж партизанів. Але партизани не лише оборонялися, а час від часу кидалися і в контратаки. Після одної з таких атак ворожі кулемети змовкли надовго.

Та ось фашисти не витримали дружного й відчайдушного натиску. Залишивши кілька десятків солдатів на снігу, кинулись втікати. Іван Пилипович Федоров не давав ворогам змоги перевести подих.

Знову заговорили німецькі гармати, міномети й кулемети. Прикриваючись вогнем, фашисти поновили атаку.

Тепер шеренги партизанів почали ламатися, відходити назад. Вихопивши з кобури маузер, я подався вперед... І раптом відчув удар у плече. Впав на землю, обличчям у сніг. Падаючи, я чув над головою виття куль. Кожушанка розстібнута. Кілька куль пройшло крізь поли, одна прошла рукав. «Хто це мене штовхнув?» Поглянув вбік.

Поруч комісар загону «За Батьківщину» Лука Кизя. Трохи подаль Сабуров, Качура. Так, це Кизя врятував мене від вірної смерті, поваливши на землю, коли нас засік ворожий кулеметник.

Виявилося, що ми впрвалися уперед. До ворожих позицій було зовсім близько. Почали палити з пістолетів й автоматів. Таку стрілянину називають «стрільбою впритул». Але так може тривати хвилину, дві. А далі? Фашисти посилювали вогонь.

Та раптом ліворуч прокотилося гучне «ура». З невеличкого гайка кинулася в атаку рота Кончі Івана Івановича, яка була в засідці. Вороги почали відходити. А Федоров цієї хвилини ударив зсередини.

Та бій ще не припинився. Німецький кулеметник, який зручно вмостився на метсорологічній вежі, строчив і строчив, збиваючи наших бійців.

— Хто з командирів тутешній? — поспитав Сабуров. — Треба зняти того кулеметника.

— Я! — почувся знайомий голос.

Це відгукнувся Степан Качура. Степан хитнув головою, прощаючись, і притулив палець до рота: мовляв, мовчить. Качура ж не тутешній! У цьому селі він був тільки вчора, та й то на околиці. Місцевості він не знає. Але ні говорити, ні думати немає часу. Степан Качура з кількома партизанами вже поповз знімати з вежі кулеметника.

Я добре знав Степана, свого друга, з яким працював і в мирні дні, з яким був поруч з першого дня війни і донині. У мирний час Качура щодня був чисто поголений, у добре випрасуваному костюмі, в білій сорочці і навіть наодеколонений. Багатьом здавалося, що отакий чепурун не витримає умов війни. Він справляв враження надто зніженої людини. Та війна відкрила нові якості у Степана Качури. Він просто-таки дивував нас своєю рішучістю, незвичайною сміливістю, а найбільше — витривалістю. Під Ростовом якось застріляла одна з наших частин у тилу ворога. Штаб дав завдання Качурі знайти ту частину і вивести її з оточення. Протягом тижня від Качури не було ніякої звістки. І нарешті він з'явився. Провів крізь бої залишки частини в радянський тил. А сам був худий, оброслий, у грязюці з п'ят до голови. Степан був напрочуд вродливий, і його дружина проти нього була такою зви-

чайною. Але скільки чув я від нього і в Запоріжжі, і під Ростовом, і ось уже в німецькому тилу теплих, ніжних і щирих слів про дружину. Так говорити про свою подругу може людина, яка серцем її любить і живе тою любов'ю. Любов та, скрита, може, на людях у звичайнісінькі дні, в час випробувань горіла в його серці справжнім полум'ям, допомагала йому в бою.

Качура з групою партизанів все ближче й ближче пробирався до вежі з кулеметником, який тепер строчив лише по них. Ось Качура підвівся, махнув маузером. Всі кинулись уперед, стріляючи з автоматів. Та раптом Степан упав...

Ще мить — і звалився як сніп ворожий кулеметник, розпластавшись на снігу.

— Убитий! — прокотилося по шерензі партизанів.

— Убитий!

Убитий був не лише ворожий кулеметник. Убитий був і Степан Панасович Качура, помічник секретаря обкому партії, хоробрий воїн і прекрасна, скромна людина. «А мені так хочеться витерти сльози в моєї дружини. Осушити їх. Вона ж ніколи не плакала. А то раптом заридала...», — пригадалися слова, сказані Качурою ще вчора. Дружина наче передчувала загибель свого Степана. Хто ж тепер осушить її сльози? О! Як ще довго їй доведеться плакати за своїм хорошим і милим Степаном...

Незабаром фашисти припинили атаки й одійшли. Повернули на свої позиції і партизани загону «За Батьківщину». Багато втрат зазнали партизани. Був убитий одчайдушний Павло Рева, який весь час знаходився поруч із своїм командиром Сабуровим. Смертельно поранений Павло Рева командував боєм ще кілька хвилин. Так і уткнувся в сніг з простертою вперед рукою... Загинув один з славних, хоробрих партизанських командирів, який так багато зробив для босздатності з'єднання Сабурова.

Понуро повертався в село. Виграний бій не втішав нікого. У думці я прощався із своїм другом Степаном Качурою. А ще під Києвом, на Запоріжжі, під Ростовом і Туапсе ми мріяли з Качурою про політ у ворожий тил. Ще вчора ми говорили про бойову роботу на Ровенщині. І ось... перший бій. І ось... смерть мого кращого друга Степана Качури.

Сумно-сумно на душі.

Падав сніг...

У селі Храпин я мав нагоду побачити бійців і командирів партизанського загону «За Батьківщину» у бою. З бойовою, політичною і організаторською діяльністю цього загону повинен бути зв'язаний розвиток масового партизанського руху на Ровенщині. Для цієї мети за наказом УШПР загін «За Батьківщину» і був виділений із з'єднання Героя Радянського Союзу Сабурова 15 січня 1943 року в розпорядження оперативної групи Ровенської області.

ЧАСТИНА ДРУГА

(Оповідь Л. Б. Кузи)

ПОЧАТОК ВЕЛИКИХ ПОХОДІВ

I

Я довго сидів увечері над звітом про роботу нашої Жихівської середньої школи, який треба було одвезти вранці в Середину-Буду, і ліг спати пізно.

Та ось крізь сон чую докірливий і лагідний голос дружини:

— Годі спати. Підвода біля воріт, а ти... сонюго.

Я розплющив очі й одразу ж згадав, що треба їхати в райвно.

Уляна усміхалася, кивнувши головою на вікно, крізь яке щедрими струменями лилося сонячне проміння.

— Хіба пізно? Сьогодні ж найкоротша в році ніч. От і заспав.

— Сніданок уже готовий,— сказала дружина, виходячи з кімнати.

На дитячому ліжку, набігавшись вчора з діворою, безтурботно спала донька Зіна, підперши рукою щічку. На душі якось тепло і по-літньому сонячно.

Воровий рисак біля тину нетерпляче переступав з ноги на ногу, неначе набридло йому стояти на місці.

— Ти, хлопче, іди до колгоспного подвір'я або додому. Поїду сам,— одіслав я іздового.

— Діло ваше, Луко Єгоровичу,— відповів він.— На возі легше — кобила рада.

Дорога стелиться між житами, поза сади, городи, перегипає села, в'ється поміж зеленим, буйним у ці червневі дні лісом.

Аві шелесне навкруг. Так і хочеться зупинити вороного і послухати бджолину пісню. Медозбір цього літа, як і врожай на полях, обіцяє бути багатим. Гудуть бджоли і біля польової дороги, як супутники достатку нового, колгоспного села.

В північних районах Сумщини села до революції завжди були бідними. Батько мій в пошуках роботи розбив не одну пару черевпків. Бував і в Таврії, і на плантаціях Терещенка і Харитоненка. І завжди поруч з ним його побратими — вужда, малоземелля, тяжка праця і недоїдання. У сім'ї було шість синів і три дочки. Навіть після розподілу поміщицької землі того задоволення, якого чекає селянин од землі, не було у батька. Після розділу між трьома синами ниви стали нагадувати солдатські ремені. І батько, поглядаючи на синів, говорив: «Так далі кроїти не можна. Треба щось придумувати».

Щоб спровадити мене подальше від землі, батьки віддали мене кравцеві-каліці Гасичу. Гасич не бив своїх учнів за дрібні промахи, як інші обермайстри. І тому хлопці поважали і заступалися за нього, коли хтось дражнив його. Чотири роки я учився на кравця. Батько і мати по-справжньому раділи, що я навчаюсь ремеслу, яким можна заробити шматок хліба.

У 1931 році три брати — Василь, Тихін і Панас — померли в один день і були поховані на сільському цвинтарі в одній могилі. То був чорний день. Мені врізалися в пам'ять слова якоїсь тітки: «Їм, бідненьким, уже не треба ні земельки, ні хлібця». Хліба справді, як і землі, нашій сім'ї було мало. А перед жнивнами, ось у таку червневу пору, його зовсім не було. Була в нас корівчина. Але щоб вистачило усім молока, мати розводила те молоко водою, аж поки не ставало воно сизим, як ранішній туман.

Лише колгосп вивів сім'ю на широку дорогу, змінив долі людей. Кравецьку справу мені таки довелося скоро залишити. Я став старшим піонервожатим.

На початку 1933 року в рідному селі Жихові я був обраний головою колгоспу. Мені було тоді двадцять років. А через рік поїхав вчитися у Вищу комуністичну сільськогосподарську школу імені Постишева до Чернігова. У Чернігові працював і літпрацівником у комсомоль-

ській газеті, і інструктором обкому комсомолу по пропаганді, і, нарешті, учився в педагогічному інституті. Після закінчення інституту приїхав у рідне село і незабаром був призначений директором Жихівської середньої школи.

І ось тепер я їду в райвідділ народної освіти. На душі приємно. В школі непогані успіхи.

Я пригадав позавчорашній випускний вечір десятикласників. У Жихівській школі вчилися хлопці з багатьох околиць сіл, і тому на зборах були присутні випускники та їх рідні з половини сіл району. Очі в батьків горіли радістю, гордістю за дітей своїх, за нові часи, що принесли освіту в найвіддаленіші закутки України. Не одному згадувалося своє дитинство. Який все-таки стрибок здійснила держава! Діти віддалених, закинутих у ліси сіл готували вже свої чемодани, щоб їхати в інститути Глухова, Харкова, Києва, Москви. Один з батьків після чарки гукнув: «Люди! Та це ж здорово, кат його побери! Син мій має середню освіту і матиме вищу!»

Завідуючий райвно Михайло Омелянович Кравченко — невисокий, середнього зросту чоловік, уважний і товариський. Я і всі жихівці його добре знали, бо не так давно він був директором Жихівської середньої школи. Побачивши мене, він вийшов назустріч і потиснув мені руку.

— Сідай, — сказав, і щира усмішка засяяла на його обличчі. — Поглянемо, з чим ви прийшли до фінішу.

Читав звіт Кравченко уважно, часто запитував про учнів, про школу, про колгосп. Та найбільше цікавився випускниками. Він знав їх добре.

— А Віра Воскобойникова куди збирається іти вчитися? — запитав Кравченко.

— У Сумський педагогічний.

— А Іван Коб'яковський? Головастий хлопчина.

— Більшість наших випускників, дівчат особливо, цікавлять Глухівський і Сумський педінститути.

— Селянська психологія! Ніяк не можуть відірватися від дому.

— А мені здається, Михайле Омеляновичу, любов до Батьківщини починається від рідного порога, села, колгоспу. Той, хто не любить своєї хати, не може й Вітчизни любити.

— Може, й так. Любов до Батьківщини, як і всяка справжня любов, мусить бути відчутною, як тепло лагідної материнської руки, якою вона пригортає дитину...

Телефонний дзвінок не дав договорити Кравченкові.

— Я слухаю...

Його обличчя поблідло.

— Зараз ідемо, — тремтячим голосом сказав він, вішаючи трубку. — Ідемо.

— Що сталося?

Кравченко зиркнув на звіт.

— Звіт не приймаю! Тепер він не потрібний ні мені, ні тобі. Складемо свій звіт перед партією, коли закінчиться війна. — Він подумав і додав: — І за себе, і за тих, кого ми з тобою учили любити Батьківщину.

— Як це розуміти?

— Німеччина фашистська розпочала проти нас війну. Нас викликають в районний комітет партії. Скинуто бомби на Київ, Житомир, Севастополь, Каунас...

2

3 липня, після виступу по радіо Й. В. Сталіна, на сільському майдані відбувся мітинг. Відчувалося, що люди починають розуміти небезпеку, яку несе віроломний напад фашистської Німеччини. Але і того дня ще ніхто не думав, що гітлерівські солдати дійдуть до Сумщини і до села Жихів і окунують його.

Щодня жихівці споряджали своїх односельчан на фронт. Колгоспні бригади поріділи. Тепер там було більше жінок та підлітків.

Ще в перший день війни я попросився на фронт і вже передавав керівництво школою завідувачому навчальною частиною Павлу Михайловичу Воскобойникову, своєму колишньому вчителю і щирому товаришеві по роботі. Але втрутився райком партії, і виклик у військкомат був відкладений. Нарешті настала жадана година.

— Ну, Павле Михайловичу, наші шляхи розходяться. Не знаю, скоро зустрінемося чи ні? — сказав я на прощання завучу.

— Я теж піду на фронт. Так що будемо бити ворога разом.

Та мене викликали не для того, щоб послати на фронт. Інструктор райкому Микола Бердников, який давав мені у свій час рекомендацію в партію, сказав:

— Ти згоден залишитися в підпіллі для бойових дій у партизанському загоні? Не бажаєш — можеш відмовитися. Справа ця добровільна, бо труднощі тут будуть особливі, ризик немалий. Сам розумієш — треба діяти під носом у ворога.

Бердников пильно дивився у вічі.

— Згоден. Я знаю людей, місцевість...

— І тебе люди знають, — додав Бердников. — І зрадники народу тебе знатимуть і сім'ю твою. Це вже мінус.

— Але ж комусь треба воювати у фашистському тилу?

— Треба. От ми й домовилися. Я радий... що не помилився, коли давав тобі рекомендацію.

— Спасибі за довір'я.

— Я теж залишаюся на тимчасово окупованій ворогом території. Так що зараз тобі не на фронт, а в село Жихів...

Я повернувся додому, знову прийняв школу. А Павло Михайлович незабаром пішов на фронт.

У нашій парторганізації було дев'ять комуністів і кандидатів партії. Шість пішло на фронт. Крім мене, для бойових дій у тилу ворога були ще залишені комуністи Олексій Хаминич, голова колгоспу імені Леніна, та секретар сільської Ради Іван Лисько. Поки що завданням сільських комуністів була евакуація колгоспного майна в глибокий тил.

А фронт усе наближався.

Одного серпневого дня, коли бої ще точилися в Києві, а фашистські війська вели наступ з району Могильова і Рославля на південний схід і в деяких місцях форсували Десну, в село приїхав секретар райкому партії і представник армії — інженер по будівництву і експлуатації аеродромів.

— Ось тут і треба спорудити тимчасовий аеродром, — сказав інженер. — Площадка буде зручна. Недалеко ліс, грейдерна дорога на Новгород-Сіверський. Літаки можна буде маскувати серед дубів, беріз. Те, що нам потрібно.

На місці майбутнього аеродрому цвіла гречка. Тут же була й колгоспна пасіка. Над полем невтомно трудилися бджоли.

Я довго стояв, зачарований опим квітучим шматком рідної землі. Жаль стало поля, бджіл, пасіки, коли поду-

мав, що вже завтра вийдуть косарі і покладуть передчасно гречку в покоси. Ображені, мов сироти, бджоли будуть гудіти над вбитим білосніжним цвітом, не розуміючи, що сталося. Жаль отаке родюче й розквітле поле віддавати під аеродром! Та що вдієш. Треба.

Івженер, що вивчав ґрунт, сказав:

— Крайцого нам і не треба на сьогоднішній момент. Завтра ж починайте роботу.

Того ж дня з сільради передали мешканцям близьких сіл, щоб вони прибули вранці на площадку. Мене було призначено політруком будівництва.

— Час воєнний, і працювати треба навіть цивільним по-військовому.

— Та ми зараз усі військові,— сказав начальник районного відділу НКВС Іван Пилипович Федоров, який тільки що з'явився в нашому районі. До початку війни він працював на Ровенщині.

Це була моя перша зустріч з Іваном Пилиповичем Федоровим. Звичайно, ні він, ні я в ті дні й подумати не могли, що незабаром ми будемо пліч-о-пліч воювати в одному загоні, що нам доведеться разом пройти тисячі кілометрів по ворожому тилу. Але про все це потім...

На світанку наступного дня до гречаного поля потяглася валка підвід, загуркотіли машини, юрмами пішли люди з лопатами, косами й граблями.

Робота кипіла. Кожен розумів, що його праця потрібна для оборони нашого краю. За кілька днів роботи були виконані. На місці гречаного поля — чорний утрамбований майдан, на який могли сідати літаки.

Сонце того важкого дня палило немилосердно, і бочки з джерельною водою спорожнялися одна за одною. Кілька разів підходив до бочки випити води і я. Пив жадібно і багато, на свою біду.

Наступного дня я не зміг піднятися з ліжка. Лікар визнав у мене гостре запалення легенів. Мене поклали в районну лікарню. І все через отой кухоль холодної, немов крига, води!

Хвороба ще ускладнилася, бо виявився ще й ексудативний плеврит. Надії на швидке одужання не було, а фронт уже гримів на берегах Десни. Районні установи евакуювалися, виїжджала й лікарня. Я вирішив, що криза хвороби вже минула і треба помаленьку йти в село, а там

і в партизани. Візьму ліки і сам лікуватимуся в лісі. Дома ще попив кілька днів молока з медом.

Підпілля в нашому селі допоміг організувати командир Червоної Армії старий більшовик Валентин Іванович Лазарев. Він дав мені гвинтівку з патронами і кілька гранат Ф-1. Лазарев забезпечив зброєю усіх жихівських підпільників. Разом з ним я сформував підпільну організацію, встановив паролі на явочних квартирах.

Лазарев був розсудливою людиною, добре орієнтувався в обстановці, учив, як працювати в підпіллі не взагалі, учив по деталях. Особливо Валентин Іванович наголошував на використанні легальних можливостей, на добрій організації розвідки, агентури в стані ворога. Без цього справжня боротьба немислима, та ще з таким сильним, досвідченим ворогом, яким були німецько-фашистські війська і зокрема їхня контррозвідка, гестапо, яке вже «набило руку» на боротьбі з патріотичними силами народів окупованих країн Західної Європи і в самій Німеччині. То ж чи не найбільшу долю роботи підпільної організації в нинішніх умовах вирішуватиме розвідка. Сказати правду, до зустрічі з Лазаревим я ще ні в кого не бачив такої турботи про агентурну розвідку партизанів і підпільників. Поради Лазарева були далекоглядні. Згодом і я, і товариші переконалися, як важливо в підпільній роботі бути непоміченим і знати ворога. Всяке ігнорування цього закону приводило до непоправних втрат крапчих наших людей, які ще не вміли поводити себе в підпіллі, бо не були готові до цього раніше.

Зустрічі з Валентином Івановичем Лазаревим залишилися в моїй пам'яті на все життя.

Незабаром своїх майбутніх бійців-партизанів провідали командир загону І. М. Антипченко і комісар, секретар райпарткому Г. Я. Литманович.

З ними був третій, чорнявий, високий і мовчазний чоловік. Він більше слухав, нишком придивлявся до командування й до бійців. Це був Іван Пилипович Федоров.

— Бухикаєш, Луко Єгоровичу?— звернувся Федоров до мене, як до давнього знайомого.

Я притулив палець до рота: мовляв, тихіше говоріть, щоб не почувли командир і комісар.

— Хто не кахляє,— відповів я.— А так здоровий як віл.

Федоров підморгнув і скупно усміхнувся:

— Я ж не донощик. Тільки Антипченко і Литманович й самі помітять, що ти той... не у формі...

Загін був готовий піти до лісу, як тільки в районі з'являться фашистські війська. Головні продовольчі бази було закладено у південному масиві Брянського лісу. Таких баз було три, і в них — усе необхідне для нормального існування з розрахунку на два роки. Частину одягу й продовольства зосередили в колгоспників. На озброєнні загону були гвинтівки, кулемети, гранати, вибухівка. Все це давало можливість з перших же днів розгорнути бойову діяльність у тилу ворога.

Усі майбутні партизани були задоволені тим, що командир їхній — Антипченко — герой Перекопу. А мені Антипченко й Литманович запропонували негайно ж евакуюватися в тил.

— Така думка райкому і командування загону, — сказав Литманович. — Строк — три дні. А якщо спробуєш цього не виконати, то ми поставимо питання про твоє перебування в партії. Партизанський загін — це не госпіталь, а ми не санітари, щоб брати людей у загін хворими. Зараз же голова колгоспу приготує тобі доброго коня — і з богом! Який з тебе вояка!

Я шукав порятунку в Федорова. Але той розвів руками.

— Чоловік я тут сторонній, — сказав він. — Якщо у них є така думка... — і він примружив розумні й хитруваті карі очі.

Відчувалося, що цей «сторонній» чоловік щось не договорює. Я був схвилюваний: невже доведеться залишити партизанів? Та що подієш? Видужаю — знайдеться місце на фронті.

Через два дні я приготувався до від'їзду. Прийшли провести товариші. Та почався артилерійський обстріл. «А що б зробив на мосму місці отой чекіст з карими розумними і хитруватими очима?» — подумав я і вирішив ще затриматися.

Зі своєю групою я знову подався до загону в урочище Чотири Печі. Проте загін проіснував недовго. Його командир та комісар не змогли зорієнтуватися в складний початковий період, і загін був розформований.

Незабаром після розпуску загону вороги схопили Григорія Литмановича і по-звірячому вбили.

Ми валишилися того похмурого осіннього дня без командира і комісара...

— Нас трое, але ми продовжимо боротьбу, будемо вірними партизанській клятві,— сказав я Олексі Хаминичу та Івану Лиську.

І ми пішли на захід.

А зараз я змушений повернутися до розповіді про Івана Пилиповича Федорова, і не лише тому, що згодом він стане командиром нашого Середино-Будського загону і героєм цієї книги, а тому, що в ці останні тижні 1941 року і на початку нового 1942 року його діяльність відіграла відчутну роль у розвитку партизанської боротьби в моїх рідних місцях.

Осінь. Сорок перший.

Містечко Середино-Буда переповерхене окупантами. На вулицях автомашини, вози, гармати, танки. Біля книгарні районної бібліотеки — вогнища. То горять книжки. Книжки і в грязюці на дорозі. Їх кидали під колеса машин, коли ті буксували. Всюди самовпевнені солдати у сіро-зелених мундирах — німецькі «завойовники» зсмель і народів.

Цивільних людей майже не видно. Лише подекуди вони зупиняються біля парканів, стін будинків і читають оголошення. Над текстами оголошень — зловісний орел, що тримає в кігтях свастику. Закінчувалися ті оголошення незвичним для радянських людей словом — смерть! За невиконання, за порушення, за неповагу — смерть, смерть, смерть.

Середнього зросту, широкобровий бородань із задумливими карими очима теж зупинився перед великим щитом, прибитим до паркана.

— Не може цього бути! Не може цього бути! — тихо й з боєм промовив він, не вірячи тому, що читав. — Розгромлений Середино-Будський партизанський загін. Та як... — він зблід.

— Тихіше, Іване Пилиповичу! — пошепки перебив його юнак, який стояв за спиною.

— Який там ще Іван Пилипович! — обернувся бородатий і люто зиркнув на хлопця. Застебнув гудзика теплого піджака й одійшов.

«От і замаскувався, дідько б його побрав! — думав Федоров, скаржачись на свою долю. — Мабуть, вікудишні твої борода і вуса, коли пізнав тебе перший-ліпший

перехожий! Але ж голос того хлопця не крикливий, не такий, яким горляють, спіймавши злодія на гарячому. Ні, той голос застережливий, обережний. Зрадник так говорити не може. Ні!» Як би хотілося Іванові Федорову, щоб була біля нього своя людина. І він звів погляд на хлопця.

— Ви мене не бійтеся, Іване Пилиповичу. Це добре, що ви зустрілися зі мною. У німецькому оголошенні майже все правильно написано. Середино-Будський партизанський загін більше не існує. І даремно його шукати на базах у Брянському лісі.

— А в тебе, землячок, цигарка є? — звернувся Федоров до юнака.

— Є. Ось остання пачка «Казбеку» залишилася. Будь ласка, — простягнув хлопець коробку цигарок.

Якимось рідним, дорогим цієї хвилини став вершник, намальований на коробці, силует синьо-білої вершини Казбеку. А ще лагіднішим, приємнішим був дим цигарки, який нагадував про мирні часи, про товаришів, про радості і печалі, що бували в житті. То справді був дим Вітчизни «солодкий і приємний», як сказав великий поет.

— З ким маю справу?

— З комсомольцем, — відповів хлопець. — Що там довго розмовляти! Я живу на околиці. Провулок глухий. Вночі там не буває жодного німця. Ходіть до мене, відпочинете, перекусите.

Перекусити! Він усі ці тижні жив надголодь. А з учорашнього дня ще не брав і крихти в рот. Таки правду кажуть: бог не без милості, козан не без долі!

— Пішли! — поклав Федоров руку на плече юнака. — Що ж, хлопче-молодче! Нічого не попишеш. Війна. Перестав існувати Середино-Будський загін. Але на його місці з'явиться інший. Не на тих німці натрапили. Поспішили із своїм оголошенням. Вони не знають нашого народу. Ми їх ще провчимо!

— І я так думаю! Я отак все метикую і певен, що нас не можна завоювати! Ми ж соціалізм! А вони капіталізм.

— Ти давно із школи? — зміряв поглядом Федоров хлопця.

— Та десятого ще не доконав, Іване Пилиповичу.

— Погано вчився, коли кажеш, що не доконав.

— Ні. Не погано. А історію любив особливо.

— Складав і я на своєму віку немало іспитів. А це ще один будемо складати, хлопче.

— Авжеж! Щоб горіла земля під ногами в проклятих окупантів.

— А як ти мене упізнав?

— Хе! Тут не треба бути слідчим чи шпигуном. Вам ніяке маскуванню не допоможе. Ні борода, ні вуса. Навіть коли б вам зробили пластичну операцію обличчя, все одно б вас упізнали.

— Це б чому? — здивувався Федоров.

— Не знаю, чи всі. А я впізнав би... По вашій ході. Вона якась незвичайна. Щось так, наче ви йдете по нитці, не хитаючись. Кажуть, що так ходять, коли хочуть пройти велику відстань і не стомитися! — розповідав юнак.

— Хм... Та ти хлопець спостережливий. Далеко пройти й не стомитися? Правильно. Нам треба ще далеко й далеко пройти. Ми будемо втомлюватися. Але це не так важливо. Головне для нас — не вибитись із сил, не відчувати втоми, тамувати її в собі, не показувати її на люди. Оце буде вірно. А ти як гадаєш?

— Це буде по-революційному, Іване Пилиповичу.

— По-нашому, юначе...

— А ходити вам треба обережніше. Вас пам'ятають тут, ще коли працювали в нашому районі начальником райвідділу НКВС, і свої і вороги. Вам треба поки що якусь сидячу роботу підшукати!

— Та ти справді тямущий хлопець. Я б тобі у школі тільки «відмінно» ставив. Мислиш.

І ось на хуторі Воздвиженському, який загубився в лісах Ямпільського району, Федоров взявся за промисел. Став шевцем. Правда, швець більше хворів, ніж шив чоботи. А замовникам це байдуже. Вони ходили до нього поодинокі й групами. Це були комуністи з розформованого загону, червоноармійці й офіцери. Федоров вирішив створити новий партизанський загін.

В ці дні місцевого комуніста Хому Кудояра зустрів його добре знайомий, нині підпільник Яків Петрович Ганжа. Він сказав:

— У мене знайшли притулок втікачі з полону. Все розпитують, як потрапити до партизанів. Я поки що відмовчуся. Може, ти, Хомо, поговориш з ними? Вам же треба поповнення.

Незабаром Кудояр зустрівся з квартирантами Ганжі,

бійцями, що потрапили в оточення, — Миколою Орловим та Іваном Гришаниним.

Ще по дорозі в загін до Миколи Орлова та Івана Гришанина приєдналися втікачі з полону Єгор Кузьмін і Михайло Дегтярьов.

Ознайомившись з поповненням, Федоров сказав своїм побратимам:

— Час діяти...

Мороз лютий. На лісовій дорозі вершники. Скрип від полозків саней чути за кілометр. Скільки споминів навіває отой скрип полозків. Іван Пилипович думав про свою дружину Антоніну — не мав вістей від неї з того часу, як вона евакуювалася на схід. Як їй там живеться?

Попереду забіліла галявина. На ній темними горбками виступали хати. Раптом вигук:

— Стій!

— Стоймо! — відповів Федоров. Він знав, що село контролювалося партизанами, бійцями з оточених німецькою армією радянських частин і місцевими патріотами.

Незабаром відбулася розмова з Д. Д. Красняком і С. М. Гнибідю, командиром і комісаром Ямпільського партизанського загону. Федоров розповів про себе й товаришів і попросив, щоб його групу вважали основою нового Середино-Будського партизанського загону.

— Що ж, — сказав Красняк, — ми згодні. І це добре, що ви представлятимете той загін, про який німці оголосили, що він уже не існує...

3

Ну, а наша жихівська підпільна група? Чим вона жила в ці дні, що робила?..

Спершу трохи детективу, тільки зовсім правдивого.

Фашистський капітан тилової військової частини розгніваний. Він скаржиться своїм службовцям:

— От прокляття! Фронтвикам легше. Захопили село, пожерли усіх курей, поласували яйцями, салом, закусили — і гайда далі! А мені організовуй адміністрацію, шукай і призначай старосту. А де взяти того старосту, коли на цю посаду ніхто не йде? Один хворий, другий старий, а третій дурником прикидається. Не вірять

вони німцям, і щось хитрують оді азіати. Тут усі більшовики.

До кабінету гауптмана увійшов солдат-перекладач.

— Там ще один. Може, з цього буде староста.

— Нехай заходить.

Перед гауптманом стояла людина середніх років, у шапці, у фуфайці, підперезаній мотузочком. Гауптман довго дивився в обличчя прибулого, у його спокійні очі.

— Колгоспник?— запитав нарешті.

— Службовець.

— Комуніст?

— Ні.

— Де служив?

— Шляховий майстер.

— Прізвище?

— Хаминич. Володимир Кузьмич.

— Досить тобі бути товаришем. Час вже стати паном.

Я призначаю тебе старостою села.

Знову допитливий погляд німецького капітана. Та Хаминич спокійний. Думає саме про те, як він, безпартійний чоловік, виконуватиме завдання жихівської партійної підпільної організації. З відповіддю не квапиться. Нехай капітан заговорить, першим порушить це напружене мовчання, коли в бій вступають нерви, витримка.

— Згоден?— допитується гауптман.

Хаминич скривився і розвів руками: мовляв, не знаю, що й казати.

— Не бійся.

— Гаразд. Згоден,— нарешті мовив, неначе одрубав, Хаминич і сміливо подивився у вічі офіцерові.

Так член нашої жихівської підпільної групи Володимир Кузьмич Хаминич став старостою в рідному селі. Після невдалого бойового старту Середино-Будського партизанського загону підпільна група тимчасово повернулася в Жихів. Я жив і в інших селах і на хуторах. Найбільше бував на хуторі Спарта у свого дядька по матері Коперсака Кузьми Мартиновича. Весь час підтримував зв'язок із жихівським старостою... Велика дяка йому за все, а особливо за листівки. Ці листівки скидали радянські літаки, поліцаї їх приносили до старости, а староста передавав їх нам, підпільникам.

У ті місяці хвороба зовсім повалила мене, і я був прикутий до ліжка.

Іноді вечорами мене провідував Володимир Кузьмич, інформував про все, що діялося в районі, в селі. Приходили вчительки Олена Михайлівна Воскобойникова, Фаїна Іванівна Хаминич і Маргарита Георгіївна Рамхен. Отак втрьох вони й ходили на зв'язок у Гутку, Ожинку, Пригарівку, Кам'янку та інші села, встановлювали контакт з місцевими патріотами.

Одного разу жінки принесли радісну звістку: через Кам'янку і Пригарівку пройшли партизани-ковпаківці. Потім ще звістка: у складі Ямпільського загону Красняка і Гнибиди прибула сюди й партизанська група Івана Пилиповича Федорова.

На вечір я покликав Івана Лиська, секретаря сільради, Олексія Хаминича й запропонував:

— Час нам узятися за зброю.

— Вірно!— підтримав Лисько.— Підемо в загін.

— А я піду, коли потепліє,— сказав Олексій Хаминич.— У мене зять — старший поліцай. Мене ніхто не зачепить, хоча я й комуніст.

Хотілося сказати Олексієві: який же він комуніст, коли чекає теплих днів? Інша справа у Володимира Кузьмича Хаминича. Його партгрупа послала старостою, щоб він був, як кажуть, очима і вухами партизанів серед німців. А Олексій чому не йде в загін? Звичайно, тепла постіль, дах над головою, зять поліцай. Так прожити, вважає він, можна. А пригріє сонце — буде видно. До того, можливо, з'ясується й на фронті обстановка.

«Ну який же ти комуніст, коли боїшся морозів, невлаштованого життя і боїв?» Та я стримав свій гнів і лише сказав:

— Ну що ж, Олексію, жди теплих днів. А ми підемо до Ковпака.

Попрощалися тепер, неначе чужі. Яюсь тяжко було на серці. Коли в Іваном Лиськом залишали хату, прибів Володимир Кузьмич Хаминич.

— І я з вами,— сказав він.— І я до ковпаківців. Там ми по-справжньому повоюємо.

— А ось вам, Володимире Кузьмичу, поки що доведеться користуватися і ліжком, і хатою. Ви для нас можете зробити більше на посаді старости.

— Противно там,— доводив Хаминич.

— Але треба...

Йшли глибоким снігом. Було важко. Обличчя вмивалися потом.

Мене температурило. Та я вирішив про це не говорити Іванові. Коли зупинилися на спочинок, став, притиснувшись до стовбура дерева, і заплющив очі. В уяві постала тепла хата, чиста постіль, ніздрі лоскотав запах гарячого молока.

У грудях кололо. Якось не по-людському я попрощався з дружиною. Вона просила не йти до лісу, поки зовсім не видужаю.

— Що з тобою, Луко?— запитав Лисько.— Ти наче з хреста знятий. Бери ось сало, хліб. Підкріпись...

— Їсти не хочеться.

— Ти це облиш. Ти й так кволий. А не їстимеш, то який з тебе буде партизан.

— Гаразд, їстиму...

На хуторі Василівському нас зупинив високий білявий чоловік з голубими лагідними очима. Він був озутий в німецькі чоботи з гладенькими халявами. Чоботи були вузькі в підйомі, а пекучий мороз проймав вартового до самих п'ят. Вартовий все постукував закаблунками.

— Давайте свої гвинтівочки! І до штабу. Можете не говорити, хто ви. Там розберуться. Якщо поліцаї — порішимо, якщо люди наші — вам гвинтівочки повернуть, — пояснив він нам.

За столом сиділо троє. Один з них, із сивою борідкою, — командир Крелевецького партизанського загону Василь Мусійович Кудрявський. Поруч, чисто поголений, з м'ясистим носом, — комісар Карпо Гнатович Онопченко. Третій був начальник штабу, військовий майор Іван Митрович Мазуренко.

— Попались, пани поліцаї! — почав Кудрявський.

— Прошу не ображати! — відповів я.

— Ти, комісаре, подивися, що за птиця. Та таких ми вже не одного...

— Тихіше. Зажди, — застеріг комісар Онопченко. — Треба ж розібратися спершу. Хто ви такі?

— Я директор Жихівської середньої школи і секретар сільської підпільної організації. А це Іван Панасович Лисько, член партії, до війни працював секретарем сільської Ради. Партизанити почали в жовтні сорок першого року в Середино-Будському загоні.

— Це легко перевірити,— втрутився начштабу майор Мазуренко.— Покличте сюди Іванька.

— Іванько? Може, той, що працював директором нашої МТС?— запитав я, не приховуючи радості.

— Вірно,— сказав комісар.— Так, значить, вас розгромили карателі?

— Так.— І я почав розповідати про все, що сталося із загоном.

Кудрявський і Онопченко похмуро слухали. Їм теж судилося пережити таке. Вони ще хотіли перейти лінію фронту, та не пощастило. З обмороженими ногами прибули до Ковпака і за його допомогою за короткий час створили новий партизанський загін, у якому вже було чоловік з п'ятдесят.

Увійшов Іванько і кинувся обіймати мене.

— Грицун і Дорошенко тут,— розповідав Іванько.— А Сень призначений комісаром нового Середино-Будського загону, яким командує Федоров Іван Пилипович. Там же із Сенєм і Конча, Міцігендлер, Кавера та інші товариші. Антипченко пішов за лінію фронту. А Литмановича схопили німці і розстріляли.

Запала мовчанка.

— Товаришу Кизя,— звернувся до мене Онопченко.— Товариші тебе знають не перший день. Як дивився на те, коли ми призначимо тебе політруком роти, де командиром Валя Подоляко. Ленінградець він. Військовий, з оточення вийшов.

— Постараюсь виправдати ваше довір'я.

І от я у з'єднанні, яким командував Сидір Артемович Ковпак.

Командир роти Валя Подоляко був веселим хлопцем. Любив співати. Особливо пісеньку про «синенький платочок». А коли закінчував, казав:

— Чому нема аплодисментів?

— Після війни будемо аплодувати, як фрїців переб'ємо,— якось відповів білявий, голубоокий Олексій Борисов, той, що затримає мене і Лиська на околиці села.

Подоляко й Борисов товаришували. Перший був піхотинець, другий — льотчик-винищувач. Восени 1941 року вони обидва потрапили на територію, окуповану ворогом. Подоляко був із своєю частиною в оточенні, а Борисова збили німецькі зенітки. Олексій на очах у ворога вистрибнув з палаючого літака на парашуті. Скільки його не шу-

кали в навколишніх селах німці, так і не знайшли. Борисова надійно сховали селяни. Незабаром він зустрівся з Подоляко. Обидва вирушили на схід, щоб перейти лінію фронту. Подоляко захворів на тиф. Борисов не покинув товариша. Вони зайшли в село, і там їм дали приютлок. Так двічі за кілька місяців москвича Борисова і левінградця Подоляко рятували од вірної смерті колгоспники. Та друзям не сиділося в хатах і на горіщах. Ховатися від ворожих очей — це не життя, хоча й краще, ніж бути за колючим дротом у таборі для військовополонених. Борисов і Подоляко подались на північ шукати партизанів. Нарешті вони налагодили зв'язок з ковпаківцями. У загін їх прийняли умовно, бо вони не мали зброї. Та були б голова й руки. З бою під селом Веселе Подоляко і Борисов повернулися з трофейною зброєю і здобули право бути партизанами загону Сидора Артемовича Ковпака.

4

Зима 1941—1942 років видалась лютою і затьажною. Лише наприкінці квітня сонце почало з'їдати сніговий покрив.

Одного квітневого дня на наш Кролевецький партизанський загін почали наступ карателі. Колгоспники села Голубівка створили загін самооборони, яким командував Михайло Колгунов, разом з партизанами розпочали бій. Патронів було обмаль, і вогонь доводилося вести лише прицільний. Ворог же засипав свинцем і мінометними снарядами.

Перша атака була відбита. Тоді німці викотили гармати і почали гатити прямою наводкою. Партизанам необхідно було будь-що протриматися до вечора. Але сусідній загін, який тримав оборону у Великій Берізці, одійшов у ліс за річку Знобівку. Захопивши Велику Берізку, ворог сконцентрував удар по Кролевецькому загоні. Відстрілюючись, загін і група самооборони Михайла Колгунова почали відходити. Із села бігли діти, жінки. До лісу гнали корів, свиней. Вереск, галас, плач. Все це створювало гнітючу картину відступу. Єдиний місток запрудили люди, тварини, вози.

Раптом де не взявся коло мосту командир об'єднаного загону Ковпак.

— Кудрявський!— гукнув він на командира.— Ти відступаєш бойовим порядком, а село партизанське залишаєш німцям? У контратаку! Скоро вечір, і німець не витримає!

Кудрявському ніхто ще не дорікав, що він нерішучий. Він із тих людей, які ладні піти на вірну смерть в ім'я народу. Зараз же він гадав, що відступити треба, аби зберегти бійців. А коли втрутився Ковпак, ситуація перед Кудрявським постала зовсім в іншому плані. Справді! Ворог спалить дотла хати, знущатиметься над людьми, бо ж люди ділилися з партизанами хлібом. Отже, це не звичайний відступ, а поразка.

— Короткими перебіжками в атаку!— гукнув Кудрявський і повів уперед партизанів і самооборонців. Ковпак тим часом дав наказ загоні Карпенка, і той ударив з флангу.

Кулі дзижчали, свистіли над головою, шипіли в багнюці під ногами.

— Луко!— гукнув раптом Дорошенко, земляк, колишній працівник районного банку.— Не можу повзти. Зачепило в ногу.

— Віддай мені патрони. Тебе підбере санітарка,— відповів я.

— Ось, на!— подав той обойму.

— Одну?

— Мені ще треба стріляти. Не дам більше,— відповів Дорошенко.

З флангу посилювався вогонь, і фашисти почали відступати.

Село палало. Фашистські звірі стріляли в селян, дітей.

Всюди стояв плач, стогін...

Ось у напівтемному льоху лежить убита жінка. Груди її оголені. А біля неї борсається дівчинка. У неї скривавлене обличчя, червоні од крові рученята. Мале поранене. А далі, в кутку, сестричка. Вона не плаче вже, а лише стогне і влякано водить оченятами.

Партизани з непокритими головами йдуть від згарища до згарища. В усіх на очах сльози.

— Та тут і камінь заплаче!— вигукнув хтось.

Я пішов до будиночка свого колеги, директора школи,

І тут димлять недогорілі головешки, стирчить димар, на купі щебеню — обгорілі трупи жінки і двох дітей.

А ось на дорозі знову труп. Чоловік років під п'ятдесят. Щетиниста щока в кривавій калюжі. В закопюблих пальцях папірець. То був список активістів села Велика Берізка, які допомагали партизанам і чекали повернення Червоної Армії, як зазначив сам автор над довгим переликом прізвищ радянських людей. Цього скосила партизанська куля.

— Собача смерть! — сказав Альоша Борисов.

Смеркало. У спаленому селі тихо, неначе в домовині. В темне небо раз по раз випорскують іскри з недогорілих кроков, стін.

Перед партизанським строєм — комісар Карпо Гнатович Онопченко. Гіркий клубок підкочується йому до горла, і комісар переводить подих. Нарешті починає говорити:

— Товариші! Сьогодні ми були свідками величезного злочину фашистів. Запам'ятаймо і не простимо німецьким фашистам! Всюди, в усіх боях і походах, будемо мстити ворогові за оту застрелену матір, за дітей, за спалену Велику Берізку, за велике горе, що його приніс гітлерівський звір на нашу землю! Помстимося!

Коли ліс одягнувся листям і сповнився щебетанням птахів, Ковпак задумав піти на південь, у Путивльський район. У Брянських лісах залишалися лише поранені та хворі, які не могли рухатися, й обоз. У нашому підрозділі, де командиром був Подоляко, а я політруком, як і в інших, були цілі сім'ї, навіть з малими дітьми. Дружина моя і трирічна дочка Зіна теж були вже тут. Їх переслідувала поліція, і вони ранньою весною сорок другого року прибули в партизанський загін. Уляна куховарила, доглядала за пораненими і хворими.

Партизани часто виходили на бойові операції. Проводжаючи чоловіка, жінка-партизанка не плакала на людях, а тихо говорила, немов молитву читала: «Бий їх, гадюк!» — і вже вовсім пошепки, несміливо, неначе сама собі, додавала: «Бережи себе».

Я обережно став готувати дружину до тривалої розлуки.

Ми присіли в курені з лози, під розлогим дубом. Цей курінь був як хата, а коріння, що випирало на поверхню

землі, служило меблями. На ньому обідали, на ньому увечері стелили фуфайки замість подушок.

Тихо в нашому курені. Крізь його невисокі й нещільні стіни цілиться сонячне проміння.

— Завтра увечері йдемо на нове завдання. Може, будемо відсутні тиждень. Може, й більше,— почав я розмову.

— Ти не все сказав. Ну що ж. Військова таємниця мусить бути таємницею,— відповіла дружина і тяжко вітхнула, думаючи про щось своє.

Шепотів дуб тихенько з вітром. І мені здалося, що він зовсім не мовчазний, а щось розповідає, пригадує. Пригадувати ж йому є що. Він прожив сотень з п'ять років. А мені скільки залишилося? Може, вже завтра з тих, хто піде в похід, не один накладе головою, а між ними і я.

— Слухай,— знову заговорила Уляна.— А може, ми перейдемо у місцевий Середино-Будський партизанський загін! У нас же дитина. Та й ти не де-небудь, а в загоні партизанському будеш.

— Якби я був із села один, то ще б подумав, Улянко. А мене ж ще райком партії залишив старшим групи підпільників. Тепер же в партизанах не лише я і Лисько, а й Лука Коперсака, і Олексій Хаминич. Учора прибули. Таки діждався Олексій тепла. Вся наша жихівська група тут. То як я можу не піти туди, де важче і потрібніше. А зі мною мусять піти і односельчани,— висловив я свої міркування.

— Я тебе розумію.

— От і домовилися. Спасибі, що ти така, Улянко.

— Яка?

— Ну...— Не знав, що й відповісти, і хотів сказати: «Свідомо така». Але засоромився цього слова і обняв дружину.

А дуб шелестів цупким молодим листям, шелестів то весело, то мрійливо.

— А як же сім'ї? Що вони їстимуть?— запитала дружина.

— Ковпак дав наказ видати продовольство сім'ям і пораненим на два місяці.

— Вас не буде аж два місяці?

— Та це старий дає вам із запасом. Повернемося ми скоріше.

В курінь заскочила донька, маленька, як котигорошок, білявенька. Вона сіла мені на коліна й зазирнула у вічі.

— А коли я до бабусі поїду?

— А хіба тобі в лісі нудно? Білочок скільки стрибає!— сказав я.

— Аби ти зловив білочку! Тату, зловиш?

— Принесу тобі, коли повернуся, і білочку, і зайча. Ось з такими вухами,— показав я, які будуть вуха у зайчати.

— Таке мале зайченя і такі великі вуха?— здивувалася дівчинка.

Що їй, малій. Навіть тут, у партизанському таборі, про зайчат і білочок торочить. А скільки ж тобі ще доведеться, донечко, пережити у цю війну! Дитинство украли в тебе не вовки, виття яких ти чула взимку біля села, а найлютіші звірі — німецькі фашисти. Та хіба ти можеш зараз це зрозуміти?

Всю піч ми не заплющили очей. Розмовляли тихо та слухали, як гомонить могутній розлогий дуб. Спала спокійно лише Зіна.

Вранці розлучалися. Я поцілував доньку.

— Повернуся. Та й чого це повинні ми помирати, а не вони, не фашисти!

На губах я ще довго відчував поцілунок дружини...

5

15 травня 1942 в селі Голубівка, куди прибували всі загони, готові до рейду, Ковпак, Руднів і начштабу Базима перевіряли кожен загін. Вони викладали з возів геть усе, що не могло згодитися в бою, і ляляли тих командирів і комісарів, чиї бійці не виконали наказу про вантажі на підводах.

Коли сонце сховалося за горизонтом, колона в складі семисот партизанів та обоз із півтора ста підвід рушили.

Партизани займали село за селом. Щоночі вони несподівано нападали на фашистські гарнізони, а вдень відпочивали, причаївшись у невеличких лісах.

19 травня вдосвіта колона партизанів зупинилась у Славутському лісі. Нашому Кролевецькому загоні було наказано зайняти оборону на хуторі Матлахів і нікого не

випускати з села. Поруч, у Чорторогах, ворожий гарнізон. Партизани чекали бою, вкопалися, приготували кулемети й ротний міномет.

Але нічний перехід давався взнаки. Люди стомилися і швидко поснули. На солом'яній покрівлі хліва, під гіллям верби, сидів вартувий Женя Устенко. Він був бойовим хлопцем, та і його морив сон. Голова хлопця то хилилася вгору, то падала на плече. Тоді хлопець вирішив перехитрити сам себе: підставив карабін так, щоб ударяться підборіддям об залізний приклад, коли засинатиме. Щоразу, як тільки стукався об приклад, хлопець оглядав місцевість і голосно доповідав: «На горизонті спокійно!» Але раптом Женя Устенко вигукнув: «Німці!», м'ячем скотився з хліва і разом з товаришами подався до свого окопу. За якихось дві хвилини бійці були на своїх місцях.

У штаб до Ковпака полетіло повідомлення про наступ карателів. Разом з командиром роти Подоляко я оглянув кожен окоп. Ми помітили, що Олексій Хаминич чомусь уткнувся головою в глибоку межу, повернувшись боком до карателів.

— Слухай, товаришу! — сказав Подоляко. — Повернися обличчям до німців. А коли ті підйдуть, — бий як слід. Що це ти наче позираєш назад, а не вперед. Май на увазі, коли доведеться відступати, то лише задкуючи, лицем до ворога.

Мені було боляче й соромно за свого земляка.

По обличчю Олексія котився піт. Руки тремтіли. У ці хвилини в душі Хаминича боролись два почуття — страх перед карателями і сором перед товаришами. Яке з них перемаже? Та ось уже перед ним виріс невеличкий бруствер. Під рукою обійми набоїв.

У розпал бою до загону прибув комісар партизанського об'єднаного загону Семен Васильович Руднев. З ним — кулеметна тачанка і один міномет. В обхід карателям кинулися кінні розвідники-автоматники, і доля бою була вирішена. Вороги тікали не оглядаючись.

Партизани вскочили в Чортороги, де годину тому дислокувався ворожий гарнізон, і захопили продовольчий магазин. У магазині німці за пучку солі і коробку сірників або пляшку гасу брали з населення яйця, масло, сало. Скоро цими продуктами навантажили кілька підвід і спорядили до штабу з'єднання.

Повернувшись у село, їздовий сказав:

— Сидір Артемович велів одвезти продовольство у санчастину для поранених. І ще сказав, щоб ми тут харчі роздали селянам, у першу чергу сім'ям червоноармійців, партизанів і активістів.

Все нові й нові райони займалися полум'ям боротьби. 22 травня радисти штабу прийняли повідомлення про народження великої групи ковпаківських партизанів орденами і медалями і про присвоєння Сидору Артемовичу звання Героя Радянського Союзу.

Увечері 24 травня наш загін вступив у село Литвиновичі на правому березі річки. Тут не затримувалися, хоча дощ лив мов із відра. Треба було поспішати. О першій годині ночі спалах ракети сповістить про початок удару по всіх шести гарнізонах. Розмоклим, залитим водою лугом партизани прямували до переправи. Бійців підбадьорював комісар загону Карпо Онопченко, раз у раз поглядаючи на годинник. Ніч же коротка.

— Комуністи і комсомольці! Уперед і ширше крок! Подоляко, Борисов і я йшли поруч з комісаром.

— Запалити б цигарочку, та не можна,— поскаржився він.

— Не можна!— підтримав хтось з партизанів.

— Ось захопимо Стару Шарпівку, розгромимо фашистів...

Спалах зненацька освітив ніч. Здригнулася земля від вибуху. Мене підкинуло вгору, і я упав у калюжу. Кілька хвилин, приголомшений, лежав без руху, ще нічого не розуміючи. Нарешті почув голос Подоляка:

— Не бачу! Очі заліпило грязюкою.

Шкутильгаючи, я побіг на допомогу хлопцеві. Почулися інші голоси:

— Комісар Онопченко убитий!

— Яша Карнаухов!

Це наш мінометник. Міною вбиті бійці узбек Хайдаров і п'ятнадцятилітній Гриць Резник.

— Подоляка треба спровадити в санчастину. Він — як сліпий. А ми поспішаймо,— наказав командир.

Проклята міна не лише вбила кількох товаришів, вона була початком бою.

Бій розпочали німці. Подекуди він переріс на рукопашні сутички. Михайло Мустафін у рукопашному бою розбив череп ворожому кулеметникові, а потім з його ж кулемета почав стріляти по ворожих солдатах. Цей куле-

мет підбавдюрив партизанів. Скоро вдарила ковпаківська артилерія.

Як не схожий цей тяжкий, кровопролитний і все-таки переможний для партизанів бій на оті початкові дрібні, несміливі сутички з карателями. Партизани пройшли без відпочинку кілометрів з тридцять. Промокли до нитки. Втратили комісара, кількох товаришів. Були поранені. І все ж партизани перемогли, бо вже вмiли воювати, вмiли орієнтуватися навіть у непередбачених умовах.

Понад сто солдатів гарнізону Старої Шарпівки лежало непорушно на великій галявині. Уцілів лише німецький зв'язківець, якого раніше послали з повідомленням у Путивль.

Своїх друзів ми поховали у Спадщанському лісі, звідки Ковпак восени 1941 року починав партизанську війну. Не стало у Кролевецькому загоні комісара Онопченка, хороброго татарина з Казані Мустафіна, який так багато зробив, щоб загін виграв бій з численним і сильним гарнізоном.

Новий комісар загону Іванько підняв автомат і сказав:
— Ми помстимося за вас, дорогі товариші!

Над свіжими могилами проgrimіли постріли салюту.

Розгром ворожих гарнізонів на річці Клевани ворог розцінив як удар Червоної Армії, що раптово прорвала фронт. Налякані окупанти залишили Путивль, і партизани захопили там багато трофеїв — озброєння, продовольство, боєприпаси з німецьких складів. Продукти роздали місцевому населенню.

А тим часом ворог стягував навколо Путивля тиллові гарнізони, артилерію, бронеавтомобілі і танки. 27 травня Путивль бомбардували німецькі літаки. Сюди увірвалися танки. Промчавшись головними вулицями міста, вони попрямували до Спадщанського лісу. Партизани залишили місто. Танки й ворожа піхота дійшли до села Нова Шарпівка, обстріляли ліс і повернули назад, у Путивль.

Наш Кролевецький загін зайняв позицію в селі Стара Шарпівка. Бійці ставили міни в місцях, де могли пройти танки, обладнували кулеметні гнізда, копали окопи.

Ранком я стояв на варті з групою бійців. Поруч сидів Подоляко, який повернувся з санчастини, де йому промивали очі. Одне око ще було перев'язане. Раптом на дорозі ми помітили хлопця.

— Та це ж Радик Руднев!— вигукнула Маруся Гончарова.— Звичайно, він!

Партизани зраділи, побачивши любимця всього з'єднання.

У Путивлі, коли з'явилися танки, Радик був далеко від батька і нічого не знав про його долю, так як і батько про сина. Вони рідко розлучалися. І тому так хвилювався юнак, не бачачи близько батька.

— Семен Васильович тут, у Старій Шарпівці,— хором відповіли партизани.

Радик усміхнувся. Втоми як не було. Він побіг у село.

— Який цей Радик!— зітхнула Маруся Гончарова, шістнадцятирічна дівчина, яка з'явилася у загоні місяць тому.

— Що, Маню, закохалася?— спитав жартома хтось.— А як же ми? Ми ж тебе усі любимо!

Марію в загоні поважали. І особливо після однієї місячної ночі, коли рейд тільки-но почався. Зупинилися недалеко від села Землянка. Бачимо: мчить велосипедист. Насторожились. Чоловік покинув велосипед — і до партизанів.

— Тут є пан комендант?— з тривогою в голосі запитав він.

— Я! — назвався сам командир Кудрявський.

— Так що, пане комендант, мушу доповісти. На наше село йдуть великі сили партизанів. Вони...

— Отакої!— промовив Кудрявський і звернувся до бійців:— Оце падло розшукувало коменданта в селі. І вирішило, що пан тут.— А потім до поліція:— Твій комендант, продажна ти шкуро, намазав п'яти салом. Він був розумніший за тебе.

— Т-т-товариші!— у того не вистачило повітря. Простіть! Помилуйте. Не розстрілюйте... Та я...

Він скиглив, розмазував по обличчю сльози.

— Дозвольте мені його розстріляти, товаришу командир.

Всі обернулися.

Це говорила Марія Гончарова.

— І мені!— сказала і її подруга Юля Устенко.

Партизани поглянули на дівчат, а зрадник отетерів, упавши на коліна, ридма ридав. Клацнули затвори у руках дівчат.

— Досить скиглити! — гукнула Марія. — Бур'яни геть з нашого поля!

І натиснула на спусковий гачок. Майже одночасно гримнули два постріли. Зрадник хитнувся і, падаючи, завис на тину.

Було трохи дивно бачити дівчат отакими рішучими. Звичайно, на поліцасві і таких, як він, кров невинних людей, смерть бойових товаришів. Але ж цього типа розстріляли зовсім юні дівчата, які в мирний час вчилися б у восьмому класі! Очевидно, в житті цих дівчат трапилося щось незвичайне, трапилося горе, що породило велику ненависть і жаждою до помсти.

На шляху заклубочилась курява. На Стару Шарнівку йшли німецькі танки. Коло перших хат вони розповзлися, мов чорні жуки, і, обминувши замінований відрізок дороги, подалися полем.

Спадчанський ліс був за кілометр від села. Танкісти помітили партизанів. Трасуючі кулі вривалися в дахи, стіни й солом'яні покрівлі хат, хлівів. Ось будівлі вже спалахнули смолоскипами.

Ворог безперестанно бив з гармат. Партизани просувалися лісом короткими перебіжками, падали, чуючи виття снарядів, знову підводилися й бігли.

Вже коли відійшли далеко в глиб лісу, осколком снаряда була вбита Марія Гончарова. То був останній снаряд.

Танки далі не пішли. Равіше вони підходили ближче до лісу. Та партизани їх підпалювали з окопів.

Партизани покляли Марію Гончарову на плащ-палатку. Біля неї стояла і плакала Юлія Устенко. Третій постріл прощального салюту відлунився у сивій лісовій даліні. Юлія тихо промовила:

— Я хочу вам дещо сказати, товаришу політрук. Тепер можна. Мані вже немає. Якби ви знали, скільки сліз вона виплакала ночами! У них можна було б утопити і оті танки.

— Говори, Юліє. Я слухаю, — сказав я.

— Пам'ятаєте оту місячну ніч, коли розстрілювали поліцая? «Звідки у ваших серцях така ненависть до таких людців?» — спитали ви тоді, Луко Єгоровичу.

— Так. Я був трохи здивований такою рішучістю Мані.

— Зараз її нема, — схлипнула подруга, — і я можу ска-

зати. Її, п'ятнадцятирічну, на очах у матері згвалтували фашисти, — прошепотіла Юлія.

Витерши рукавом кофти сльози, Юлія пішла в кущі ліщини. Там їй ніхто не заважатиме виплакати, там тужитиме дівчина разом з вітром, який тоскно завивав між гілками дерев, у чагарниках.

«Бур'яни геть з нашого поля!» — вчувалися мені слова Марії Гончарової. Скільки ще треба полоти й полоти, Маріє, щоб очистити наші поля од блекоти, будяків, якими вони заросли від західного кордону до Дінця. А скільки нас, таких Марій, Іванів, Павлів і Петрів, загине... Та й що ж! Без наших смертей Батьківщина, народ не можуть стати знову вільними. Треба не комусь, а цвіту народному помирати, рятуючи його корінь. На те й війна. Хай наш мозок живиться думкою, як кров киснем, що після кожної героїчної смерті радянський народ буде жити, бо ж він має таких простих, одчайдушних, з великим і щирим серцем дочок і синів, як Маруся Гончарова, Карпо Онопченко, Михайло Мустафін, Рашід Хайдаров.

6

Кілька днів підряд партизани витримували шалені атаки. Німці використовували артилерію, танки, бронемашини. Розвідка доповіла, що наступ ведуть німецькі фронтові частини, які прямували в район Харкова і затримались, щоб розквитатися з ковпаківцями.

— Важка робота, та почесна. Більше німців буде тут — менше на фронті. Легше буде Червоній Армії, — говорив Сидір Артемович.

Але довготривалу оборону партизани витримати не могли. Хоробрості й вміння завдавати окремих ударів противникові було замало. Треба ще мати боєприпаси. Та раптом настав перепочинок. 4 червня ворожа артилерія замовкла. Ворог відійшов до Путивля. Цього дня Червона Армія розгорнула в районі Харкова активні дії.

Незабаром у Путивльському, Кролевецькому, Шалигінському і Глухівському районах створилася партизанська зона. Тут не стало ні німецької адміністрації, ні поліції. До загонів приходило поповнення. З конотопського табору втекли військовополонені Давид Бакрадзе, майбутній

командир партизанського полку, і Сергій Анисимов, який згодом став начальником ковпаківської артилерії.

Кролевецький загін входив у село Морозівку. Поліція і староста втекли до райцентру. Партизани порвали дінії зв'язку, на Сеймі спалили міст, знищили мутинський міст, а розвідники проникли в Кролевець і вивели звідти дружину і двох дочок нашого командира Кудрявського. Старша донька Жєня очолила комсомольську організацію. Менша була з матір'ю. На вогні помсти, запалені народними месниками, зліталися до загонів все нові люди.

Селяни Морозівки прийняли партизанів, як своїх рідних. Багатьом бійцям жінки на дорогу дали чисту білизну, взуття. Та спочивати не доводилося. Ковпак і Руднев наказали всім командирам рот вивчити місцевість. Дійшли чутки, що навколо партизанського краю знову скупчуються великі сили ворога. Фашисти мали намір повести наступ з Конотопа, Глухова, Кролевця і Путивля, розраховуючи притиснути загони до річки Клевень і знищити. Тому треба було добре знати місцевість.

Начальник штабу загону Іван Мазуренко і я об'їхали чималу територію: вивчали броди, яри і гаї. А коли сонце схилилося до заходу, повернулися до хазяйки, яка ще вчора гостинно прийняла нас до хати.

— Я заждався,— жінка поставила на стіл миски з холодним борщем.

Кудрявський, Мазуренко не могли нахвалитися холодним борщем із свіжими огірками, цибулею і шматочками солонини.

— І мої сини люблять холодник. Два їх у мене: Давид і Павло. Що завтра вам на сніданок?

Але снідати не довелося. Фашисти напали на партизанський край з чотирьох боків. Піхоту підтримувала артилерія і навіть літаки.

Перший бій наш загін прийняв за кладовищем. Там викопали окопи, обладнали кулеметні гнізда. Літак, який з'явився над нами, був обстріляний і за хвилину загорівся, поволікши за собою чорний хвіст диму.

— Відлітався! Я теж у ньому зробив дірочку,— хвалився колишній льотчик Альоша Борисов.

Піхота ворога не пройшла. Загін мав змогу маневрувати. Обози ще заздалегідь залишили село. Та примчав зв'язковий від Кудрявського і передав наказ одійти на північ од села: з Глухова на село Литвиновичі йшла ве-

лика колона противника, перерізаючи шлях обозу, санчастині й штабу.

— Не піду!— сказав місцевий партизан.— Помру тут у відкритому бою, а не піду! Це ж моє рідне село!

— Але ж наше перше завдання — розгромити ворога, а не захищати «рідне» село до останнього бійця. Наш відступ продиктований стратегією!— говорив Борисов бійцеві з Морозівки.

І він пішов разом з загonom, залишивши рідний дім і сім'ю.

Партизани дали відсіч двом угрупованням ворога, а на міні, поставленій саперами, підірвалася німецька бронемашина. Надвечір ворог відступив. Голодні і стомлені партизани зайняли оборону на південно-західній околиці Литвиновичів.

Втрат не було. Але Бардашенко, заступник Кудрявського, на свій розсуд залишив рубіж. Він своє рішення пояснював тим, що ворожі підрозділи, послані на Кролевецький загін, уже розбиті й людям треба дати відпочинок. Бардашенка у боягузтві звинувачувати не довелось. Він не раз був у боях, уже мав на своєму рахунку кілька фашистських солдатів, убитих під час рукопашного бою. А сьогодні цей відважний чоловік мало не підвів увесь загін. Сидір Артемович Ковпак докоряв Кудрявському:

— А дисциплінки путньої нема в загоні. Надумалось твоєму заступникові — і він самочинно зняв хлопців з рубіжу! Непорядок.

— Я не винен. Мене там не було,— виправдувався Кудрявський.

— А хто ж, як не командир, відповідає за свого заступника?— говорив Ковпак.— Завтра нам буде жарко, запевняє розвідка. У таких боях не місце розхристаності. Ворогів тьма. У них добра зброя. Нас зітруть, якщо ми не будемо в бою, як риба в воді.

— Зрозуміло, Сидоре Артемовичу,— відповів Кудрявський.

— Дивись, щоб завтра загін твій відстояв Литвиновичі, не пустив німця у село, бо загине обоз, санітарна частина з великою групою поранених бійців. Цієї ночі ми постарасмося перекинути санчастину в Марицю. Але далі Ворголя санітари пройти не встигнуть. Вам, хлопці, треба затримати карателів під Литвиновичами. Приймете удар

на себе — врятуєте поранених і з'єднання, і всю нашу справу.

— Я піду на найважче завдання, — говорив схвильований Бардашенко. — Ну, просто трапилося так. Може, я догано чув, коли зв'язковий передавав повідомлення, не зрозумів його і пішов з позиції. І треба ж такій біді трапитися. Сором мене палить до самих вух. Я... я виправдаю себе в бою.

— Гаразд, — сказав Кудрявський. — Заспокойся. Ще все попереду. Нам доручено тримати оборону Литвиновичів з південного заходу. Позаду поранені у санчастині. Мій командний пункт у приміщенні сільради.

Всю ніч готувалися до бою. Рили окопи. Допомогали місцеві жителі. Були навіть викопані ходи сполучення, якими вивозитимуть поранених. Опівночі жінки принесли вечерю. Настрій у кожного став бадьорішим. Удосвіта командир загону Кудрявський і новий комісар Іванько оглянули оборонну систему і залишилися задоволеними.

— Вистоїмо, врятуємо поранених товаришів, дамо змогу усьому з'єднанню зробити своє діло, — говорив Іванько. — Вистоїмо, командире!

Кудрявський повернувся до командного пункту, а комісар залишився на передовій. Іванько, як і деякі бійці, обвішався протитанковими гранатами.

Біля мене в окопі зайняв місце кулеметник Іванов. У спокійні хвилини він часто бубонів: «Чого сидимо?» Бій був для нього стихією. А зараз він сказав, почухавши за вухом:

— Сьогодні нам доведеться потрудитися! Ба, як обережно крадуться, мов коти, підходять. Боятися, паразити, мін!

Ворожа колона була вже на такій віддалі, коли можна вести прицільний вогонь. Але команди ще нема. Наш командир Бардашенко не поспішає. Треба підпустити ворога ближче. З затамованим подихом бійці ждуть сигналу. З кожною хвилиною лави ворогів стають дедалі грізнішими. Нервово напруження росте. Сигналом початку бою буде довга черга з автомата Бардашенка.

Нарешті!.. В ту ж мить загуркотів станковий кулемет Іванова. Гухнув міномет. Затріскотіли автомати і гвинтівки. Шеренга ворога зламалась, прикипіла до землі.

Багатьом не лежиться. Фашисти заднують. І ось велика група солдатів кинулась врозши.

Атака відбита. Але кожен розумів, що це був лише початок. Справжня робота — попереду.

Прибув з командного пункту зв'язковий. Він повідомив, що партизанські обози відходять за Ворголь і що Кролевецький загін, як і раніше, повинен утримувати свій рубіж.

Тим часом гітлерівці відмовилися від лобової атаки. Вони взяли на допомогу місцевих поліцаїв, і ті провели їх такими стежками, що партизани й не помітили. Німці обійшли оборону і увірвалися в село з правого флангу. Група заступника командира загону Бардашенка виявилася одрізаною від головних сил і штабу.

Бій спалахнув на вулицях. Партизани одчайдушно билися з німецькими автоматниками. Та сили були нерівні. У село вже ускочили й танки, солдати на машинах і мотоциклісти.

А бій шаленів. Закипала земля. Палали хати, хліви, клуні. Партизани кидали на танки гранати, стріляли у ворожих мотоциклістів, чорними тіннями метушилися на тлі палаючих будівель. Ось знову з'явився танк.

— За Батьківщину! — вигукнув комісар Іванько.

Він підвівся на весь зріст, пробіг назустріч танкові і кинув гранату. Та впала під гусеницю. Почувся вибух. Танк затіпався і заляк. Та цієї ж миті ворожий кулеметник з підбитого танка скосив і Іванька. Це вже другий комісар загону помирає на полі бою.

Кілька чоловік кинулися до нього. Комісарові груди були ще теплі. Я зняв у нього з плечей польову сумку з картою і документами.

В цьому бою втрачено було багато бійців. Боєприпаси в загоні закінчувалися. Загін стояв тепер перед грізним і чисельним ворогом і був приречений на загибель.

Довелося негайно замінити командира. Ним став Альоша Борисов.

Вийшли з яру, попереду розіслалися луки. За ними синів Спадщанський ліс. Світило ясне сонце. Стрибали в траві коняки. Над луками пурхали метелики. Життя...

Але ворог пильно стежив за цими луками. Скоро заговорила артилерія, міномети. У відповідь враз озвалася кулеметна гачанка Луки Коперсако. До цього часу гачанка стояла під повіткою. Та коли бій стих і партизани

відійшли, Коперсако рвонув із села. І ось після небаченого маршу, супроводжуваний вогнем ворожих кулеметів і артилерії, Коперсако догнав своїх на лузі і тепер строчив по ворогові. Він мчав осторонь від партизанів і, стріляючи, викликав на себе майже весь вогонь фашистів. Коні шарахалися, збоку, спереду, позаду тачанки вибухали снаряди, із свистом розривалися міни, але Коперсако був немов заворожений.

Ворог так захопився тачанкою, що на якусь мить забув і про сорок партизанів, які, обливаючись потом, все наближалися до лісу, біжачи луками. Та ось і перші куці на березі гнилого струмка! Тепер ворожий обстріл не страшний. Три кілометри відкритої місцевості позаду!

Кулеметник Іванов опустил на землю свій станкач і витер рукавом обличчя:

— Я дуже боявся, щоб мене не поранило. Бо в замішанні могли наші і кулемет залишити. А без кулемета не життя. Та обійшлося. Осколок трохи шкрябнув по руці. До весілля заживе.

— Чому ж ти не сказав? Кулемет треба передати іншому!— звернувся до Іванова новий командир Альоша Борисов.

— У всіх же зброя! І своя, і загиблих товаришів.

Фашисти були переконані, що весь загін, який обороняв Литвиновичі з південного заходу, був розгромлений. Гадати так були всі підстави.

Наша група справді відчувала гіркоту поразки, відступу перед набагато чисельнішим і до зубів озброєним ворогом. Ми були розгромлені, а до вечора, можливо, будемо й знищені. Ніхто не знав, де тепер з'єднання, куди проліг маршрут Ковпака після села Ворголь. Міг знати про це лиш комісар Крелевецького загону Іванько. А Іванько загинув у єдинборстві з німецьким танком.

Прикро відчувати себе розгромленим. Але якою б тяжкою не була ця поразка, сорок бійців могли тримати зброю, продовжувати боротьбу. До того ж цей нерівний бій допоміг усьому з'єднанню піти далі, уникнути бою, який намагалися нав'язати карателі. Тут залишилося сорок, готових до всього. І та готовність, сила духу — теж перемога.

У лісі бійці відчули себе неймовірно стомленими. Поділили порівну невеличкі запаси харчів. Їх вистачить тільки на два дні.

— А тепер усім умитися! — наказав Альоша Борисов. Викопали криницю. Скоро в ній відстоялася вода. Чиста, холодна вода з лісової криниці додавала сил людям, втамовувала біль на тілі і в серці.

Сорок партизанів пішли стежками на Ворголь, мимо Старої Шарпівки. Та німці неначе знали, що тут проходять партизани, і влаштували засідку. Правда, ворог почав вогонь ще здалеку — мабуть, побоювався підпалити близько партизанів. Втрат не було.

Морозівка — єдине село, повз яке можна було вискочити з пастки. З величезними труднощами переправилися на протилежний берег. На ранок замаскувалися в гаю біля села і вислали розвідку. Розвідники повернулися з двома полоненими. Водив групу Альоша Борисов.

— Знаєш, політрук, — сказав замріяно Борисов. — Мені здається, що партизани схожі на безсмертки. Є така рослина, її зривають для ліків. Безсмертки мають жовтецьке кільце квіточок, дружно притиснутих одна до другої. Зірвеш безсмертки, висохнуть вони, а квіточки, як і раніше, жовті-жовті, золоті, неначе живі. Навіть одірвані від кореня зберігають цвіт довго-довго. Отак не меркнутиме і слава тих, хто воює за свободу рідної землі...

— Гарні слова! — вигукнув Ваня Коб'яковський.

А я дивився на Івана і думав, який він сам гарний хлопець. Коб'яковський прийшов у партизани одним з перших. Незабаром з Жихівської школи в партизанах уже було чоловік тридцять, і серед них дівчата. Дівчатам піти в партизани було нелегко, бо могли постраждати рідні від німців і поліції. Тоді Іван Коб'яковський, Олексій Шелепов, Леонід Філіппов переодягнулися у поліцаїв і прийшли в село. Вони силою почали виганяти дівчат на вулицю. На «поліцаїв» сипалися прокльони матерів. Але ті були невблаганні, і дівчата, які хотіли піти в партизани, прийшли «під конвоєм» своїх друзів у ліс. Операція була продумана добре.

Допитали полонених.

Вони розповіли, що проти партизанів були кинуті регулярні частини і вся поліція Путивльського, Конотопського, Кролевецького, Глухівського, Шалигинського, Червоного районів.

— А куди ж відійшли ті партизани?

— До Славутських лісів.

— Це точні відомості?

— Нам так говорили, — відповів поліцай. — Нам казали ще, що ваш загін до єдиного угроблено. А ви ось тут як тут. Мене приховили в постелі. Так що...

— «Тут як тут», — перекривив поліцай Ваня Коб'яковський. — Бо «безсмертки» ми! Ти ж чув, телепню, що говорив наш командир Альоша Борисов. Хіба ти можеш чути й бачити те, що треба, — правду?

Та в Славутських лісах наша група із своїм з'єднанням не зустрілася. Ковпак, напевне, повів свої загоони праворуч цих лісів.

Не маючи боєприпасів, ми не могли розгортати активних дій, тому обмежувались сутичками з поліцією та дрібними загонами карателів, які влаштовували засідки на нас.

Довгі тижні жили ми надголодь. Не могли змінити білизну, бо її не було. Бійців заїдали воші. У кущах по черзі роздягалися, з огидою били мерзенних паразитів, що стали зараз снільниками фашистів.

З'явилися перші незадоволені. І серед них непосидючий кулеметник Іванов.

— Чортові в зуби таке життя! Краще померти у бою без патронів, ніж душити вошей і слухати, як нявчить порожній живіт. Я людина — і хочу їсти навіть на війні.

— Чого горланиш? — підійшов до нього Борисов.

— А що, не правда? Що, я повинен здихати з голоду через наше боягузтво? Через твою нерішучість? — відповів Іванов, дивлячись Борисову в вічі.

— Ти обзивася нас боягузами?

Тепер Борисов впритул наблизився до кулеметника. Він міг винести будь-яку образу, але не звинувачення у боягузтві.

— Ти демагог, Іванов! — тяжко дихаючи, гукнув Борисов і, стиснувши кулак, ударив кулеметника.

Я відкликав Борисова від гурту і сказав йому:

— Якщо в нинішній ситуації ми з тобою будемо так переконувати бійців у своїй правоті, то вже сьогодні з нами можуть розквитатися. Суддя у кожного — його сумління. І в тебе воно повинно бути на найвищій висоті. Нам негайно треба провести збори.

— Згоден! — сказав Борисов і гукнув до Іванова, з яким суперечку ще не вважав вичерпаючою: — Щоб померти дурною смертю через бунт власного живота, розуму

багато не треба. А ось витримати, перебороти труднощі, стати знову бойовою групою — це складніше.

Цей випадок примусив Борисова і мене більше думати про побутові потреби партизанів. Ми виділили невелику групу для різних господарських операцій.

Про Ковпака ніяких чуток не було, і ми вирішили йти в Брянський ліс, де передбачали зустрітися зі своїм з'єднанням.

Щодня бійці приводили людей. Командири їх допитували, а пізнім вечором відпускали. Самі ж за ніч проходили ще кілометрів двадцять п'ять.

Ранком до Борисова підбіг Іванов. На вустах у нього сяяла усмішка.

— Коло нас черeda корів. Пастуха я затримав. Сидить в бійцями в кущах.

— Посидить до вечора, а потім відпустимо, — відповів Борисов

— Авжеж, відпустимо, — перестунав з ноги на ногу Іванов. — Я не про те.

— А про що ж?

— Корови теж поки що в полоні. І їх треба подоїти. Хоч молока свіженького поп'ємо. А то ж воно скисне у вим'ях...

— Ну доїть, відьми ви лісові, — усміхнувся Борисов.

Іванов і ще кілька хлопців поралися, як справжні доярки. Увечері пастух погнав корів у село, партизани ж пішли далі.

Недалеко були поля Жіхова. Тут усе мені знайоме. До Брянського лісу залишалося три десятки кілометрів. Я мріяв зустрітися з дружиною, донькою. Серце билосся схвильовано. Хоч як тяжко буде, а таки я певен був, що побачу матір, сестер, брата. Правда, в душу закралася тривога. Та хотілося вірити, що все буде гаразд. Кому не хочеться думати про це біля рідного порога?

Раптом пролунав оклик:

— Стійте! Стійте! Не витримав Бардашенко. Розрив серця.

Без промов, без салюту поховали свого товариша у неглибокій могилі.

Вночі ми форсували річку Бичиху.

Після тривалого походу товариші сплять. Мені ж не спиться. Все мариться зустріч, вчуваються голоси рідних, голос доньки.

Заснув десь уже перед сходом сонця. Але ненадовго. Затримали якусь жінку. То була селянка Ковальова. Я знав її ще раніше і вірив: вона чесно розповість про все, що робиться в селі і навколо.

— То це ви, Луко Єгоровичу!— вигукнула Ковальова і опустила на землю немов підкошена, обливаючись слізьми.

— Що з вами? — намагався я заспокоїти її.

— Вашу Ульяну Яківну схопили поліцаї. Її відправили в Середино-Буду. І там... там розстріляли...

Я дивився на Ковальову безтямними очима. Здавалося, що погано чую, бо в вухах гуло.

— Де ж її схопили?

— У нашому селі.

— Не може бути. Ми ж її залишили в Брянському лісі разом з донькою Луки!— втрутився Борисов.

— Вона прийшла вночі з хворою Зіною. Дівчинка заведужала скарлатиною. Ульяна і принесла дитину до рідних. А вранці її... Петро Хам підстеріг, проклятий! Скільки він горя заподіяв людям! Жінку Бориса Лиська живою закопав у яму.

— А Зіна як?— вирвалося в мене.

— Ще хвора. Але їй вже краще.

— Залиште мене одного,— звернувся я до товаришів і ліг на землю, розбитий горем...

7

Удосвіта наша група підійшла до Старої Гуті. Ми не знали, хто зараз господарем у селі, і послали розвідників.

— Тут свої. Сабуровці. Середино-Будський партизанський загін, командує Федоров Іван Пилипович,— доповіли розвідники.

Федоров був у хаті лісника. Хоч я з ним зустрічався в сорок першому році, напередодні німецької окупації, зараз він мене не впізнав. Я нагадав йому:

— Ви прибули в Жихів разом з Антипченком. Я хворів тоді, і мене Антипченко...

— А-а? Це на вас кричав Антипченко, все спрваджував на схід?

— Так.

— Сідайте. Закурюйте.

— Спасибі,— подякував Борисов.

— Я не палю. Отак один щедрий чоловік весь день пригощав приятеля цигарками, а води не подав.

— Вибачайте,— усміхнувся Федоров.— Я хворий. Майже зовсім не їм. Апетит щез, то я й міряю усіх на свій аршин. От, скажете, єгоїст який! Тепер бачу, що їсти ви хочете.

— Не одні ми. Голодні й наші товариші. Їх сорок.

— Петько!— гукнув Федоров.

На порозі з'явилася кремезна, трохи кривоніга постать кавалериста Сизенцева — ординарця командира.

— Організуй людям вечерю, та скоріше. І попроси сюди завскладом.

— Крім конини, немає нічого,— відповів рудоголовий Сизенцев.

— Неси сюди, що є.

Петро пішов, а Іван Пилипович продовжував:

— З харчами скрутно. Нема хліба, нема солі, нема круп, картоплі, овочів. Сидимо на конині і на воді. Труднощі з продовольством ускладнюються ще й тим, що в Брянському лісі не лише сотні й сотні партизанів, а й тисячі жінок, стариків, дітей. Великі групи бійців посилаємо на виконання господарських операцій, втрачаємо хороших товаришів. Іноді картоплина, пучка солі варта життя людини.

— Їжте на здоров'я,— промовив ординарець, поставивши на стіл казанок теплої конини.

— Чим багаті, тим і раді!— зітхнув Федоров. Він знайшов у кишені шматочок хліба, а з польової сумки дістав маленький вузлик із сіллю і поклав на стіл перед прибулими.

— Не треба. Сіль у нас є.

Я і Борисов виклали на стіл свої запаси солі.

— Та ви ж заможні люди!— сказав Федоров.

Командир розпитував про бойові операції, про бій під Литвиновичами.

— Лютчик-винищувач. Ходжу по землі, а мрії мої під небесами. І святяться простори небесні. Хто хоч раз повів літак, той на все життя залишається пілотом,— пристрасно мовив Борисов.

— Так говориш, ніби Іван Пилипович зараз дасть тобі
внищувач і ти ушквариш до хмар,— зауважив я.

Федоров усміхнувся і сказав:

— У штабі нашого з'єднання є наказ з того боку
фронту. Усіх льотчиків ми негайно відправляємо на Ве-
лику землю.

Борисов підскачив до Федорова і обняв його.

— Я знову літатиму! І тепер уже мене так легко не
збити їхнім асам. Я ще не одного зажену в землю! Спа-
сибі вам за вісточку, Іване Пилиповичу! Та я хоч зараз
на аеродром. Я там більше знадоблюся нашій армії... Ось
вузличок із сіллю. Одержуй сіль, Іване Пилиповичу...
А ви часом не жартуете?

Наступного дня Борисов був уже на аеродромі сабу-
ровського з'єднання. А ще через кілька днів полетів на
Велику землю. Ми усі вірили, що Борисов буде літати,
що він в небі буде мстити ворогові за смерть товаришів,
за спалену Велику Берізку, за муки матерів, жінок і ді-
тей наших.

Не стало в мене московського друга. Та я був знову
в Середино-Будському партизанському загоні, серед зем-
ляків.

Отак я зустрівся з Іваном Пилиповичем Федоровим,
і надовго. Обох нас чекала напружена бойова партизан-
ська робота.

8

До літа 1942 року наш партизанський
загін «За Батьківщину» контролював половину території
Середино-Будського району. Тут були майже всі кому-
ністи району, які залишилися по цей бік фронту. Загін
налічував понад п'ятсот бійців. На бойовому рахунку
мав сотні убитих окупантів, десятки здійснених бойових
і диверсійних операцій.

На озброєнні загону були ручні та станкові кулеме-
ти, ротні міномети, сорокап'ятиміліметрові гармати, авто-
мати, гвинтівки. Але зброї не вистачало. Боєприпаси
добували в бою, їх діставали навіть з дна річок.

Отож, щоб дістати зброю для нових партизанів, ми
створили команду, яку жартома називали «епроном».

Начальником «епрону» призначили Жукова — ентузіаста в пошуках зброї.

За короткий час «епронівці» витягли з річки Улиці десять гвинтівок, у річці Нерусі знайшли ротний міномет. Єгор Жуков, Володя Кузьменко, Андрій Чепурний і Сашко Рєзник працювали немов справжні водолази, а робота ж «епронівців» була важкою, вимагала неабиякої витримки, мужності і міцного здоров'я. Хлопці пірнали на дно і там нишпорили, поки вистачало духу. З'являлися на поверхні, знову пірнали, часто в крижану воду. Довго сушили голови над тим, як полегшити, вдосконалити свою працю, і таки подумалися.

— А що, коли ми з'єднаємо кілька гофрованих трубок від протигазів? Зробимо протигаз із довжелезною трубою. От і дихатиме наш «водолаз» під водою кілька хвилин. Моя пропозиція — я й буду першим випробувачем, — сказав Жуков.

Вони з'єднали двадцять дві трубки. Жуков одяг протигаз, узяв у руки пудовий камінь і занурився у воду. Довжина трубки сягала п'ятнадцять метрів.

Минають хвилини. З берега видно по рухові трубки, куди йде Жуков. Хлопці за ним стежать. Вже три хвилини нема Єгора. Та ось з'являється його голова. «Епронівець» вриває маску з обличчя. Він уже без каменя. У руці карабіни.

Сотні разів водолази опускалися на дно Десни, Улиці, Неруси. Не завжди пошуки були вдалими.

— Тут пошукайте. Пам'ятаємо, у сорок першому тут переправлялися на той берег артилеристи, — говорить селянин, звертаючись до Кузьменка.

Той занурюється, порушуючи дзеркальну гладь Неруси. І цього разу Кузьменкові щастить натрапити на ротний міномет.

За короткий час партизани-«епронівці» дістали з дна річок півсотні гвинтівок, два ротних міномети, батальйонний міномет, три кулемети, двадцять тисяч патронів, сімдесят гранат, понад триста мін. З допомогою населення на озброєння загону надійшло триста гвинтівок, чотири кулемети, багато гранат, снарядів, десять тисяч патронів і сорокап'ятиміліметрова гармата, яку партизани прозвали лагідним ім'ям «катюша». І хоч партизани завжди були напівголодні, в порваному одязі, та все одно щиро раділи, що загін зростає кількісно, озброюється.

В дні, коли «епронівці» озброювали загін, Федоров звернувся до Миколи Орлова, який здебільшого виконував роботу розвідника:

— Тепер ми маємо арсенал зброї. Нам передають з Українського штабу, щоб ми почали війну на магістралях. Якщо ти мінер, то висади для проби в повітря отой товстий пеньок! — показав рукою командир. — Скільки треба вибухівки?

— Вистачить і голової шашки, — відповів Орлов.

Федоров, як екзаменатор, і комісія сховалися за дуб. Спостерігали за підривною. Орлов укріпив шашку на пеньку, а потім запалив маленький бікфордів шнур.

За хвилину пеньок розлетівся на цурки. Комісія була задоволена. Такого майстра і треба в наш загін. Федоров сказав Орлову:

— Підбери собі двадцять п'ять бійців. Оце і буде твоя підривна група. В інших загонах такі групи вже діють. Тепер готуй собі кадри.

До Орлова пішли кращі партизани — Степан Коваленко, Карпо Гончаров, Микола Певнев, Григорій Петрусьов, шістнадцятирічний Петро Скрипаль та інші бійці. Микола Орлов не лише вчив їх, а й став «шефкоюм» на «чортовому камбузі», як назвали колишні моряки «кухню», в якій з мін і снарядів, що не розірвалися, витоплювали вибухівку.

Ризикована робота, але необхідна. Орлов на «чортовій кухні» показував дивовижну витримку.

Та хіба тільки на «кухні»? Одного разу я був свідком такої сцени на заняттях підривників. Орлов пояснював майбутнім мінерам будову підривача голової шашки. В лівій руці він тримав шашку, а правою обережно виймав з підривача чёку. І раптом чека випала на землю. Ті, що його оточили, навіть не збагнули, що сталося нещастя: чотирьохсотграмова шашка могла через кілька секунд геть рознести Орлова і його курсантів.

Всю небезпеку відчував поки що тільки один Орлов. Тепер життя Орлова та його товаришів було в його руках. Яка прикра випадковість! Орлов з усієї сили давив пальцями на бойок, на який з величезною силою тиснула пружина. Тихим голосом він наказав Певневу:

— Підійми чеку, теско!

Певнев подав чеку, і командир вставив її на місце.

Аж тепер бійці збагнули, як близько вони були від смерті. Холодний піт вкрив їхні поблідлі обличчя. Витер рукавом піт і Орлов.

В один з тих вересневих днів Герої Радянського Союзу Сидір Артемович Ковпак і Олександр Миколайович Сабуров разом з іншими керівниками партизанських з'єднань Орловщини і Курщини полетіли до Москви. Розмови про цю подію точилися і в походах, і в хвилини відпочинку.

— Тепер у нас будуть і автомати, і вдосталь патронів.

— І солі, мабуть, привезуть наші командири.

— І чоботи кирзові.

— І мило.

— І консерви.

Розвідник Грачов розважав бійців:

— Майте на увазі,— говорив він.— Сміх має дев'яносто дев'ять процентів цінного вітаміну «А», який в науці називається «антижурбін». Вітамін проти смутку, журби й розпачу. Будеш вживати його — печаль не повалить тебе з ніг, не вживатимеш — засохнеш на корені. Пісня теж має гарні вітаміни. А сміх завжди має один вітамін «А». Майте на увазі, хлопці, не шукайте цьому вітамініві замінювачів, ерзаців усяких, які добре уподобали німці.

— Досить тобі торочити про твій «антижурбін»,— заперечив Єгор Пономаренко.— Без пісні людина прожити не може! Оце правда.

Из далекого Брянского леса
Шлю тебе, дорогая, привет.
Как живешь ты голубка родная?
Напиши поскорее ответ.

Журна, як ліс у дощову погоду, пісня відлунювала у густих соснах.

Мені пригадалася остання розмова з Уляною. Можливо, коли б я був тут, не сталося б і трагедії. Але ж треба було іти...

З нетерпінням ми чекали Ковпака і Сабурова з Москви. Вони повернулися 12 вересня 1942 року. Спершу командам, а потім і усім партизанам обох з'єднань стало відомо, що командири в Москві одержали нове важливе завдання. Це було відчутно й по тому, що на партизанські аеродроми щонаочі прилітали транспортні літаки.

Щодня все нові групи партизанів озброювалися автоматами, а їхні власники сяяли від гордості, бо право одержувати нову зброю завойовувалося у боях, та й зброя ця була прекрасна.

А під Сталінградом клекотіла битва. Червона Армія стримувала шалений натиск 6-ї німецько-фашистської армії, яка прагнула будь-що вийти на лівий берег Волги. Тяжкі дні для Батьківщини. На Волзі, у передгір'ях Кавказу вирішувалося майбутнє держави. І партизани теж готувались до далекого походу на Правобережну Україну.

Мене викликав командир з'єднання Сабуров. Олександр Миколайович запропонував кісет.

— Закурюй! Привіз з того боку.

— Спасибі. Не палю.

— Отакої! У нас майже всі партизани курять. Кажуть, що тютюн нерви заспокоює,—підморгнув Сабуров.— До війни ким працював?

— Директором середньої школи.

— Хороша робота. Поглянь на кісет. Це подарунок дівчинки. Хороші люди вийшли з нашої школи...

— У вашій групі теж є випускники десятирічки. Воюють вони на совість, Олександре Миколайовичу.

— З такими нам не страшно іти.— Сабуров замовк на хвилину і продовжив:— Дивись, що вишито тут: «Лучшему партизану. Бей фашистов». Якесь московська учениця, а може, і ярославська. Діти знають про нашу боротьбу, вірять нам і надіються на нас! Я тебе, товаришу Кизя, викликав...

— Слухаю, товаришу командир.

— Далеко ми збираємося. Ой, як далеко! Треба підняти людей, які в німецькій неволі, допомогти партизанам Правобережної України. Ми повинні вітром промчатися там, де нас не чекають німецькі окупанти. Багато у нас завдань, як бачиш, і військових, і економічних, і моральних. Людина ти тутешня й бувала і вже рейдував з Сидором Артемовичем. Тобі завдання. Здійсниш розвідку на шляхах нашого рейду, зокрема у місцях прориву ворожої блокади Брянського лісу. Знайдеш броди для форсування водних рубежів...

— Буде зроблено.

Увечері з десятима автоматниками я покинув табір.

Ліс тихо шумів. На темному осінньому небі з'явився

блідий місяць. На галявинах, на луках слався срібно-білий туман.

Час минав швидко, мабуть, тому, що кожний думав про своє. Двадцять п'ять кілометрів дороги вже позаду. Попереду плескотілася річечка Ствига.

На протилежному березі село. Осяяне місячним світлом, воно чомусь нагадувало кладовище. Тиша в селі незвичайна.

Жихів.

Це моє рідне село. Тут я народився, виріс. Тут був і пастухом, і директором школи. Звідси пішов у партизани. Я тут знав кожного жителя, кожен шмат землі, кожне дерево. Село в останні передвоєнні роки було веселе. До пізньої ночі на вулицях не стихали пісні хлопців і дівчат, передзвони голосних гармоній і баянів. І я був на тих вулицях. Теж співав із парубками. А скільки мріяв тут про майбутнє і коли пас худобу, і коли вчився у кравця та в школі, і коли приїздив додому на канікули з інституту. А от про те, що доведеться йти в рідне село розвідником, ніколи не думав.

— Щось ти, Луко, замислився! — відчув я на плечі руку односельчанина Івана Лиська. — Все про Уляну? Думами горю не допоможеш.

— Ти кажеш правду, — тихо відповів я. — Вже перша година. Нам пора.

Перейшли річку вброд і городами попрямували до високої кукурудзи й соняшників, що росли вздовж головної вулиці села. Тут причаїлися.

Незабаром у кінці вулиці побачили озброєного. З села до нього прямував другий. Німці чи поліцаї? Ми затамували подих.

— Поліцаї, — прошепотів автоматник Сергій Санков. — Зараз ми дізнаємось їхній пароль. Тільки слухати треба добре, обома.

Санков наче нашептав. Хрипким голосом один з поліцаїв загорланів:

— «Патрон»!

— «Порох»! — гукнув поквалливо другий.

— Проходь! — продовжував перший владним голосом. Вони наблизилась і запалили цигарки. Мовчки розійшлися.

Минуло кілька хвилин. І ось на дорозі знову з'явився патрульний.

Я наказав Санкову:

— Ти пароль знаєш. Сходи привітайся з поліцаєм і тягни його сюди. Тільки тихо.

— Слухаю.

І Санков мов з неба упав на шлях. Солодко позіхнув, заклавши руку за шию.

— Ех, хо-хо, хо-хо!

— Хто йде? Пароль! — гукнув поліцай.

— Чого горло надриваєш, дурню! — гримнув на нього наш розвідник. — Пароль запитуй, а не горлань. Так репетуватимеш, то тебе партизани в Брянському лісі почують, йолопе!

— «Патрон», — пробурмотів переляканим голосом поліцай, видно, вважаючи Санкова своїм начальством.

— «Порох», — відповів Санков і прискорив крок.

— Це ти, Дегтярьов? — запитав поліцай. Він таки сумнівався — голос для нього був незнайомий.

— Ні, не Дегтярьов, а інспектор поліції з Середини-Буди, — мовив Санков, наблизившись впритул до поліцай. — Здрастуй!

Поліцай простягнув руку назустріч «інспекторові поліції». Та Санков схопив його карабін.

— Тихіше! Не будь дурнем...

Поліцай, може б, і закричав, та тієї хвилини в нього відібрало мову. Поки він гикав, на нього накинулися ще два наших хлопці.

У кукурудзі ми вчинили допит. Знаючи пароль, вирішили пройти в комендатуру, де стояла варта з кулеметом. Поліцаєві ми пообіцяли зберегти життя, якщо він може переговорити з вартою.

— Хто йде?

— Це я, — відповів полонений.

— А чому з тобою так багато людей?

— Приїхав пан інспектор поліції...

— Пароль?

— «Патрон»!

— Проходьте. А наша братія спочива, пане інспектор.

Варту роззброїли без розмов. Я і Санков увійшли до приміщення. У напівтемній кімнаті хмарами клубочився тютюновий дим. За довгим столом куняли поліцаї. По кутках теж спали на лавах.

— Руки вгору! — гукнув Санков і дав автоматну чергу в стелю.

Мов ошпарені, зірвалися на ноги і ті, що сиділи, і ті, що спали. Та оборонятися було безнадійно.

І ось вісімнадцять поліцаїв вишикувалися на подвір'ї комендатури з піднятими вгору руками. Обшукували їх Іван Лисько і Тихін Беляков.

— Не тіпайся, немов собака на морозі,— гримнув Тихін Беляков, виймаючи з кишені поліцає парабелум.

Обшук закінчено. Вісімнадцять гвинтівок, кулемет, кілька пістолетів і мішок архіву — партизанські трофеї.

Незабаром почне світати. Чергу з автомата Санкова було чути й на тім боці села, де розташувалися німці.

— Як бути з трофеями? — звернувся я до товаришів.— Самим нести гвинтівки важко. Ми ж і так пройшли чверть сотні. Знищити — не по-господарському.

— Віддати поліцаям,— порадив Іван Лисько.

— Та ти що?

— Вийняти затвори, скласти їх у мішок. Затвори понесемо ми. А беззатворні гвинтарі — пани поліцаї. А тепер гайда. А про гарнізон пани поліцаї нам розкажуть за селом.

Сонце стояло в зеніті, коли ми дійшли до табору. Документи і поліцаїв передали у штаб з'єднання, а самі пішли свідати.

Того ж дня і стався суд. Судили зрадників партизани, сім'ї яких були закатовані гестапівцями і цими ж самими поліцаями. Один із земляків — зовсім ще хлопець, посилий од горя,— впізнав убивцю своєї матері. Другий із сльозами на очах розповідав, як німці й поліцаї мучили його дружину, а потім живою закопали в землю. Ці звірства були ствержені документами захопленого архіву. Крім того, поліцаї, немов шакали, були ладні один одному перегризти горлянки, щоб залишитися живими. Вони прилюдно звинувачували один одного в злочинах, від яких мороз проходив по шкірі.

Так усі дізналися, як жертвою фашистів став староста Володимир Кузьмич Хаминич. На нього доніс у гестапо той самий Петро Чумак-Хам. Володимира Кузьмича стратили у Новгороді-Сіверському. Німці закатували Фаїну Хаминич і Маргариту Рамхен. Фашисти заарештували мою матір і брата Михася. Про їхню подальшу долю поліцаї не знали.

Земле моя! Зрошена кров'ю рідних і товаришів! Дай сили, всели у серце мужності! А ненависть до ворога уже

увірвалася в те серце, роз'ятривши в ньому глибоку рану.

Перед виходом з Брянського лісу Середино-Будський партизанський загін «За Батьківщину» був поділений на дві частини. Командиром загону, який йшов у рейд, був Іван Пилипович Федоров, комісаром я, а командиром загону, що лишався на Сумщині, було призначено Йосипа Сеня. Комісаром у Сеня був Федір Бабин.

У загін, що йшов на правий берег Дніпра, підбиралися фізично здорові, сміливі люди. В рейд брали кращу зброю, ліпших коней: дорога далека і важка.

З'єднання Ковпака й Сабурова готувалися до великого походу. Вони повинні виконати наказ Головного командування і Українського штабу партизанського руху про передислокацію на Правобережжя України. Для допомоги у здійсненні цього завдання до нас прибув уповноважений ЦК КП(б) України Іван Костянтинівич Сиромолотний.

Сонячний і тихий осінній день. В цьому щось урочисте і наче таємниче. Це відчувається всюди у величезному партизанському таборі з'єднання Сабурова. Партизани діловито ще раз переглядають свою зброю, речі. Деякі бійці відпочивають під гіллястими деревами. Їхні смагляві обличчя освітлені промінням ще ласкавого сонця.

В молодому сосняку видніються вози, дуже багато возів. Там же стоять замасковані міномети, гармати. Коні ще пасуться на болоті, але їздові вже перевірили їхню зброю.

Загони, які у нас іменуються також і батальйонами, розташувалися недалеко один від одного. Нашими сусідами були партизани загону імені Щорса, яким командували Микола Таратута і Микола Бугров. Невеличка постать комісара Бугрова виринає то там, то тут серед бійців. Він підбадьорює партизанів, щось гаряче їм доводить, сміється, а на декого свариться пальцем. Голосу його не чути, але можна зрозуміти, що Бугров говорить своїм людям: «Виконаємо, що б там не було! Інакше не можна!»

Чекання і врочистість, якою жили зараз усі бійці і командири, можна порівняти з передекзаменаційними хвилинами, які пережив кожен з нас в школі, кожен, хто вчився в технікумі, інституті. Саме це переживав і я, ідучи з Федоровим лісовою дорогою до штабу з'єднання.

Біля штабу вже стояли прив'язані до дерев осідлані коні.

Нарада у Сабурова тривала недовго, бо все, що треба було обговорити, ми знали ще з попередньої зустрічі з командиром з'єднання. Зараз важливо було уточнити окремі деталі.

— Що ж, на добро! — сказав Сабуров.

І командири роз'їхалися.

Вечоріло. Сонце ховалося за горизонт, але крони дерев ще були в його золотавих променях. З заходом сонця і вирушили наші загони.

Незабаром зовсім стемніло. Земля дихала прохолодою. Над лугом клубочився білий туман.

— Прощай, Брянський ліс! Наша партизанська коліска! — сказав хтось із партизанів.

Брянський ліс вірно послужив партизанам. Він допомагав їм воювати. Я дивився на бійців. Вони йшли твердою ходою, впевнено. Жодного зайвого стуку. Здається, ми летіли з лісу назустріч степам і небу, усіяному зорями. Так, з Брянського лісу вилітали на Україну орли-партизани з'єднань Ковпака й Сабурова.

Нас проводжають російські партизанські загони, що були недавніми сусідами й побратимами в боротьбі.

Українські партизанські загони ідуть за сотні й сотні кілометрів, ідуть на захід виконувати бойове завдання командування. І це в час, коли наша армія відступила до берегів Волги, до передгір'я Кавказу.

«Куди ви?» — ніби запитують погляди бійців, які залишаються діяти в цих районах. Хочеться їм сказати: «Йдемо назустріч перемозі, яка неодмінно настане, хоча на фронті зараз сутужно. Йдемо першими через Десну, Дніпро, Прип'ять і десятки малих річок. Наша поява за Дніпром ще більше зміцнить віру наших людей в перемогу над фашизмом і стане прикладом для наших солдатів на фронті під Сталінградом, на Північному Кавказі».

Я тяжко зітхнув. Там далеко десь Волга, бої. А у нас попереду теж бої, тяжка дорога і Дніпро.

Колона перейшла місточок біля села Білоусівка. Ліс залишився позаду, і перед нами розіслалися поля й степи.

Бійці зупинилися й обернулися назад. Вони прощалися з лісом, який став для них рідною домівкою.

— Прощавай, Брянський ліс! Бережи й надалі наші бойові традиції!

Серед ночі праворуч від нашої довжелезної колони прогриміло кілька гарматних пострілів. Снаряди прошурхотіли поблизу і вибухнули. Коні зіщулили вуха, але з до роги не звернули. Вони звичні до пострілів. Ще кілька разів бабахнули гармати. Стріляли зі Зноб-Новгорода. Там чималий гарнізон. Напевне, фашисти дізнались про наш вихід.

Але що той гарнізон проти нашої сили. Ми неначе лавина на дорогах, вузьких і шосейних. Йдемо через поля, через села. І де ми не проходимо, всюди падають телеграфні стовпи, гримлять вибухи в комендатурах, поліцейських управах.

На ранок зупинилися біля села Степового. Сонце ще не зійшло, а до нас уже підходили люди. Обличчя їх радісні, схвильовані.

— Так ось ви які є, партизани!

— Такі вже, як бачите!— відповідали бійці.

— Хлопці дай боже! Вас тут ціла армія! Нагоните ви страху на німців.

Колона знову вирушила. У глибокій балці показалося село Шатрище. Хати купалися в білих хмарах.

Та милуватися пейзажем не довелось. Ранкову тишу прорізали кулеметні черги. Трасуючі кулі вогняним пунктиром описували криві над колоною і згасали.

— Це з-під верби вони полощуть! — доповіли розвідники.— Там їхній пост.

Наші гармаші навели гармату і з першого пострілу поцілили прямо у вогнище, біля якого грілися вночі солдати. Гніздо ворога було знищене. Партизани увійшли в село.

Партизанські з'єднання Ковпака і Сабурова йшли паралельно, змітаючи із свого шляху все, що заважало рухові вперед.

9

Мене викликали до штабу з'єднання. Там уже був наказ, підписаний Сабуровим. Згідно з цим наказом я мав очолити групу автоматників-розвідників.

Розвідувальній групі дали портативну радіостанцію «Север». Радисткою була донька українського письменника Майя Вовчик-Блакитна. Група повинна була весь час йти набагато попереду основних сил з'єднання і по радіо повідомляти в штаб результати спостережень за противником.

Весь день сонце палило по-літньому. Пройшли чимало кілометрів, обстежуючи села, шосейні і звичайні дороги. Часом зупинялися на якусь годину. Одні тієї ж хвилини засинали. Другі задирали ноги на пеньки, впиралися п'ятами в стовбури дерев. Тоді ставало легше. Інші лежали й курили, жадібно затягуючись димом, дехто перемотував онучі.

Лише дівчина-радистка з лагідними очима не спочивала. Вона зашифровувала текст радіограм і передавала його в ефір.

Недалеко від полустанка Маркове протікала річечка. До неї підійшли, коли смеркло. Місточок був зруйнований, замість нього лежала осторонь довга кладка. Один за одним автоматники перейшли на протилежний бік. Передостанньою ступила на кладку радистка. Вона дрібними кроками почимчикувала по балці, та біля берега раптом шубовснула у воду.

Розвідники підскочили, підхопили радистку, допомогли їй вибратися на берег.

— Я думала, що то трава на березі, а воно осока. Вирішила, що тут уже твердо.

Майя стояла вся мокра, винувата, спантеличена. В чоботях булькотіла вода. А вечір холодний, осінній. Як же далі бути їй у мокрому одязі? Так недовго й застудитися. Та розвідники виручили дівчину з біди.

Високий, широкоплечий Геннадій Оленев, завжди мовчазний і неначе соромливий, зараз, не роздумуючи, скинув куртку і простяг дівчині білу спідню сорочку.

— Скоріше переодягайся, Майю! Сорочка суха, чиста. Учора тільки одягнув. Та й довга, тобі буде чи не до п'ят,— усміхнувся Оленев.— Ну, бери. А то застудишся. І тоді що ми без радиста діятимемо? Які з нас тоді розвідники?

— Спасибі, Геннадію,— промовила дівчина тремтливим голосом.

— А ось тобі гімнастерка! Теж чиста, учора прав, коли річку переходив. Ось так, по шию було,— наблизився до дівчини інший розвідник.

— Візьми і френч. Недавно з німецького складу.
— Товаришу командир, нехай мою шинель одягне
Майя. І буде їй як у бога за пазухою. А рацію поне-
су я.

Та чому ж Майя стоїть нерухомо і дивиться на това-
ришів?

«Ага! — нарешті збагнув я.— Навколо ані кущика. На
обрій уже викотився повний, мов колесо, місяць».

— Хлопці! — звернувся я до розвідників.— Оточимо
Майю кільцем і повернемось до неї спинами. Кожен не-
хай шинель чи піджак тримає ось так. Зробимо щит од
вітру.

У цьому живому котлі, захищеному од вітру, Майя
і переодяглася.

До світанку група ще мала пройти велику відстань по
відкритій місцевості. Товариші побоювалися за здоров'я
радистки. Та скоро вона зігрілася.

Коли зійшло сонце, група була в лісі. Тут, коло битого
шляху, і залягли. Повз нас мчали машини, проїхав пат-
руль. «Север» Майї Блакитної посилав нові повідомлення
на ім'я командира з'єднання Сабурова. Хлопці із захоп-
ленням і повагою дивилися на радистку. Справді, що б
ми робили без неї? Посилати зв'язкових щодня за п'ятде-
сят, сорок кілометрів? Тож правду казав Геннадій Оле-
нев: «Які ми розвідники без радіостанції?»

Майя підійшла до Оленєва, тримаючи в руках сорочку.
Вона вже встигла її випрати в струмочку, що протікав не-
далечко.

— Ще раз спасибі. Одягайте тепер свою. Вона допо-
могла мені уникнути запалення легенів і грипу.

— Ти, Майю, донька письменника. Скажи чи можна
вірша написати про Геннадієву сорочку, яка зігріла
тебе? — запитав наймолодший розвідник.

Майя мовчала.

— Хіба про таку дрібницю пишуть вірші? — запереч-
ив Оленєв.— Нема за що дякувати, Майю. Сорочка — це
дрібниця. Люди онде тілом своїм прикривають командира
та радиста.

За життя розплата тільки кров'ю.
Тільки смертю переможеш смерть!..—

процитував розвідник...

Біля переправи через Десну наша група зустрілася

в партизанами з'єднання. Я доповів про виконання завдання і пішов у свій загін.

Форсувавши Десну, сабуровське з'єднання зупинилося у величезному парку, в тіні якого ховалися будови монастиря Рихли.

Тихін Беляков невдоволено бубонів, розглядаючи подарство «святих отців».

— Для бідних вони вигадали рай на небі, а самі потурбувалися для себе про «рай» на землі. Заможно, заможно живуть святі отці на обмані. А ми будемо жити добре завдяки нашій правді. От би тільки фашистів скоріше загнати в домовину!

Ввечері Федоров звернувся до бійців:

— А тепер, товариші командири, слухайте нове завдання. Завтра наш загін знову виступає в авангарді з'єднання. Ми повинні з ходу оволодіти містечком Понорниця, розгромити ворожий гарнізон, забезпечити просування нашого з'єднання. Це буде, мабуть, перший випадок, коли ми вестимемо бій вранці, а не вночі, як раніше. Але саме ранком фашисти й не чекають нападу. Ми пустимо в діло нашу артилерію — гармату і міномети, вдаримо з кулеметів, гвинтівок і автоматів.

2 листопада вдосвіта наш партизанський загін підійшов до вихідного рубежу. Розвідка доповіла, що гарнізон Понорниці налічує сто п'ятдесят солдатів і поліцаїв, озброєних гвинтівками, мінометами, кулеметами і двома п'ятдесяти і сорокап'ятиміліметровими гарматами. Укріплень нема.

— Уточнюю бойове завдання. Перша рота під команду Єгора Івановича Кузьміна завдасть удару зі сходу і контролюватиме дорогу Криски — Будище. Друга рота товариша Кончі Івана Івановича форсує річку Убідь і вдарить прямо в лоб по шляху Хлоп'яниця — Понорниця. Третя рота Бурунова Олексія Костянтиновича — по дорозі Оболонне — Понорниця захопить центр містечка, поставить заслони на шляху з Понорниці до Авдіївки. Взвод автоматників Сергія Санкова теж осідлає дорогу. Артдивізіон! — усміхнувся командир при цьому слові, бо «дивізіон» складався з гармати та кількох мінометів. — Артдивізіон капітана Дондукова Віктора Петровича випустить шість снарядів і десять мін. Більше не треба. Снаряди і міни ще знадобляться. Артобстріл і буде сигналом загального наступу. Мій командний пункт знаходи-

тиметься в центрі міста у приміщенні поліцейського управління Понорниці. Все!

— Буквально і в повному розумінні слова, — сказав Конча і одразу ж запитав: — Понорниця ж ще у німців, а командний пункт...

— Уточнюю. Погляньте на годинники свої. О дванадцятій дня мій КП буде в приміщенні понорницького поліцейського управління. Початок наступу о пів на одинадцятю.

Світало. Туман сповзав з пагорків у долину, застеляв сизим димком поля, дороги. Нечутно виходили роти на свої рубежі.

О десятій годині тридцять хвилин над Понорницею розірвався перший снаряд. Артилерійська стрілянина злилася з тріскотною кулеметів. Партизани увірвалися в район-центр.

Федоров поспішав до «свого» командного пункту. Двері там були відчинені навстіж, і легенький вітерець ворухив на столі папери. Іван Пилипович оглянув кабінет начальника поліції, потім сів за стіл у м'яке крісло.

— Диви, який проноза! Війну хотів відсидітися на якому буржуйському кріслі!

Зателенькав телефон. З мрійливою усмішкою дивився Іван Пилипович на телефонну трубку. Він її не тримав уже рік, одвик од неї. І ось — дзвінок! Сигналіть, звичайно, ворог, який не знає, що в приміщенні партизани.

— Комендант поліції Понорниці слухає, — відповів Федоров, притуливши трубку до вуха.

— Як? Ти ще в Понорниці? — аж захлинувся од здивування голос на тому кінці дроту. — А мені ж ваш служака тільки що доповів... У Понорниці ж партизани! Він ледве ноги приволік. Та я і сам чув гуркіт. Вони наче з артилерією!

— А як били «катюші», не чув? Хто це говорить зі мною? — підвівив тон Федоров.

— Хіба не пізнаєш? Та це я ж. Комендант поліції села Хлоп'яниця.

— Зараз пізнаю. З переляку у тебе, мабуть, серце ускочило в п'ятки. Ти, друже, там прикладни мого віт-кача. Розстріляй як боягуза. Він з тих, які наговорять, що й «катюші» били по Понорниці. Так що за ганебну втечу розстріляй. Мій наказ. Будь другом.

— Слухаю. Буде виконано. А як же в Понорниці?

— Стоймо. Напад уже одбили. Чоловік десять полонених партизанів захопили, а скільки вбитих — не лічили. Є цінні документи і трофеї.

— Ти диви! — видно, аж рота роззявив комендант на другому кінці дроту. — От сотворив чудеса ти! А допомога тобі часом не потрібна? Знаєш, спільними зусиллями! Буде про що доповісти військовому начальству. Ох і гульнемо тоді на славу!

— Давай. Славою і трофеями поділимося потім.

— Мчу на всіх парах машиною. Прошу дати вказівку, щоб мене зустріли! — заметушився комендант хлоп'яницької поліції.

— Зустрінемо. Не затримуйся.

Федоров повісив трубку і розсміявся.

— От проноза! Хоче примазатися до слави понорницького коменданта. Дроздик, — звернувся він до п'ятнадцятирічного зв'язкового, — лети і скажи Кончі, щоб він буквально і в повному розумінні, як це любить він повторювати, влаштував засідку по дорозі на Хлоп'яницю і зустрів панів поліцаїв та карателів як належить. Щоб комендант не скаржився.

Дроздик чув розмову по телефону і знав, про що йшла мова. Він вилетів з приміщення, зіскочив на свого коня, прив'язаного коло ганку, і вітром помчав за подвір'я.

Начальник штабу Хома Кудояр теж збирався їхати до Івана Кончі. Командир загону «За Батьківщину» попросив і його, щоб усе розповів командирові другої роти і перевірів на місці готовність бійців Кончі зустріти машину з карателями.

Тим часом поліцаї і солдати, які утікали з Понорниці, опам'яталися. Вони вирішили вибити партизанів з міста. Але партизанська рота Бурунова розбила ворожу колону. Тепер уціліли солдати і поліцаї чкурнули в Авдіївку і вже не поверталися.

До Понорниці від Хлоп'яниці йшла автомашина.

Автоматники позирали на кулеметницю Марію Плющик. Білява, трохи конопата Марія у минулому сорок першому році закінчила десятий клас. Мріяла подати заяву до педінституту. Та судилося їй складати екзамени не в аудиторії інституту, а в партизанських боях. У загоні вона була медсестрою, а це оволоділа і станковим кулеметом. Тепер Марія — перший номер на кулеметі. «Шість хлопців, одна я!» — жартували партизани. Маруся була

життєрадісною дівчиною. У неї не було майже ніяких таємниць. Всі навіть знали, коли її день народження. А народилася вона 22 червня 1924 року. День іменин збігся з днем початку війни. Дехто з язикатих жартував, що коли б не народилася Маруся зовсім, то ще невідомо, була б війна чи ні. Та війна сталася, і вчорашня десятикласниця вносилася з бою поранених, ходила в розвідку із своїм станкачем і в наступі була серед перших, і в обороні. Завжди вона там, де найпотрібніша.

З карателів аж пір'я летіло, коли вони на машині з'явилися перед Марусиним кулеметом. Автоматники докінчили справу. Їхні кулі наздогнали карателів і в полі. Загін було знищено повністю.

Таки не підвів коменданта Федоров. Зустріли як слід. Дивом лишилися живими шофер автомашини Смолярчук і його син. Вони самі виявили бажання вести машину, знаючи, що в Понорниці партизани. І тільки-но пролунав постріл, як Смолярчуки вискочили з кабіни й почали гукати:

— Хочемо в партизани! Хочемо в партизани!

Батька й сина зарахували в загін. Обидва вони були славними воїнами.

Цього дня загін поповнився медичними працівниками понорницької лікарні, до партизанів приєднався лікар-терапевт Федір Дмитрович Циганков, хірург Микола Михайлович Міхно з дружиною — лікарем Надією Іванівною Авер'яноюю і двома дітьми, медпрацівник Гелена Шульд. Лікарі принесли з собою багато медикаментів, забрали весь інструментарій і прибули навіть із своїм транспортом.

— І мене запишіть у партизани! — підійшов юнак років вісімнадцяти. — Моє прізвище Смогаль Василь Олексійович. Мій дядько в партизанах. Я теж хочу з вами.

Хлопець дивився благальними очима на мене і на Кончу, який був поруч.

— А що, буквально і в повному розумінні цього слова, вмійш?

— Як що? Теслярувати трохи вмію.

— А нам треба, буквально і в повному розумінні, той... — показав руками Конча, що повинні робити партизани.

— Трохи розумію. Ви йдете зривати німецькі ешелони, щоб до фронту вони не дійшли. Я буду підривником.

Або розвідником. Запишіть,— благав Василь Смогаль.— Не шкодуватимете.

— Гаразд. Підеш з нами.

— Та я і гвинтівку припас. Знаєте, а порожніми руками якось не той...

— Буквально і в повному розумінні, кажеш вірно, юначе!

Наші партизанські роти поповнювалися новими бійцями.

У перші хвилини бою на вулицях не було ні душі живої. Та не минуло й години, як почали з'являтися спершу завжди цікаві до всього хлопчакі, а потім і дорослі. Партизани відкрили продовольчі склади й почали видавати населенню сіль, масло, хліб, мед.

10

6 листопада партизанські загони Ковпака і Сабурова підійшли до Дніпра. По річці уже пливли із Смоленщини і Білорусії шматки «сала». Так тутешні люди називають перші крижини.

Засобів для форсування такої ріки у нас не було. Становище ускладнювалося ще й тим, що ворог розпізнав задум партизанів і докладав усіх сил, щоб потопити їх у водах Дніпра.

Ковпак і Сабуров обрали сміливий план — форсувати Дніпро не десь у глухих місцях, а в якомусь великому населеному пункті. Цього, звичайно, не чекало німецьке командування. Та це відповідало самому духові боротьби радянських партизанів. Їх повинен підтримати місцевий люд, дати човни, пороми.

Білоруське містечко Лоїв розкинулось на правому березі. Навпроти, на лівому,— українські села Задеріївка, Кам'янка, Суслівка, Клубівка. Командування розуміло, що де б партизани не переходили ріку, фашисти все одно підоспіють, і обов'язково зав'яжуться бої. Але відступати нема куди!

Перемога або смерть. Це розумів кожен.

У наступних боях нашому загону «За Батьківщину» судилося відбивати навальні, жорстокі атаки противника.

Він тримав оборону біля Задеріївки. Наш загін з півдня не повинен пропускати противника до переправи.

Командир загону Іван Федоров і начальник штабу Хома Кудояр перевіряли систему оборони, наказували бійцям добре окопатися і замінювати шляхи, по яких міг підійти ворог. Федоров сам лягав біля кулеметів і перевіряв сектор обстрілу. Коло одного станкача командир затримався.

— Як, Маріє Іванівно,— спитав він кулеметницю Плющик,— не підведе твій «максим»?

— Думаю, що ні. А якщо відмовить, то у нас є гранати. Не стане гранат — є руки. Поки ми живі, ворог не пройде до переправи, товаришу командир.

— Не пройде! — ствердив кулеметник Іван Кокорев.— Ми тут, на позиції, вже про це мали розмову.

— Переправа через Дніпро — це не бій з якимось гарнізоном, коли можна відійти, якщо противник отямився і зібрав сили. Тут треба стояти до кінця.

— У нас у Понорниці один дід казав, що двох смертей не бува, товаришу командир,— втрутився юначий голос.

Це говорив рослий чорнявий хлопець Василь Смогаль, який прийшов у загін разом з групою лікарів під час бою в Понорниці. Федоров усміхнувся й відповів:

— Це добре, Василю, що ти запам'ятав дідові слова. Вони тут так само потрібні, як і набої. Тримайтесь, хлопці! Переправлятися будемо останніми. Тож дивіться, щоб духу у вас вистачило.

— Кріпимося,— відповіли партизани.

І мені, як комісару загону, і Федорову сподобалися ці слова. Вони є повною характеристикою духовного стану кожного командира, бійця. Мабуть, ніхто з командирів нашого загону не умів так «кріпитися», як Іван Пилипович Федоров. Перед боєм він зосереджений і спокійний. Такий і в бою. Я знав, що цей спокій йому давався завдяки величезному напруженню, силі волі. Федоров завжди об'єктивно оцінював обстановку, вникав в усі деталі нашої оборони, був ворогом авантюризму. І в той же час чимало його операцій, як понорницька, були по-народному, по-запорозькому дотепні.

Спокій, упевненість, якими жив на переправі командир загону Федоров, надійно переселилися і в душі бійців. А це вже одна з передумов перемоги.

Хлопчина років шістнадцяти Петро Скрипаль в довгополій, не по зросту, шинелі, схожий на звичайнісінького селянського хлопця в батьковій свитці, підійшов до нас і відрапортував:

— Вузькі й слизькі місця на дорозі замінували. Міст злетить у повітря, як тільки на нього в'їде перша німецька машина. Ну, що ще? Ага! Петрусьов говорить, що наші міни відділять не одну душу від зеленого гадючого тіла фашистів. Ну, що ще?..— думав уголос Скрипаль і морщив носа, мов школяр, що не дуже добре знав урок.

— Все ясно,— відповів я.— Командування завжди вірить і надіється на Скрипалю.

— Дозвольте йти? — запитав Скрипаль.

— Так.

Петро обернувся, війнувши полами шинелі, і побіг, вимахуючи довгими рукавами.

Федоров, дивлячись йому вслід, сказав:

— Люблю цього хлопця. На таких держава тримається. У мирні дні він причеплювач, тракторист, а зараз — мінер. Тоді він своїми руками, працею годував сотні людей. А зараз він за сімох уже набив фашистів.

Ми пішли до артилерійської групи Віктора Дондукова. Сімдесятишестиміліметрові гармата замаскована в кущач. Недалеко причаїлися й міномети.

Серед мінометників була й випускниця Жихівської середньої школи Віра Воскобойникова. Віра була мовчазною дівчиною. Її батько помер рано, дівчинка жила з матір'ю і меншим братом у селищі Зелений Гай Середино-Будського району, до школи треба було добиратися за тридцять кілометрів, у Жихів. Віра вчилася і мріяла про хіміко-технологічний інститут. Та через три місяці після закінчення школи вона стала членом підпільної організації. Про зв'язок Віри з підпільниками не знала навіть мати.

Ніколи Віра не забуде січневу ніч сорок другого року. Якось надвечір вона дізналася, що велика група поліцаїв з Гаврилової Слободи з німцями готує облаву на хлопців і дівчат, які не хотіли їхати до Німеччини. Партизани групи Хоми Кудояра (згодом він став начальником штабу з'єднання «За Батьківщину») зустріли фашистів вогнем. Вранці, повертаючись з Гаврилової Слободи в Зелений Гай, Віра побачила на польовій дорозі десятки трупів.

Їх замітав сніг. «Отак закоцюбнете ви усі на нашій землі!» — подумала дівчина.

Зараз у Віри гість з сусідньої роти Ваня Коб'яковський, з яким Віра вчилася в одному класі.

— Про що гомоните, милі мої учні? — запитав я.

— Про любов, — відповіла Віра і хитрувато зиркнула на хлопця, а потім на мене. — Про Марусю Іванову, який оддав своє серце Ваня там, дома.

— І оце без серця ти йдеш за Дніпро? — запитав я у хлопця.

— Так. Я наче робот, — відповів жартома Коб'яковський.

Цей білявий, вродливий юнак був найкращим математиком і фізиком у нашій школі. Жодного випадку не було, щоб він не розв'язав задачі, якою б вона не була складною. Слава про нього йшла по всій школі. Дівчата, яким туго давалися точні дисципліни, на Коб'яковського дивилися, немов на нового Ньютона чи Ейнштейна, і, звичайно, не зазрили йому, бо розуміли, що між їхніми і Івановими здібностями прірва, а гордилися, що вони вчаться з Іваном Коб'яковським в одному класі і навіть в одній школі.

Я присів на ящик з мінами.

— Ти хвилюєшся, Віро?

— А хіба видно, Луко Єгоровичу?

— Так.

— Звичайно. Попереду Дніпро. Пливають крижини. Вода холодна. Домівка далеко, своя армія ще далі. І всюди на сотні й сотні кілометрів — ворожий тил. — Віра зітхнула й звернулася до Коб'яковського: — Правда, Ваню, нам тут випала складна задача з багатьма невідомими?

— Та ірраціональними числами, — додав, усміхнувшись, Коб'яковський.

— Як же не хвилюватися й не переживати, товаришу комісар? — продовжила Віра Воскобойникова.

— Нічого. Все одно буде по-нашому, Ваню.

Десь в обідню пору ми отримали з Москви привітальну радіограму на честь двадцятип'ятиріччя соціалістичної революції і нашого виходу до Дніпра. Телеграма надала нашому перебуванню на Дніпрі ще більшої значимості, вплинула на наш настрій, і він став аж ніби святковим.

Та й погода цього дня була не буденною. Сяло сонце над далекими лісами, в яких загубився Дніпро. Був морозець, і тому здавалося, що на дорогах сухо. Грязюка

і мрячна погода в'їлися нам у печінки. Небо було чисте, а подекуди в ньому снувало павутиння — залишки бабиного літа. Сонце, ясне небо якось бадьорили наших партизанів. То там, то тут можна було почути жарт, дотеп і сміх.

Командир Федоров, затагнувшись самокруткою, зупинився біля невеликого гурту партизанів.

— Жарти жартами, але стояти нам тут доведеться, поки на правий берег не перейде останній партизан з обох з'єднань.

— Вистоїмо! — відповів Тихій Беляков.

— А, ось де ви, нерозлучна трійце! — Іван Пилипович і я зупинилися біля автоматників Сергія Санкова, Євгена Єрмакова і санітарки Дусі Володько. Дружба у них — нерозлийвода. Санков і Дуся Володько називають Євгена своїм кумом. Хоч до кінця війни ще далеченько, але живий про живе і думає.

Євген Єрмаков родом з Сибіру. Хлопці впевнені, що знаменитий, оспіваний в пісні «Ревела буря, дождь шумел», покоритель Сибіру Єрмак — прямий предок нашого Євгена. Біля вогнища, навколо якого грілися партизани, хтось запитав у Єрмакова:

— Розкажи, Женю, як ти ведмедя задавив?

— Не давив я ведмедя, а просто вбив,— заперечував серйозним тоном Єрмаков на жарт друзів.

— А в око білці метрів з п'ятдесяти можеш поцілити?

— В око не пробував.

— Тоді ти не справжній сибіряк і не нащадок отамана Єрмака. В газеті я якось читав про снайпера-сибіряка. Так він з семи років уже міг вибити білці око з ста кроків. І тепер, коли займає позицію, то запитує хлопців, у яке вухо чи око поцілити фашистові. Б'є без промаху і по замовленню. Ото сибіряк! А ти, Женько, мабуть, не справжній...

— Нехай буде по-твоєму. Мені й українцем добре,— говорить з усмішкою Єрмаков.

Це була правда. З Україною доля зв'язала Єрмакова міцно. Війну Євген почав на берегах Західного Бугу. На четвертий місяць Євген опинився на берегах Десни в соняшниках. Він лежав тяжко поранений. Артилерія вже гриміла далеченько, і Єрмаков зрозумів, що залишився у ворожому тилу. І він, можливо, уперше після 22 червня,

відчув страх і приреченість. «Куди йти? Хто прийме пораненого, ризикуючи поплатитися своїм життям?»

— Україна, Україна,— прошепотів боець пересохлими губами.— Як мені бути, Україно?

Єрмаков дивився на небо, на якому все більше й більше спалахувало зірок. Раптом він здригнувся. Неподалік почувлися кроки, шелест соняшникового листя. До нього йшла жінка. Вона схилилася над ним і тихо промовила:

— Я чула, як ви сказали «Україно! Україно!». Що з вами? Ви поранені? Я сховаю вас від розбійників, а потім ви підете доганяти своїх.

— Я поранений. У ногу.

Жінка допомогла червоноармійцеві дістатися до села.

— Там німці є?

— Є. Багато. Але не бійтеся.

— Я не боюся. Вірю вам, Україні,— прошепотів Єрмаков.

Городами жінка провела пораненого червоноармійця до покинутого край села невеликого хлівця. Там було сіно, і жінка поклала на нього Єрмакова.

— Я скоро повернуся,— сказала і зникла в нічній пітьмі. Незабаром вона принесла глечик молока і великий окраєць житнього хліба.

— Підкріпіться. На добраніч вам.

Єрмаков залишився сам. Довго він не міг заснути. Але нарешті сон узяв-таки своє... Прокинувся від дотику теплої руки.

— Доброго ранку!

Він розплющив очі. Перед ним та ж добра і лагідна жінка. Він упізнав її по голосу.

— Україно! Мамо! — прошепотів Євген Єрмаков.

— В селі вже нема німців. Поїхали за Десну. Ти перейдеш у мою хату і будеш моїм сином,— сказала жінка.

Через два місяці Єрмаков уже міг ходити. Рана зажила. Найбільше тепер його турбувало становище на фронті.

— Як там? — запитував він.

— Партизани?

Як і в минулу війну, так і тепер, у нашому Придеснянському краї з'явилися партизани.

Якось вранці хазяйка вбігла до хати збуджена і розчервоніла. Зачинивши двері, вона підійшла до Євгена і подала йому папірець рожевого кольору.

Євген вигукнув:

— «Вісті з Радянської Батьківщини»! Листівка! Якби ви знали, мамо, які це для мене ліки. Душа знудьгувалася від непевності, від невідомості про долю армії! А вона живе, наша армія, громить фашистів під Москвою!

Раптом до хати увійшов Олексій Бурунов, старший лейтенант Червоної Армії, який залишився у ворожому тилу, як і Єрмаков. Побачивши в Євгена листівку, Олексій усміхнувся, потиснув товаришеві руку і дістав з кишені таку ж листівку та газету «За Радянську Україну».

— Сьогодні такі листівки в кожній хаті,— сказав Бурунов.— Виглянь на вулицю і ти побачиш, як повеселіли люди. Дівчата заспівали пісень. Це наша перша перемога за півроку війни — розгром фашистів під Москвою.

— Хоч зараз готовий йти до лінії фронту,— сказав Єрмаков.

— Бити ворога можна й тут. Треба нам зустрітися з партизанами.

Бурунов прийшов до партизанів з групою колишніх військовослужбовців. Єрмаков напросився в розвідку. Там він і подружився з політруком розвідників Сергієм Санковим.

Сергій — сирота з дитинства і, мабуть уперше в житті, відчув серцем справжню турботу і ласку, яку виявила до нього українська дівчина з села Красичка Середино-Будського району. Усі знали, що в Сергія і Дусі — любов. Їхній дружбі щиро заздрили молоді партизани.

II

Перед наступними боями Федорову й мені хотілося поговорити з кожним бійцем, підбадьорити, бо попереду нас чекали нелегкі дороги по незнайомих місцях. Питання, як буде там, тривожило кожного з нас. Ми не знали, як на заході розгорнута партизанська боротьба, а було відомо, що там діють банди націоналістів, що там обстановка складніша, ніж у Сумській області.

Вранці ворог автотранспортом підкинув проти партизанів німецьких і мадярських солдатів, а також поліцію. Машини буксували. Гармати засмоктувала багнюка. Та коли вони дійшли до Задеріївки, виявилось, що міст через іригаційний канал був знищений хлопцями Скрипаля.

Після кількох атак фашисти відступили. Серед убитих були офіцери.

У польових сумках фашистів, у кишнях партизани знайшли невідправлені листи. Солдати писали рідним на батьківщину: «Партизани — це жах!», «Партизани скрізь і всюди. Усі тут партизани».

Ось що записано в моєму щоденнику про оборонний бій за село Задеріївку: «...На ворога подіяв вибух під автомашиною, а потім артилерійський і мінометний обстріл його колонн. Мабуть, не сподівалися, що в партизанів є міномети й гармати.

Ворог намагався перегрупуватися й обійти оборону з флангів. Та станковий кулемет Кокорева і Плющик, а також мінометна обслуга Федора Чорних всі ці спроби ворога розладнували з чималими для нього втратами.

Після кількох спроб атакувати партизанську оборону ворог припинив бойові дії і відійшов.

На ранок 9-й батальйон останнім переправився на правий берег Дніпра.

В цьому бою ворог втратив убитими й пораненими до ста двадцяти чоловік. З них убито чотири офіцери. Підірвана автомашина. Батальйон втрат не мав.

Відзначилися: кулеметники Микола Ширяєв, Іван Кокорєв, Марія Плющик, підривники Петро Скрипаль і Григорій Петрусьов, автоматники Тихін Беляков, Геннадій Оленєв. Оборonoю керував начальник штабу батальйону Кудояр Хома Трифонович».

У дні переправи бої гриміли не лише під Задеріївкою. Партизани відбивали атаки у селах Суслівка, Плахтіївка. Там керівництво обороною було доручено Григорію Яковичу Базимі — начальникові штабу з'єднання Ковпака. І там ворожі колони були розгромлені. Начальника розвідки ковпаківського з'єднання Петра Петровича Вершигору в ці дні можна було побачити там, де найтяжче.

Ще жорстокіші бої розгорнулися на правому березі, на околицях Лоева. Ворог кинув великі сили з Речиці, Брагіна. Ворожі бронемашини зустріла артилерія Ковпака й Сабурова й повністю знищила. Те ж сталося й на північ від Лоева. Над білоруським містом українські партизани підняли червоний стяг.

Коли смеркло, ми залишили оборонні рубежі коло Задеріївки і вирушили до Дніпра. Біля берега поблискував

молодий льодок, а далі, на середині ріки, все пливли і пливли білі крижини. Місцеві рибалки вже наготували човни. Почав одходити пором. Прощай, Лівобережна Україно!

Переправлялися мовчки. Тільки дніпрова вода билась об борти човнів, плескалась під поромом. Не до розмов у такі хвилини. Кожен думав про наступні бої на правому березі, про далекі походи на захід, про час, коли Червона Армія форсуватиме могутню слов'янську ріку, виганяючи фашистські полки з рідної землі...

Поява з'єднань Ковпака і Сабурова на Правобережжі поклала початок новому етапу партизанської боротьби на Україні і в південній Білорусії. Активізувалися місцеві загони. Одним з таких загонів у лісах Хойницького району командував секретар райкому Никифор Бельський. В перший же день зустрічі Бельський запропонував «живе діло» — учинити напад на райцентр.

— Я забезпечу розвідку, — говорив Бельський Федорову, — і ми розгромимо гарнізон. Занудьгував за справжнім ділом. У вас же яка сила: гармати, міномети, кулемети й нові автомати! Від них Москвою, Батьківщиною пахне. Давайте наскочимо на Хойники.

— Це не входить у наше завдання. Але я доповім командирові з'єднання товаришеві Сабурову. Можливо, дозволить, і ми ударимо, — відповів Федоров. — У нас справді новенькі автомати. Але ж і ми починали з трилінійки, та й ту не кожен партизан мав. А скільки ми дістали зброї з дна річок і здобули в боях!

— То не братимемо Хойники? Тоді прийміть мене у свій загін.

Сабуров не дозволяв захоплюватися дрібними операціями, хоча й не заперечував іноді, щоб настрахати, одвернути увагу ворога. Федоров прийняв пропозицію Бельського, але провідники погано орієнтувалися, і загін на позиції вийшов з великим запізненням. Таким чином наступ основної групи партизанів не був підтриманий. Бій розпочався на відкритій місцевості. Загинуло наших вісім чоловік, серед них і Іван Коб'яковський. Я любив цього хлопця. Тяжка втрата.

Ми оплакували також і командира нашої спецроти сабуровського з'єднання Олексія Гавриловича Кочеткова. Його загибель вразила всіх нас до глибини душі, бо є люди, в смерть яких не віриш навіть на війні.

Командира роти Кочеткова поважали всі — від Сабурова до рядового бійця. Олексій Кочетков, як і чимало партизанів, був з військових. Рішучий, сміливий, ентузіаст найактивніших дій, Кочетков був добрим, чуйним товаришем. Поки не поговорить з партизанами, не розпитає, чи ситі перед дорогою бійці, чи не тнуть чоботи, чи нагородвані коні, в похід не поведе. За це його поважали, жаліли, не пускали першим у бій. Та Кочетков не з тих, кого б можна було стримати. В бою він завжди перший — літав на своїй рудій Зміїці мов вихор.

Якось, коли Сабуров ще не повернувся з Москви і Кочетков командував загonom, ми зупинилися в селі Ново-Василівці Хильчанського району, щоб полагодити одяг, взуття, трохи навести порядок. Але нас помітив ворог і відкрив артилерійський вогонь. Ми евакуювали населення в ліс, а самі окопалися на березі Десни.

Майже три дні гітлерівці поливали наші позиції вогнем з усіх видів зброї. Але ми стояли мужньо. Коли ж скінчилися харчі, Олексій Кочетков дозволив узяти бійцям із своїх запасів, але жодного партизана не пустив до хат, які позалишалися з відчиненими навстіж дверима.

Витримали й останню атаку, знищивши на самому березі кілька десятків фашистів.

Ворог був розбитий, і Кочетков послав зв'язкового у ліс оповістити людей. Вони повернулися і були дуже задоволені тим, що в їхніх хатах залишилося все на своїх місцях, як і було до їхньої втечі в ліс. Люди побачили в особі партизанів своїх справжніх захисників.

До хати, де стояв на квартирі Кочетков, приходили жінки, літні чоловіки.

— Ваші хлопці — наші рятівники.

— Ось вам молоко, м'ясо, хліб. Підкріпляйтеся, товариші, на дорогу.

Повернувся у з'єднання і Олександр Михайлович. Він викликав Кочеткова й сказав:

— Чудово проведена операція! І не тільки тому, що ви втримали село, а й тому, що населення побачило у наших бійцях своїх друзів. Молодці!

Як відомо, Сабуров був вимогливий командир. Але він ставав і добрий, сердечний, коли дізнавався, що його бійці уславилися не лише відвагою в бою, а й скромністю, людяністю у ставленні до населення.

Командир загону «За Батьківщину» Федоров дружив з Кочетковим. У них було чимало спільного. А найцінніше те, що обидва вони були далекі від того, щоб задрити, ділити славу після вдалого бою чи звинувачувати когось іншого в разі невдачі.

Вже на підступах до Хойників спалахнув бій. Наші захопили вокзал. Але до центру ще було кілометрів чотирьох. Треба йти зораним розгрудлим полем, а фашисти ведуть шквальний вогонь.

— Вперед! — гукає Кочетков і кидається вперед.

За ним бійці. Трасуючі й розривні кулі лопотять поруч. У багатьох бійців перехопило дух. Але зупинитися серед поля не можна. Це розумів кожен.

Роті Кочеткова було дано завдання оволодіти жандармерією, яка знаходилася в будинку колишньої школи.

Кочетков ногою вибиває доску в паркані, перескакує на подвір'я. За ним — бійці його роти.

Бій гарячий. Перші поранені. Фашисти засіли в цегляному будинку, і викурити їх звідти нелегко.

Вже світало, і партизани змушені були з п'ятнадцятьма пораненими відійти із шкільного подвір'я.

Олексій Кочетков був убитий розривною кулею, що потрапила в саме серце. Потім до нього підскочив фашистський жандарм і автоматною чергою прострочив тіло командира. Так загинув славний партизан, командир партизанської роти Олексій Кочетков, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після того бою штабісти викреслили із списку живих дев'ять бійців і серед них Шуру Левду, розвідницю, санітарку, нашого вірного бойового товариша. Мертві залишилися в могилах і в наших серцях. Живі пішли далі, в гліб Правобережжя.

Та раптом через три дні Шура Левда повернулася. Де-хто дивився на неї насторожено, з підозрою.

— А чому це полонених обов'язково мусять розстрілювати? — схвильовано говорила Шура Левда, звертаючись до тих, хто їй не вірив. — Мене схопили словацькі солдати. Двері хлівця залишили одчиненими і поставили вартового. Коли солдати пішли, вартовий глянув на мене й усміхнувся. «Ти партизан, — каже він. — Я не німець. Словак». А що ж мені відповідати, коли мене схопили з гвинтівкою. «Партизанка!» — відповідаю. Він ще посміхнувся і одійшов посвистуючи. Що ж мені залишалося,

як не втікати з хліва. І я бігла пригинаючись. Боялася пострілів, але вартовий не підіймав тривоги. Лише коли я була біля лісу, він кілька разів вистрілював. Ви не вірите? — зі сльозами на очах говорила Левда. — То вам краще було б, коли б мене убили в полоні? Убили, так? Я ще встигну померти і в відкритому бою, а не в хліві, не на шибениці.

— Віримо! — сказав Олексій Бурунов, командир роти, в якій була Шура Левда. — Як же жити і не вірити справжнім друзям. Ми бачили тебе в бою не раз і віримо тобі. Іди до взводу.

— Єсть! — відповіла партизанка, полегшено зітхнувши.

Загін «За Батьківщину» наближався до райцентру.

Свіжий сніг аж вбирав очі — такий був білий. На гілках іскрився іній.

— Я люблю ліс і зимою, і влітку, — мрійно промовив старший лейтенант Бурунов. — Ярославські ліси теж чудесні. А про місто моє годі й казати. То ж недарма його назвали Любим.

Спалахнула стрілянина, Федоров наказав ротам розгорнутися і йти наступати на Наровлю.

Партизани захопили селище й увірвалися в містечко. Ворог закріпився в цегляних будівлях кондитерської фабрики та маслозаводу. Наші артилеристи викурили гітлерівців з верхніх поверхів і загнали їх у підвалля.

Гітлерівці гарнізону встигли викликати по радіо допомогу з Овруча. Звідти вийшло вісімнадцять машин з солдатами. У фашистів були на озброєнні й батальйонні міномети. Але підкріплення застрягло біля села Красівка. Ворожу автоколонну дружним вогнем зустріло тридцять автоматників із спецзагону Володимира Яромова. Яромов знав, що в Наровлі точиться бій, знав, що туди йде підкріплення. Бійці Петро Літовський, Микола Болотов, Олесь Миленя, Федя Мирейко і Дмитро Лопатко знищили дві машини і п'ятнадцять гітлерівців. Решта — шістнадцять машин — не посміли їхати далі і повернули назад до Овруча.

Партизани Яромова контролювали шосе, аж поки бій в Наровлі не скінчився.

Яромов — вихованець політичного училища імені Леніна. Війну розпочав біля Гродна 22 червня 1941 року разом з червоноармійцями з 6-ї Чонгарської дивізії. По-

трапивши в оточення, Володимир Яромов став партизаном. У серпні 1942 року в його загін був скинутий на парашути радист Дмитро Лопатко, а незабаром загін отримав наказ здійснити розвідку в районі Києва, дізнатися, чи є там ставка Гітлера. Якраз в ці дні бригада Яромова поверталася від Києва на Полісся й втручалася в біди нашого загін «За Батьківщину». Ми тоді ще нічого не знали ні про Яромова, ні про його загін. Але у цьому бою вони показали себе справжніми бойовими побратимами.

Так німцям не вдалося підкинути резерви. Але з гарнізоном, який засів за товстими стінами, нам було впоратися нелегко.

— Штурмувати гарнізон не будемо, — вирішив командир Федоров. — Місто й так у наших руках.

— Це вірно, — підтримав його Єгор Іванович Кузьмін, командир першої роти. — Всі склади наші. У складах є кожухи, приготовані для відправки фашистам на фронт. Якраз пригодяться. Захопили багато харчових продуктів. Взяли собі й роздали населенню.

— Дозвольте? — звернувся зв'язковий Дроздик. Він був схвильований.

— Що там?

— Убитий старший лейтенант Бурунов і його ординарець Науменко.

— Не може бути! Я ж тільки що бачився з ними, — промовив здивовано Федоров.

— Я був там, — відповів Дроздик.

Саме в цей час прибув О. М. Сабуров з комісаром З. А. Богатирем.

— Яка обстановка? — спитав Сабуров, привітавшись. Він дістав із планшетки карту і розгорнув її на столі.

— Захоплено три склади, знищено майстерні, телефонну станцію. Спалена вся документація німецьких властей. Продовольство роздали населенню. Але ворог закріпився у цегляних будинках. Оце тільки що Дроздик приніс сумну звістку — загинув старший лейтенант Бурунов, командир третьої роти.

Сабуров підвівся з-за столу, пройшовся по кімнаті.

— Жаль Бурунова, хороший командир був, — і знову схилився над картою. — Що ж, будемо вважати, що ваш партизанський загін виконав завдання — розчистив шлях для всього з'єднання через Наровлю. Звір фашистський сховався у нору. На жаль, у нас нема зараз можливостей

впкурити його. Босприпаси вичерпуються. А головне — нема часу затримуватися у Наровлі. Знімай своїх людей і йди по заданому маршруту. Дій.

Тим часом гітлерівці стежили за просуванням наших загонів на захід, підтягували сили, готуючись до удару. Вони стягували тилові частини в Овруч і Словечне, Житомирської області. Пізно ввечері розвідка доповіла про концентрацію ворога в селі Возничі. Туди прибуло до півтори тисячі солдатів на авто- і бронемашинах, з артилерією.

Ніч була неспокійна. Федоров сидів за картою. Тінь від його голови погойдувалася на тьмяно освітленій каганцем стіні.

Кинувши погляд на стіну, я зауважив:

— Ось коли ти так сидиш, Іване Пилиповичу, то на орла схожий. Ніс у тебе яструбиний, постать зібрана так, наче кинешся зараз на ворога.

— Так то ж на стіні орел. То ж тінь. Про орлів, Луко Єгоровичу, ти будеш розповідати дітям у школі, як війну закінчимо. А зараз скликай командирів, політруків рот. Завтра бій неминучий. Всі бійці повинні знати про це і пам'ятати своє місце в бою. З ними треба поговорити одверто, душа в душу.

Коли командний склад зібрався у хаті, начальник штабу Хома Кудояр оголосив наказ:

— Наші відомості про вороже угруповання ще не зовсім точні. Але й зараз видно, що бій буде тяжкий.

— Ми повинні його буквально і в повному той... розгромити! — вставив і своє слово Іван Конча.

— З наказу, оголошеного Кудояром, ви знаєте свої обов'язки. Буде оборонний бій. Почнеться він вранці, коли гітлерівські вояки знищать вошей і вип'ють шансу для хоробрості. Нам треба підпустити ворога якнайближче і розстрілювати його впритул. Так надійніше. Дороги заміпувати. Розвідка скоро повернеться?

— Години через дві.

Та першими повернулися не розвідники Сергія Сагкова, а група бійців першої роти на чолі з самим командиром Кузьмінім. Хлопці ввалилися до хати галасливою юрбою.

— «Язика» прихопили! Дивись, Іване Пилиповичу, який модний. Без капелюха. Волосся наче завите. Кучерявиться. Ми на них: «Хенде хох!» А вони: «Ведіть нас

до командира». Погляньте, люди, на цього! Ще й усміхається, гад фашистський!

— Не лайся. Візьми мій другий вальтер і познайом нас з командиром.

— Ну що, Кузьмін? Скуштував облизня?

— Де ж він ховав другий вальтер? — дивувався збентежений Кузьмін.

— Хто ви? — запитав Федоров.

— Партизани із загону Антона Одухи. Йдемо на зв'язок до Сабурова, — відповів один з них. — Я Іван Довгополов, оце Олексій Манько, а ось, у шинелі німецького фельдфебеля, — Станіслав Швалленберг.

— А де загін ваш?

— Під Шепетівкою, — відповів Манько. — Ми подоляки.

— Так командир у вас Антон Одуха?

— Так точно. А комісар Гнат Васильович Кузовков, з офіцерів наших. Утік з полону. А Одуха — місцевий учитель.

Мені приємно було почути, що й там, під Шепетівкою, командир — колишній учитель. Скільки оцих справжніх радянських учителів навчають зараз людей вмінню бити ворога, ведуть їх на бій!

— Брешуть, — втрутився Кузьмін.

— Тобі вальтер не хочеться повертати! — сказав Федоров.

— Може, й так. Не поверну, хоч і спровадите їх до Сабурова. Хіба по обличчю не бачите. Вилитий німець.

— Правда, я німець, — картаво вимовив фельдфебель.

— Ну от. Якщо німець, то, як каже Конча, буквально і в повному розумінні фашист, — не вгавав командир роти Кузьмін.

— Зажди, гаряча голово! — задумався Федоров. — Хто ж ви справді — звернувся він до фельдфебеля. — Полонений оцих двох, чи всі ви полонені?

— Тут без півлітри й не розбереш, — додав хтось.

— У кого там ніс засвербів, немов у Кобріна-п'янички? Зачекайте. Тут треба все з'ясувати, як кажуть, на свіжу голову...

— Я німець, — повторив Швалленберг.

— І в партизанах?

— Так.

— Отакої! — закліпав очима Кузьмін. — Невже не бреше?

— Бойова спілка німця, українця і росіянина? — спитав Федоров.

— Так! — мовив Довгополов.

— Спілка! — ствердили Швалленберг і Манько.

— Батько мій робітник, з Сілезії, — сказав Швалленберг. — Я ненавиджу фашизм. І перейшов на бік партизанів.

— І воює... дай бог усякому так воювати! — похвалив Манько.

— Щось вони крутять, Іване Пилиповичу. Хіба не бачите, що це не наші люди. Цей тип навіть без картуза.

— Я звик. Я спортсмен — бойскаут. Холоду не боюся, — відповів Швалленберг і посміхнувся, поглянувши на насупленого Кузьміна.

— Так до Сабурова прямуєте?

— Так. Він повинен допомогти нам зв'язатися з Великою землею. У нього є радіозв'язок. Радиста і радіостанцію нам треба, товаришу командир, — говорив Манько. — Ось чому ми і йдемо в таку далечинь у німецькій уніформі. Удавати з себе німців там, де це потрібно, нам допомагає Станіслав Швалленберг.

— Гаразд! Ми допоможемо вам дійти до товариша Сабурова, — сказав Федоров. — А зараз виийте гарячого чаю і розкажіть про себе, поки не розвиднілося. Німець у партизанах, на жаль, не так часто трапляється. І все-таки це здорово! Скільки ми чули про солідарність робочого люду, і ось вона...

— Він ще слабенько розмовляє по-російському, — сказав Манько. — Розповім я, якщо дозволите.

— Прошу.

— Загін наш виник на базі великої підпільної організації в Шепетівці. У нас лісів нема таких, як тут, і тому більшість людей була в підпіллі. Керував нашим підпіллям кронштадтський моряк, учасник революції сімнадцятого року товариш Михайлов. Але його схопили гестапівці. Тепер наш загін носить ім'я Михайлова.

Тепер про Станіслава. Він служив в охороні військово-в'язнів. Коли він чергував, то з табору утікали десятки наших бійців. Більшість з них зараз у нашому партизанському загоні. А коли начальство його викрило, Швалленберг примчав до нас. Перша операція, на яку

послав його командир, була нескладна. Швалленберг захопив машину на дорозі Шепетівка — Славута. Цією машиною ми проскочили територію табору «Грослазарет», ще й обстріляли охорону. Коли за нами погналися, ми випцдили машину і подалися до лісу. Якось вночі Швалленберг у німецькій уніформі, з білою стрічкою на рукаві завітав до поліцейської управи і сказав черговому, щоб той скликав усіх поліцаїв. Ті зійшлися. Швалленберг почав на них гримати: «Погано працюєте! Такі нам не потрібні служаки!» — і тут же дав команду нашим двом переодягненим обеззброїти «ледацюг шухманів». Та найбільше для загону він працює як розвідник. Він їздить поїздом у Шепетівку, Славуту. А на Шепетівському ж вузлі завжди п'ять-шість тисяч солдатів. Одного разу Швалленберг одчинив вагон з озброєнням, узяв кулемет і доставив його в загін.

— Його ж могли побачити німці!

— Він підв'язав кожух і стик під раму, обмотав рядниною і привіз на велосипеді. А то ще утнув: прийшов на стадіон, там грали у футбол малярські солдати. Швалленберг теж устряв до них у команду, а коли повертався з футбольного поля, то захопив планшет офіцера. Під час одної операції Станіслав порвав свій одяг. Тоді він пішов у лазню, швиденько помився і забрав нову куртку й штани фельдфебеля, а пілотку «позижив» в іншого солдата.

— І брав би офіцерську уніформу, — не стримався Кузьмін.

— Хе! — промовив Швалленберг. — Не хочу офіцерської.

— Чому ж?

— Між офіцером і солдатом у німецькій армії отак, як од землі до неба, — показав він. — Офіцер — це бог солдатів. Я був рядовим, й мені важко було б грати офіцера. Навіть фельдфебелем я ледве не провалився! Іду. Замислився. Коли це поруч військовий. Я схаменувся, козирнув. А потім глянув на його потони й очі заплющив. У нього ж нижчий чин! Тоді я обернувся до унтера, який теж був здивований таким привітанням, підморгнув і сказав: «Це я, камрад, по-дружньому. По-дружньому!»

— Ти, Олексю, ще про ковдри розкажи товаришам.

— А-а! У нашій санчастині було мало ковдр для поранених. Це почув Швалленберг і поїхав у Славуту. На станції там солдатська казарма. Станіслав переночував

у казармі, а коли ранком здійнялася тривога, він підвівся останнім і склав у ранець і чемодан ковдри. І — на шепетівський поїзд. Але найбільше допоміг Швалленберг у знищенні дивізіонних складів у Шепетівці. Ми положили лейтенанта і трьох солдатів з караулу. Наш німецький друг узнав у них пароль, і ми зняли всі пости, потім підпалили величезний склад.

— Молодці! Що ж, бажаємо вам, товаришу Швалленберг, і надалі отак воювати проти нацизму! — сказав наш командир Федоров.

— Спасибі! — подякував Швалленберг. — У всіх чесних людей зараз одна мета: боротьба проти фашизму, який приніс людству стільки нещастя. І як мені образливо, що цього багато ще німців не розуміє.

— Зрозуміють колись. Розгромимо гітлерівську армію, годі, хоча й з запізненням, зрозуміють твої німці. Збирайтеся в дорогу. Ми допоможемо вам зустрітися з Сабуровим. А зараз нам треба готуватися до бою.

Першу роту Кузьміна командир Федоров поставив на лівому березі річки Словечна, роту Кончі — на південній вулиці села. Третя — Орлова — зайняла позиції на центральній вулиці по дорозі на Возничі. З третьою ротою були й артилеристи та мінометники Дондукова. Дорогу й кладовище, зручну позицію для ворога, замінували підричники Певнев і Скрипаль.

27 листопада ворог згрупував свої сили під Лученками. Але група солдатів натрапила на міни, і гітлерівці змінили напрямок удару.

Бій був тяжкий. Та партизани не відступили до вечора. І з'єднання Сабурова в цей день просунулось далі, на захід.

12

Ось і зима.

Засніжені ялини, сосни, берези. Іній іскриться, немов діамантовий. Мороз аж пече. Тріск гілки, стукіт дятла, навіть рип партизанських чобіт чутно далеко. І тоді не віриться, що йде війна.

Тихо в лісах Полісся такої безвітряної пори. Тихо й над могилами партизанів, біля яких стоять на почесній варті дуби й стрункі сосни.

Тихо в тутешніх лісах, коли падає сніг. Та після боїв з ворожими гарнізонами, після взяття Наровлі вітром прощеслися чутки, що передові частини Червоної Армії провали лінію фронту і поспішають до старого польсько-радянського кордону. Амбразури польських дотів були звернені на схід — проти більшовиків. І ось тепер, кажуть люди, у доти ці засядуть червоні війська, які оце йдуть на Захід, відріжуть шляхи відступу фашистської армії. А дотів за старим кордоном багато. Їх будували французькі й англійські інженери на роздоріжжі, на берегах Случі й Горині, на полях. Це була східна лінія Мажино. Та не з того боку польські пани зводили доти. Вони тепер немов перестояні гриби серед засніжених полів. Бовваніють мовчазні, сірі.

Скриплять полозки саней. З-під копит летять скалки снігу. Група автоматників поспішає на нове завдання. Треба розгромити станцію Томашгород. Зробити це раптово, без зайвої тріскотні, пам'ятаючи про те, що кожен патрон на обліку.

Почалося з того, що автоматники Петра Темникова, він же був у нас і командиром гармати, обстріляли з нашої «катюші» поїзд і привели обслугу до Федорова.

«Катюша» була гордістю нашого загону. Хоч і маленька гармата, все-таки артилерія. Наші хлопці її роздобули ще навесні сорок другого року. Артилеристом ми призначили одного з кращих бійців — нашого поета Петра Темникова, улюбленця усіх партизанів. До приходу в партизани Темников служив у протитанковій батареї. В одному з боїв він, розстрілявши усі снаряди, опинився в оточенні. Петро підірвав гармату і пішов лісовими стежками шукати партизанів. І він знайшов наш загін.

Темников дуже любив артилерійську справу. Кожну вільну хвилину він порався біля гармати, протирав, чистив і змащував її. Чуючи постріли гармати, наші бійці говорили: «О! Заспівала «катюша» Петі Темникова!» «Катюша» добре допомагала партизанам в боях. Коли наш загін і з'єднання проривали блокаду Брянського лісу 26 жовтня 1942 року, вона громила ворога в селі Шатрище, її постріл був сигналом до атаки під час вже згаданої операції в місті Понорниця, вона допомагала відбивати контратаки фашистів. І ось в бою за станцію гармата Темникова знищила паровоз і кілька платформ.

Після п'ятдесятикілометрового маршу наблизилися до станції Томашгород.

Розвідка повідомила, що тут нібито не чекають на партизанів, вважаючи, що вони десь далеко, в лісах.

— Дозвольте мені повести партизанів у бій,— попросив я Федорова.

— Давай. Мій командний пункт буде в цій хаті. Вести наступ треба трьома групами. Основний удар — по станції. Два інших, допоміжних, — з флангів. Треба зірвати містки, стрілки. Початок наступу о двадцять четвертій годині. Звірте, товариші, годинники.

Бій почався, як і домовились, опівночі. Частина ворожих солдатів засіла в станції, та не минуло й двох хвилин, як по вікнах ударила «сорокап'ятка». Ворожі кулемети затихли. А автоматники Темникова і Євгена Брмакова підскачили до будівлі і кинули у вікно по в'язці гранат.

Години зо три тривав бій за станцію. Вокзал було знищено, зірвано два залізничних мости. Коли вже запалали вагони, хлопець-зв'язковий передав наказ Федорова збирати людей і повертатися на командний пункт.

— Вам усім оголошена подяка! — доповідав Дроздик.

— І тобі теж, Дроздику, подяка? — запитав жартома хтось із партизанів.

— І мені! Я і тут, я і там. Мені довіряють найбільші таємниці! І всі мене слухають. Ось я сказав вам повертатися — і ви послухасте.

— Дроздику! Ти, виявляється, ще й хвалько. А шапку не можеш одягти по-людському. Одне вухо стирчить, як хвіст у собаки, а друге повисло вниз.

— Розуміти треба! У мене одне вухо гріється, а другим слухаю. І так завжди, коли пече мороз,— розтлумачував старшим юний Дроздик.

Тієї ж ночі група залишила Томашгород. Зупинилися партизани на відпочинок у селі Біловеж.

Опівдні наш патруль затримав машиніста, якого партизани залишили на хуторі Ляди до закінчення томашгородської операції. Машиніста повели до Федорова.

— Ти звідки зараз їдеш?

— Зі станції Остки.

— Тебе допитували німці?

— Я сказав комендантові, що паровоз забрали партизани.

— А він?

— А комендант запитав, скільки було партизанів. І відповів, що видимо-невидимо, а попереду кавалерія на скажених конях, далі піхота, вся на сани. Гармати тягнуть, гаубиці з отакими, як голова, жерлами.

— Молодець, коли не брешеш,— зауважив Федоров і посварився пальцем.

— Вам не брешу. А комендантові загнув.

— А комендант що?

— Питає, чи бачив я командира. «Бачив»,— кажу. «І який він з себе?» — «Такий молодий, чорнявий. На князя схожий. Коні гарцюють як скажені, не встоять на місці. Сани застелені килимами. Командир у бурці з хутра лисячого. Шапка теж хутряна. Князь, та й годі!..» — розповідав машиніст.

— І де навчився так брехати? Кажі далі.

— А далі отак і комендант, як і ви. Почав кричати, що я брехуц, і геть вигнав з кабінету. Став допитувати помічника. А ми з ним ще раніше змовилися говорити одне. Вигнав і цього. Ще й під щелепу вліпив. Тоді викликали поляка-бракера, котрий їздив з нами вибраковувати дерево. І Юзеф сказав те, що й ми. От тоді комендант станції заметушився, наказав зібрати речі і вже приготував дрезину, щоб махнути до Рокитного. Але звідти йому протелефонували, що партизани пішли на північ і тепер десь далеко. Комендант відклав свій від'їзд. Оце і все. Життя на станції йде як завжди.

— Все це правда?

— Клянусь, правда. За кого ви мене маєте? Я ж не ворог, хоча й служив на паровозі. Дітей у мене четверо. Їх же треба годувати. Кажали, війна буде три місяці, півроку, ну рік, і Гітлера розгромлять. А вже півтора року минуло, а наші ще на Волзі. А їсти ж треба. А душею ми з вами, з нашими солдатами.

— Ніхто тебе не звинувачує, що ти служив машиністом,— сказав Іван Пилипович. А коли той пішов, звернувся до партизанів: — Завтра День Конституції. Треба відзначити. Учинимо напад на станцію Остки. Мабуть, комендант таки не чекає нас. Штабісти! Зараз же вишліть розвідку до станції. Ми спорядимо чотирнадцять парокінних саней, посадимо на них сімдесят автоматників і після розвідки виступимо. Гармату теж на сани. Решта заgonу

з обозом залишається в Біловежі для господарських операцій.

Німці в Остках не чекали нападу, як доповіли розвідники.

О першій годині ночі група підкралася до лісозаводу і обеззброїла варту. Напад був настільки раптовий, що командант станції втік у підштаниках. Його одяг, картуз лежали на стільці. Десь о другій годині ночі, знищивши лінії зв'язку, спаливши депо, склад пального, підірвавши усі стрілки й захопивши сорок полонених, партизани почали відходити.

Розгром станції Томашгород і Остки в наказі Сабурова по з'єднанню був відзначений як успішно і вміло проведена операція.

У ці дві активну бойову діяльність розгорнули й інші партизанські загони з'єднання Сабурова — Миколи Таруги й Леоніда Іванова. Вони просунулися на південь і розгромили великі гарнізони в Скородному і Словечному. А партизанський загін Івана Шитова передислокувався в район Шепетівки й налагодив зв'язок з партизанським загonom Одухи і Кузовкова. Підпільники висилали назустріч партизанам своїх зв'язкових. Деякі товариші були вбиті по дорозі. Іван Шитов зустрівся з представниками ровенського підпілля.

Безперервні бої зовсім вичерпали резерви боєприпасів. Особливо не вистачало патронів до вітчизняної зброї, яких не можна було поповнити за рахунок трофеїв. Партизани з'єднання Сабурова поблизу села Селізівки Житомирської області побудували майданчик для прийому вантажів з радянських літаків.

Основні сили загону «За Батьківщину» (або дев'ятого батальйону, яким вважався наш загін у з'єднанні Сабурова) були зайняті оборонними роботами навколо Селізівки.

В грудні 1942 року німецькі власті почали готуватися до великої каральної експедиції проти партизанів. Ми дізналися, що в каральний загін увійшли військові частини гарнізонів Києва, Житомира, а також групи з поліцаїв і націоналістичних банд «Поліської січі». Загальна кількість карателів досягала кількох тисяч чоловік. Вони мали батареї польової артилерії, бронемашини і літаки. Частина карателів повинна була повести наступ на заго-

ни Ковпака, які знаходилися в селах Копище, Прибиловичі, Глушкевичі. Частина ж фашистських підрозділів мала ударити по Селізівці, де розташувались батальйони Сабурова. Ось ми й почали обносити Селізівку дзотами, бліндажами і колючим дротом.

Інженерними роботами керував наш невтомний артилерист Дондуков. Днів за десять роботи були закінчені. Оборону Селізівки й аеродромного майданчика було доручено загонам «За Батьківщину» та імені Щорса, де командиром був Таратута. Усі три сектори оборони мали телефонний зв'язок із штабом з'єднання. Я відповідав за другий, центральний, сектор.

Вранці 30 грудня загін розвідників ворога, більше сотні солдатів на автомашинах, наблизився до наших рубежів. Та скоро перша машина підірвалася на міні. З кузовів інших почали вискакувати німці й тікати геть.

Напередодні цього бою загопи Ковпака передислокувалися на північ, і вся ота кількатисячна армія карателів почала з трьох боків затискувати Селізівку. Кількісна перевага у ворога була величезна. Та все ж командування з'єднання вирішило дати карателям бій.

Наступного дня з'явилися повітряні розвідники. Потім Селізівку почали бомбардувати літаки. А надвечір (та це ще був вечір новорічний) карателі, підтримані артилерійським вогнем, пішли в атаку.

Маруся Плющик і кулеметники підпускали ворожих солдатів до дротяної огорожі, а потім частували їх свинцем, та так щедро, що із строю утікало лише кілька чоловік. Та знову вал за валом, немов хвилі, котилися фашисти. Їх наче й не страхала смерть, усі були дуже п'яні.

Та ось снарядом розбито кулеметне гніздо другого сектора. Задеренчав телефон. Я взяв трубку.

— Як справи? — запитав Сабуров.

— Тримаємося. Прямим попаданням розбито дзот...

На цьому розмова перервалася: лінія зв'язку десь була порушена.

Група карателів, що вела наступ з північного заходу, переправилася через річку Болотницю і вдарила по загопу імені Щорса. Згодом німці групами вздовж берега вийшли у фланг оборони другого сектора, поблизу штабу з'єднання. Через півгодини ворог з боєм підійшов до перших хат і запалив їх. Другий сектор був у півкільці. Фа-

шисти намагалися обійти партизанів ще й з тилу. Зв'язковий, посланий до сусіднього загону, повернувся — щорівці не витримали натиску, відступили, штаб з'єднання евакуювався.

Бій не стихав. По фронту і на флангах все гриміло й гриміло. На снігу вже лежало чимало убитих. Поранені бійці, стискуючи зуби, перев'язували собі рани, але не залишали поля бою.

Недалеко від мепе стояла мінометна обслуга. Я поглянув туди. З бійцями була Віра Воскобойникова. З-під її шапки вибивалося волосся, щоки рожевіли від морозу, а ще більше від хвилювання. Віра витирала рукавом фуфайки світніле обличчя, допомагаючи пораненому.

Та раптом біля міномета розірвався снаряд. Дівчина впала. Осколок вп'явся в ногу. Віра хутко дістала індивідуальний пакет і почала перев'язувати ногу...

— Час відходити! — гукала Марія Плющик. — Я стримуватиму гадів.

Селізівка горіла. Товариші забирали поранених. Їх прикривали вогнем автоматники та невтомна кулеметниця Маруся Плющик.

— Віро! — гукнув я колишній своїй учениці. — Відходити час.

Та дівчина з пораненою ногою поповзла не туди, куди відступали партизани, а вперед.

— Віро!

Вона ніби не чула, повзла все далі й далі, припадаючи до землі, часом зариваючись у сніг. Нова хвиля карателів підходила вже збоку. Турботи про поранених примусили на хвилину забути про Віру Воскобойникову. Вона вже поверталася до окопів. Та не одна. Напружуючи зусилля, опираючись здоровою ногою об замерзле груддя, обліплена снігом, вона разом з медсестрою Марією Філатовою обома руками тягла пораненого. Просвітив снаряд, і вони припали над пораненим, прикриваючи його своїми тілами. Хто ж він? Дівчата все ближче і ближче... Вони виносять, точніше витягають, з вогневого кільця Юхима Коб'яковського, свого земляка, помічника начальника штабу загону. Скільки мужності в торішньої десятикласниці! Де сили взялися у неї, пораненої! Я забув про все на світі. Біля мене в окопі Віра і скривавлений Коб'яковський.

— Спасибі, дівчино. За горбом не видно мене було. Я вже хотів пристрелити себе,— сказав Коб'яковський.

— Спасибі, Віро. Товариші! Ми відходимо. Поранені всередині. Без поспіху. Йдіть так, наче в наступ. Без пашіки. Тільки так можемо пробитися крізь кільце.

Останніми йшли Іван Кокорев та Маруся Плющик... Збиралися у лісі. Скоро помітили, що Марусі нема.

— Може, поранена?

— Ні. Ще й нас підганяла. Вона бігла.

— Треба туди.

— Там уже німці! Невже Марусю...

Настала мовчанка.

— Де ви? — раптом почувся знайомий задержуватий голос.

Між соснами із станкачем йшла Маруся. Через плечі — кулеметні стрічки. Обличчя втомлене, спітніле.

— Ледве втекла. «Стій!» — гукали. Видно, живою хотіли взяти. Стріляли мало.— А може, гналися не німці, а словаки. Кажуть, що їх теж сюди в каральні загоони пригнали.— Вона похитала головою, дивлячись на кулемет.— А він же, рідненький, і важкий!

Вона, як куріпка, підгнала то одну, то другу ногу. Холод проймав її. У темряві не можна було відразу помітити, що дівчина лише в шкарпетках.

— Ти без чобіт?

— Щоб легше було. Станкач важкий. Догнали б, якби не роззулася,— говорила Маруся.— Дасться знаки ця Селізівка. Буду жива, будуть у мене діти... я розкажу їм, а вони ще й не повірять. А я їм: «Ех, дітки, не знаєте ви, що таке Селізівка! Та й добре, що не знаєте. Зате ми надивилися жахів і страхів».

З того часу так і пішло по загоону: «А знаєш ти Селізівку? Молодий, коли не знаєш!» — говорили іноді новеньким. Селізівка стала символом труднощів і витримки.

А далеко-далеко в Москві цієї хвилини куранти били дванадцять ударів. Минали останні секунди тяжкого, щедрого на кров і скупого на наші перемоги на фронтах сорок другого року. Ще навесні думали, що під кінець року буде перемога, бо ж західні союзнички обіцяли відкрити другий фронт. Та цього не сталося. Гітлер майже оголив свої західні рубежі, кинув на Схід все, що міг, і тепер його дивізії і на Волзі, і в передгір'ях Кавказу, і під Ржевом, і під Ленінградом. Ще скільки боїв попереду!

Ще скільки доріг має пройти наша армія, щоб вимести гітлерівську нечисть із землі рідної. Другий фронт створюється тут, на північній Україні, в Білорусії, на Смоленщині, на Псковщині. Другий фронт відкрили радянські партизани, відтягнувши сюди десятки тисяч німецьких солдатів, які мали бути десь за Тереком, на Волзі, на Кавказі, під Ленінградом.

Навкруги стрункі молоді сосни. З неба сипле тихий, густий сніг, осідаючи на гілля, на плечі бійців. Яюсь спокійно на серці.

— Стійте, товариші! — гукнув я.

Коли зійшлися докупи, попритулялися спинами до стовбурів сосон, посідали на землю, устелену вереском і снігом, бо ж усіх валила з ніг утома, я сказав:

— З Новим, 1943 роком, любі товариші!

— З Новим роком! — відповіла Маруся Плющик і заридала. Вона кинулася до мене.— З Новим роком, Луко Єгоровичу! І хоч плачу я, та не від того, що фашисти відкинули нас до лісу, а нашу армію притиснули до Волги. Ми все одно ж переможемо! Хоч зараз ми обшарпані, без патронів, без чобіт.

— Переможемо, Марусю!

Трохи осторонь, спираючись на палицю й на плече подруги Тані Покотило, стояла Віра Воскобойникова.

Вона наблизилася шкутильгаючи. Подала обидві руки.

Я міцно їх потиснув і поцілував дівчину, відчуваючи на її щоці солонуваті сльози.

— З Новим роком!

— Хай буде він переломним на всіх фронтах! — гукали партизани.

— З Новим, 1943 роком, рідна Вітчизно!

Пізно вночі ми прийшли на хутір, де розташувалися штаб з'єднання, санітарна частина і роти загону, які вийшли з оточення. Спати не довелося. До хати зайшли Іван Пилипович Федоров і начштабу сабуровського з'єднання Ілля Іванович Бородачов.

— З Новим роком, герой баталії! Підіймайся!

— Та я й не лягав. Бачите, сплю сидячи,— відповів я стомленим голосом.

Командир і Бородачов усміхалися.

— А ми, признатися, думали, що ви там, на центральній ділянці, загинули. Шалений бій був,— говорив Федоров.— Але майте на увазі, що нам допомогли словацькі

частини, які теж були кинуті на Селізівку. Розвідка донесла, що під час сутички вони стріляли в спину німців.

— Ми теж помічали, що часом їхній бойовий механізм «заїдає». Та й Маруся Плющик ніби чула словацьку мову. Мабуть, так і було.

— Так і було, — ствердив Бородачов. — Тепер спочивай.

Це була правда. Нас врятували від неминучого знищення солдати-словаки, які на той час уже намагалися налагодити зв'язок з командуванням сабуровського з'єднання.

13

Новорічний наступ карателів був початком спланованої операції проти партизанських загонів до повного їх знищення.

Протягом довгих тижнів партизани жили без гарячої їжі. Морози стояли жорстокі. Холод допікав до самих кісток. Вогнища навіть уночі розпалювати заборонялося, щоб ворожі лазутчики не помітили таборів.

І якщо рядові бійці більшості рот мали хоч який перепочинок, то невтомні роботяги розвідники, як і завжди, а в обороні ще більше, продовжували бойові дії. Вони проходили щодня десятки кілометрів, вступали в нерівні бої, гинули, виконуючи важкі завдання, але несли свою службу самовіддано, бо ж майже всюди в розвідку посилають кращих, а ще частіше йдуть сюди добровольці.

Одним з таких розвідників-добровольців був Євген Єрмаков, якого в загоні називали рудуватим Женькою. Обличчя його було завжди усмінене. Від тієї посмішки трішечки розплесканий ніс наче задирався. Під час оборонних боїв Червоної Армії у сорок першому році Єрмаков (як і тисячі бійців) попав в оточення. Пораненого, його сховала сім'я колгоспника Коротченка у селі Погребки Новгород-Сіверського району на Чернігівщині. Всю зиму й весну сорок другого року Євген прожив у Коротченків, неначе рідний син.

Минали дні, Євген все частіше й частіше поглядав на ліс, який синів за Десною.

— Про що думаєш? — спитала донька господаря хати, молода вчителька.

— Є про що, — тихим голосом відповів Євген і зітхнув. — Надю, ліс той великий?

— Аж у Росію тягнеться. А там ще сотні кілометрів.

— Це ж тут у громадянську війну...

— Так! — промовила Надя. — Тут були великі партизанські загони. А одним з них командував наш односельчанин Дем'ян Сергійович Коротченко. Тепер він секретар Центрального Комітету Комуністичної партії України.

— Видний твій земляк. А як ти гадаєш, Надю, є в цьому лісі партизани зараз?

— Як грибів після теплового дощукі, — відповіла дівчина.

— Скоріше б рана зажила.

І знову Євген немов прикипав до вікна, втупивши погляд у синю смугу задеснянських лісів.

— Заживе рана, Женю, ти зміцнієш, підеш і ніколи нас, може, і не згадаєш.

— Ви мені рідні. Знали б це мої вдома, в Пермі, що ви мене одходили, на ноги поставили, од німців сховали. Я ще прийду до вас, як війну закінчимо.

Десна увійшла в береги. Ліс одягнувся в зелене вбрання. До села дійшла чутка, що партизани розгромили німецький гарнізон у райцентрі Грем'ячі. І цього ж дня Єрмаков та військовослужбовці Дондуков, Бурунов, Дем'яненко, Варешников, які теж переховувалися в селян, переправилися через Десну. Через кілька днів їх затримала партизанська застава загону «За Батьківщину».

Згодом Дондуков був призначений командиром арддивізіону, а Єрмаков попросився в розвідку.

Утоми Євген не визнавав. Ще казали про нього, що й померти він може з посмішкою.

— Смерть, звичайно, страшна, — відповідав товаришам Єрмаков. — Але краще померти в бою, аніж показати ворогові спину.

Група розвідників надвечір вийшла на завдання. Попереду на своєму рисаку Євген. І раптом зненацька партизани ледве не зіткнулися з великим загоном карателів. Ті просувалися в напрямку розташування партизанських загонів. Йшли тихо, без галасу.

— У бій не встрявати! — наказав командир розвідників Сергій Санков.

Та Єрмаков був від товаришів попереду метрів за триста і вже почав відстрілюватися. Першою ж чергою з автомата Євген убив кількох солдатів і повернув коня, щоб попередити товаришів. Та кінь, підкошений кулями, впавав замертво. Єрмаков теж відчув біль у нозі. Припадаючи до землі, він зник у лісовій гушавині. Карателі його не помітили.

Санков послав зв'язкових до табору повідомити про наступ фашистів і наказав розвідникам розшукати Єрмакова. Та Євгена ніде не було.

— Женька загинув...

— Або ж вони схопили його.

Розвідники повернулися в табір без Євгена.

Всю ніч і ранок загін готувався до нерівного бою. Та карателі не прийшли. Може, відклали напад, а може, ще якийсь хитріший намір був у фашистів. Час минав повільно.

Сергій Санков пошепки розмовляв з Дунею Володько. Очі в обох сумні. Єрмаков подружився із Санковим після першого ж бою, часто й обідав разом із Сергієм та Дунею. Щось утрюх вони, мабуть, планували й на мирний час. Живі про живе й думають. Одним вухом хтось чув, що нібито Сергій і Дуня візьмуть по війні Євгена кумом. А зараз хлопець і дівчина були пригнічені важкими думками про свого друга.

— Убитим ми його не знайшли. Невже його схопили? Але ж Женька не з тих...

— А може, він був тяжко поранений,— палко заперечила Дуня.

— Женька й зубами розірве кільце гранати, підірве себе і їх. Він такий! — говорив Санков.— А вибуху ж ми не чули.

Та поранений Євген Єрмаков був ще живий. Рятуючись, він «показав ворогові спину». А це суперечило правилам його життя. До того ж великий, у тисячу чоловік, фашистський загін міг продовжити свій похід на партизанський табір. У Євгена був новий автомат ППШ, чимало патронів.

Напружуючи сили, Єрмаков поповз від дерева до дерева, від куща до куща. Зупинився біля дороги. Відшукав зручне місце і заліг. Був уневірений, що карателі після черестрілки з ним підуть цією дорогою в глибокий ліс.

Так і сталося. З'явилися перші колони. Це були ворожі розвідники.

«Ці нехай ідуть!»

Пройшла піхота. Потім мінометники, артилеристи.

«Прямо як на параді! Отакі паразити! Яку силу зібрали!» — кусав до болю губи Єрмаков, забувши про печучий біль у носі і холод.

Заскрипіли полозки саней. В них сиділи в кожухах офіцери.

«Ви мені й потрібні!»

З відстані якихось п'ятнадцяти кроків ударив по офіцерах. Мов вужі, почали ті звиватися в саях. А кулі все летіли й летіли туди, аж поки коні не перекинули сани, а всі, хто був у них, застигли, скорчившись і розпластавшись на снігу.

Карателі ошаліли, почувши стрілянину з тилу. Офіцери були перебиті, і паніка зчинилася неймовірна.

Євген так захопився боєм, кладучи на землю десятки й десятки фашистів, що не помітив, як спорожнівся останній диск. Патронів не було. Ударив автоматом об стовбур сосни. З приклада полетіли тріски. Кожух і ствол зігнулися. Тепер автомат не потрібен.

Єрмаков відповз далі в ліс. Ліг на землю. Поруч з-під снігового покриву стирчали стебла торішньої трави. З ран сочилася кров. Стало нестерпно холодно. Сили покидали розвідника, і він простягнув руки. Виструнчився, немов солдат. Так і помре Єрмаков, нехай лежачи, та не зігнувшись.

Угорі небо, сизі хмаринки мов селезні. Скоро засвітяться й зорі. Ледь-ледь похитуються гілочки дерев. Це вони посилають останній привіт йому від товаришів, від життя, від усього земного. Він помре. А каральну експедицію в складі, може, тисячі солдатів зупинив. Йому не соромно за себе. Цього січневого вечора він врятував десятки, а може, й сотню життів товаришів-партизанів. Експедиція зірвалася. Солдати повтікали. Їм треба час, щоб зібратися в новий похід.

Обличчя Євгена спокійне. Убиті ним фашисти вже не топтатимуть рідної землі своїми чоботищами, не знущатимуться більше над жінками і дітьми. І він не повернеться додому, не завітає в село над Десною. Шкода... Та ось над його блідим обличчям, немов мара, схилилася по-стать. Очі зустрілися з очима.

— Аїя, унд бегунден? * — вигукнув здивовано офіцер-есесівець.

Тремтячою рукою дістав парабелум. Сірі очі партизана на диво спокійні. Тепер офіцер збагнув, що оцей один воював проти тисячі! В есесівця звело щелепи. Він отетерів. Безсиллий, смертельно поранений росіянин певначе посміхається.

Чому ж так тремтить рука у фашиста? Адже перед ним нерухомий, мов спиляне дерево, радянський воїн. Партизан навіть не поворушив устами. Говорили лише його спокійні і пронизливі очі. Мабуть, од погляду того бліднув, червонів і тіпався годованець Гітлера.

Чотири постріли підряд.

Офіцер озирнувся з острахом, наче боявся, що росіянин ще підведеться й кинеться за ним навздогін.

А Євген Єрмаков не помер і цього разу. Зібравши останні сили, звівся на руки. З чотирьох куль у тіло утнулася лише одна, пробивши шию. Офіцер таки рознервувався. Рука фашиста тремтіла неспроста. Євген поповз на галявину, до стіжка сіна, залишаючи на снігу кривавий слід.

У стіжку вирив нору, заліз туди і вкрився, мов теплою ковдрою, пахучим сухим сіном. Так пролежав дві доби, не бравши в рот ані крихти. На третій день по сіно приїхали селяни. Вони й підібрали пораненого, привезли до партизанської санчастини.

— Приймайте свого! — звернувся до партизанів бородатий дядько і показав пужалном на людину, вкриту ряднинами.

— Та це ж Женька Єрмаков! — вигукнула санітарка Дуня Володько. — Просто-таки з того світу! Живий! — плакала од радості дівчина.

Коли Єрмаков лежав у теплій хаті, до нього прийшов командир загону. Федоров мовчки слухав розповідь розвідника.

— Женью, чому ти не сховався в лісі? Чому пішов на отакий нерівний бій, ризикуючи життям?

— Я, Іване Пилиповичу, в загін прийшов воювати, а не ховатися. Я хотів будь-що затримати карателів, щоб ви встигли підготуватися до нежданого бою. А смерть...

* Один, і поранений? (Нім.)

Тисячі людей помирають. Головне, товаришу командир, щоб ми... щоб Батьківщина жила!

Федоров розділював розвідника і, виходячи, сказав лікарям:

— Поставити його на ноги будь-що. Ти житимеш, Женю, коли вистояв проти тисячі, коли в саме серце тобі стріляли. Житимеш! Пригадаш моє слово по війні.

— Спасбі, Іване Пилиповичу.

Напровесні на партизанський аеродром прибув радянський літак і Євгена Єрмакова евакуювали на Велику землю. Він тривалий час був у госпіталі, одужав і повернувся до матері. У Пермі його визнали до військової служби непридатним, перевели в запас. Але не з таких Єрмаков, щоб бути в запасі, коли йшла битва. Він просився до армії, і його прохання таки задовольнили. Євген пішов на фронт. Аж на підступах до Берліна Єрмакова знову поранило. У госпіталі його й застав День Перемоги над фашистською Німеччиною.

14

Серед боліт і лісів розкинулися Мерлінські хутори. Дерев'яні хатини, блаженські клуні скупчилися на невеличких острівцях орної землі, з'єднаних між собою стежками. Обабіч стежок — трясовина, яка могла замоктати кожного, хто ступить на її зрадливу поверхню.

І от цю тишу порушило партизанське з'єднання сабуровців. Відірвавшись від карателів та даючи перепочинок бійцям, особливо пораненим, штаб з'єднання вів розвідку, розробляв плани і готувався до нових операцій.

Під час рейду на Правобережну Україну з'єднання партизанських загонів під командуванням Сабурова завдало по ворожому тилу відчутних ударів. Лише загін «За Батьківщину» провів понад п'ятдесят бойових і диверсійних операцій. Ворог зазнав великих втрат у живій силі і техніці. За час походу в загін було прийнято чотирьох нових народних месників.

Він виростав, гартуючись у боях з ворогом. Бійці оволоділи тактикою партизанської війни, навчилися завдавати німцям ударів при мінімальній затраті бойових припасів і незначних втратах у живій силі. Загонові «За

Батьківщину» судилося відіграти визначну роль у розвитку партизанського руху на Ровенщині. Ще під час першого походу на територію Ровенської області й розгрома залізничних станцій Томашгород і Остки командирі й політпрацівники провели чималу організаційну роботу. В ряді сіл були залишені дрібні партизанські групи. Згодом ці групи об'єдналися в загони Рокитнівського і Сарненського районів, поповнивши з'єднання генерал-майора Сабурова.

Сорок третій рік ознаменувався новими бойовими діями. З Мерлінських хуторів за залізницю Сарни—Рокитне було послано дві роти для диверсійних дій. Ці роти під командуванням Івана Кончі «буквально і в повному розумінні слова» розгромили станцію Страпеше, пустили під укіс кілька військових ешелонів. 14 січня дві роти під командуванням командира і комісара загону виступили в повий рейд по Ровенщині.

В ніч на 17 січня загін «За Батьківщину» брав участь у великій операції сабуровців у місті Столін. На загін було покладено завдання: діяти на лівому фланзі південніше Століна, вчинити напад на станцію Горинь і не допустити можливого підкріплення на допомогу столінському гарнізону. Партизани зайняли населений пункт Рєчиця, лісозавод і блокували ворожий гарнізон на Горні.

Після успішної операції загін увечері 17 січня пішов за маршрутом Ольмани—Переброди—Шахи—Велюнь—Лютинськ—Золоте.

Біля перших хат Лютинська розвідники зустрілися з кількома чоловіками. Ті були без зброї, але партизанів зупинили вигуком:

— Стій! Хто йде?

— А хто ви будете? — спитав один з розвідників, приготувавши автомат до бою.

— Ми... люди...

— З «Поліської січі» чи з поліції? — запитали бійці.

— Ми чесні громадяни.

— А ми партизани.

— А не брешете? — пролунало з темряви.

— Можете пересвідчитися,

— І по голосу чути, що свої люди. Нехай підходять, — гомоніли патрульні, перемовляючись між собою.

Побачивши на шапках партизанів стрічки й зірочки, вартові загомоніли:

- Свої!
- А що ви тут робите?
- Як що? Ми на варті.
- Без зброї?
- А де ж її на всіх набрати? — з жалем промовив незвичайний вартовий.
- Ви партизани?
- Та ні... Ми просто... тутешні.
- А кого ж ви охороняєте? — втрутився Федоров, наблизившись до групи розвідників.
- Партизанів.
- Оце дивна!
- А що ж дивного? Наші партизани прийшли з походу і тепер спочивають, — відповів селянин.
- А чий же це партизани?
- Наші. Місцеві.
- Хто в них командир?

Вартові почали між собою радитись.

Тим часом розвідник Микола Уманець, який і хвилини не міг встояти на місці, як і його кінь, та ще такий же непосида Іван Гришин уже метнулися в село й завітали в одну з хат.

Уманець чиркнув запальничкою і оглянув кімнату. На ліжку спав одягнений, але без чобіт чоловік.

— Ось і лампа гасова, — промовив Гришин од покуття. — Видно, пан якийсь живе, якщо лампу має.

Засвітили. Чоловік солодко спав, аж хропів, укритись чорним, на хутряній підкладці пальтом. На спинці дерев'яного ліжка висів маузер.

— Руки вгору!

Той підвівся, мружачи проти світла очі:

— А звідки ви такі хоробрі?

— Хто ти? Ну, руки вгору!

— Я дільничний поліціант.

— Тим гірше для тебе! — вигукнув Уманець. — Одягайся. Маузер твій у нас, так що дарма очима вишпорити. Одягайся. Ба, вирядився в яку буржуйсько-попівську свиту.

Той сидів мовчки, охопивши голову руками.

— Ти глянь на нього, Грицю! — дивувався Уманець. — Ще не проснувся, поліцейська морда.

— Сам ти морда! Хто вас сюди пустив? Хто ви?

— Не підвищуй голос! Глянь, який знайшовся!

Чоловік повільно взував чоботи, не підводячи голови. Цієї хвилини я зайшов до хати з кількома партизанами.

— Товаришу комісар! — звернувся до мене Гришин. — Візьміть на згадку цей маузер.

— Що? Товариші! Ха-ха-ха! — полонений Уманця і Гришина зареготав так, що аж стіни здригнулися. — Товариші! Ви товариші? Я теж товариш! Ха-ха-ха! А я ж думав, як могли пропустити сюди «січовиків» або поліцію. Товариші!..

— Ти ж дільничний поліцай... Поліціант, — промовив трохи збентежений Уманець. — Сам же назвався.

— Я?! Та за Радянської влади був старшим міліціантом. Я командир партизанського загону Максим Місюра. З сорок першого року оце воюємо з німотою. Де ваш командир, комісар? У нас хоч зброї мало, а діло робимо. Ми геть-чисто розагітували гарнізон висоцької поліції. Нас тут усі знають. Тож думаю: не може бути, щоб без сигналу тривоги дядьки пропустили «січовиків» чи паршиву поліцію з інших районів. Так що влада тут ми, Радянська влада. Чи не Армія ви Червона? А ми вас ждали. Виходить, свої. Я обніму вас. Тільки не вас, — звернувся до Уманця і Гришина. — Обеззброїти командира партизанського загону? Теж знайшлися молодці.

— Свої. Так. Ми свої! — сказав Федоров. — А могли б бути і чужі. Хіба можна отак безпечно спати? Навіть охорони нема.

— Та як нема? Люди стояли в патрулях. Навіщо інша охорона, коли хлопці стомилися. Нас всюди охороняють.

— Давайте знайомитися! — подав руку командир. — Федоров — командир партизанського загону.

— А-а, Іваном Пилиповичем вас звать? — здивованим голосом запитав Місюра.

— Так точно. Звідки вам відоме моє ім'я?

— Ха-ха! Та я ж Максим Місюра. Максим Йосипович, дільничний міліціонер з Висоцького району. А ви були начальником Морочнівського райвідділу НКВС. Сусіди. Хіба не чули про мене?

Федоров усміхнувся. Він не чув про дільничного міліціонера з Висоцька. Але відповів:

— Аякже. Хто ж не чув про Максима Місюру. І зараз теж гримить про нього слава на всю північну Ровенщину.

Усмішка розпливлася на Максимовому обличчі.

— Поверніть товаришеві Місюрі маузер! — звернувся я до Гришина.

— А я ж усе думаю: невже наші патрулі проморгали... — все ще дивувався Місюра.

До мене підійшов партизан-поляк Білошкурський.

— Вам сподобався маузер. Візьміть мій, а мені дайте гвинтівку. З нею зручніше буде в бою.

— Беріть, — сказав один з бійців. — Я зараз принесу гвинтівку.

— У вас і поляки в загові? — запитав Федоров Місюру.

— Є і українці, і білоруси, і поляки. І євреїв чоловік з вісімдесят, — відповів Місюра.

— У вас тут по селах спалахнула епідемія тифу. Сьогодні у нас захворіло кілька чоловік, — з сумом промовив Федоров.

— Як і в усяку війну, хвороби приходять слідом за армією чужинців, — відповів Місюра. — Хворих можете покласти у нашу санчастину, якщо до вашої далеко їхати.

— У вас є санчастина?

— А певне. Є свої лікарі, санітари. Старший лікар Борис Ерліх. Він сам врятував від смерті близько двохсот місцевих хлопців. Люди ж наші бояться звертатися в місто за допомогою, бо фашак з ними скоїть, що захоче. Краще од тифу, кажуть, сконаємо, а до швабів не підемо. Наш Ерліх на всю округу лікар партизанський! — розповідав Місюра. — Ми з ним дві німецькі аптеки розбили.

— Молодець він!

— Це добре, Максиме. Але ж такими безтурботними бути не можна. Війна ж. І ворогів навкруг — як тих вошей тифозних.

— Людям теж треба вірити, Іване Пилиповичу. Ось уже скільки ми тут, а нас ні разу не продали свої люди.

— Яка обстановка? — запитав Федоров.

— У Висоцьку німців нема. Поліція перейшла на наш бік. Біля складів стоять наші сторожі. В Дубровиці німці й «козаки». Там велика група підпільників Олексія Кринька. З нею ми тримаємо зв'язок. Кринька наші спустили на парашуті. Бойовий чоловік. Він в Іспанії воював. Вороб'ївський спирто-лікерний завод куриться. Можна трахнути по ньому. Там є й харчі. Вам же їх не вистачає. А люди тут бідні. На заводі наш знайомий дядя Серьожа, його поставив туди дядя Петя...

— Хто ці «дяді»? — запитав Федоров.

— Східняки. Бойові хлопці! Комісарами були в Червоній Армії. Антон Петрович Бринський і Михайло Сергійович Корчев.

— Ми завтра будемо в Золотому. Знайдіть дядю Серьожу і влаштуйте зустріч з ним,— попросив Місюру Федоров.

— Це можна.

15

Одержавши розвідувальні дані й домовившись з Місюрою про дальші зустрічі, загін пішов далі. На світанку зупинилися в селі Золотому. Вдень сюди прибув дядя Серьожа — Корчев, який нам докладно й розповів про обстановку.

18 січня була послана з місцевих жителів агентурна розвідка на Вороб'ївський спиртозавод, що працював на повну потужність для потреб німецької армії. Партизанські агенти проникли на завод, зв'язалися з командиром «козачого» підрозділу, який ніс охорону. Випивши спирту і закусивши салом, що його принесли розвідники, командир охорони став обережно розпитувати про партизанів і натякнув, що якби партизани напали, то він би здав завод без бою.

Весь день невелика група спостерігала за Вороб'ївським заводом і навколишніми шляхами.

— Усе спокійно. На дорогах ніякого руху не помічено,— доповіли Федорову розвідники.

Коли настала ніч, вирушили. Попереду — розвідники з автоматами наготові.

— Хто йде?

— Свої, свої,— відповів командир автоматників Сергій Санков.

Вартовий покійно відчинив ворота. Охорона склала зброю.

Коли партизани виводили з ладу машини й навантажували продовольство, кілька бійців зайшли до будинку директора заводу. Він спокійно спав. Прокинувшись, довго не міг збагнути, що сталося.

— Приймай, пане, непроханих гостей. Ми — радянські партизани.

Директор заводу, поляк, був радий такому повідомленню.

— А я вже думав, що смерть моя прийшла, що це оті голорізи — бандерівські бандити. Дуже прошу скоріше пошкодити телефонний зв'язок, бо ж мене завтра спитують, чому я не повідомив у Дубровицю.

— Це вже зроблено.

— Дякую!

Директор сам віддав свою зброю і підказав, що ще варто взяти партизанам з продовольства.

З кімнати поруч вийшла молода вродлива дівчина, дочка директора. Вона спочатку злякалась, а потім сама запропонувала партизанам білизна.

— Брати чи не брати?

— Бері. Для поранених.

Сильний вибух струсонув приміщення. Газова лампа погасла.

— Що сталося? — запитав переляканий директор.

— То ваш завод, пане, віддав богові душу. Ми його підірвали, — відповів Санков.

— Матка боска! От цього б не треба було робити.

— Треба! На німців він не повинен працювати.

— О так!

— Дивіться, щоб більше не працював. Домовились?

— Домовились, пане.

— Товаришу комісар, — звернувся до мене зв'язковий, — командир наказав закінчувати.

...19 січня раптовим нападом загін «За Батьківщину» захопив містечко Городно. А 20 січня на пред'явлений ультиматум партизанам без бою здався гарнізон у селі Жолкино (південніше Пінська). В результаті цих двох операцій було взято в полон 65 фашистів з озброєнням.

Повернувшись на південний захід, загін зупинився в селі Вовчиці Морочнівського району. Таким чином Федоров прибув у район, з якого вийшов 23 червня 1941 року.

Завжди мовчазний, суворий і зосереджений, він тепер багато розповідав, знайомив партизанів із своїми морочнянськими товаришами.

Увечері Іван Пилипович присів до столу, взяв аркуш паперу й замріявся.

— Щось вирішили записати? — поспитав я.

— Ні. Щоденники — це твоя справа. А я оце напишу листа одному знайомому,— мовив Федоров.— Обстановку в Морочному з'ясовано, і можна написати.

— Кому ж?

— Голові районної управи.

Минуло хвилин з десять, і Іван Пилипович попросив, щоб послухали, як він склав:

— «Голові районної управи в Морочному.

Радянські люди повідомили мене про твої криваві злодіяння, що їх чиниш над нашим народом. Ти став на службу до німців і давно забруднив свої вовчі лапи в крові багатьох сотень радянських людей, замучив разом з гестапо десятки радянських патріотів: усі твої бандитські справи мені відомі. Караюча рука народної помсти скоро обрушиться на ваші приречені голови.

Сьогодні рівно о 12-й годині ночі буду в Морочному. Зустрічай. Іду з піхотою й артилерією. Якщо після першого артилерійського пострілу вчините опір, Морочне буде взято з боєм.

Командир партизанської бригади

І. П. Федоров».

— Ну як? — звернувся Федоров до командирів.

— Буквально і в повному розумінні цього слова складно написано,— відповів Іван Конча.— Прямо як вірш звучить.

— О! Бачите, Луко Єгоровичу, отак з мене ще й поет вийде,— усміхнувся Федоров.— А зараз через місцевих людей треба передати оцю записку в Морочне. Краще нехай однесе староста села Вовчиці.

І староста подався до голови управи. Той добре знав Федорова ще з довоєнних часів і тому, одержавши від нього такого листа, на кілька хвилин опімів. Потім зіскочив з місця і тремтячим голосом звернувся до старости Вовчиць:

— Гайда до німецького коменданта!

І вони вдвох подалися до коменданта. Партизанський ультиматум приголомшив німців. Комендант негайно вчинив тривогу. І через півгодини загін солдатів і поліцаїв більше сотні чоловік залишив Морочне. Солдати поспішали до Пінська.

О 12-й годни нощі в центрі Морочного розірвався перший снаряд партизанської артилерії. Відповіді не було.

Партизани-автоматники увійшли в притиhle містечко, зайняли великі будинки, склади. Звільнили ув'язнених. Їх було п'ятнадцять чоловік. Німці так поспішали, що не встигли вчинити розправи над своїми жертвами.

— От пронози! От і німецький комедант та голова управи! Хоч і вороги, а таки послухалися. Намазали п'яти салом. Хоч могорич їм, чортам, став! — говорив Іван Федоров, йдучи знайомим містечком, щойно визволеним партизанами.

Після визволення Морочного наш загін відійшов на південь і зупинився на дводенний відпочинок у селі Сва-рицевичі Висоцького району.

25 січня Бринський, Корчев, Місюра та інші команди місцевих партизанських груп проводили нас за річку Горинь. Загін «За Батьківщину» йшов до свого сабуровського з'єднання.

28 січня ударна група Федорова повернулася на Мерлінські хутори. За десять днів рейду партизани з боями пройшли понад чотириста кілометрів, розгромили на своєму шляху шість великих німецьких гарнізонів, завдали ворогові великих втрат, захопили багато трофеїв.

Рейд загону «За Батьківщину» мав неабияке значення для активізації бойової діяльності місцевих партизанських груп. Під час походу Федоров зв'язався з рядом товаришів. У Морочнівському районі завдання створити партизанську групу було покладено на Романовича, у Серниках — на Плюховича, у Володимирецькому районі — на Шитова. Ті люди, одержавши зброю, провели велику підготовчу роботу: встановили зв'язок з радянськими патріотами, підготували резерви, створили базу. Загін І. Федорова провів глибоку розвідку тилів ворога. Ці відомості були передані в штаби діючої Червоної Армії.

І все ж наш похід на Ровенщину мав епізодичний характер. Загін «За Батьківщину» ще не міг очолити широкі маси на планомірну, активну боротьбу проти гітлерівських окупантів. Це завдання згодом з честю виконав Ровенський підпільний обком партії та обласний партизанський штаб, який очолив Василь Андрійович Бегма.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

(Оповідь В. А. Бегми)

НАШІ СИЛИ РОСТУТЬ

I

В дні, коли на Ровенщині створювався підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху, підрильники групи Миколи Орлова із загону Федорова «За Батьківщину» вирушили до залізниці Сарни — Коростень. Бійці Миколи Орлова здобули чималий бойовий досвід на дорогах Сумщини й під час рейду на Чернігівщині та в Білорусії. Але нинішнє завдання мало стати прологом до продуманої, систематичної війни в тилу ворога, без чого немає справжньої партизанської боротьби.

Вирушили вранці. Сонце народжувалося в червоній заграві.

Попереду вершники-розвідники Петро Скрипаль і Степан Коваленко. За ними обоз — на двох санях Григорій Петрусьов і Карпо Гончаренко везли вибухівку. За обозом — група бойової охорони — Степан Орлов і Микола Певнев. Всі ці люди вже навчилися підрильній справі, на них можна поклястися.

Командир Микола Орлов помітив, що Поляков сидів на санях зажурений, похнюпивши голову.

— Чого зажурився? Поглянь на сонце, яке воно червоне, велике.

— То від крові, що летється зараз на сході, у Сталінграді.

Орлов замислився. Пригадав свій перший бій на станції Бердичів. Перших убитих, перші жертви серед бійців свого батальйону.

Та згодом криваві видіння змінилися іншими. Орлов — хлопець молодий, і в тихі хвилини та ще серед пранишклого лісу думи перекинулися до неї... дівчини. Русява білоруська дівчина Ніна Красюк місяць тому прийшла в групу Симоненка. То були тяжкі дні. Відбиваючись від карателів, партизани відстали від своїх. Симоненко вирішив будь-що донести трьох поранених до своєї сапчастини. І Ніна Красюк з санітарною сумкою пішла поруч з хлопцями Симоненка в далеку дорогу, щоб лікувати й піклуватися про поранених. Чотири тижні тривав цей тяжкий похід. Коли загін Симоненка прибув до штабу загону «За Батьківщину», Орлов і познайомився з Ніною. З того часу вона в його серці. Микола певен, що Ніна неодмінно буде його дружиною, що б там не сталося. Він вірить, що ніяка війна не може стати на перешкоді справжньому, сильному кохання. От тільки б з штабу відпустили Ніну в його підривну групу.

«Знищений сьогодні ешелон буде й твоїм ешелonom, Ніно,— шепотів Микола Орлов.— Це буде наша помста за твоє спалене село. Це буде внесок і в нашу любов, в наше ясне майбутнє, яке неможливе, поки точиться війна і повзають ворожі ешелони!»

Миколу Орлова знали як людину великої мужності. Якого командир загону Федоров розповів один епізод, героєм якого був Микола Орлов. Тоді загін стояв поблизу райцентру, а група Орлова розташувалася на хуторі. І ось розвідник забив на сполох: «Колона карателів рухається в напрямку штабу загону». Орлов послав до Федорова зв'язкового, а з своєю групою став готуватися до зустрічі з карателями. Бійці викопали посеред дороги яму, поклали туди великий заряд вибухівки і прилаштували міну. В яму уткнули голоблю і прив'язали до неї шнур, що був з'єднаний з чекою гранати. До голоблі прибили дощечку з написом: «Смерть німецьким загарбникам! Орлов». На хутір приїхали карателі. Зупинилися. Офіцера, який командував загonom, зацікавив напис. Без перекладача не обійшлося. Ним якраз і був провідник карателів. Неохоче зрадник прочитав у голос текст і підпис автора цього плаката. Командир карателів розлютився і з силою відштовхнув від себе голоблю. Вибух. Геть

розмело всіх, хто стояв біля голоблі. З того часу підпис Орлова став відомий німецьким властям і гестапівцям, які організовували каральні походи.

А оце він іде «розписатися» на залізниці.

Прибули на місце надвечір, подолавши півсотні кілометрів. Вийшли на дільницю Рокитне — Сновидовичі.

Як і вранці, небо чисте, сонце червоне, тільки вже над заходом. Підривники дивилися на нього й думали про Німеччину, куди ще треба прийти з боями, щоб покінчити з фашизмом.

— І там ще буде крові! — сказав Поляков замислено.

Та ось сонце зникло за лісами, розлиши на обрії багрянєць. З'явився сизуватий місяць. Мороз дужчав.

Підривники залишили коней у лісі, а самі з вантажем пішли до залізниці. Незабаром повернулися розвідники Скрипаль і Мозульов.

— Патруля нема. Можна виходити.

Бійці Орлова стали мінувати полотно біля містка. Грунт твердий. Копати важко. Замерзлий пісок з-під рейок кладуть на простелену плащ-палатку.

Раптом Степан Орлов схопив Миколу Орлова за плече й прошепотів:

— Поглянь туди. Наче щось гупає.

Хлопці прикинули. До мосту повільно йшов німецький солдат.

— Знаєте, чому такі лункі його кроки? Він у дерев'яних «чунях». Валянок, мабуть, не вистачає у Гітлера, — прошепотів Гончаров.

— Гришо! — звернувся командир до Петрусьова. — Ану збий його з беззвучної гвинтівки!

Петрусьов цілився. Руки його тремтіли чи то від холоду чи від хвилювання, і перша куля пішла мимо. Німецький солдат зупинився, задерши голову.

— Роззява ти, Гришо! Не може ж німець подумати, що зараз літають бджоли! — сказав хтось з бійців.

— Цілься ще!

Знову мимо. Німецький патрульний зовсім отетерів, боязко озирався, не розуміючи, що діється.

Ще постріл. І ця куля пішла «за молоком».

Солдат кинувся тікати. Але у партизанів уже не було часу лаяти Григорія Петрусьова. До місця їхньої засідки мчав поїзд.

— Миттю в укриття! — гукнув Микола Орлов і взяв-ся за шнур.

Ще кілька секунд — і паровоз порівняється з Орловим. На його очах має злетіти в повітря, упасти з на-сипу паровоз і дюжина вагонів з ворожими солдатами. Кажуть, що тільки один паровоз вартий трьох танків ворога. За такі трофеї можна й намерзнутися, можна й пройти шістдесят кілометрів. Хіба ж не дужий в цю мить кремеєний, широкоплечий русявий підривник, син потомствених металургів-іжорців?!

Колеса вже шугнули на місце, де закопаний заряд. Орлов сіпнув за шнур.

І ось... вибух. Довгожданий, вистражданий у мріях і тяжких походах. Паровоз і дванадцять вагонів з скреготом, тріском летять з рейок. Дим ще не розвіявся, як на знівечених вагонах ударили партизанські кулемети. Бити — так бити до кінця!

Микола Орлов, весь у снігу, грязюці, повзе до своїх.

— Ти живий, командире?

— Хіба не бачиш?

— Та бачу, блищать лише зуби, а весь немов мара,— сказав Гончаров.

— Я не встиг заплющитися, і мені перепало... Сипнуло піском,— сказав, одплювуючись, Орлов.— А ви молодці! Добре урізали з кулеметів.

— Тут ти розписався краще, ніж тоді під Морочним, коли наша голобля зупинила карателів,— сказав Коваленко.

— Пора до коней. А то ще поодв'язуються з переляку,— зауважив Орлов.

— Тепер буде що доповісти першому засіданню підпільного обкому партії й обласному штабові,— промовив Григорій Петрусьов.— Хоч і не поцілів я у патруля, все одно наша взяла!

Орлов мовчав, витираючи усміхнене, замріяне обличчя. У цю хвилину він думав про Ніну Красюк.

— А ніч зоряна, місячна! — мовив хтось.— В таку ніч...

Цієї ж зоряної ночі за десятки кілометрів від місця, де перебували підривники Орлова, назрівала інша подія. Сталася вона на Мерлінських хуторах, де розташувалася санітарна частина загону «За Батьківщину».

Лікарі вже обійшли поранених і хворих. Медсестри,

вільні від чергування, попрали білизну, і тепер деякі з них чепурилися, як в колишні мирні часи. А потім дівчата-партизанки почали збиратися в одну хату.

Останньою прийшла Наталка, білявенька дівчина з Білорусії. Вона з гітарою. Скинула фуфайку, і подружки аж губи прикусили. Наталка — в білій блузці, новій, гаптованій золотавими нитками корсетці.

— Нарядилася, мов на свято! — промовила Віра Воскобойникова, яка після поранення стала медсестрою.

— Одягнешся отак, глянеш на себе — і про війну забудеш,— зітхнула Наталка.— Давайте заспіваємо.

Расцветали яблони и груши,
Поплыли туманы над рекой,
Выходила на берег Катюша,
На высокий берег на крутой...

Пригадує зараз ті дні й Вірина землячка, вчителька Софія Євсеївна Певнєва. Певнєва лікувалася в санчастині. Коли вже звелася на ноги, то стала допомагати медсестрам. Цього ж зимового вечора вона прийшла попрощатися зі своїми подругами, бо завтра піде у спецгрупу одчайдушного розвідника Миколи Резчикова. Слухала Софія Певнєва пісню, і перед її очима поставали картини недавнього минулого.

У вересні 1941 року вона була залишена в підпіллі як зв'язкова, а потім стала розвідницею у загоні Сабурова, ходила в села, у Середину-Буду, Сузимку, Севськ, Трубчевськ збирати розвідувальні дані. Певнєва не раз попереджала підпільників, коли їм загрожувала небезпека. Вона тримала зв'язок з табором військовополонених, а втікачам з полону допомагала знайти партизанські стежки. Та всім не допоможеш. Фашисти й провокатори не дримали. Біля Гаврилової Слободи вони вчинили «полювання» на людей. В тій кривавій операції загинула й активістка-підпільниця Афоніна з села Горожанка. Певнєва уночі взяла санки й пішла розшукувати труп Афоніної, щоб поховати її по-людському.

На галявині лежали вбиті, запорошені снігом, освітлені місячним сяйвом. Моторошно. Лячно. Софія розгортає одну кучугуру снігу. Тут Афоніної нема. Другу... Місяць, тиша, мертві... Серце пронизує туга, а свідомість вкрай переповнюється ненавистю до вбивць беззбройних людей.

Розгорнений і третій горбок снігу. Одна людина ворухиться. Це був тяжко поранений юнак. Певнева поклала його на санчата й повезла до села. Вона нахилилася над пораненим, прислухаючись, чи ще дихає він. Весь час думала про те, щоб він вижив. Та коли поранений був уже в хаті, він помер, так і не сказавши, хто він.

Тяжко пережила Софія Певнева ту ніч.

Потім знову завдання від партизанського загону Сабурова. Після контузії Софія Певнева потрапила у Середино-Будський загін Івана Федорова. Тут вона не раз виконувала завдання у взводі Миколи Рєзчикова. І завтра вона знову піде на бойову роботу.

Тихо лине пісня. Сумовито співають медсестри Марія Філатова, Шура Покотило, Таня Литвякова, Наталка Казимирчук, фельдшер Юлія Кобцева. Ці дівчата завжди допомагали хірургові Миколі Михайловичу Міхну, лікарям Надії Іванівні Авер'яновій і Федору Дмитровичу Циганкову. Партизанські медики оперували поранених і на возах, і на санях, і в дощ, і в морози, і при світлі каганців у землянках і поліських хатах. Інколи й медсестри самі брали в руки стилети.

А під Селізівкою?.. Тоді Марія Філатова відшукала пораненого командира Івана Гришина, який не хотів покидати поле бою. Вона поклала його на лафет гармати, а потім разом з Вірою Воскобойниковою поповзла рятувати свого земляка Коб'яковського.

А Воскобойникова теж здивилася у віконце, думала про своє. У загін вона пішла з одинадцятирічним братом Васею і ще десятьма такими ж хлопчиками. Віра з хлопцями зустріла партизанів із загону Івана Пилиповича Федорова. Начальник штабу Хома Трохимович Кудояр узяв її за руку і привів до дівчини з карабіном через плече. «Знайомся, Віро. Це наша хазяйка бою — Дуня Володько з Красичок! Кадрова, можна сказати, партизанка. І розвідниця, і підривниця. Майстер на всі руки. З нареченим ходить на завдання. Як кажуть: «Хоч ох, та вдвох». — «Такий гарний той розвідник?» — спитала тоді Віра у «хазяйки» бою. — «Сергій? — здивувалася Дуня Володько. — Найкращий у світі! Усміхаєшся, не віриш? Правда, більше такого нема».

Дуня і Сергій разом з осені сорок першого року. Обое були поранені. «Де вони в цей вечір? У таборі? Чи

на завданні? — замріялася Віра. — «Найкращий у світі». Добре мати найкращого у світі друга!»

— Скоро наші вантаж з Великої землі приймуть. Мішки скидатимуть на парашутах. А парашути шовкові. Можна дещо з них пошити. Шовк гарний. Його пофарбувати можна, — заговорила Наталка, коли пісня стихла. — Як гадаєш, Віро, для блузки...

— Найкраще, дівчата, — це куртка і гімнастерка шерстяна, — промовила Юлія Кобцева і поглянула у вікно. — Дівчата! Хтось санки тягне, з сил вибиваючись. А на санках ніби люди...

Лікарі й медсестри, накинувши на плечі кожушки й фуфайки, вибігли з хати.

Вони не знали дівчини, що впряглася у величезні санки, на яких сиділо двоє партизанів, притулившись один до одного. Партизанка ледве стояла на ногах, важко дихала. Ще б! Пройти десяток кілометрів по глибокому свігу, тягнучи санки з двома пораненими.

— Натрапили на засаду. Сталося так, що залишилася з ними одна, — сказала вона стомлено.

Поранених понесли до хати. Над ними вже схилилися лікарі. А санітарка упала на чийсь ліжко, не скинувши чобіт.

— Хай поспить, — сказала Віра Воскобойникова. — Вранці розповість про все. А смілива!

Дівчата-медсестри ходили навшипиньках. Про пісню вже ніхто й не думав.

В іншій хаті при світлі каганця хірург Міхно виймав німецькі кулі у щойно привезених на санках партизанів.

Тиша на хуторі.

Та знезацька на хутір налетіли фашисти. Німецький обоз з'явився тут не випадково. Той, хто вів його, знав, що поблизу нема партизанської роти і тому можна безкарно знищити поранених партизанів.

Фашисти підійшли до першої хати, підклали під стіни в'язки сіна, хлюпнули на них гасом.

Зойки. Вигуки. Постріли. Стріляли ворожі солдати і наші вартові від інших хат.

Хворі й поранені схоплювалися з нар, кидалися до гвинтівок, вибігали з хат. Не всі встигли навіть взутися. Вибіг босий і сімдесятип'ятирічний дідусь Сидоренко. Поруч з старим почав стріляти у ворогів розвідник Сашко Дубинчин, який тут лікував прострелену руку.

— Гади! — кричав юнак. — Нападати на поранених, хворих! Ганьба вам!

— Куди ж ви претесь, авдихрсти! — кричав і дід, стріляючи з карабіна.

Нинішня атака фашистів на госпіталь була величезним злочином. Це розумів і недавній дев'ятикласник Сашко Дубинчин, і дід Сидоренко, і всі, хто переживав ці жахливі хвилини.

Фашисти стріляли по вікнах, по дверях.

Віра Воскобойникова, Шура Покотило, Юлія Кобцева поскидали фуфайки і накривали ними поранених, бо в суматосі багато ковдр, ряден не винесли з хат. З'явився хірург Міхно.

— Тяжкопоранених на сани! Дівчата, правте кіньми!

Ваня Шевцов, поранений у недавньому бою, схопився з носилок.

— Дайте мені гвинтівку! Дайте! Я можу стріляти лежачи.

Міхно схилювався над ним:

— Без тебе переб'ють варварів.

— Хто переб'є їх? Дід Сидоренко? Дайте гвинтівку!

— Кладіть його на носилки. І першими ж саньми до лісу! Чуєш, Ваню, я тут начальник! — закричав Микола Михайлович.

— Там люди горять, а ви...

Стрілянина біля першої хати вщухала. Хлів, будинок були охоплені полум'ям. Сніг навкруг здавався червоним.

У Сидоренка й Сашка не стало патронів. А в сінні вже усакували німці. Тоді поранений Гончаров, розігнувши зубами вусики кільця лимонки, жбурнув гранату у сінні. Од вибуху затремтіли стіни старої хатини.

Від інших трьох хат одна за одною до лісу йшли санні упряжки.

Зловісно палав вогонь. Фашисти кинулися на ще цілі хати. На тлі полум'я було видно їхні постаті.

«Невже вони підуть до лісу?» Ця думка мучила всіх — і поранених, і медиків, і їздових, і, мабуть, коней, що позирали на незвичайну заграву й мотали головами.

Та ось пролунало довго і протяжно:

— Ур-р-ра-а!

З лісу вискочили люди, ударивши з автоматів, яких, звичайно, не було на озброєнні в їздових медсанчастини.

За кілька хвилин автоматники Івана Гришина, що кинулись сюди, почувши стрілянину на Мерлінських хуторах, нищили німецьких солдатів.

Під лісом партизани звайшли діда Сидоренка і Сашка. Ті повзли, тягнучи один одного. Стежка до лісу була позначена кров'ю.

— Микола Михайловичу, — звернувся Сидоренко до Міхна. — Не треба мене вже лікувати.

— Що ви? Ви у нас найстаріший партизан! Ми вас підлікуємо. А прилетять літаки — спорядимо на Велику землю...

— Сашу відправте, Гончарова...

— Ви з хлопцями врятували всю санчастину.

— Хіба це війна — з пораненими, з тифозними, з обмороженими?

— Фашисти здатні ще й не на такі злочини.

Бійці Гришина захопили з собою ковдри, піджаки, фуфайки, шинелі і навіть чоботи. Дехто з бійців своє передав санітарній частині.

Хтось накинув на плечі Вірі Воскобойниковій фуфайку. Вона здригнулася. За її спиною стояв комісар з'єднання, колишній її учитель Лука Єгорович Кизя.

— Одягайся. Ти тремтиш. — Він притулив руку до її голови. Віро, ти ж хвора!.. Надіє Іванівно, — звернувся комісар до лікаря Авер'янової, — щось з вашою Вірою погано.

— У неї температура. Тиф, — сказала лікар. — Чому ж ти мовчала, Віро?

— Боже! — прошепотів старий Сидоренко. — Яке горе, які муки лягли у цю війну на наш люд! Га, комісаре?

— Ми не великомученики й тоді, коли тяжко поранені, коли прикуті до ліжка тифом, — відповів комісар дідові. — Ми воїни. Ви самі, товариші поранені, це довели сьогодні в нерівному й жорстокому бою з фашистами!

Підійшов до Івана Гришина, потиснув йому руку і пошепки сказав:

— Спасибі. Якби не твої хлопці, наша санчастина була б знищена.

Гришин мовчав: він знав ціну взаємовиручки, ціну дружби.

Мерлінська трагедія вразила всіх нас до глибини душі. Вона ще раз показала, який підступний і нещадний ворог. Тільки варвари та воєнні злочинці могли спалити

поранили партизанів. І це в той час, коли вони у своїх листівках, що видавались у Сарнах, Дубровиці, у Ровно і Бресті, називали радянських партизанів бандитами!

2

Одного разу над партизанським селом Дібрівськ Морочнівського району прогуркотів літак. З нього десантувала молода дівчина Марія Почкаєва, скинули також вантаж. Дівчина була складачкою друкарні, а вантаж — скарбом, про який мріяли не лише командири, політпрацівники, а й усі партизани й підпільники навколишніх районів. У мішках були шрифти, наборні каси, портативне устаткування друкарні, папір, фарби. Це була похідна, спеціально виготовлена для партизанських умов друкарня.

Радості не було меж. Всі говорили, що тепер буде у нас своя справжня газета. Тепер ми зможемо друкувати листівки тиражем дві чи й три тисячі. А це вже велике діло.

Не встигли ще й розпакувати мішки, як до нас підійшов селянин Смагалюк з Дібрівська.

— Де тут пан-товариш редактор?

— Ще нема. Не встигли призначити.

— Прощу вас. Зробіть мені таку честь. Відкривайте свою друкарню у моїй хаті. Я був ще до війни передплатником обласної і районної газет. І тепер першим, ще свіженьку, хочу отримувати газету. Не відмовте... Моя хата до послуг ваших редакторів і друкарів!

— Так і буде. По руках, товаришу Смагалюк! — І я потиснув його жилаву, мозолисту руку.

Того ж дня знайшовся й другий складач. Це був партизан Долинко. В редакцію ми вирішили переселити головну радіостанцію з її незмінним радистом Анатолієм Романенком. Затримка була за редактором.

Час не ждав, і ми того ж дня почали підшукувати людину. Командир з'єднання «За Батьківщину» (цими днями загін був розукрупнений і став фактично з'єднанням) Федоров, начальник штабу Кудояр назвали кілька прізвищ. Висловив свою думку і комісар Кизя:

— Хай редактором буде Митрофан Зубашев. Він розвідник-автоматник, знає, як добувати цікавий матеріал. Та й учився до війни у Харківському інституті журналістики.

Знайшли Зубашева. Він якраз повернувся з групою розвідника Миколи Резчикова й приліг спочити.

— Кінчай почувати, товаришу Зубашев! Полковник викликає!

— Що там могло скоїтися, що отак одразу до начальства?

— Мабуть, на якесь підвищення. Може, в підричники пошлють, — говорив балакучий Уманець.

— Гадаєш, що розвідники на нижчій посаді, ніж підричники? — заперечив Зубашев.

— Про це ти скажеш там. Я чоловік маленький.

І ось Зубашев переді мною. Високий, обличчя трохи бліде, привітне, сухорляве. Очі розумні й лагідні. Пальці білі й довгі.

— Ви музикант, товаришу Зубашев? — запитав я, дивлячись на його пальці.

— Трохи граю на скрипці, — відповів він. Сині очі Митрофана примружені, замріяні. Він не розлучався не лише з автоматом, а й зі скрипкою. Зубашеву досить раз почути мелодію — і вже скрипка в його руках повторює нову пісню. Довгі пальці плывуть і тремтять по струнах без фальшу. Партизани любили слухати скрипалю, бо ж не можна не любити пісню, яка йде од серця, навіть стільки неповторних спогадів у кожного бійця.

— А я трохи граю на фортепіано, — похвалився я партизанському скрипалю.

— Шкода, що в наших умовах тяжко носитися з роялем, а то б ми зіграли з вами, товаришу секретар обкому партії.

Митрофан Зубашев вийшов з оточення й у першу зиму війни жив у селі Сьомаки Хмільницького району Вінницької області. Вже тоді серед колишніх червоноармійців він створив групу. За збирання зброї його переслідував староста села й поліцаї. Навесні 1942 року з п'ятьма товаришами пішов у Теплицькі ліси на Вінниччині шукати партизанські загони. Та в нерівних сутичках його група була розбита німецькою жандармерією. Тоді Зубашев змінив маршрут і разом з червоноармійцем Родіоновим 18 червня 1942 року потрапив у партизанський

загін командира Рудького й комісара Міщенка, що діяв на Поліссі.

У партизанському загоні Зубашев був призначений кулеметником, потім командиром взводу. На його особистому рахунку було вже два десятки вбитих фашистських солдатів. У листопаді 1942 року Митрофана Зубашева перевели розвідником-автоматником у загін «За Батьківщину».

І ось тепер Митрофан Зубашев має очолити нашу редакцію.

— Я ж мало вчився на журналіста,— неохоче погоджувався Зубашев.

— Ви ж писали кореспонденції, статті?

— Так, але не для обласної газети.

— Впораєтеся. У нас є багато партизанів, які можуть і будуть вам писати. Почнемо з листівок. Після вашого затвердження обкомом, тобто завтра вранці, приходьте до мене. Я дам вам перший допис.

— Домовилися, Василю Андрійовичу.

Увечері відбулося засідання підпільного обкому партії. Наш обком був уже затверджений Центральним Комітетом Комуністичної партії України. Поки що його склад був такий: Василь Бегма, Іван Федоров, Лука Кизя, Віктор Тимофєєв, секретар обкому комсомолу Тихін Беляков.

Створений тепер у нас і обласний штаб партизанського руху. Начальником штабу став я, командиром з'єднання партизанських загонів — Федоров, комісаром з'єднання — Кизя, помічником начальника обласного штабу — капітан В. Г. Тимофєєв, він же начальник розвідки. Тимофєєв нещодавно прибув сюди для допомоги партизанам у здійсненні розвідки.

Перед обкомом одне завдання: збирання партизанських сил і їх активізація. Робота копітка і повсякденна. Поки вона розгортатиметься, поки створюватимуться нові загоны, на залізничні вітки Ковель—Сарни, Сарни—Олевськ і Сарни—Луїнець споряджені диверсійні групи. Товариші з обкому партії висловили думку: не варто робити таємниці з того, що на Ровенщину прибув депутат Верховної Ради СРСР.

Товариші порадили мені написати відозву до виборців Ровенщини. Але я вважав, що це робити ще рано, бо обласний штаб тільки народився, а наше партизанське фор-

мування ще слабке. До того ж я хотів спершу здійснити, так би мовити, рейд по селах кількох районів, щоб ознайомитися з обстановкою, з підпільними групами самооборони, з місцевими партизанськими групами, які мали стати нашою базою. Цю розвідку ми вирішили провести негайно. А сьогодні я мав написати першу листівку, як і обіцяв редактору Зубашеву.

Пізно ввечері члени обкому й штабу розійшлися. І тут мені згадалося добре, із сивою борідкою обличчя і лагідні, по-батьківському мудрі очі Калініна. «Таких людей, як у нас, нема ніде на світі. Бережіть їх», — неначе вчувався мені його голос.

Непомітно до кімнати зайшов меткий ординарець Микола Уманець. У руці в нього казанок.

— Все пишете?

— Діло серйозне, Миколо. Завтра поїдемо по селах. Треба подивитися, як живуть люди, що думають вони. Треба, щоб люди стали нашими співниками, нашою опорою.

— Поїдемо. Мені що.

— Хе! Ти, Миколо, зварив кашу на вершковому маслі. У нас же нема масла на складі.

— Хіба було б краще, коли б каша пахла пригорілим казанком? Та й самі кажете, що завтра ідемо по районах. Ще охлянете. А я за вас в одвіті перед партизанами і Радянською владою! — говорив Уманець, хитрувато посміхаючись.

— Де ти масла дістав?

— Ну, коли це вже так важливо... Я почув од селян, що під тамтешній збирається драпонуті з села до німців. Думаю, непорядок, викаже довгорясий нас. Ми там не бешкетували і насильства не чинили. Ми по закону, по совісті. Я пообіцяв дати йому книжечку «Правда про релігію в СРСР», яку захопили ви з Москви. А потім сказав, що коли він нас продасть, то ми його і на небі знайдемо. Отож він принишк, поставив вечерю. Закінчилось тим, що під танцював, а попада сівала нецерковні пісні. Вона ж дала і банку масла, — розповідав Микола Уманець серйозним тоном. — А зараз спочивати час. Соломи я вже приніс. І вашу плащ-палатку підсушив. І гудзєки на шинелі пришив.

— Що, я сам не пришив би?

— А я нащо тут приставлений? Завтра в дорогу. А у вас би не було гудзиків. Люди не повірять, що ви справжній полковник і депутат. Що то за Радянська влада без гудзиків?

— Ну й балакучий же ти, Миколо! А коли ми їхали від Ковпака та Сабурова, ти немов води в рот набрав. Все прислухався та мотав собі на вус.

— Ми їхали в лісі, а я був їздовим. Нам доручено було і життя ваше, і ордени для хлопців-партизанів,— відповів Уманець.— Я піду варту перевірю, щоб не вишло з нами так, як з Максимом Місюрою.

У вікні сивіло од снігу, ще далі, за деревами, сріблилася дорога. З-за лісу сходив місяць.

Я дивився на нього і думав про слова Уманця.

З таких ось Максимів Місюр і поповняться наші загони, створяться нові, Миколо Уманець! А тепер подумай про душу того ж Місюри, який з перших двів окупації пішов на нерівну боротьбу. Оце головне для наших людей.

Повернувся Уманець.

— Як там, Миколо?

— Порядок. На варті хлопці, які пройшли Крим, і Рим, і Селізівку.

— Не про те я... Погода яка?

— А-а! Гарна. Тихо, місячно. Видно, хоч голки збирай, як співається в пісні. Отак дивишся на місяць, на зорі, то й не віриться, що війна йде.

— Війна... Скільки на фронті був Степан Качура, з оточення цілу частину вивів. А тут у першому ж бою поліг. Чому він сказав, що знає місцевість? — запитав я.

— Тоді не було часу роздумувати. От він і повів групу на німецького снайпера,— сонним голосом промовив Уманець.

А вранці я передав текст листівки Зубашеву. Він щиро подякував мені за те, що я дотримав слова.

— А латинський шрифт у вас є?

— Так. І російський теж,— сказав редактор.

— Треба неодмінно випустити листівки й польською мовою, товаришу Зубашев.

— Я розумію. Листівки українською мовою будуть віддруковані за годину-дві. Перший завод,— відповів Зубашев.— Подбаємо про друкування польською мовою. Дозвольте запитати?

— Прощу.

— Як буде називатись наша обласна газета?
— «Червоний прапор». Як і до війни.
— А з Українського партизанського штабу прислали клішований заголовок «Син України»,— сказав Зубашев.

— Непоганий заголовок! Але ми повинні випускати ту газету, що до війни. Розумієте, в цьому є політичний смисл. Ще одне, Митрофане Дмитровичу. Треба продовжити перервану війною нумерацію газети. «Червоний прапор» не розпочинає існування, а продовжує своє життя.

— Який же наступний номер? Я тут не був до війни.

— Можна підрахувати, скільки разів газета виходила з вересня тридцять дев'ятого року до червеного дня сорок першого року, коли область була окупована фашистами. Допоможуть передплатники. Такі, як господар вашої хати Смагалюк, і я теж.

Підрахунками зайнявся цілий гурт партизанів, і за годину-дві складачі Почкаєва й Долинко могли ставити в дужках під заголовком «Рік видання четвертий» і цифру «575». Затримка була за клішованим заголовком.

Поки кінний загін збирався у похід, Зубашев намалював заголовок, а один партизан став виготовляти кліше.

3

Минали дні.

Наш невеличкий загін кіннотників рейдує по Володимирецькому, Морочнівському, Висоцькому й Дубровицькому районах. Сіл об'їхали чимало. Людей зустріли багато.

Біля села Каноничі Володимирецького району, що простяглося вздовж болотяної річки Бережанки, наші розвідники зустріли піший дозор. Виявилося, що це патрулі з партизанського загону Олексія Шитова. Незабаром ми були у таборі.

Шитову можна дати більше років, ніж йому є насправді. Високе чоло перетяте зморшками. Повновиде обличчя теж робить двадцятип'ятирічного лейтенанта соліднішим. Олексій Шитов з тих, що не дуже люблять розказувати, а більше — слухати. Про таких кажуть: «Він собі

на умі». Але, говорячи так, ми масмо на увазі не хитрість, а розум, кмітливість цієї людини.

Шитов був родом із села Петрушино Великолуцької області. Після закінчення семирічної школи пішов працювати на залізницю стрілочником. А з 1938 року служив в армії. Війна, оточення, а потім підпілля. 20 лютого 1943 року за наказом по обласному штабу на базі ініціативної групи Володимирецького району створився загін імені Устима Кармелюка. Командиром його став Олексій Шитов, а начальником штабу Павло Бабаченко. Комісаром і секретарем райкому партії був затверджений Ничпир Бельський.

— Ваші листівки вже дійшли до нас, товаришу секретар обкому,— говорив Олексій Шитов.— Про те, як вони розповсюджуються, може розповісти Явдоха Ковтун. Вона зараз тут, у лісі. Дуже вже слідкують за нею у Володимирці. Здібна розвідниця. А без розвідки ми не партизани. Вірно ж?

— Це правда,— погодився Іван Кавера, працівник штабу з'єднання «За Батьківщину», який разом з іншими бійцями супроводжував мене в цій подорожі.

Кавера розпочав знайомство з розвідкою ще в селі Лісному Середино-Будьського району на Сумщині, закріпив ці знання в рейді з'єднання Сабурова на Правобережжі і, звичайно, толк у цьому знає. Кавера схожий на Шитова. Такий же доброзичливий і мовчазний.

Ми слухали розповідь Явдохи Ковтун, яку покликали до нас, та інших бійців про події, що сталися зовсім недавно.

Партизани вночі проникли у Володимирець і під час бойової операції розклеїли нані листівки. Вранці окупанти посилити гарнізон, викликали два танки і артилерію. Жителі містечка тільки й говорили про цю подію. А частина «козаків» і поліцаїв зі зброєю і боєприпасами перейшла на бік партизанів.

Розповсюджувачем партизанських листівок у Володимирці була і Явдоха Ковтун. Ще підлітком вона працювала у пана. За Радянської влади дівчина переїхала до Сарн і там працювала кур'єром у райвиконкомі. Незадовго до початку війни вийшла заміж. Військова частина, де служив чоловік, потрапила в оточення, і в бою чоловік був поранений. Він пробився до рідних, у Погребиченський район на Вінниччині, а коли рана зажила, Ми-

хайло з Дунею поїхали на батьківщину дружини, у село Каноничі Володимирецького району. Михайло пішов у партизанський загін. Потім у ліс подалася вся сім'я — батько, мати, брат, сестра з дітьми і Дуня. Але командир Олексій Шитов сказав, щоб Дуня повернулася у місто і там влаштувалася на якусь роботу.

— Ти повинна добувати нам відомості про німецькі військові частини, про їхнє озброєння і поширювати наші листівки, — давав завдання розвідниці Шитов. — У Володимирці перекладачем служить запроданка Любка. Вона корчить з себе паню. Ти спробуй пайнятися до неї служницею. Прибирай у Любки, пери білизну і стеж за нею, за її начальством, слухай їхні розмови. Плату не вимагай. Працюй лише за їжу.

— Я розумію. Спробую, — сказала партизанка.

З того часу в Явдохи Ковтун почалося нове життя. Вона найнялася до перекладачки, підмітала у квартирі, щотижня мила підлогу, прала білизну. Часто Любка хвалася своїми новими знайомими — німецькими офіцерами — і нерідко виказувала потрібні для партизанів відомості.

Якось служниця принесла до Любки десятків зо три партизанських листівок.

— Оце знайшла коло будинку. Я неграмотна. Може, паспорти ваш начальник загубив, коли йшов до вас, пані Любо.

Любка попелотніла. Вона забігала по кімнаті, схопившись руками за голову.

— Ти... Ти так і справді дурена! Та це ж партизанські прокламації! Та це ж партизани, мабуть, уже коло нашого дому! Що ж ми діяти будемо? Я сховаюсь. Скажеш, що хазяйки нема.

— А пообіцяйте мені стареньку сукню. Скоро паска. Я надіну її і сама буду як пані. Ха-ха...

— А що б ти! Добре. Тільки скажеш тим, що зайдуть сюди, мене нема...

Але партизани не прийшли до перекладачки. І Любка вилізла зі своєї схованки.

— Якщо ти ще раз підбереш на вулиці такі папери, то вилізь відкрутять тобі твою дурну голову.

А Дуні Ковтун весело. «Розумна ти до першого грому. Зайди, прийдуть наші, кусатимеш ти пальці за свою дурість, якщо втекти з німотою не встигнеш!»

Дуня придивлялася до офіцерських погонів, на вулиці рахувала солдатів і всі ці відомості передавала штабові. Вчора вона розклеювала листівки коло двох магазинів, комендатури. Білів папірець і при вході на церковне подвір'я. Потім пішла в приміщення жандармерії.

— Пане, мені потрібні документи для чоловіка! — звернулася вона до чиновника.

— Якого чоловіка? — здивувався той.

— Мого. Він працює у Житомирі на німців. Од мене вараз вимагають довідку.

— Іди в управу.

У коридорі Дуня витягла з кишені пляшечку клею, намазала краї листівки і приклеїла на дошку поруч з оголошеннями і наказами, які видавала жандармерія. Кілька листівок поклала під заплямований чорнилом папір. Одну листівку скрутила і уткнула в замкову щілину в дверях. І тільки тоді побігла в управу.

Коли поверталася, то помітила, що за нею поспішають два німецькі солдати. Їх вона бачила уперше, це, мабуть, з новоприбулої частини, вони її не повинні знати. Але ті йшли за нею.

Вона звернула до першого ж будинку.

— Тіточко! — тремтячим голосом промовила Дуня, одчинивши сінешні двері.— За мною йдуть. Вони мене не знають, але чомусь переслідують.

— Роздягайся,— сказала хазяйка Христина Шамо.

Та ось на порозі солдат. Ламаною російською мовою він спитав, чи нема тут чужих людей.

— Чужих? — немов не дочула хазяйка.

— Партизанен...

— Які партизани? Мій чоловік помер. Дітей купа. Тут усі мої діти. А оце старша,— показала вона на Дуню.— На її плечах уся сім'я.

— Генуг!*— сказав солдат, зазираючи під припічок.— Е-е...— шморгав він носом.— Яйк...

Христина вибігла у сіни і повернулася, несучи штук шість яєць.

Солдат ще потоптався, позираючи на Дуню і на Христину, а потім вийшов.

— Подавився б ти отими яйцями! — сказала жінка, polegшено зітхаючи.— Як же звати тебе, дівчино?

* Досить! (Нім.)

— Дунею.

— Побудеш у мене до вечора. Якщо ти стала примітна, іди подалі, до партизанів. А то це погано скінчиться. Володимирець — не Варшава. Тут усі на виду.

І вночі Явдосі Ковтун довелося повернутися у партизанський загін.

Хтось підкинув хмизу у вогнище, і воно спалахнуло яскравіше. Шитов вигріб кілька печених картоплин і сказав:

— Сьогодні обід у нас буде святковий. Твоє підпілля, Дуню, закінчилося. Тепер ти будеш партизанкою. Наш зв'язковий Фарфил Ткачук сповістив, що тобі з'являтися у Володимирці ризиковано. Ти й так намуляла їм очі.

— Ви командир. Воля ваша, — сказала Ковтун і сплеснула в долоні. — Я й забула вам показати. Ось почитайте, що про нас пишуть. Це я в жандармерії прихопила.

Я прочитав папірець:

«...Настрій у Західній Україні, як і раніш, у значній мірі залежить від діяльності партизанів. Особливо це стосується таких губерній, як Волинська, Подільська і північна частина Житомирської, де діяльність партизанів набула таких масштабів, що багато областей усе більше і більше потрапляють під контроль і панування партизанів.

З наближенням Червоної Армії серед населення виявляються зовсім інші настрої. Одна частина відкрито заявляє про свій більшовицький настрій, друга — намагається висловити своє дружлюбство по відношенню до більшовиків.

Ці явища спостерігаються у широких масштабах у Західній Україні, а також у Східній Україні...»

— Що ж, тут наче правильно написано, хоч і ворожою рукою. А тобі, Дуню, за роботу по розповсюдженню нашої преси щира подяка від підпільного обкому партії, — сказав я.

Коли Ковтун та інші партизани пішли із землянки, ми ще якийсь час розмовляли з Шитовим.

— Од вас рукою подати до Сарненського вузла. А ви ж ще й залізничник.

— Був стрілочником, — ствердив Олексій Шитов. — Розумію, до чого ви це ведете. Ми з секретарем підпільного райкому Ничипором Бельським уже радилися, як частіше влаштовувати на залізниці диверсії. Мін би нам нових, товаришу полковник.

— Будуть міни. А поки що вчіть людей. Ми поїдемо, а товаришу Бєльському передайте ширий привіт. Можливо, ми скоро зустрінемося з вами, Олексію Нєловичу, на партизанській конференції. Є така думка, що треба скликати конференцію. Коли — дамо знати.

— Конференція — це непогано. Але ж ми не по той бік фронту?

— Ще подумаємо. Спасибі за все, товаришу Шитов! Та покинути одразу табір нам не довелось.

— З вами дуже хоче поговорити одна жінка, — сказав Шитов. — Вона кілька годин тому прийшла. З місцевих підпільниць.

Перед нами почорніла від горя молода жінка. Вона хвилюється, говорить нескладно, і наші товариші заспокоюють її.

Це Надія Бекеш із Старої Рафалівки. У 1940 році вона працювала в колгоспі ланковою. Та врожай артильний не довелось збирати. Почалися тяжкі тижні і місяці. Фронт посувався далі на схід. Порадившись з чоловіком, Надія вирішила шукати людей, які б хотіли шкодити німецьким фашистам. У Старій Рафалівці Бекеші знайшли однодумців: Зіновій Ткачук, Панас Фединчик, Андрій Мартинюк, утікач з німецького полону Григорій Розов, Микола Зданько, Федір Бучко, Іван Дмитрук, Олександр Ковальчук, Наум Сидорчук. Група налагодила зв'язок з патріотами сіл Сопачів, Собищиці. До них приєдналися Роман Гордій, Гаврило Анцибора, Саливон і Андрій Рєшенчуки, Роман Ковтун. Так склалася підпільна група, яка не мала ні досвіду в роботі, ні бувалого ватажка. Група збиралася в хаті Бекешів. В Івана Цибульського знайшовся радіоприймач, у сусіда Зданька — антена. Селяни слухали Москву. Незабаром до них прийшов утікач з полону капітан Демидюк. Група налагодила зв'язок з партизанським загonom Анто́на Бри́ньського. А оце недавно з підпільниками Старої Рафалівки зустрівся Іван Кочча, який рішенням підпільного обкому був затверджений секретарем Рафалівського підпільного райкому партії.

— У ваших місцях буде діяти новостворений партизанський загін імені Богуна, — сказав я. — Ви з своїми товаришами ввійдете до цього загону. Кочча розповідав про ваші дії. Ваше обличчя засмучене. У вас якесь горе?

— Велике. Фашисти у селі Велика Воля убили мою матір, сестру, трьох сестриних діток і кинули у Стир. Вода мис тепер їхні кості...— Молода селянка похапцем витирала слюзи.— Ви простіть мене за оці слюзи. А бійцем я буду справним. Я ще в сорок другому році зв'язковою була у партизанів дяді Петі. А тепер загін дяді Петі пішов в інші райони, а ми з Мартином як безпритульні, бо жити на хуторі Заляддя не можемо. Не ті часи. У нас була там конспіративна квартира, і за це ми поплатилися... Матір, сестру і трьох діток її...

І вона знову валлялася слізьми.

— Заспокойся, Надю! Заспокойся...

Ну, що можна сказати цій жінці? Від її розповіді у мене й самого слюзи застигли на очах. І приховати їх не могу.

Наші нові повізньо йшли берегом закованої кригою річки, і серед темної, морозяної ночі ще довго вчувалися тужливі слова партизанки Надії Бекеші: «Вбили... і кинули у Стир».

У Морочнівському районі був теж уже сформований місцевий партизанський загін імені Богдана Хмельницького.

Партизанські групи під Морочним існували ще в 1942 році. Організаторами цих груп були місцеві люди. Яків Висоцький, колишній мільціонер, сам роздобув двадцять гвинтівок і озброїв своїх бійців. Василь Ходкевич командував групою з п'ятдесяти чоловік. Це була молодь села Заріччя. Василь Хомич у селі Комори організував теж групу в тридцять втікачів з молону й місцевих юнаків. У Боровій діяла група Василя Ситницького з сорока чоловік. Ось на цій базі і виник партизанський загін імені Богдана Хмельницького ще до створення обласного штабу партизанського руху. Організаторами цього загону були Іван Шишмарьов, Кузьма Шинкар, Микола Ражев, Василь Хомич. Командиром був призначений лейтенант Степан Шмат, який пройшов партизанську школу в сабуровському з'єднанні.

Степан Шмат — людина молода і досить енергійна. Нас він вустрів, як і належить командирові: козирнув і став доповідати:

— Товаришу полковник! Підкривна група командира Огнева і політрука-комсомольця Хомича вчора підірвала військовий ешелон. Група Сафорука вийшла на заліз-

ницю. В селі Храпин наші взяли сорок голів худоби, яку німці відправляли до Німеччини. Спалений дерев'яний міст через річку Попець по дорозі Морочне — Річиця. Знищено два мости на залізниці Хиночі — Кухотська Воля. Сьогодні знищений місток через Стуремнь і на вузькоколії Хиночі — Добринь...

— Добре, товаришу Шмат.

В розмові з командиром загону з'ясувалося, що тут велику увагу приділяють групам самооборони в навколишніх селах. Партизани вже навчилися поєднувати бойові операції з нелегальною роботою підпільників. Шмат і начштабу Ражев говорили, що підпільники просяться в загін. На це ми відповіли, що тих, які працюють у таких установах, як телефонна станція, треба тримати на тій же роботі до останньої можливості.

— Гаразд! Так і буде,— пообіцяв Степан Шмат.— Там у них працює наш надійний хлопець Леонід Семенюк телефоністом-монтером. Він підслухує телефонні розмови між Морочним і Пінськом, і ми добре знаємо, що у німців діється, яка у них погода, як кажуть.

Вечера була на славу. Ми їли смажених коропів.

— Звідки ця риба? — поцікавилися наші товариші.

— Тут є один дідусь. Іноді він частує нас рибкою,— відповів Шмат.

— Добровільно чи примусово дає той дід вам рибу? — запитав я.

— Тільки по своїй волі,— засміявся Микола Ражев і додав:— І нам, і німцям, і бандерівцям. Усіх частує рибкою, аби тільки самі «гості» не браконьєрили. Цікавий тип! Можете завтра навідатися до нього, товаришу полковник.

4

На ранок наша група кіннотників вже була біля озера, що здаля нагадувало голубі плями на маскувальному халаті розвідника. Тут ми й зустріли старого рибалку Ткачука. Дід ходив з ломом і лопатою по льоду і пробивав ополонки.

— Хазяйнуємо? Добрий день!

— День добрий! — буйдуже відповів старий. — Хто такі будете, хлопці?

— Свої люди, — відповів ординарець Уманець. — Партизани.

— Які? Їх тепер тут усякої масті. І ті, що з більшовиками за одне, називають себе партизанами, і ті, що за Тараса Боровця, теж ніби партизани, — відповів дипломатично рибалка.

— Ми — червоні, радянські партизани.

Ткачук уткнув у землю лома й обіперся на лопату, оглядаючи нас з ніг до голови.

— Правда! — сказав хтось з нас.

Рибалка довго дивився на нежданих гостей, а потім звернувся до мене.

— Я хочу вам сказати по секрету, — поманив він пальцем.

— Які секрети? — втрутився Уманець. — Рибою з цих озер ви частуєте німців, «січовиків»...

— Ти не дорікай мені. Куди подінешся? Хрест же на самого себе не накладеш. А коли ти такий бравий, то чого драпонував од тих німців аж до самісінької Волги? Чого не затримав їх біля Луцька? — розгнівався Ткачук.

— Зашкварчав, як капуста на сковороді! — огризнувся Уманець. — Чого ти, старий, розходився, мов той вражеський елемент...

— Ну, годі, — зупинив я їх. — Який там секрет? Розповідайте. Ми люди свої.

— В одному із ставків я тримаю дванадцять маток, кожна кілограмів по вісім, а то й десять. Я їх бережу для нашої, Радянської влади. Треба ж розводити рибу й після війни! От чому я сам ловлю і для німоти, коли та заскочить сюди, і для бульбашів. Не дай господи вони натраплять на матки! А рибу ж треба ростити для наших людей. Коли ж ви проженете німців? Маток я ховаю з перших тижнів війни, ось уже два з половиною роки.

— У цьому році армія наша прийде сюди! Ну, може, через рік. Велике спасибі вам скаже Радянська влада.

— Живу не за спасибі, а по совісті, товаришу начальник, — відповів Ткачук. — Скоріше тільки виженіть геть усякого ворога. А тепер прошу на свіжину, герой! — гукнув він до Уманця. — Хоч ти і язикатий дуже, та все ж доведеться тебе пригостити смаженими коропцями й карасиками.

— Я більше не буду, діду! — підморгнув Уманець, потираючи руки. — А в мене ще зранку ніс свербів.

І знову дорога.

Вершники їхали повз Лютинські хутори. Біля самотньої хати, що сховалася в безлистомому садку недалеко від шосе з Дубровиці на Висоцьк і Столін, ми зупинилися. Поблизу порався старий селянин.

— Любите з дідами говорити, Василю Андрійовичу, — тихо зауважив Микола, коли я став розмовляти із старим.

— Закурити у вас не буде? — спитав я.

— Подивлюся. Може, нашкребу трохи. З осені було ще, а зараз закінчується. Вечори довгі, а їсти ж хочеться. От і смалши, і смалши. Наче трохи нашкріб.

— Як живеться?

— Хто його знає. Зараз усяк свою долю шукає.

— А все-таки?

— А ви у темного лісу запитайте, як живемо? Звісно як. Порядок німецький, а ми люди руські.

— А є в кого запитати там, у лісі темному?

— А хто такі будете?

— Свої люди.

— Зараз багато хто видають себе за своїх, а загляньти у їх душу, а там аж чорно.

— То як прізвище ваше?

— Лещук Никон Йосипович, коли так уже вам хочеться дізнатися.

Я скинув з плечей плащ-палатку, і старий Лещук побачив на шинелі погони з зірками. Зірки були також на золотавих гудзиках. Старий заклінав очима.

— Погони не німецькі у вас. Німецькі я запам'ятав ще з минулої війни, у війську генерала Брусилова був. Але ж руські солдати без погонів? Та й звідки їм тут бути? Ні... Я щось нічого не второпаю. Але ж зірочки на шапці, зірки на гудзиках, — розводив руками Лещук, придивляючись до нас.

— Не дивуйтеся. Місяць тому вся Червона Армія одягла погони. А ми партизани, Никоне Йосиповичу!

— Та я, — усміхнувся Лещук, — по отій штуковині, що з колесом, бачу: ви не з німців і не з поліції. Новенька штука! — кивнув він на автомат, що його витяг з-під плащ-палатки Микола Уманець. — Прав, хлопче, до хати. Ото вона, як сиротина при битій дорозі...

— Багато їздить німецьких машин до грейдеру?

— Снують більше купами. Бояться поодинокі. Їх тут луплять.

У сінях Уманець запитав господаря:

— Що це за діжечка?

— У ній ми олію давимо з льону.

— А скриня, як у царя якого! Якими обручищами оббита. Видно, стара вже?

— Тобі все й все треба знати. Стара. Переживе й німецьку владу.

Зайшли до кімнати. На стінах — дюжина фотокарток у двох великих рамках, на столі, в дерев'яному кухлі, недогорілі скалки, Уманець, одкривши заслінку, приплюхався до печі.

— Юшка?

— Щука вариться. Обід буде сьогодні царський. А так постимо ось уже півтора року.

— Хліба нема?

— Зв'якли. Є ще бульба. Сідайте.

— Що чувати по селах, Никоне Йосиповичу?

— Говорять люди про партизанів. Всюди вони в нашому краю є. Ще кажуть, нібито з'явився отой депутат, якого люди обирали до Москви ще в тридцять дев'ятому році. Правда це чи неправда — не знаю. Бачити того депутата не доводилося, — сказав Лещук.

— Правда. З Москви прилетів сюди. Ми теж чули, — промовив Уманець.

— Дивина! Позиції за тридев'ять земель од Ровно, аж на Волзі-річці бої, а депутат тут. Це, видать, щоб люди знали: влада Радянська живе. Послали його, чи сам надумав прилетіти?

— Він же народний депутат, і мусить бути зараз із своїми виборцями, — зауважив я спокійним голосом.

— То правда. Хіба наш люд поліський може забути оті два роки. Ми ж до приходу Червоної Армії жили мов на краю світу. Зубами вигризали з боліт кланті землі під жито, льон, бо ж краща земля у панів, в осадників. А коли вже почали опертися, так Гітлера нечиста сила принесла.

— З **ваших** боліт можна відвоювати десятки тисяч гектарів землі під хліба й трави. Воно так і буде після війни.

— Ваші слова та богові у вуха, — мовив Лещук.

— На бога надійся, а свій розум май. Спершу розгромимо фашистів, а там і за болотяних чортів візьмемося, заженемо їх подалі од сіл поліських, у непролазну трясовину. Чого посміхаєтесь, Никоне Йосиповичу? — запитав я.

— Та трохи дивно. Ви полковник, а говорите про болота, як хлоп. Та й чи є у партизанів така армія, щоб нею полковники командували?

— Є така армія. Та я і є той депутат, що прибув з того боку фронту. Це між нами, звичайно.

Старий привітно усміхнувся, розгляджуючи бороду.

— Я радий бачити вас у своїй хаті. Декотрі з тих, що зустрічали вас до війни, казали: бачили вас недавно на білому коні серед партизанів. Збрехали. У вас кінь булаваний...

— Ви тесля, і мости через Горинь, Никоне Йосиповичу, нам з вами доведеться ставити ще до приходу Червоної Армії.

— Сокира у мене справна. Правда, в усьому краї нашому не знайдете й цвяха іржавого. Але коли треба буде, то ми й без них обійдемося. В давнину теж люди не знали такої штуки, як цвях. Наведемо переправу, товаришу депутат, аби тільки швидше ви виганяли німоту, аби швидше приходила армія наша.

— До побачення, Никоне Йосиповичу, — я потиснув старому руку.

— Коли що трапиться, знайте: не підведе своїх Никон Лещук. Сконає, а не підведе свою владу і свого депутата...

Ми прямували далі на північний схід понад Велюнню, в напрямку Жаденя.

Ще довго я був під впливом розмови з Никоном Лещуком. Ця зустріч ще раз мене переконала, що і в німецькому тилу можна звернутися до виборців, які обирали мене депутатом до Верховної Ради Союзу РСР, бо таких людей, як Лещук, не зламала окупація, бо такі люди безмежно вірять справі соціалізму, хоч Радянська влада була тут лише неповних два роки.

Тридцять чи сорок кілометрів ми проїхали години за чотири.

Село Жадень Висоцького району межує з білоруськими селами Бухличі, Новобір, які загубилися в боло-

тистих лісах. За часів панування російського царизму, а згодом польських панів це був глухий, темний край. Ось тут уже був «благодатний» ґрунт для релігійного дурману. Тут уживалося православ'я поруч з католицизмом і різними сектами. Польські ксьондзи доводили, що українець і білорус, прізвище якого на «ський», повинен бути католиком, бо його предки були польською шляхтою. І частина місцевих українців, білорусів і євреїв, особливо ті, що вступали в шлюб з поляками, приймали католицьку віру. Вів наступ на людські душі й американський імперіалізм під виглядом сект баптистів і євангелістів. У цих краях з'явилися євангелії, біблії, надруковані російською мовою в США. Православна церква теж провадила свої заходи, але великого впливу на маси не мала. Православні попи, чимало з яких були офіцерами царської армії під час брусилівського наступу, виявилися більш меркантильними діячами. Так, наприклад, молоді перед весіллям повинні були йти працювати до священника й дяка, жати, молотити чи ще яку виконувати роботу. Православні священники брали багато грошей і за хрестини, і за похорони. Бідакам доводилося збирати позичку з усього села, щоб по-божому зустріти народження дитини чи провести рідного в потойбічне життя. Ось такі релігійні тенета і обснували людей цих прикордонних районів.

Уряд панської Польщі не заперечував діяльності сект і навіть православ'я, бо найбільше боявся впливу з Радянського Союзу і роботи місцевих підпільних комуністичних осередків КПЗУ і КПЗБ. В селах і містечках поліція провадила обшуки у комсомольців і комуністів, кидала їх до відомої на всю Європу жорстоким режимом в'язниці Берези Картузкої.

І все-таки трудящі люди цього бідного болотяного краю, де горбами були лише сірі бетонні доти, споруджені міжнародним імперіалізмом проти кордону в СРСР, дивилися на Схід з надією на прийдешнє возз'єднання, на прийдешню справедливу, народну, Радянську владу. І ця надія збулася у вересні 1939 року.

У селі Жадень перед війною головою сільради був обраний Марко Рожко, брат революціонера, який емігрував за кордон. Правда, сам Рожко за часів польських панів стояв далеко від боротьби: він був членом секти євангелістів. Але життя і подвиг брата в ім'я людей

заставили Марка Рожка порвати з сектою. Секретарем сільради був призначений емігрант з Аргентини Назар Восинський. У свій час він також потрапив у лабета євангелістів. Але на рідній землі з баптистами порвав і Восинський.

Як тільки в район прийшли окупанти, Рожко і Восинський створили підпільну групу. Дізнавшись про існування підпільників у Жадені, німці прислали своїх солдатів і поліцаїв. Жителі втекли в ліс. Залишилися тільки старі люди. Фашисти вивели їх на вулицю, поставили на коліна й стали допитувати, де Марко Рожко зі своєю групою. Але ніхто не виказав німцям своїх перших партизанів.

Тоді вороги спалили хату Рожка і за непокірність наказали селянам Жаденя і Хочина переселитися за річку Горинь. Та люди приготувалися не для переселення, а взяли свої пожитки і пішли у ліс.

Карателі прибули вранці і не застали жодної людини в селі. Озвірілі бандити спалили убогі оселі жаденських селян.

Група Марка продовжувала боротьбу. Вона налагодила зв'язок з товаришами Храбком і Кабаком, яких наш Ровенський обком партії ще в перші дні війни залишив для роботи в підпіллі. На той час, восени 1941 року, гестапо разом з поліцією виявилися набагато досвідченішими від наших підпільних груп. Між селами Шахи і Озери у нерівному бою були вбиті Храбко і Кабак.

Їхня смерть не залякала місцевих патріотів. Українці і білоруси організували нові підпільні групи. У Перебродках ватажками підпілля стали батько й син Євсовичі. В Тумені створив групу червоноармієць Анатолій Петрусенко, який вийшов з оточення. Петрусенко разом з місцевими жителями Ганною Совко, Дмитром Совком, Іваном Дежурком і Миколою Даневичем проводили в своєму селі роз'яснювальну роботу, збирали зброю, готуючись йти в партизани.

Ще в першій частині книги ми говорили про групу Олексія Ососкала в селі Хочин. Його побратимами по боротьбі були Кирило Легкий, Володимир Леоновець, Степан Ососкало, вісімнадцятирічний Адам Левкович, який працював черговим на станції Удрицьк і давав цінні відомості місцевим підпільним групам, а згодом був розвідником диверсійної групи.

У білоруських селах Бухличі, Вороні і в райцентрі Столін з'явилися групи, якими керували Григорій Стобб, Петро Шумко, Олександр Борейко. Підпільники цих українських і білоруських сіл, а також райцентрів Висоцька і Століна мали міцний зв'язок, обмінювались агентурними відомостями, діяли разом.

Восени 1941 року німці заготовували багато зерна для відправки в Німеччину. Дізнавшись про це, Марко Рожко організував селян. Вночі вагка з двадцяти підвід прибула до Хиліна, щоб забрати зерно. Але групі Рожка і безбройним селянам довелося вступити в бій з німецькими солдатами. Сили були надто нерівними. Люди Рожка були озброєні мисливськими рушницями, обрізаними лише кількома гвинтівками. Проти кулеметів і автоматів фашистів встояти було важко. Марко Рожко, його син і дружина загинули в цьому бою. Фашисти оточили селян і всіх розстріляли.

Так загинув один з перших організаторів партизанської боротьби радянський патріот Марко Семенович Рожко.

В цей час фашисти зганяли єврейське населення в гетто. Підпільники допомагали людям тікати звідти. Сотні євреїв покидали гетто, а підпільники і перші партизани давали їм у лісах притулок, їжу.

Фашисти ще більше посилили репресії проти селян. Вони перестали продавати в селах сіль, сірники, гас. В Жадені спалахнула епідемія тифу. Фашистські власті не подавали хворим ніякої допомоги. Навпаки, зігнали хворих у уцілілий біля озера будинок і спалили там сорок чоловіків, жінок, маленьких дітей.

Місцеві партизани Висоцького району після вбивства Марка Рожка і звірячої розправи над селянами громили поліцейські дільниці, вбивали продавних старост і німецьких чиновників. В цей час у цих краях з'явилася від Баті диверсійна група Анатолія Сидельникова, і підпільники разом з мінерами зірвали перші два ешелони на залізниці Сарни — Лузінець.

5

Кажуть, на ловця і звір біжить.

Наступного дня, коли наші вершники перейшли залізницю Сарни — Лузінець, а потім і заковану кригою Го-

ринь, ми зустрілися з групою партизанів загону Максима Місюрі.

Познайомилися. Розговорились. Старшим тут був Самійло Півень. До війни Півень працював ковалем у колгоспі села Тростянець Берездівського району на Поділлі. В минулому сорок другому році його сім'ю спіткало велике горе. Фашисти розстріляли в Славуті сина Пилипа і дочку Марію. Тоді ж Самійло разом з дружиною пішов на північ і вступив до партизанського загону, яким командував Максим Місюра.

Півень розповідав про життя й тривоги свого загону. Зараз він базується у Сваричевицькому лісі, майже весь загін з місцевого населення.

— Живемо в чотирьох великих землянках. В одній — поранені, в інших підривники, розвідники і решта партизанів,— говорив Півень.

— Скажіть Місюрі, щоб приготував ще й місце для радиста Бакальчука. Незабаром він до вас прибуде, і тоді ви триматимете зв'язок з обласним штабом і з Українським штабом партизанського руху,— сказав я.

— Просто не віриться, що ми отак набираємося сил, розгортаємося! — захоплено промовив Півень.— Але Місюра невдоволений. Все покрикує на нас.

— Донощиком бути не гаразд,— зауважив жартома і посварився пальцем Іван Кавера, якого у нас називали просто Михайовичем.

— А я не боюся, бо кажу правду, Місюра дуже вже... як воно ото в газетах перед війною писали? Ага. Єдиноначальник! — сказав Півень.

— Добре, якщо з толком єдиноначальствувати,— сказав Михайович.— А то, буває, сам керує чоловік, а від того тільки шкода.

— Ні, Місюра чоловік розумний,— вів далі Півень.— Та нас, менших командирів, часом ображає. Віп неначе гребує нашою думкою, товаришу полковник. Приміром, такий свіжий факт. Заходить наш Максим у землянку й каже: «Знаю, всі ви тут боягузи. І щоб більше про вас так не думав, зараз же за мною. Півень, команду й постросніє в повній бойовій!» Я командую, і тридцять хлопців готові. Виходимо на тракт Городне — Серники, де частенько шмигають німецькі автомашини. Куди йдемо — не знаємо. Минаємо й село Вичівку. А Місюра мовчить. Видно, ще далеко доведеться йти. Так думає

кожен з нас. Аж коли смеркло, командир сказав: «Знаєте, куди йдемо?» Чорти його батька знають! Машини німецькі пропустили. Групу поліцаїв теж не зачепили. «Йдемо ми за гвинтівками. Під самий Пінськ. Півста бійців ще без зброї. Хіба це порядок?» — каже Місюра. — «Так там нас і ждуть!» — підкинув хтось з наших слівце. «Того ж і йдемо, що нас там не ждуть. Попереджаю: їх двісті, а нас, самі знаєте, тридцять. Але ми впадемо на них як грім з ясного неба. Розіб'ємося на п'ять груп. Старшими будуть Півень, Кулінич, Панченко, Курочкін і Драпа. Я знайду собі місце вже там. Всього не передбачиш. В бійку не дуже встрявайте. Головне — забирайте гвинтівки, бо без них я не поїду ні в обком партії, ні в обласний штаб, щоб там з нас не глумилися!» І перед світанком ми вдарили по поліцейській дільниці в селі Лемешевичі. Навкруг школи, де куняла поліція, були бункери й окопи. Їх пройти було неважко. Ще перед атакою ми порвали телефонні дроти, паралізували пошту. Тому сигналами тривоги могли бути тільки постріли. Без бою ця операція не обійшлася. Поліцаї вискакували в одних підштанках. Вбитих рахувати не доводилося, полонених не брали, а от п'ятдесят п'ять гвинтівок і п'ять тисяч набоїв до них взяли. Одному з втікачів пощастило добігти до Пінська, і нас вже наздоганяла колона машин з карателями, коли переправлялися через Стир до села Конюхи. Але далі німці не поїхали... — розповідав Самійло Півень.

— І п'ятдесят п'ять партизанів одержали карабіни й гвинтівки? Я за таке єдиноначальство. А скільки, товаришу Півень, у вас ще беззбройних людей?

— А ось цього я вам уже й не скажу, товаришу секретар обкому партії. Місюра говорить, щоб мати успіх, то треба не лише добре працювати, відпочивати, а й тримати язик за зубами. Що можна було, те сказав, а скільки ще без гвинтівок, це вже наша турбота. У вас будемо просити лише радянських автоматів і мінометів, — говорив Півень.

— Коли так, то ми й не станемо розпитувати, — відповів я. — Справжні партизани не повинні надіятись на зброю з Великої землі, а добувати її тут. В цьому я згоден з вами, Півень, і з вашим командиром Місюрою.

— Так я йому й перекажу, — пообіцяв Півень.

— Так і передайте.

В Озерці, де стояв цього дня наш штаб, мене вже чекав Михайло Корчев.

Корчев — витриманий, неквапливий і вдумливий, як і личить політпрацівникові Червоної Армії.

Розмова наша тривала довго.

— У з'єднання, яким керує Бринський, входять загони Картухіна, Наскіна, Онищенко, Макса-Собесіяка, Капищука, Логвинова, Каплуна. Бійців у нас до тисячі чоловік, — розповідав Корчев.

З його слів було видно, що він дуже поважає свого командира Антона Петровича Бринського. Та й ми самі бачили зі всього, що Бринський — здібний організатор, командир. Я уважно вислухав Корчева, а потім сказав:

— Нам в обласний штаб потрібна така людина, як ви, Михайле Сергійовичу.

Корчев розвів руками — мовляв, це від мене не залежить.

— Не хочеться вам покидати Бринського? Я прибув сюди з наказом Верховного Головнокомандування. Суть цього наказу в тому, щоб у тилу ворога ще ширше розгорнути партизанський рух, тісніше з'єднатися з масами і повести їх на активну боротьбу проти гітлерівських загарбників, використовуючи всі її форми. Для цього і створений Ровенський підпільний обком партії та обласний штаб партизанського руху. Ці завдання, звичайно, виходять за рамки завдань розвідувального управління генштабу, для якого працюєте ви, полковник Медведєв зі своїм загonom. Масовість. Народність партизанського руху. І найефективніша допомога партизанів Червоної Армії...

— Василю Андрійовичу! Я солдат — і готовий виконати наказ командування. Згоден бути з вами. Але прошу домовитися з моїм безпосереднім командиром Антоном Петровичем Бринським. Хай дасть згоду і він, — сказав Корчев.

— Гарзд. Я напишу Бринському листа, щоб він дав вам дозвіл перейти в обласний штаб. Усі місцеві загони, групи і підпільні організації підкорятимуться штабові, крім з'єднання Бринського, бригади Каплуна спецзагону Медведєва, які безпосередньо мають зв'язок з Генеральним штабом. Однак і ці спеціальні загони теж матимуть з нами контакт. Ми будемо обмінюватися розвідувальними даними, а в разі небезпеки виручати один одного. Все

пе я викладу в листі Бринському. Ми також запросимо Бринського на обласну партизанську конференцію, яку думасмо скликати в березні.

— Ви говорите правду. Нині хоча і є база для розгортання партизанського руху, але нема ще партійного духу у партизанській війні, нема справжнього розмаху. Ми, комуністи, тут робили все, щоб спрямувати народ на боротьбу проти пімецько-фашистських загарбників. Але кожен з нас відчував якусь відокремленість у своїй роботі. Не було згуртованого колективу однодумців, які б могли обговорювати важливі питання партизанської боротьби в умовах західних областей України, де діє чимало озброєних груп українських та польських буржуазних націоналістів, а частина місцевого населення малосвідома, затуркана, перебуває під впливом релігії, сект. Все це треба було враховувати. Діючи в тяжких умовах сорок першого — сорок другого років, ми все-таки, Василю Андрійовичу, до певної міри правильно скеровували маси. Але нам тяжко було без єдиного й централізованого керівництва, яким стає тепер Ровенський підпільний обком і обласний штаб. Ваші листівки і перший номер «Червоного прапора» всюди зачитуються до дірок. Ще раз кажу, Василю Андрійовичу, що наші командири без перебільшення були справжніми представниками Комуністичної партії і Радянської влади в глибокому тилу ворога. Так нас і розуміли люди. Але ми не мали міцного, надійного зв'язку з Центральним Комітетом Комуністичної партії.

А ви є посланцем ЦК...

— Це ви вірно зауважили, товариш Корчев! Вже на першому засіданні обкому партії ми ввели в усіх підлеглих нам загонах інститут комісарів і рекомендували це зробити і в загонах, які працюють на генштаб. Треба в усіх загонах створити партійні організації.

Наші зустрічі з командирами місцевих загонів, з партизанами й селянами ще більше переконали мене в одній важливій, на мій погляд, думці, з якою погоджувалися далеко не всі представники командування партизанських з'єднань, що прийшли в західні області з Брянських лісів, з Сумської області, здійснивши історичний рейд. Ці товариші твердили, що тільки з їхнім приходом тут стала розгортатися партизанська війна, що для цього й були послані на правобережжя Дніпра з'єднання С. А. Ковпака і О. М. Сабурова.

Насправді ці з'єднання були послані в західні області головним чином для виконання стратегічного завдання Ставки Верховного Головнокомандування. На аеродромі Сабурова і Ковпака тепер можна було приймати з Українського штабу партизанського руху інструкторів-мінерів, розвідників, командирів для нових загонів, особливо диверсійних, які напередодні битви на Курській дузі і в дні цієї битви розгорнули справжню війну навколо важливих залізничних вузлів ворога, виконуючи завдання Головнокомандування. Наявність добре організованих партизанських сил в цьому районі в майбутньому допомогла Червоній Армії здійснити Луцько-Ровенську операцію малими силами і вийти на оперативний простір. Участь партизанів у Луцько-Ровенській операції взимку 1944 року була класичним прикладом взаємодії між регулярними військами і партизанськими з'єднаннями, які відіграли величезну роль у розгромі німецьких військ і визволенні Ровенщини та Волинської області. Партизанський край, що охоплював значну частину Ровенщини, Волинської області і областей Білорусії біля Прип'яті, став плацдармом для нових рейдів на південь, на захід республіки і навіть у Польщу, які згодом були здійснені багатьма українськими з'єднаннями, загонами за наказом Українського штабу партизанського руху.

Ось у чому полягає стратегічне значення рейдів з'єднань Героїв Радянського Союзу Сидора Артемовича Ковпака і Олександра Миколайовича Сабурова восени 1942 року та рейдів з'єднань Героя Радянського Союзу Олексія Федоровича Федорова і Михайла Івановича Наумова в 1943 році.

Але це зовсім не означало, що прихід з'єднань Ковпака, Сабурова, а потім Федорова чи Наумова мав вирішальне значення в розвитку партизанського руху в Київській, Житомирській, Ровенській, Волинській, Кам'янець-Подільській областях України, на білоруському Поліссі. Партизанська боротьба сюди не «експортувалася», а виникла тут, мала свої коріння і була виявом народного гніву проти німецько-фашистських загарбників, відданості трудящих західних областей Радянській владі.

В попередніх розділах цієї книги ми намагалися ствердити прикладами й фактами цю думку, хоча навіть перелічити усі патріотичні, підпільні, партизанські групи, що діяли тут ще до осені 1942 року, абсолютно неможливо,

так багато було таких груп і невеликих загонів. Для спрямування партизанської боротьби в організоване русло й були створені Центральним Комітетом КП(б) України підпільні обкоми партії й обласні штаби.

А тим часом до села Дібрівськ, в якому в ці дні перебував обласний партизанський штаб, щодня приходили люди, які хотіли стати народними месниками. Вони пробивалися до нас, минаючи ворожі гарпизони, заслони. Одні були з гвинтівками, німецькими автоматами, інші з обрізами, а деякі і без зброї.

Про страшне розповідали новобранці.

— У наше Старе Село німці увірвалися вдосвіта. Наказали всім сидіти по хатах. Самі ж поїдпирали кілками двері і запалили хати. Згоріло десятки людей. В основному старі та діти. Хто утік через вікна, того вбивали з автоматів. Та все ж кілька чоловік дісталися до партизанів.

— А у нас в Рокитнівському районі теж таке було. Від села Войткевичі лише згарище залишилося. Німаки вбили вісімсот чоловік.

Із міста Столін до партизанів прийшла білоруська сім'я Диковицьких: батько, Сергій Іванович, і два сини — Микола та Андрій.

Микола Диковицький розповідав:

— Ми пішли у ліс в перші дві окупації. Поки було тепло, харчувалися ягодами, дещо діставали в селах. Гадали, що червоні війська до зими повернуться в наші краї. Але Червона Армія не поверталася. А їсти не було чого. Ми перейшли ближче до обжитих місць. І тут нас схопили карателі. От і довожувалися! Нас посадили у в'язницю як партизанів, а ми жодного німака не вбили. Мій брат Андрій заспокоював мене й батька, що, мовляв, німці не розстріляють нас, бо ж нема за що.

— Гляди, помилують. Жалів вовк кобилу, залишив хвіст та гриву. Тікати треба! — сказав батько.

Ми почали придивлятися до поліцаїв, які несли тут службу. Якось увечері я сказав Андрієві та батькові, що попрошусь на кілька хвилин з камери і в'ю вартового, а тоді — хто куди... З нетерпінням чекали того вечора. Я постукав у двері.

— Чого тобі?

— Пусти, пане, надвір.

— Не можна. Не велено!

Нарешті після довгих умовлянь Кирило одчинив двері і випустив мене. Поверталися до камери разом. Я йшов, заклавши руки за спину, оглядаючи подвір'я. Коло дверей трохи затримався. Поліцай нахилився, щоб усунути ключ у замок, і я тої ж миті збив його з ніг. Автомат, гранати, ключ забрав собі.

Одчинивши двері, я сказав тихо своїм:

— Хто хоче з нами — збирайтеся в балці. Тату, ти будь там за старшого. Я з Андрієм підскачу потім.

Камера спорожніла. Ми з Андрієм вкинули в неї поліцай і замкнули його там. Потім пішли на квартиру до коменданта пана Штранке.

На ранок німці знайшли Штранке вбитим і зчинили тривогу. Але ми вже були в балці за п'ятнадцять кілометрів од Століна. На квартирі коменданта захопили ще два автомати, два пістолети, з десяток гранат. Думаємо: куди ж далі? Підемо на Україну, на Висоцьк. Там з'явилися партизани Максима Місюри.

Йшли берегом Стиру. Вдень ховалися в гліб лісу, перепочивали.

Та ось третього дня тишу на річці розбудили мотори. Андрій виліз на дерево. Вдалині одна за одною пливли самохідні баржі. Річка, де ми зупинилися, була вузька, берег крутий. На березі схилилися красені дуби. Стояли ми перед тими дубами і наче ради питалися. Пропустити баржі? Це було б не по-партизанському. Хоча ми й не вважали себе партизанами, але нам хотілося бути ними.

Фарватер пролягав під правим берегом, з якого над водою похилилися оці могутні і красиві дерева. Зі мною пішли Андрій, Степан і Петро. Взяли ми два автомати, пістолет і п'ять гранат. Решту зброї залишили друзям. Домовилися, що ті розпочнуть вогонь по другій баржі. Обрали позицію: позалазили на дерева і вместилися на гілках над самісіньким фарватером.

Баржі пливли, притиснувшись до правого берега. На палубах, крім стернових, нікого не було видно.

І ось затріскотіли автомати. Кулі посипалися на баржі. Ми почали стрибати з дерев на палуби. Це ще більше приголомшило команди суден. Капітан, лоцман, стернові отямилися, коли опинилися за бортом. У трюм ми кинули гранати, — з десяток есесівських солдатів, які, напевне, їхали у відпустку, так і не вийшли на палубу.

Так було на двох баржах. Третя, відстрілюючись, повернула назад, за течією.

— Що будемо робити з цією падаллю? — питали хлопці, вказуючи на трупи есесівських солдатів.

— Та і з баржами чого возитися. Треба їх потопити. А зброю і харчі забрати.

— А все-таки жаль посудини! — сказав раптом Степан, — він у колгоспі був завгоспом. — Це не по-господарськи. Така б згодилася для нашого колгоспу.

— Далеко ти, чоловіче, гнеш, — заперечили йому. — Треба німців вигнати спершу. Про баржі ще подумаємо. Не такі збудуємо.

Мій брат Андрій ломом розтросив дно в баржі, а Степан у другій. І оце з одинадцятьма автоматами прямуємо до вас, товариші партизани. Готові прийняти присягу на вірність Вітчизні в бою...

— Ця трофейна зброя, ваша розповідь непогано характеризують вашу групу, товариші Диковицькі, — промовив Іван Пилипович Федоров, вислухавши Миколу. — Я гадаю, Василю Андрійовичу, ми приймемо їх до партизанського загону.

— Що їх приймати. Вони хоч і не вважають себе ще партизанами, але вже довели, що вони справжні народні месники. Сергію Івановичу, — звернувся я до Диковицького-батька, — будете з синами створювати загін. Командний склад у вас уже готовий: батько командир, Микола начштабу, Андрій комісар.

Тиша. Шеренги партизанів завмерли. Здалеку вони зовсім не схожі на військову частину. Одягнений тут хто в чому. Одні в німецьких, другі у вітчизняних шинелях, треті в дядківських піджаках. Є тут і вусаті, і з бородами, і зовсім хлопчачки. Але всі вони партизани. Всі пройшли за велінням своїх сердець різними стежками, різними шляхами.

Тихо в лісі. Перед строєм — білорус Микола Диковицький. Він читає текст присяги:

— «Я, громадянин великого Советского Союза, верный сын героического советского народа, клянусь не выпустить из рук оружия, пока последний фашистский гад на нашей Советской земле, не будет уничтожен. Я обязуюсь беспрекословно выполнять приказы своих коман-

диров и начальников, строго соблюдать воинскую дисциплину.

За сожженные города и села, за смерть детей наших, за пытки, насилия и издевательства над моим народом, я клянусь мстить врагу жестоко, беспощадно и неустанно.

Кровь за кровь, смерть за смерть...»

— Кров за кров! Смерть за смерть!

— Кров за кров! Смерть за смерть!

Пішла голосиста луна лісом, переростаючи в грізну хвилю.

Після прийняття присяги велика група нових партизанів підійшла до вогнищ. В гурті, та ще біля вогню, тепло, затишно, а часом і весело. Ось залунав щирий голос нашого улюбленця Петра Темникова:

Ты жива еще, моя старушка...

Смагливий, з розумними і веселими карими очима, в темно-русим хвилястим волоссям, Петя Темников був щирим, сердечним другом і товаришем. Темников чудово читав вірші і писав їх, умів грати на баяні. А чого варті його справді золоті руки! Темников працював на одному з куйбишевських заводів слюсарем найвищої кваліфікації, мріяв вступити до інституту. В 1939 році його призвали в армію. Служив Петро в артилерійських частинах. Війну зустрів на Київському напрямку в протитанковій батареї. Під час одної танкової атаки ворога Темников розстріляв усі снаряди, спопеливши кілька машин. Коли ж опинився з гарматою в оточенні, вибухом протитанкової гранати підірвав гармату й з невеличкою групою артилеристів пішов шукати партизанські стежки. І знайшов... Темников вступив у групу новогутської самооборони, а потім перейшов у Середино-Будський загін Івана Федорова. Там він був у групі підричників Миколи Орлова, а коли в загоні з'явилася гармата, став її командиром. В партизанському загоні він міг відремонтувати кулемет будь-якої системи, годинник і баян, міг сконструювати «адську машинку».

Я підійшов до вогнища, оточеного великим гуртом партизанів. Слухали Петра Темникова. Він розповідав про своїх товаришів:

— Так от... Минуле літо на Прип'яті було жарке, і німці примусили старого Назара Похилиюка із села Со-

кори показати їм дорогу на Велике Плесо. Від машиністів, котрі їздять по вузькоколіїці, вони дізналися, що там чудовий пляж. Навкруги справжні джунглі! Одні птахи щебечуть, та сонце пече, як в Індії.

— Ой Петю, любиш ти загинати,— зауважив хтось з партизанів.

— Ну, таке пекуче, як у нас на Волзі або в Одесі,— зважив на це зауваження Темников і продовжував:— Назар Іванович Похилюк, як зразковий староста села, про намір офіцерів переказав Михайлу Балясникову, який уже зібрав півтора десятка таких, як він, хлопців. Балясников сказав старому: «Ведіть. Нехай солдати розвідають місце. А потім, може, ще й скунаються». На той час наш брат партизан уже дав про себе знати, і офіцери вирішили купатися в супроводі сотні солдатів з автоматами і кулеметами. Солдатня, мов гусінь, обліпила благоденські платформи, і вузькоколіїний паровозик затутукав... Поїхали...

Днів десять сержант Балясников з автоматниками Самусєввим і Рожком, з кулеметником Богуттом та снайперами Борисєнком і Маринюком «приручали» офіцерів та їхніх охоронників до тиші на березі. І ті звиклися. Якщо в перші дні купалися лише офіцери, то згодом по черзі ходили в воду й солдати. А десь на дванадцятий день купалися всі, крім вартових біля поїзда і коло зброї й одежі. Тим часом команда Балясникова з допомогою Похилюка знайшла до Великого Пlesa дорогу навпростець і освоїла місцевість. Про ту стежку не знав ніхто, крім Назара Похилюка.

Ще в п'ятницю хлопці дізнались, що у неділю відбудеться масове купання. В суботу вийшли в дорогу. Все розпланували чин чином. Не забули навіть про міну, яка спрацює, коли паровоз почмихає назад.

У неділю, як тільки розвиднілося, хлопці залишили свій курінь і залягли, як і домовилися. Аж ось і купальники прицокотіли. Почалася перевірка. Потім офіцер подав команду, і солдати поставили гвинтівки, автомати біля платформ. Деякі готували для офіцерів, як і належить, ром, шнапс і закуску.

А наші хлопці лежать мов мертві. Все позирають то на німців, то на снайперів Борисєнка й Маринюка, які з беззвучних гвинтівок повинні одразу покласти вартових. Віддаль між нами і ними від ста до двохсот метрів.

Та ось роздяглися й рядові фріци і помаленьку подибали до води. Вони одійшли вниз по течії від місця офіцерів кроків на десять. Самі знаєте чому. Дисципліна у них залізна, і арієць арійцеві не рівня.

Темников підморгнув, і всі засміялися.

В цю ж мить мене покликали до штабу. Я ще довго чув регіт наших партизанів.

Але кінець цього оповідання про те, як група сержанта Балясникова знищила всіх до одного ворожих солдатів і офіцерів і захопила зброю на цілий загін, мені вже не довелося дослухати від Темникова. Розвідник Петро Темников, він же командир «катюші» і підричник, того ж вечора пішов за «язиком». Трапилося так, що першим по ньому випустив автоматну чергу з «шмайсера» німецький унтер-офіцер. Петро був тяжко поранений. Друзі підхопили його, принесли в село Вовчиці. Кращі партизанські лікарі робили все, щоб врятувати відважного розвідника, та рана виявилася смертельною.

Вдень на сільському кладовищі партизани ховали Темникова. Людей прийшло багато. Тут і бійці з кількох загонів, і жителі села. Приїхали на цвинтар і наш начальник оперативної частини об'єднаних загонів Михайло Корчев, і комісар з'єднання Лука Кизя.

Труну несли побратими Петра Темникова — командир підричників Микола Орлов, командир гармашів Віктор Дондуков, командир розвідгрупи Микола Рєзчиков, Іван Кавера, Геннадій Оленєв, Єгор Грицун, Іван Гришин... Ці люди починали з Темниковим партизанський шлях, ділили останній шмат хліба і патрони. Скільки ними пережито! Скільки тяжких доріг і пекучих вогнів і смертей ними подолано!..

Дівчата-партизанки не стримують сліз. Тут і Віра Воскобойникова, і Марія Плющик, і Олександра Картавенко та Покотило, і Ганна Субота, і Марія Філатова. Ще недавно вони співали з весельчаком Темниковим пісень, не раз він їх підбадьорював жартом під час далекого походу з Сумщини на Ровенщину.

— Слово має начальник обласного штабу партизанського руху полковник Василь Андрійович Бєгма.

Говорити було важко.

— Товариші партизани і партизанки! Командири і комісари! Ми ховаємо сьогодні ще одного з сотень тисяч і мільйонів наших солдатів, що полягли в цій війні, — ком-

сомольця Петра Григоровича Темникова. Ти, Петре, жив і воював славно. Хай буде земля тобі пухом. Хай на твоїй могилі впросто не в'янутий безсмертник. А ми підемо далі. Тяжка у нас дорога. Але ми проб'ємося, вийдемо до нашої перемоги. Смерть фашистським загарбникам!

Гримлять постріли прощального салюту. Побратими Петра Темникова опускають труну з тілом у яму. Глухо стукає земля об домовину. Чується тихе ридання дівчини.

А у небі плывуть як дим сірі хмари. Журно посвистує між березовим з набряклими бруньками галуззям вітер. Ще лютий, а земля і небо вже дихають березнем, весною.

6

До обласного штабу надійшли відомості про те, що чоловік з вісімдесят шупполіцаїв під час походу на висоцьких партизанів убили дев'ять німців, своїх шефів, і пішли в ліс. Розвідка Висоцького загону Максима Місюри також донесла, що втікачів уже провідували націоналісти, але повернулися ні з чим. Мабуть, вони збиралися існувати самостійно, не підкоряючись ані радянським партизанам, ані «січовикам». Отож у районі дій могла з'явитися банда. Обласний штаб партизанського руху вирішив втрутитися в життя цієї озброєної групи, яка поки що знаходилась на роздоріжжі.

— Я не вірю, що колишні поліцаї можуть стати чесними людьми,— сказав комісар з'єднання Кизя.

— Ненависть ваша, товаришу дорогий, до поліцаїв, до всяких запроданців має тверді підстави, і ніхто не збирається у вашому серці гасити вогонь помсти,— відповів я.

— Товариш Бегма вірить, що там можуть бути порядні люди! — перебив комісар і звернувся до командира з'єднання Федорова:— А як ви гадаєте, Іване Пилиповичу?

— Ми ще не знаємо, за яких обставин ті люди потрапили до поліції, хто вони взагалі. А по-друге, вони розправилися зі своїми шефами. Значить, частина з них вважає німців ворогами.

— А чому ж вони не шукають контакту з радянськими партизанами?

— А тому, що вони бояться нас.

— Все це можна з'ясувати лише на місці,— рішуче сказав Федоров.— Туди піде наш чекіст Василь Кабанов і секретар обкому комсомолу Тихін Беляков. Місіуринська розвідка повідомляє, що в тому безпритульному загоні більшість — це хлопці років по сімнадцять-дев'ятнадцять. Тихонові з ними й вести мову.

І група посланців штабу вирушила в дорогу.

Дві доби Кабанов і Беляков ганялися за «бездомним» загоном озброєних людей. Десь ранком третього дня вони нарешті натрапили на слід.

Вершники зупинилися на березі повноводого в ці дні Стиру. Знайшли дідуся з човном. Той погодився переправити двох партизанів на протилежний бік.

— А коні смирні? Течія прудка. Так і шубовснемо у воду. Коник, може, й випливе, а нам жаба цядьки дасть,— сказав дідок, коли всі зупинилися на березі.

— Коні партизанські. Аж із Брянського лісу. Стріляні коні. Дніпро я з ними форсував, Прип'ять,— відповів Кабанов і першим ступив у човен, обережно потягнувши повід. Кінь опирався.

— Ну, Мальчик! Сміливіше. Сюди... Так..

Кінь знайшов своє місце, завмер. А до його голови припав вершник.

Тихін Беляков відштовхнув від берега човен.

— Допмагай, боже,— промовив весляр.

Минули довгі хвилини. Нарешті обидва партизанські парламентарі були на західному березі Стиру.

Незабаром їх зупинив вартувий.

— Пароль?

— Нема пароля,— спокійно відповів Беляков.— З вами хотіли переговорити.

— Були вже такі,— відповів той.

— То й що?

— Мені не дозволено розмовляти на варті. От що.

— Де командир ваш?

— На острові. Ось там,— показав він рукою.

— Ще на острові? Як же ми туди переберемося без човна?

— Не моє діло.

Кабанов проїхався понад берегом нової непередбаченої перепони, роздумуючи, як дістатися на острів.

Біля самої води він обіперся руками об спину коня і став на сідло. Натягнувши повід, гукнув:

— Мальчик! Вперед!

Кінь пішов. Вода йому вже по коліна, по груди. Ось вода крижаною хвилькою хлюпнула на спину. Кінь, піднявши пуха, форкав, дихаючи важко. Василь відчув тремтіння його тіла.

— Ну, любий! Вперед! Вперед!

Затамувавши подих, стежили Беляков і вартовий за вершником. Та ось вже кінь став на дно, затіпався. Кабанов зіскочив і почав смикати за повід. Треба рятувати коня. І вершник побіг поперед коня на галявину, де клубився дим од вогнищ.

Кілька десятків людей оточили багаття. Деякі сиділи без сорочок, б'ючи й палячи на вогні воші. Ті, що були одягнені, схопивши зброю, кинулись назустріч Кабанову.

Кабанов неначе не чув вигуків і грізного клацання затворів. Підійшов до чоловіка, який опинився біля нього першим, і віддав повід.

— Поводи трохи коня, а то залякне, пропаде скотина. Таку холодну річку перейшов!

— Що він говорить? — спитав один польською мовою того, що підбіг до Кабанова першим.

Невідомий у комбінезоні таки приголомшив Андровського своїм спокійним і отим нежданим: «Поводи трохи коня, а то залякне, пропаде скотина». Андровський ще покліпав очима, а потім мовчки взяв повід і повів Мальчика берегом.

— Добрий день! Хто у вас командир? — звернувся Кабанов до гурту, який оточив його кільцем.

— Пан Паєвський є командир, — сказав юнак, одягнений у німецьку шинелю, яка сягала йому до самих п'ят. Він показав на чоловіка з невеличкими вусами. Паєвський хвилину тому був без сорочки і повертався до вогню то грудьми, то спиною, гріючись. Та коли з'явився на острові непроханий гість, почав одягатися.

— Хто такий? — спитав він, змірявши зверху вниз поглядом Кабанова з ніг до голови. — Десантник? Совецький партизан? Нам такі не потрібні!

— А хто ви?

— Ми незалежні воїни! — відповів Паєвський, одягаючи шинелю і підперізуючись.

Кілька чоловік згрупувалося біля нього, решта «незалежних воїнів» оточили чорнявого високого солдата, який тримав на колінах акордеон.

— Фашистів побити не побоялися, а одного десантника злякалися,— сказав Кабанов, звернувшись до Паєвського.

— І тебе вб'ємо. Багато вас тут усяких.

— Як це «усяких»? — спалахнув Кабанов.— «Січовиків» зустрічали, так думаєте, що і я сюди прибув від «усяких»?

Тепер вийшов наперед кремений хлопець, з автоматом через ліве і з акордеоном через праве плече. Він застержливо підняв руку.

— Ми не всі думаємо так, як пан Паєвський. Вовк, Крац, Веремей, Антонович, Мацкевський, Прокопчук є комсомольці. Я з ними! Ми проти пшавів. Але не з Бульбою-Боровцем. Боровець є ворог поляків.

— Він ворог і українців,— сказав Прокопчук.

— Тарас Боровець — запеклий ворог білорусів,— промовив Антонович.— Ми не могли піти з ним... Але ми не знаємо, хто ви такі. Зірку можуть начепити, щоб обдурити нас, й бандерівці.

— А потім перебити, коли опинимося в їхньому таборі,— додав ще хтось.

Цієї хвилини підійшов з конем Тихін Беляков. Василь Кабанов попросив одного з солдатів поводити й цього коня, щоб не запалився. Розмова тривала далі.

— Чим доведете, що не бандери? — звернувся до Кабанова і Белякова акордеоніст.

— А як ваше прізвище? — запитав Беляков.

— Микола Куніцький, син Юзефа. У батальйоні був капальмейстером. Я вже мав честь говорити з трьома вашими.

— Зірку ти, Миколо Куніцький, бачиш? Ось. Червона!

— Ще не доказ.

— Буває, що і вовк натягає на себе овечу шкуру.

— Зірка. То є добже, пане-товаришу, але ж...— розвів руками Куніцький. Ми не хочемо тинятися по лісах, як банда.

Беляков наблизився до молодих солдатів.

— Коли ви вже такі вороги фашистів, як говорите про це, то скажіть, як опинилися в поліції?

— Та ще й колишні комсомольці є серед вас,— додав Кабанов.— Як сказав про вас Куніцький.

— Я — Олександр Вовк. Мене, Краца, Веремея, Антоновича, Мацкевського і Прокопчука німаки схопили у рідних селах. Гестапівці хотіли нас повісити. Так, ми б гойдалися на шибеницях. Але вони сказали, що подарують нам життя, якщо підемо служити до поліції. Ваші губи кривляться. Так, ми й самі знаємо, що такою ціною купувати життя — велика ганьба. Ми довго мучилися думками, сперечались. І вирішили піти в поліцію. Піти, щоб при першій же нагоді розквитатися з фашистами і повернути зброю проти них. Так ми й зробили, підбуривши весь загін. Нас послали сюди з Білорусії проти радянських партизанів. А ми перебили фашистів і ось окопалися тут, на острові.

— Ми підемо у рідні місця!

— Заждіть! Прошу вислухати мене! — підняв ліву руку Тихін Беляков.— Ви молоді люди. Попереду у вас ціле життя або ж ганебна смерть, супутниця усіх зрадників. Вас обдурили, інших силоміць мобілізували на службу ворогові, дехто пішов на ту службу, щоб при першій можливості втекти від фашистів. Ви побили своїх гнобителів. Це ваш перший внесок у розгром ворога. Ми не націоналісти. Ми — радянські партизани. Ми маємо зв'язок з Москвою, з Українським штабом партизанського руху. Ми одержуємо з Москви озброєння, боєприпаси і літературу.

Тихін Беляков розстебнув польову сумку і витяг пачку листівок.

— Ось, читайте! Тут правда про фронти. Червона Армія веде наступ. Наші війська вже біля Дінця, вступили на багатостраждальну українську землю.

Солдати «безпритульного» загону — поляки, білоруси і українці,— які все ще тихо перемовлялися, кидаючи погляди на прибулих, тепер впритул підійшли до Белякова і Кабанова.

— Схоже на те, що ті три парламенти, котрі були у нас, від вашого загону,— сказав Куніцький.

— Хочете,— продовжував Беляков,— сьогодні ж знайте про вас Москва. Так і передамо по радіо: «До нас прибуло поповнення з числа поляків, білорусів і українців, які розправилися з фашистами й прийшли до партизанів із зброєю».

— Москва?!

— Якщо у вас є честь і совість, ви підете з нами,— сказав Беляков.

— Я робочий чоловік,— промовив Куніцький.— Залізнничником працював.

— Я вчитель. А зараз секретар підпільного обкому комсомолу, партизан! — відповів Беляков.

— О!

— А що Український штаб повідомите, то правда?

— Правда!

— Ми порадимося,— сказав Куніцький.

Вони зійшлися до купи. Куніцький їм щось говорив. Пан Паєвський сидів осторонь.

Так тривало кілька хвилин. Потім вони вишикувалися по трос. Наперед вийшов Куніцький. Пересунув акордеон на груди, поклав пальці на клавіші.

І раптом березняк і ріка, оповиті сизим туманом, немаче здригнулися од звуків, що пролунали, немов сурма. То гриміла, відлунюючись аж у сусідньому селі, захопленому німецьким гарнізоном, пісня польського, білоруського, українського, російського — всієї землі робочого люду:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн!

— Товариші партизани! Загін у складі вісімдесяти шести чоловік іде під вашу команду,— відрпортував Куніцький.— Тільки б ми хотіли бути разом.

— Ваше побажання буде задоволене. Ви складете свій загін. І командира ви оберете із своїх,— сказав Кабанов.

— Ми порадилися і вирішили. Будете нашим командиром ви. Як вас? — Куніцький звернувся до нашого представника.

— Бачите,— засміявся Кабанов.— Ви навіть імені мого не знаєте, а хочете, щоб я вами командував.

— Ми з вами розмовляли уже півгодини. Іноді цього досить,— відповів акордеоніст.

— Мене звать Василем Івановичем Кабановим.

— Василь Іванович!

— Василь Іванович Чапаєв! І Василь Іванович Кабанов! — почувлися голоси.— Нехай буде наш загін імені Чапаєва, а командиром Василь Іванович Кабанов!

— Згода!

— Ура!

— Заступником командира — Микола Купицький!

— Віват!

— Що ж, Василю, — звернувся Беляков до Кабанова. — Ось так би піти до німецьких солдатів і сказати їм: «Ви чули «Інтернаціонал»? То як же вам не соромно воювати проти першої в світі країни робітників і селян? Повертайте зброю проти Гітлера та його банди. Не Червона Армія, а Гітлер ворог німецької нації. В шию його! Не чуте? Ви оглухли в цій війні. Ви осліпли і зовсім очманіли із своїм Гітлером, і за це вам доведеться розплачуватися!» Невже німці не знають «Інтернаціонала»?

— Ті, що знають, борються, гниють у тюрмах, концетраційних таборах, а може, просто животіють. А ті, що прийшли на нашу землю, співають «Німеччина понад усе».

Бійці нового загону збиралися в похід. Вони клали на підводи речі, мішки з продуктами, готували засоби переправи через річку.

А через тиждень важкого походу під звуки «Марсельєзи» загін вступив у село Вовчиці. Під червоним прапором ішов акордеоніст, він же заступник командира партизанського загону імені Чапаєва, Микола Купицький. Поруч — Василь Іванович... Кабанов.

Конча, який зі своїми богунцями зустрівся по дорозі, зупинився. Він проводжав поглядом чіткий стрій і гукнув Белякову і Кабанову:

— Буквально і в повному розумінні... порядок! Богунці вітають нових бійців.

У новостворені загони штаб відряджав людей, які вже мали досвід боротьби. У загін імені Чапаєва пішов Кабанов, комісаром у ньому став Микола Попов. Влилися в цей загін кулеметника Марія Плющик та ще з п'ятнадцять партизанів. Начальником штабу було призначено поляка Вячеслава Рибіцького...

Того ж дня я познайомився з акордеоністом, заступником командира новоствореного загону Миколою Купицьким.

— Розкажіть про себе.

— Звичайне життя... Родом я з Луїнінського району. Батько помер рано, і я працював на залізничній станції вантажником. Перекидав і переносив безліч усяких вантажів і товарів, так що м'язи у мене — немов у важко-

атлета. Життя було тяжке, і я вирішив піти добровільно в армію. Мені було дев'ятнадцять років, а до армії призивали в двадцять один. Був спершу матросом, потім учився на сапера. Повернувся додому в тридцять восьмому році у чині унтер-офіцера. Перед самою війною з німцями мене знову призвали. Страшне безладдя було у польській армії,— сумно розповідав Куніцький.— Гоноровиті генерали й офіцери виявилися німецькими перед німецькою стратегією, країна — убогою перед німецькою технікою. Ну, а солдати... Їхнє діло виконувати присягу. І треба сказати, товаришу Бегма, що польський солдат тримався стійко. Навік запам'ятаю бій у Варшаві. У німців танки, артилерія, а ми забарикадувалися на вулиці. Танкам не пройти. Артилерією теж нас нелегко взяти. Останнє слово за піхотою, і німці після артильготовки кинулись на штурм. Ми теж примкнули багнети до гвинтівок і вийшли назустріч. Уперше я зустрівся з швабом-фашистом віч-на-віч.

— Тоді перемогла мужність польських солдатів, їхня ненависть до фашистів,— додав я, слухаючи розповідь польського патріота.

— Вірно. Ненависть. В ту пору я вбив би і рідного брата, якби він був одягнутий у гітлерівську уніформу,— сказав Куніцький і спохмурнів.— Та відступили вони ненадовго. Незабаром знову вдарили по наших барикадах їхні артилеристи, знову загарчали поблизу фашистські танки. Польща капітулювала. Як і тисячі солдатів, я потрапив у полон. З цим я миритися не міг і втік разом з Яном Важиняком. Нас упіймали. Ми втекли вдруге, коли нас везли до нового табору для полонених, вистрибнули з машини на повному ході. Лісами пробиралися до Кобринського району. Двадцятого вересня вночі я підійшов до рідного села. За кілька сотень метрів мене раптом обступили солдати. Думаю: тепер уже не втечеш,— уб'ють. Коли дивлюся, а багнети не плоскі, не німецькі кинджали, а російські штики. Значить — Червона Армія.

— Стій! — сказав мені капітан.— Руки вгору!

Я підняв руки догори.

— Куди?

— Додому! — відповідаю.

— А де твій дім?

— Ось за тими яворами,— показав я.

— Він бреше, товаришу капітан! — озвався червоноармієць. — Там нема ніякої хати.

— Як нема?! — вигукнув я. — Ходіте, я вам доведу, що там моя хата, там живе моя матінка!

Ми пішли. Я попередив з капітаном. І раптом у місячному сяйві я побачив руїни своєї рідної оселі, серце похололо. На очах закипіли сльози. Капітан зрозумів мій стан. Він подав мені коробку з цигарками:

— Треба матір твою відшукати.

Я узяв цигарку. Ми помовчали. Кожен думав про своє.

Матір ми знайшли. Вона мешкала у сусідів. Я залишився дома.

На цьому війна для мене закінчилася. Я працював у Будинку культури в оркестрі. В ту пору будували Дніпровсько-Бузький канал, і наші музиканти часто виступали перед робітниками. То були, можна сказати, щасливі дні. Та 22 червня 1941 року Гітлер кинув свої війська на Радянський Союз. Фашистській гадині виявилось замало Австрії, Чехословаччини, Франції, Данії, Норвегії, Бенілюксу і вона поповзла на схід, на Радянський Союз.

Почалися дві окупації. Я був дома. Намагався жити непомітно, тихо. Коли це надійшла повістка. Мене викликали в Кобрин з акордеоном. Пан Левкович запитав:

— Ти пізнаєш мене?

— Так. Ви пан головний інженер. З саперного, — відповів я.

— Ти, Куніцький, добре грав більшовикам на Дніпровсько-Бузькому каналі, тепер будеш грати німцям. Будеш капельмейстером у нашому батальйоні, — сказав пан Левкович.

— У вас саперний?

— Поки що так. Утікати не думай, бо тут знають адресу твоєї матері. Ось тобі нова форма. Набирай двадцять чоловік в оркестр і працюй.

Так що музикантам справді непогано за всякого режиму. І я став капельмейстером цього загадкового саперного батальйону. До оркестру я підбирав надійних хлопців. Ще задалегідь закопав чимало зброї, і нам вистачило її на перших порах. Німецькі шефи і майор Бляуман не спускали з нас ока. Майор Бляуман був засланий гітлерівцями в район Століна ще перед війною. Він назвався учителем, а насправді був розвідником, з радіостанцією. Тож цей лис був тямущим і хитрим. І все ж я дізнався

через одного німця, що нас готують на африканський фронт, в армію Роммеля.

Та Роммель був далеко, а партизани білоруські й українські близько. Дійшла до нас чутка, що партизани геть вигнали німців з Висоцька, роззброїли їх. Нам сказали, що це діло рук Максима Місюри, тепер мого доброго знайомого й товариша. Одразу ж після висоцької партизанської операції нас кинули туди навести порядок.

Перед виходом в каральний похід німецький шеф звернувся до нас з промовою. Він говорив, що це буде перша «проба загону». За успішну операцію проти «бандитів» солдати батальйону будуть нагороджені хрестами.

Уже тоді я знав, що приблизно чоловік сто п'ятдесят з нашого загону готові піти від німців. Діяти доводилося дуже обережно, хоч німці поки що і довіряли мені, визнаючи за старшого серед поляків.

Та ось ми рушили. Німці на трьох возах. Вони смоктали з фляг шнапс і закушували консервами, шинкою. Шеф запросив мене на повозку. Я відмовився. Сказав, що простежу за порядком в колоні. Я намагався так розставити надійних людей, щоб вони були попереду й позаду, щоб жоден фашист не прослизнув з колони.

Ось і гребля. За нею галявина. Саме на греблі й треба починати, щоб кожен, хто утікатиме, був на виду.

Я свиснув. І почалося! Кількома пострілами мої друзі вбили наповал фашистських наглядачів. Коні злякано шарпонули вбік, назад, ламаючи голоблі, перекидаючи вози. Упав поранений і шеф. Він схопився було за кобуру з пістолетом, та наш кулеметник перетяв його тіло чергою.

Бій тривав якихось дві хвилини. З фашистським начальством було покінчено. Я наказав забрати зброю, провіант, одягу, а трупи потопити в болоті.

— У болоті? — перебив я запитанням Миколу Куніцького.— А ми, дізнавшись, що ви розправилися з фашистами, послали своїх людей знайти загиблих на тій греблі й поблизу неї, щоб пересвідчитися, чи правда це. Але вбитих фашистів наші не знайшли.

— У нас їхня зброя, їхня одежа, а вони киснуть у болоті,— відповів Куніцький.— Ми пішли у ліс. До нас приходили якісь люди. Ми думали, що це «січовики» Боровця, які розстрілюють польських жителів, і тому не

захотіли вести ніяких переговорів. Та ось знову до нас під'їхало три вершники. Вони попросили зустрітися з командиром. На цю розмову вийшов я і Паввський. Паввський взагалі не хотів вести ні з ким переговори. Він стояв за те, щоб іти партизанити в рідні райони, де більшість населення поляки. Я ж з багатьма товаришами шукав контакту з червоними партизанами і тому виходив на переговори зі всіма.

— З ким маю честь вести мову? — звернувся я до прибулих.

— З радянськими українськими партизанами. Ми пропонуємо вам приєднатися до нас.

— Недавно якісь «українські партизани» вирізали польські сім'ї. Може, й ви звідти? А зірочку начепили, щоб замаскуватися!

— Ні. Ми справді українські партизани, — сказав чоловік у пальті. — У нас є у Москві свій партизанський штаб.

Переконали сто сорок сім чоловік в тому, що треба приєднатися до радянського загону українських партизанів, справді було нелегко, тим більше що серед нас була група польських націоналістів. Нам треба було все добре обміркувати.

— Ми подумаємо, — відповів я. — Все зроблю, щоб загін перейшов під командування вашого штабу, якщо ви справді ті, за кого себе видаєте.

— Ось так, Василю Андрійовичу, відбулось наше перше знайомство з цими трьома вашими партизанами. Це були Максим Місюра, Сава Плужников і Володя Юшкевич, ординарець Місюри. Так ми й потрапили до вас, товаришу Бегма! Не підведемо. Посилайте хоч зараз на бій з швабами-фашистами!

Зайшов комісар Кизя. Я познайомив Куніцького з ним.

— І все-таки, товаришу Куніцький, з ста сорока семи чоловік за вами пішло тільки дев'яносто сім, — сказав Лука Кизя.

— Що маю вдіяти. Партизани — люди добровільні. Але зброю у тих п'ятдесяти чоловік ми забрали, — відповів Куніцький. — Коли ми пішли від німців і не знали, в яких місцях будемо воювати, я назвав себе Мухою-Міхальським. Боявся, щоб через моє прізвище німці не вбили мою матір. Можете й тут мене так величати. — Куніцький щиро посміхнувся.

— Правильно ви себе й назвали. Мою матір, дружину вбили гестапівці, бо знали, що я в партизанах. Тож воювати в партизанах можна не лише в рідних місцях, як думали ви раніше, а всюди. Головне — бити ворога. Радий познайомитися з вами, товаришу Муха-Міхальський! — Кизя подав Куніцькому руку, і той міцно її потиснув.

В майбутньому Миколі Куніцькому ще довелося вести своє партизанське з'єднання на територію Польщі в 1944 році. Туди ж рейдом виходило і з'єднання під командуванням Івана Федорова і Луки Кизи. А поки що партизани попросили Куніцького зіграти на акордеоні, бійці-поляки підспівували.

Нашого полку прибуло, наше з'єднання ставало інтернаціональним. А це велике діло в кожній війні, в кожній революції. В цьому наша сила і наша нездоланність.

7

Березневого ранку під селом Дібрівськ наш патруль затримав жінку.

Вона була в нових чоботях, які, напевне, взувала разів зо два на рік, та й то в мирний час, у квітчастій хустці і теплій жакетці. З-під хустки вибивалося руське волосся, воно прилипло до світлішого лоба. Чоботи були в грязюці.

— Куди так розігналася, тьотю? — спитав наймолодший патрульний.

— До партизанів. До депутата Верховної Ради! — відповіла жінка.

— О! — закліпав очима хлопець.— А звідки?

— З Лютинська. Проведіть мене, хлопці, до депутата. Діло в мене.

— Що ж, ходімте. Проведу,— сказав Уманець, підозріливо поглянувши на затриману.

У кімнаті штабу Уманець доповів:

— До вас проситься, а чому, не каже.

— Я до товариша депутата, а не до полковника.

— Я і є депутат. Розповідайте,— відповів я.

Вона соромливо промовила:

— Я хотіла б з вами побесідувати наодинці. Мене звуть Стефанія,— вона розв'язала квітчасту хустку.— Прощу допомогти.

— Село ж ваше під німцями. Як я можу вам допомогти?— Я був трохи здивований.

— Отаке й хлопці на варті говорили. Ну, що німці? Вони були вчора, сьогодні, а через місяць їх не буде. А Радянська влада буде в нас, є тепер тут і завжди буде! То до кого ж мені звертатися? Та хіба ж німецька влада стане на захист нещасної жінки? Та вона швидше мене у вагон товарний і, як скотину, в Німеччину повезе, щоб там догоджала якійсь фрау,— гаряче й щиро говорила Стефанія.— Так допоможіть мені... Чоловік мій кривдить мене, дітей, сім'ю... У нас є жінки, які гонять самогон. От він і вчащає до них. А мене б'є. Дітей б'є, кричить на них, коли вони йдуть у вічі кажуть, щоб не ходив пиячити. Людські чоловіки десь на фронті, а декотрі у партизанах. А які дома, живуть нишком. А він розгулявся. Допоможіть його на праведну дорогу поставити.

— Ідіть собі додому і не говоріть, що були у партизанів,— відповів я.

— Та що я — зовсім дурна? Я сказала, що йду до своєї матері. У матері таки побула і оце до вас через ліси. Про це ніхто ні-ні,— притулила Стефанія палець до рота.

— Уманець! Організуй Стефанії поїсти. А потім знайди хлопців, і нехай вони проведуть її. Бувайте здорові, Стефаніє! Щось придумаємо.

— То вже придумайте, будьте ласкаві... Дякуватиму красно.

Жінка вийшла.

— Знаєш, Миколо, навіть у мирний час до мене як до депутата не зверталися з такими просьбами. У добрі часи про того гуляку треба б до газети написати.

8

Сніг уже зійшов, відпарувала земля, зігріта подихом теплих вітрів. Небо в погожі дні напрочуд чисте й бездонне. Повітря прозоре, свіже, пахуче. Безлистя, посірілий ліс просвічується наскрізь, пронизаний промінням сонця. Інколи ранками на суху траву й гілки дерев осідає сріблястий іній, та все ж вдень ліс шумить

під щебет птахів по-весняному, і сосни струшують старі торішні глици.

У ці березневі дні десятки партизанів групами пробиралися лісовими стежками у село Дібрівськ на свою першу обласну партизанську конференцію. Чимало довелося попрацювати, щоб оповістити делегатів і забезпечити їхній рух. Розвідці треба було подбати, щоб про ці збори не дізналися фашисти і націоналісти. На конференцію повинні були з'їхатися представники багатьох загонів, розташованих у радіусі ста кілометрів. Від керівництва обкому партії і обласного штабу вимагалася особлива пильність, дотримання суворої конспірації.

Про наміри Ровенського обкому було повідомлено по радіо в Центральний Комітет КП(б) України. Незабаром у відповідь на мою радіограму секретар ЦК КП(б) України Дем'ян Сергійович Коротченко надіслав нам радіограму:

«Уповноваженому ЦК КП(б) України товаришеві Бегмі. Продумайте і розкажіть більш докладно про мету скликання конференції. Збори і конференції взагалі заходи позитивні, але проводити в даних умовах конференцію небезпечно. Остаточне ваше рішення повідомте.

Коротченко»

26 березня 1943 року, в день роковин партизанського загону «За Батьківщину», в селі Дібрівську і розпочалася ця перша незвичайна обласна конференція партизанів Ровенщини. На ній було 120 делегатів від усіх загонів, що дислокувалися в північних районах області, окремих партизанських бригад, що працювали від Генерального штабу і загонів, які мали зв'язок з Українським штабом партизанського руху. Ця конференція мала неабияке значення у створенні партизанського краю в північних районах Ровенщини і Волині.

Делегати заслухали доповіді начальника обласного штабу партизанського руху Бегми про завдання загонів області, командира з'єднання Федорова-ровенського про досвід бойової діяльності загону «За Батьківщину».

— В усіх селах треба створити підпільні організації, нові партизанські загони, загони сільської самооборони. Цього вимагає життя, — говорив Федоров.

— Правильно! Треба фашистів бити всюди! — вигукнув рішуче Максим Місюра, якого нещодавно прийняли в партію.

— Ти маєш слово? — звернувся до нього Федоров.

— Слово моє коротке,— підвівся Місюра.— З вами, Іване Пилиповичу, я згоден в усьому. І правильно тут виступав представник обкому партії,— показав Місюра на мене (моє прізвище не називали перед виступом).— Підпільний обком — діло велике й потрібне. І добре, що повернувся до нас перший секретар товариш Бегма. До війни ще з ним пиво доводилося пити,— звернувся він до мене.— Василь Андрійович чоловік свій, простий. Ви й передайте йому, що Місюра не підведе. Битиме гадів фашистських по-партизанському.

Кизя, який сидів за столом поруч з Федоровим, затулив уста долонею, щоб сховати посмішку. Федоров же не стримався:

— А якої марки ти, Максиме, пиво пив? А лікером ви з першим секретарем не пригощались?

У великому класі Дібрівської школи хвилию прокотився регіт.

— Лікер то є панська забава! Аж нудно-солодкий,— вів своєї Місюра.— А чого ви смієтеся? — здивовано закліпав він очима.— Що я чудного міг сказати? Я ж і виступати не хотів, самі заставили,— звернувся Місюра до Федорова.

До класу вскочив Микола Уманець. Підбіг до столу президії і щасливим голосом повідомив:

— Василю Андрійовичу! Літак! Літак з Великої землі! Летить сюди.

— Товариші, оголошується перерва!

Усі делегати кинулися до виходу. Стояв лише немов укюпаний Максим Місюра. Тепер він розумів, чому сміялися делегати й Федоров.

— Не переживай дуже,— сказав я.— Буває. Вважай, що ми з тобою добрі знайомі. За роботу твою і твоїх партизанів велике спасибі. Оце головне. А зараз ходімо на площадку. Там скинуть з літаків гостинці з Москви. Пішли. А пива ми з тобою ще обов'язково вип'ємо.

На полі за селом натовп людей — делегати конференції, штабісти, партизани, селяни. Літак вже полетів, а на землі лежали мішки. Партизани діставали з пакунків автомати, карабіни, патрони, медикаменти, тютюн, папір. Скільки радості принесли гостинці делегатам конференції і місцевим жителям!

Ще довго на устах партизанів було слово «Москва». Воно додавало сил, упевненості. Гостиці з Великої землі прибули в найсприятливіший для партизанів момент. Розголос про це тепер піде по всій Ровенщині, його понесуть сто двадцять делегатів обласної конференції.

Місюра, в довгому чорному пальті, у високому чорній шапці, стояв поруч з високим, трохи згорбленим, в окулярах партизаном і не зводив очей з вантажів, над якими вовтузилися партизани.

— Медикаменти! Не розбереш лише, од яких хвороб і які ліки,— говорили бійці.

— Тобі нема чого й розшифровувати. Лікарі й без тебе доберуть, що й до чого!

— А лікар тут! — сказав Місюра. — Старший лікар нашого загону, начальник нашої санчастини Борис Ерліх.

— Давайте познайомимся. Бегма. Начальник партизанського обласного штабу, — наблизився я до лікаря.

— Ерліх Борис Шамович, партизан, лікар.

— Ви давно в загоні?

— З сорок другого року, товариш депутат.

— Ознайомтесь з присланими медикаментами. Потім поговоримо.

— Єсть! — відповів Ерліх.

— Ерліх погано виглядає, обличчя бліде, стомлене, — сказав я Місюрі.

— У нього до біса роботи. Та й пережив чоловік, — відповів Місюра.

— А тепер, — притишив я голос, — ти поглянь на себе, Максиме.

— А що таке?

— Хіба ти схожий на командира такого солідного загону?

— А що? Я й рядовим буду. Мені байдуже, в якому чині і на якій посаді бити німоту.

— У тебе чорне довге пальто, шапка чорна. Та ти скоріше на єврейського рабина схожий, ніж на командира партизанського загону. Одягни фуфайку, піджак, нарешті, шкірянку. Підпережись тугіше.

— А на холери мені та шкірянку? Довге пальто, як шинеля на хутрі. Є чим укритися. А піджаком не вкритися, ноги підгинатимеш до самої бороди. Під цим пальтом як удома. А ось і Борис іде.

Ми помовчали.

— Тямуща голова укомплектовувала медичний вантаж! — мовив, наблизившись, Ерліх.

— У мене до вас таке діло, — почав я. — Поки дійдемо до села, я її розкажу. Ви, мабуть, обидва вже здогадалися, що бобрипаси і медикаменти нам присилають неспроста. Зараз наші війська під Белгородом, Курськом і Орлом. Назривають великі події на фронті. До них повинні готуватися і партизани. Бої не можуть бути без поранених. У нас ще мало медичних сестер, мало людей, які б могли робити операції, подавати першу медичну допомогу. Мало й санітарів. У санчастині з'єднання зараз створені курси медсестер і санітарів. Створіть і ви такі курси. Навчіть на них десять, п'ятнадцять чи й двадцять дівчат. Знаєте, скільки поранених ми врятуємо від смерті?

— Я сам уже давно думав про це. Але загін весь час кочує, — сказав Ерліх. — І все-таки у нас будуть такі курси.

Конференція виробила звернення-заклик до населення Ровенської області:

«26 березня 1943 року.

Дорогі товариші!

Рідні батьки, матері, брати й сестри
Ровенської області!

Шкодьте німцям у всьому і всіма засобами, ховайте від них худобу і продовольство. Давайте фашистам невірні відомості. Ховайте людей, яких розшукують німці, допомагайте партизанам. Повідомляйте їм про всі наміри ворога. Рвіть ворожий зв'язок — телеграфні, телефонні проводи. Поодинці і групами руйнуйте залізниці, знищуйте військове майно ворога. Підпалюйте німецькі склади. Якщо побачите, що вам загрожує небезпека, ховайтесь разом з сім'ями в інших селах. Добувайте у ворога зброю, створюйте партизанські групи. Знищуйте німецьких розбійників.

Слава героїчним воїнам непереможної Червоної Армії!

За дорученням конференції:

І. Федоров, Л. Кизя, В. Бегма, М. Корчев, С. Гришун, Т. Беляков, О. Шитов, Х. Кудояр, М. Зубашев, Д. Пономарьов, М. Місюра, Г. Каргунін, К. Гончарук.

Прочитай і передай іншому!»

Наступного дня це звернення було віддруковане у партизанській друкарні і розіслане усім партизанським загонам. Звернення поширили серед населення Ровенської, Волинської і Пінської областей.

Але до нас дійшли також і прикрі вісті.

Банди українських буржуазних націоналістів у кількох селах учинили кривавий напад на польське населення. Чорні сотні польських націоналістів, сформовані німецькими фашистами, теж не залишилися в боргу. Пролілася кров поляків і українців. Гітлерівський фашизм ще до війни дбайливо випрощував націоналізм у різних країнах. От і зараз фашисти проти радянських партизанів і населення, яке співчуває нам, натравляють українські і польські чорні сотні, створені для розпалювання національного розбрату.

В подібних випадках фашисти завжди виступають в ролі «захисників» і «покровителів» поляків або ж українців, допомагаючи їм потураючи українським буржуазним і польським націоналістам, гріючи на братовбивчій війні руки. Прикриваючись цією «димовою завісою», вони вивозили трудовий люд до Німеччини на каторжні роботи.

У такій складній ситуації партизанська більшовицька преса викривала ганебні дії німців і українських буржуазних націоналістів. За рішенням обкому почала виходити газета «Червоний штандарт» («Червоний прапор») польською мовою.

Газета закликала українське і польське населення до об'єднаних дій проти німецьких окупантів. Скоро поляки почали відмовлятися від німецької «опіки», цілими селами вони йшли в ліси, створюючи там польські партизанські загони.

Нерідко до нас приходили жителі сіл, які знаходилися за десятки кілометрів, щоб одержати листівки і газети, приносили чисті зошити, папір для потреб редакції.

Газети і листівки проникали у найвіддаленіші села і міста, з'являлися у казармах ворожих гарнізонів, німецьких установ, серед робітників промисловості і транспорту. Багато газет і листівок було закинуто у Пінськ на базар, у порт, на сірникову фабрику і навіть у комендатуру і жандармерію. Гебітскомісар у Сарнах знайшов партизанську листівку у себе на столі. А трохи зго-

дом розвідники Віктора Тимофєєва доповіли, що наші листівки польською мовою читають і у Варшаві.

Розповсюджувачами преси були підпільники, місцеві жителі, партизани-розвідники і диверсанти, які ніколи не йшли на бойове завдання без газет і листівок. Преса в руках радянських розвідників і диверсантів стала своєрідним паролем, за допомогою якого чесна людина безпомилково пізнавала борця проти німецько-фашистських окупантів.

9

На півночі Ровенщини і в багатьох центральних районах України були знищені адміністративно-управлінські органи, створені фашистами. Поліцаї, старости, які вірно служили німцям, утікали під захист гітлерівців. Частина з них пішла в банди. Деякі залишилися на місці нібито на службі у німців, а насправді ці люди чесно виконували завдання партизанських загонів і підпільників.

Райони, що контролювалися партизанськими загонами, були і в Білорусії, і на Україні, і в ряді областей Російської Федерації. Вони ввійшли в літопис Вітчизняної війни під назвою «партизанського краю». Створення таких країв було логічним наслідком широкого розмаху і всенародного характеру партизанської війни.

На Ровенщині багато річок, боліт і лісів. Такі природні умови були надійним прикриттям на півночі партизанського краю Ровенщини. На сході області діяли загони генерал-майора Олександра Миколайовича Сабурова, а на заході, у Волинській області, з червня 1943 року постійно дислокувалось з'єднання двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора Олексія Федоровича Федорова. У партизанському краю на Ровенщині діяло близько двадцяти загонів. А в селах населення створило надійних партизанських помічників — групи місцевої самооборони. Тільки в Морочнівському і Рафалівському районах їх було вісімнадцять. Вони об'єднували понад півтори тисячі чоловік. Правда, ці групи мали погане озброєння, а часом зброї не було зовсім. Це часто не давало можливості групам самооборони брати участь

у бойових операціях разом з партизанськими загонами. Але члени цих груп приносили велику користь як провідники, розвідники і диверсанти. Жителі села Борове Жданюк і Гнідко на початку квітня спалили п'ять дерев'яних мостів, сім'я Пилипа Суровцева — батько й три сини — три мости. Муравинський староста Петро Лешневич і телефоніст Леонід Семенюк вели розвідку у Морочному. Зібрані з населення податки староста відправив у партизанський загін. Під прикриттям загонів створювалися цілі поселення, в яких рятувалися тисячі жінок, дітей і стариків з хуторів, сіл, знищених каральними експедиціями і авіацією фашистів.

Ще два-три місяці тому партизанські загони відвоювали у ворога острівці, де люди починали жити за законами Радянської влади. А в квітні і травні на території партизанського краю Ровенської області були понад сотні хуторів, сіл, містечок.

Фашистські окупанти, звичайно, не були байдужими до подій, що розгорталися на півночі під Ровно. Знову гітлерівці почали споряджати численні каральні загони.

Фашисти часто робили авіанальоти на села, ліси, де, за відомостями німецької розвідки, розташовувалися штаби партизанських загонів. Якось під час бомбардування дві бомби середнього калібру впали поряд із земляною начальника обласного штабу і не розірвалися. Згодом з таких бомб наші люди навчилися добувати вибухівку.

Після нальотів фашистської авіації пішли в наступ загони ворожих піхотинців. Загін у складі ста німецьких солдатів атакував заставу на хуторі Канава. Партизани примусили карателів відійти. Наступного дня фашисти повели наступ на Олександрівські хутори. Бій був тривалий і нерівний. Німці переважали в живій силі і техніці. Партизани відступили. Фашисти пограбували й спалили хутори, а надвечір несподівано одійшли у містечко Городне.

Через кілька днів великий загін карателів знову кинувся на Олександрівські хутори. Ворог зламав опір застави і вийшов до села Сварицевичі. Над аеродромом і штабом у селі Дібрівськ нависла загроза. Партизани замилювали дороги, на шляхах були влаштовані засідки.

Під час оборонних боїв наші загони вміло взаємодія-

ли. Так, загоні Максима Місюри було доручено замаршувати ворога на місце засад. Для цього Місюра перекрив виходи з Сварищевичів на Серники, карателі пішли назад старою дорогою. Там їх чекала четверта група партизанського загону «За Батьківщину» під командуванням Степана Геращенко і загін імені Чапаєва.

Правду сказати, новостворений загін імені Чапаєва викликав у працівників обласного штабу занепокоєння навіть після того, як туди були послані комісар, командир, кілька заслужених бійців. Та обставина, що більшість солдатів цього загону ще недавно служила в поліції, тривожила командування.

І ось тепер бійці зустріли колону німецьких солдатів, яка просувалася із села Сварищевичі.

Чапаєвці влаштували на греблі засідку. Міст і узбіччя дороги замінували. Віддалік замаскували три ручних кулемети.

До греблі на повному ході торохкотіли підводи. Поскрипували колеса. А на мосту вони застугоніли, немов у барабан. Промчалася перша хура, за нею друга. Та ось вибух. Третій віз з ящиками підскочив разом з уламками мосту. Хмара диму застелила всю валку. Гуркотіло, немов то був перший весняний грім. Піші німці натрапляли на міни біля дороги. Їх частували вогнем з трьох партизанських кулеметів і гвинтівок.

З перших двох підвід, які проїхали міст, вискочили солдати. Вони залягли з кулеметом у яру, прикриваючи вогнем своїх солдатів, які все прибували й займали оборону.

— Заткнути пельку цьому кулеметові! Інакше він не дасть нам підвести голови! — звернувся Василь Кабанов до партизанів. Він шукав очима, кого б послати на це завдання.

— Я! — визвався Едуард Грушецький.

— І я! — назвався Чирта.

— Гранати у вас є?

Та Грушецький і Чирта вже вийшли з укриття й побігли прямо на ворожих кулеметників. Вони були на відстані двох десятків метрів один від одного. Ось вони пробігли кроків з двадцять, ще кроків з д'яцездьят. Ворожі кулеметники прикипали до кулемета, прагнучи будь-що скосити отих двох несамовитих, які забули про страх і смерть. Але ті, немов броньовані, все наближалися й

наближалися до кулеметного гнізда, продовжуючи свій незвичайний, страшний крос.

— Вперед! Вперед, Чирта! — гукав Грушецький.

У ворожих кулеметників найжачилося волосся. Ось уже минула хвилина, як вони б'ють по цих двох партизанах і не можуть їх покласти на землю. Ті бігли, наче зачаровані. Ще мить — і два отих страшних і грізних біля них.

— А-а-а! — песамовито закричав один кулеметник. Закрив обличчя руками перед смертю другий.

Кулеметне гніздо знищено. В атаку пішов весь загін.

Бій тривав. Але на східний берег Стубли німці не пройшли, залишивши сорок убитих солдатів.

Партизани збирали трофеї.

— Товаришу командир, — звернувся Грушецький до Кабанова, — візьміть і цей трофей. — І він поставив поряд німецький кулемет.

Кабанов полегшено зітхнув. Його загін склав перший бойовий екзамен. Загін, у бездатності якого сумнівалися.

Раптом поблизу зчинився галас.

— Що там сталося?

— Комедія, та й годі. Юзик Кільштейн, якого прислали до нас політруком, німця привів. Наздогнав, одібрав гвинтівку і ось веде, немов малого...

— Про що мрієш, пане Пасєвський? — звернувся до свого приятеля Микола Куніцький, набиваючи в диск патрони.

— Про те ж.

— Хіба ти не бачиш, що нас тут вважають за справжніх людей. Нам вірять партизани-комуністи.

— А з генералом Сікорським радянський уряд розірвав дипломатичні стосунки. То порядок?

— Сікорський ненавидить комуністів, а без комуністів, польських і радянських, не можна визволити Польщу від швабів. Плянь на того Сікорського і наших лондонських панів. Нам по дорозі з росіянами, білорусами, з українцями. Інакше нам не бачити свободи як своїх вух...

— Про що гомоните? — підійшов до Пасєвського і Куніцького командир загону.

— Говоримо, що треба більше бити німців, — відповів Куніцький.

— І про те, що Пасвський хоче іти від нас,— додав Кабанов.

— Я чесно воюватиму. Я підкоряюсь дисципліні. У мене є свої думки. Але кому до цього яке діло?

— Якщо ти вже так хочеш піти в рідні краї, то йди. Ми тримати тебе не станемо. Сьогоднішній бій показав, що наш загін ще дасть прикурити німцям...

Загін імені Чапаєва і група Геращенко тримали оборону під Сваричевичами кілька днів. Понісни втрати, карателі відійшли на Серники за річку Стублу і викликали підкріплення із Любешева, Морочного, Городна і Висоцька. Бої не припинялися.

Вперто тримав оборону загін імені Богдана Хмельницького під командуванням Степана Шмата. Біля села Вовчиці фашисти притиснули партизанів до річки Стир. Часом здавалося, що карателі заженуть наших бійців у річку й там розстріляють усіх кулеметно-мінометним вогнем. В критичні хвилини в загрозливих місцях з'являлися командир Шмат, начштабу Ражев, секретар підпільного райкому партії Шинкар.

— Обласний штаб уже одійшов з Дібрівська,— говорив бійцям Шмат.— Ми своє зробили. Тепер нам необхідно протриматися до вечора. Потім переправимося на той берег.

До вечора довелося витримати дві атаки фашистів. Коли ж смеркло, партизани на човнах, які приготували їм селяни, перепливли Стир.

Вранці з райцентру Морочне повернувся розвідник. Він повідомив, що майже весь гарнізон зайнятий каральною експедицією. В селі залишилися сорок поліцаїв і жандармів. Командування загону скористалося з цього і завдало удару по райцентру. Операція була проведена блискуче. Степан Шмат і начштабу Микола Ражев повели сорок п'ять партизанів в атаку. Охорона села була розгромлена. Уціліли тільки жандарми, що сховалися у бункерах за дерев'яною огорожею. Партизани спалили п'ять комор з хлібом, в які було засипано півтори тисячі тонн зерна, два склади з продовольством і боєприпасами, було знищено чотири гуртожитки, де жили солдати гарнізону. Командири груп, ветерани загону Микола Нагай і Василь Ходкевич діяли сміливо і рішуче.

В оборонних боях з серниківським угрупованням фашистів наші партизани знищили півтори сотні ворожих

солдатів. Загальне керівництво боями здійснював Михайло Корчев. Це був його перший бойовий екзамєн, відколи він став працювати в нашому обласному штабі.

Не лише Корчев, а й усі командири і партизани під час боїв з фашистськими карателями показали витримку і розсудливість. Звичайно, наш обласний штаб був змушений відійти під прикриттям партизанських загонів «За Батьківщину» та імені Чапаєва на південь за маршрутом Біле — Великі Телковичі — Бишляк — Сопачів — Більська Воля — Мульчиці — Борове. Партизанські загони імені Кармелюка, імені Богдана Хмельницького залишилися на тих же місцях і продовжували бойові дії.

Всі ці дні палали села, біля яких стояли партизанські загони. Від вогню й диму небо стало сіро-червоним, а безлисті дерева, немов каліки, підняли над згарищем свої понівечені вогнем гілки. Ще довго в повітрі пахло горілим.

Спалені села — ось «трофеї» фашистів після їхньої каральної експедиції проти партизанів. Люди залишились без притулку. Наш підпільний обком партії дозволив населенню рубати для будівництва нових хат ліс у визначених місцях. Селяни нас розуміли, як розуміли й те, що німецькі загарбники тут не вічні, а ліси народні довіку. Коли ж на Ровенщину прийде наша армія і обком вийде з підпілля, ми приймемо відповідне рішення щодо вирубки лісу, узаконимо нашу допомогу людям, які потерпіли від каральної експедиції фашистських загарбників.

10

Вже говорилося, що Корчев був ніби диригентом між кількома загонами під час бою з карателями. Та зовсім іншої думки був про нього Картухін, командир загону з об'єднання Бринського.

Картухін був делегатом обласної партизанської конференції, і на нас він справив добре враження. Його загін був бойовим, а сам командир вважався сміливою людиною. Та, на велике наше здивування, гість під час обіду раптом сказав:

— Не хочу сидіти поруч з таким, як Корчев!

— З яким це «таким»? — поспитав Лука Кизя.

— «Тушинським перельотом», перебіжчиком! Михайло зрадив дядю Петю і перейшов до вас. Видно, слави захотілося! — говорив Картухін.

Корчев почервонів і дивився то на свого недавнього побратима Картухіна, то на нас здивованими очима. Ще мить — і спалахне. Я вирішив погасити суперечку:

— Ви гадаєте, що тільки ви партизани, що тільки під командою дяді Петі можна воювати по-справжньому? — звернувся я до Картухіна. — Зараз на плечах у Корчева величезна робота по організації партизанського руху. Тут він потрібен більше.

Але усім було видно, що переконувати Картухіна важко. Прислів'я «своя сорочка ближче до тіла» для нього зараз вище від розмов про загальну справу.

Було до болю образливо, що така хороша людина, як Картухін, ось так вузько думає про наше спільне завдання.

Наступного дня від Бринського прибула ціла делегація. Для нас це була нагода уточнити точку зору на важливі питання взаємодії і взаємодопомоги між партизанськими формуваннями підпільного обкому партії і партизанами, що працюють як розвідники безпосередньо на розвідувальне управління генерального штабу.

Бринський — симпатична й стримана людина. Земляк Устима Кармелюка, він зовні нагадував одного з тих народних борців за долю своєї землі: широкі чорні брови, гострі очі й орлиний ніс, стиснуті губи. Таким був тридцятивосьмирічний праправнук Кармелюка.

До лав армії Бринський пішов з посади голови райвиконкому. Десять років він служив у 6-й Чонгарській кавалерійській дивізії, а в тридцять дев'ятому його призначають комісаром 59-го окремого розвідбатальйону 2-ї стрілецької дивізії, яка дислокувалася біля міста Гаєва, на кордоні. Батальйон обороняв містечко Руду й фортецю Осовець протягом чотирьох днів. Підрозділ під командуванням Бринського прикривав відхід 6-го козачого кавалерійського корпусу з Новогрудського напрямку.

А згодом Бринський перейшов до партизанських методів війни і став командувати партизанським загonom, який діяв на межі Вітебської і Мінської областей.

Восени 1941 року партизани Бринського приєдналися до загонів розвідуправління, якими командував полковник Григорій Матвійович Линьков. Бринський був заступником Линькова і командував одним із загонів. На початку 1942 року після великої каральної експедиції два загони під командуванням капітана Щербини і комісара Кеймаха пішли за лінію фронту. В березні і Щербина, і Кеймах повернулися до партизанів з радіостанціями. Тоді ж і було вирішено розширити район дій, а головним методом боротьби проти ворога обрати диверсії на комунікаціях. Бринський провів реорганізацію загонів, і диверсанти розійшлися на роботу в усіх напрямках.

Влітку група загонів Линькова і Бринського прийшла в район Пінська і залізничного вузла Лунінець і стала базуватися біля Князь-озера. Тут до Бринського приєднався загін капітана Каплуна Степана Павловича. Вже в 1942 році загони Бринського висадили в повітря на залізницях Білорусії кілька десятків ешелонів. Восени Бринський послав підричників старшого лейтенанта Григорія Картухіна під Ковель, а незабаром за наказом Линькова прийшов на Україну і сам, щоб навколо Сарненського і Ковельського залізничних вузлів провадити розвідувальну і диверсійну роботу.

— Нас прийшло лише сто чоловік, — говорив Бринський. — І, звичайно, без допомоги місцевих підпільників, невеличких партизанських груп і окремих патріотів ми б не мали такого зв'язку з населенням, ми б не створили багатьох груп на території південних районів Білорусії, а також у Волинській і Ровенській областях. А на ці групи ми опираємося у своїй бойовій роботі.

— Ось ми й дійшли до думки, що Михайло Корчев у штабі продовжуватиме роботу по організації загонів з місцевих людей, заради чого і створений і підпільний обком, і обласний штаб. Отже Картухін звинуватив Корчева у «перельотстві» безпідставно.

— Картухін — чоловік гарячий, мов вибухівка, — сказав Антон Бринський.

— Але й підричникам гарячкувати не слід ні на залізниці, ні коли сидиш поруч із своїм товаришем. — сказав я.

— Я теж без особливого ентузіазму зустрів ваш лист про перехід Корчева до обласного партизанського штабу, але це вже, як і вчорашній інцидент з Картухіним, діло

минуле. Крім спеціальних завдань, у всіх партизанів є ще спільне — бити фашистських окупантів всіма силами й засобами. Я вірю, що Корчев може тут зробити не менше, ніж у нас.

— Добре, що ми порозумілися. Олександр Миколайовичу Сабурову не легко було віддавати один з кращих своїх батальйонів у розпорядження оперативної групи по Ровенській області. Але він віддав загін «За Батьківщину», й не лише тому, що був наказ Строкача, а й тому, що сам Сабуров добре розуміє всю роботу, яку цей загін і підпільний обком партії повинні виконати згодом. У вас, Антоне Петровичу, чудові командирські кадри, які пройшли крізь вогонь і воду з перших днів війни. Ви повинні розуміти, як потрібні такі командири тільки що сформованим загонам.

— Не думав я, що розмова про Картухіна обернеться на проблему кадрів,— зауважив Антон Петрович.

— Я певен, зі мною ви погодитесь. Адже підготовка командирських кадрів,— додав я,— велика і почесна робота. За неї вам будуть вдячні і обком партії, і всі партизани. Ми вже приступили до організації школи молодших командирів. Але чимало ваших людей пройшли за ці майже два роки війни вищу школу.

— Це правда, Василю Андрійовичу. Такі командири, як Лев Магомет, Степан Каплун, Микола Конищук, пройшли найвищу «атестацію».

Кизя попросив Бринського розповісти про його товаришів. Він погодився і почав одну з розповідей, що потім, після війни, лягли в основу книги «По той бік фронту», яка завоювала популярність серед читачів. Не буду відтворювати усе, розказане Антоном Петровичем під час опієї зустрічі, скажу лише кілька слів про таких командирів, як Степан Каплун і Лев Магомет.

В ту пору загін підричників Степана Каплуна діяв недалеко від залізниці. Партизани жартома називали Каплуна «диспетчером». Маючи добру розвідку, яку здійснювали підпільники на залізничних станціях, і вже «битих» мінерів-підричників, Каплун досить часто втручався в розклад руху ворожих поїздів. Частина цих поїздів летіла під укіс.

Бринський цілком справедливо говорив про допомогу місцевих патріотів. Найкращим розвідником-підриником у Каплуна був Іван Бужинський, організатор підпілля

і партизанської групи в селі Хочин Висоцького району. Багато для підричників робив і хочинський юнак Адам Левкович, який працював черговим на станції Удрицьк. Каплун, як і Бринський, служив у кадрових військах з 1927 року. Війну зустрів на кордоні у Білорусії. В Орликовських лісах, Слущкої області, він почав організувати партизанський загін. В 1942 році Каплун зустрівся з Ляньковим, а потім пішов у загін Бринського.

З нашим штабом Каплун завжди обмінювався інформаціями. Часто зустрічалися шляхи наших розвідників у селах, містах і на залізничних станціях. Каплун Степан Павлович був якраз одним з тих досвідчених командирів і організаторів, які є гордістю партизанського руху.

Що ж до Магомета, про якого ходила добра слава як про людину незвичайної фізичної сили і доброго серця, ми розкажемо пізніше, коли зустрінемося з ним.

Та ось до нашого намету зайшов винуватець учорапнього інциденту — Картухін. Він привітався й зніяковіло усміхнувся.

— Буває, — сказав він, дивлячись на Бринського.

Коли Бринський і Картухін поїхали до свого штабу, в намет вскочив схвильований і розчервонілий радист Анатолій Романенко.

— Вітаю вас, Василю Андрійовичу! — звернувся він до мене. — Тільки що прийняв радіограму. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР військовоє звання генерал-майора присвоєно командирам найбільших з'єднань і партизанських загонів: Ковпаку Сидору Артемовичу, Федорову Олексію Федоровичу, Бегмі Василю Андрійовичу, Сабурову Олександрову Миколайовичу, Рудневу Семену Васильовичу, Наумову Михайлу Івановичу. Постанова від 9 березня 1943 року. А сьогодні 10 квітня. Так що, Василю Андрійовичу — підморгнув юнак, — зростає наша армія.

— Була б армія, Толю, а генерал буде. Я б зараз зняв погони і ніколи їх не чіпляв, аби тільки швидше вдалось розтрощити голову Гітлерові і його армії.

З Великої землі надійшов наказ за підписом начальника Українського штабу партизанського руху Строкача про розукрупнення загону «За Батьківщину». Командування з'єднання видало наказ про виділення з загону «За Батьківщину» трьох нових партизанських загонів:

імені Суворова (командир Варезників, комісар Крупін), імені Кутузова (командир Єгоров, комісар Грицун) та загону кіннотників-автоматників під командуванням Гришина і комісара Чететіна.

Десь через тиждень ординарець Уманець доповів, що з командирами хоче зустрітися житель села Морочне Леонід Семенюк, про якого ми вже чули як про хорошого розвідника.

За часів панської Польщі сім'я Семенюків жила у нужді і горі. Мати поневірялась у наймах, прала білизну, тіпала льон, ходила біля корів у польських чиновників і заможних селян-дукачів. Батько рано помер, залишивши чотирьох дітей. Брудними патьоками лилися образи синків багатіїв на голову малого Леоніда. Його дразнили байстрюком, проганяли з хлоп'ячого товариства. Мабуть, у тих нерівних бійках з насмішниками й міцніли м'язи на руках у Леоніда, а в серці закипала ненависть до панів, до людської кривди. Мати ж ладна була й померти, аби вивести на стежку ліпшої долі свого старшого. Вона послала його вчитися до польської школи. Хлопець був допитливим, любив майструвати. Взимку він учився в школі, а влітку пас худобу, разом з матір'ю працював на чужому дворі.

Коли закінчував п'ятий клас, хтось підпалив убогу хатину, де жила Семенючка з чотирма дітьми. Хата згоріла. Довелось перейти до хліва.

Скільки передумав тоді юнак Леонід Семенюк про людське життя на цій дивній землі!

У хліві вогко од випарів, од частих дощів. Маленьке, немов щілина, віконце. Гній. Плач дітвори. «Мамо, їсти хочу. Хліба!»

Мати захворіла. На лікаря і ліки не було грошей, і мати сохла, як тополя з обдертою корою. Так і померла у тій нелюдській оселі. А на той час Леонід одбував службу у четвертому авіаційному полку у місті Торуні. Коли померла мати, йому дали відстрочку від армії, щоб він якимось повлаштував трьох сиріт-братів. Це було весною 1939 року.

У вересні цього ж року у Морочне увійшли загони Червоної Армії. Леонід влаштувався в райконтору зв'язку. Це була справжня робота! Така й не снилася ні йому, ні колись матері. У Леоніда була добра заробітна плата, він міг учити менших братів.

Та ось війна. Першого ж дня Леонід Семенюк одержав завдання від начальника райвідділу НКВС Івана Федорова і виїхав з польовим телефоном кілометрів за п'ятнадцять, звідки передавав відомості про рух німців. Тим часом з Морочного евакуювалися районні установи. Коли він повернувся у Морочне, то на колишньому будинкові районних установ побачив прапор зі свастикою. На машині стояв німецький чиновник і викрикував:

— Ми прийшли по волі бога рятувати вас від безбожних комуністів! Прапор цей буде висіти вічно. Якщо хто спробує зірвати його, то відповідь за цей вчинок кожен десятий житель. З нами бог!

Німецькі підлабузники встановили чергування біля прапора із свастикою, щоб порадувати хазяїв. Та як не чергували вони коло гітлерівського гадючого знака, Семенюк зірвав той прапор і розшматував на дрантя.

Якось староста і ландвірт викликали Семенюка.

— Ти при советах працював на телефоні. Нам теж потрібен телефон. Відмовишся — не дамо хлібної картки і відправимо до Німеччини.

Семенюк погодився. Фашисти позабирали у населення радіоприймачі. Здав поламаний приймач і Семенюк, а другий приймач замаскував на нижній полиці етажерки. Леонід слухав радіо і переказував новини надійним людям.

Наприкінці 1942 року біля Морочного з'явився загін «За Батьківщину». Федоров послав до Семенюка розвідника Митрофана Зубашева. Як Леонід радів цій зустрічі! Він віддав у загін радіоприймач і написав командирові записку: «На мене надійтеся сміло. Ваші завдання виконаю. Заберіть мене у загін. У мене є фотоматеріали. Може, й це згодиться для партизанів».

Але Федоров вирішив залишити Семенюка в Морочному. Вночі до Семенюка знову прийшов партизанський розвідник.

— Командир просить вас прибути у партизанський штаб. Але це треба зробити так, щоб німці не запідозрили.

— Мені знову залишатися тут?

— Поки що.

— Коли повертатиметеся до лісу, порвіть телефонний дріт у кількох місцях або спляйте стовп. Мене ви-

кличуть полагодити лінію. А після ремонту я проскочу до вас.

Так і сталося. Вранці до Семенюка завітав поліцай.

— Тобі наказ від німців. Ідь зараз же. Телефон мовчить.

І Семенюк помчав на велосипеді до села Борове. Там його й зустріла партизанська застава.

— Мені до товариша Федорова. Я Семенюк.

Побачивши стрункого чорнявого майора, він радісно вигукнув:

— Товаришу Федоров! Іване Пилиповичу! Та це ж я! Пам'яташ, до війни телефон у вас лагодив!

— А, Льоня? Що ж ти немов уріс у землю. Іди сюди. Ти допоміг нашим розвідникам, коли ми взяли Морочне. Спасибі. Знаюся. Оце генерал Василь Андрійович Бегма.

— Той, що депутатом од нашого краю?

— Він. А оце товариш Кизя. Комісар з'єднання. Що чути у Морочному?

— У колишньому поміщицькому мастьку і в двоповерховому будинку живуть гітлерівські кавалеристи, чоловік сорок,— почав розказувати Семенюк.— Поряд, у дерев'яному домі, жандармерія — вісім німців і два ландвірти. А навпроти казарма поліції. Цих сто чоловік. Після нападу Степана Шмата вони нарили, як свині, підземних ходів, накидали насип. Кулеметів у поліції шість. Патронів багато. Без гармати їх не виб'єш. Поруч хати під соломою. Можуть загорітися. А в хатах же наші люди. Дайте мені якоїсь отрути, я сам подавлю, як чумних щурів, фашистів і поліцаїв. Тільки міцної отрути! Гітлерівці люблять кофій пити. Дівчата є такі, що підсиплюють їм приправи, якщо я сам не впораюся.

— У нас нема такого зілля, і так не воюють, Льоню, навіть з фашистами,— задумливо промовив Федоров.— І ти, Леоніде, поки що будь у довір'ї в німців. Залишайся і надалі у Морочному нашими очима.

— А оце вам брошури з наказом Верховного Головнокомандуючого і листівки про розгром німців під Сталінградом. Вони для фашистів гірше отрути, а для наших людей — ліки, що й хворого піднімуть,— сказав комісар Кизя.— А ось газети «Червоний прапор».

— Це правда, товаришу Кизя. Я знаю, як люди чекають вістей з Москви. Доводилося й мені слухати повідомлення по радіо. Листівки й книжечки я роздам у своєму

і в сусідньому білоруському районі. Як чисто й гарно надруковано! Це ж де? — говорив Семенюк.

— Прислали з Москви. А листівки друкуємо тут!

— Добре, що Лука Єгорович нагадав про друкарню, — спохватився я і звернувся до Семенюка: — Ви розумієтесь у радіотехніці?

— Трохи.

— Наш редактор Зубашев, товариші, скаржиться, що сухі батареї «сідають». Приймач працює щоденно. Хлопці приймають зведення Радянського Інформбюро, слухають листи на фронт з радянського тилу або концерт для воїнів та партизанів. А батареї обмаль, і ми їх бережемо для передачі розвідувальних та інших повідомлень на Велику землю.

— А якщо використати акумулятор з німецької автомашини? Підійде? — спитав Федоров у Семенюка. — По-моєму, ти такий майстер, що і з сосни висічеш струм для приймача.

Семенюк усміхнувся.

— З кори я личаки сплету. Це у нас уміють. А висікти з дерева електричний струм не зможу. Одне знаю, що акумулятор треба обов'язково заряджати, інакше він «сяде», як і суха батарея. Коли б хлопці роздобули динамку, а ще краще — двигунчик.

— А ви подумайте над цим.

— Спробую, товаришу генерал.

— Це й буде завдання обкому партії, товаришу Семенюк.

— Думай, може, патент на винахід одержиш! — підморгнув Федоров. — А як почуває себе комендант морочнівської поліції Єфімов?

— Пиячить, бешкетує з німотою. Оце недавно застрелив заарештовану, бо та не віддалася йому. Друга затримана, Явдоха Довгалоук, утекла до партизанів. Єфімов — гадина, стріляє у людей і промовляє святі слова, притчи. Сектант він. Проповідником був. Провчили б його, як взимку ви, Іване Пилиповичу, провчили старосту Тарасюка, — говорив Семенюк.

— Як харчуються в селі люди? — спитав я у Семенюка.

— Солі нема, — відповів він.

— А на складах є, — сказав Федоров. — Так доповідає нам капітан Тимофєєв, Василю Андрійовичу.

Морочне — це німецький аванпост у партизанській зоні, недалеко від Пінська, на зіткненні трьох доріг. Тут стоїть німецький гарнізон, який здійснює розвідку проти партизанів. Та й партизани не дають німцям спокою. От і зараз виник план нападу на Морочне, здійснення якого доручається загонам імені Хмельницького, Суворова, Чапаєва і Кутузова.

Семенюк поїхав додому, а наступного дня на роботу вийшов, як завжди.

Біля кам'яного будинку жандармерії з'юрмилося багато німців і поліцаїв. Були тут і ксьондз, і піп.

— Що сталося? — спитав Семенюк у поліцая.

— Самого Савку убили більшовики!

— Якого Савку?

— Що, не знаєш? Геть шапку з голови!

Савку з села Перекалля знали в усьому районі як гітлерівського головоріза. Виявилось, що учора Савка вів німецький каральний загін у бік Вовчиць. У бою партизанська розвідка знищила кілька солдатів і самого бандита Савку.

Тепер німецькі власті і поліція виганяли морочнівців на похорон Савки. Пішов на кладовище і Семенюк. Його примусили взяти фотоапарат. Ідучи, Леонід думав про акумуляторну батарею, динамку і двигун без гуркоту й тріскотіння, щоб вороже вухо не почуло. Хоч до колеса з воза лаштуї трансмісію!

Тим часом натовп зупинився коло ями.

Над труною фашистські прапори. Першим заговорив німець. Він хвалив на всі лади покійного Савку.

Потім одкашлявся комендант поліції Єфімов. Голос його густий і хрипкий.

— Саво! Клянусь перед тобою, що пуцу не одно село димом за твою геройську смерть в бою з більшовиками, — стискав кулаки запроданець Єфімов.

«І звідки у цього людожера стільки ненависті до людей?» — подумав Семенюк.

А вночі партизани увірвалися у Морочне. З будинку вискочив Єфімов, за ним — німці, поліцаї, які зібралися поминати Савку.

Єфімов, без картуза, у розстебнутому френчі, намагався зупинити утікачів. Він був п'яний і хоробрився. Та партизанська куля наздогнала і його.

— Жаль, що без народного суду сконав пройдисвіт,— сказав автоматник Сергій Санков.— Такого треба вішати на найвищому дереві...

Семенюка розшукав командир партизанського загону імені Богдана Хмельницького Степан Шмат. Він передав записку від Федорова. Іван Пилипович писав, що зустрітись скоро їм не доведеться і що Семенюк повинен тримати зв'язок з партизанами загону імені Хмельницького і з білоруськими партизанами брестського загону імені Лазо.

Бій партизанів з морочнівським гарнізоном затягнувся. Майже половина солдатів засіла в укріпленнях. А після кількох пострілів відмовила партизанська гармата.

На світанку партизани одійшли. Ранком гітлерівці кинули на допомогу морочнівському гарнізоні каральну групу з Серників. Чимало військової техніки надійшло з Любешева. А з Пінська прибув полк, який там відпочивав.

Наступного дня німці кинули знову каральну експедицію на партизанські загопи, які обороняли новий аеродромний майданчик.

Партизанський штаб дав наказ місьюринському загоні відтиснути гітлерівців від села Вовчиці. Наказ цей привіз сам командир. Коли загін вишикувався, Місьюра голосно прочитав наказ.

— Зрозуміло, що від нас вимагає штаб?

— Ми готові.

— Я так думаю,— говорив Місьюра, звертаючись до бійців і комісара Сави Плужникова.— Треба вдарити по німоті через болото, бо по дорозі вони й тисячу таких, як ми, переб'ють.

Партизани ще не розуміли, що хотів командир. Максим Місьюра пройшовся перед шеренгою і вказав на кількох бійців, озброєних автоматами. Ті вийшли наперед.

— Я йду дванадцятим,— сказав Місьюра.

— Максиме! — заперечив комісар.— Та ми ж провалямо наказ штабу! Там більше сотні німців, а ти береш десять.

— А чому це я купатиму в болоті увесь загін, коли, може, завтра буде ще не така робота! Справимось і вдесятьох. За мною, хлопці!

Автоматники рушили.

Незабаром до вогнищ під'їхав я зі своїм ординарцем Миколою Уманцем.

— Товаришу генерал...— почав доповідати комісар Плужников.

— А де Місюра?

— Був. Прочитав ваш наказ. Узяв хлопців і подався через болото. Якщо подивитися в бінокль, то ще помітите його з цього горбика.

Я і Плужников пришпорили коней. За нами подалося кілька бійців.

— Онде він. Іде попереду.

Болотом йшли люди. Йшли так, неначе стрілянина їх не стосувалася.

Болото було непрохідне. І німці, мабуть, тільки для самозаспокоєння попахували й сюди із свого тилу. Вони, звичайно, чекали удару з іншого боку.

Місюра вже досяг протилежного берега. Ось його хлопці у кущах виливають з чобіт багнюку.

Автоматники кинулись вперед. Після гранатних вибухів димки з німецьких гвинтівок і автоматів згасли.

— Розумно і зненацька вдарив Максим. Розсік навпіл німецьку оборону,— сказав хтось з партизанів.

Місюра вигнав фашистський загін не лише з лісу, а й з села.

II

Каральні експедиції не погасили партизанської війни на Ровенщині. Скоро загони відбили втрачені під час запеклих боїв населені пункти й примусили фашистів залишити Морочне. Тепер гітлерівці обрали оборонну тактику в боротьбі з партизанськими загонами. Вони почали також засилати в загони своїх агентів, провокаторів. На начальника розвідки капітана Віктора Тимофєєва було покладено велике відповідальне завдання — виявляти ворожих лазутчиків.

Розвідка велась майже на всій території Ровенської, Волинської, Брестської областей. Всі повідомлення військового характеру негайно передавалися на Велику землю, в штаб партизанського руху. Розвідка досконало

знала агентурну діяльність фашистів, які нерідко використовували українських або польських націоналістів проти партизанів.

21 квітня відбулося чергове засідання обласного штабу. Штаб знайомився з обстановкою докладно, бо вчора, 20 квітня, була отримана шифрограма від начальника Українського штабу партизанського руху генерала Строчака; в ній він оповістив мене і Федорова, що незабаром нам буде відправлено великі вантажі. Ночі стали короткими. Літаки, після посадки на партизанському майданчику, затемна не встигали пересікати лінію фронту. Та й аеродромні майданчики в Боровому та Дібрівську були не зовсім зручні для транспортних літаків. Тому Український партизанський штаб запропонував ровенським загонам піти рейдом на схід, у Житомирську область, у район Дубницьких хуторів, де бійці генерал-майора Сабурова спорудили великий аеродром. У рейд йшли обласний штаб, загони «За Батьківщину», імені Кутузова та імені Чапаєва. Для продовження бойових і диверсійних операцій у своїх районах залишалися загони імені Богдана Хмельницького, імені Кармелюка, імені Шевченка та імені Щорса.

Саме тому командування в ті дні особливо цікавилось обстановкою як військовою, так і агентурною. Про це й доповідав начальник розвідки капітан Віктор Тимофєєв.

Ось лист з Пінська. Він стосується командира партизанського загону імені Устима Кармелюка товариша Шитова.

«Тов. партизан! Якщо ви знаєте командира Шитова, то скажіть йому, що Миша, який з ним був колись, а потім потрапив у тюрму в Пінську і сидів там чотири місяці, зараз працює в СД. Прийняв присягу і має прийти в загін Шитова як німецький розвідник і повернутися до німців з розвідданими. Туди ще піде ветлікар. Поява його там небажана, дивіться, щоб назад він не повернувся.

Я буду називати себе «Матросом». Я сидів у таборі дев'ять тижнів. Зі мною сидів і депутат Колодич. Він знає, за що я сидів.

Сьогодні прийти не можу, а в наступну суботу вийду до вас. Бо зараз у нас катастрофа — згорів тартак, мій

хазяїн є сторожем цього діла. Я повпнен виписатися з його квартири, бо це теж сім'я депутатська.

Про Михайла попередьте обов'язково.

Матрос»

— Шитов знає про цей лист?

— Знає, — відповів капітан Тимофєєв. — Повідомив наш розвідник Пекарський з Пінська. На сьогодні німецьких солдатів — тисяча чоловік, сто п'ятдесят власовців-козаків. озброєння: чотири гармати у військовому порту і в старому монастирі. Відомості розвідки по гарнізонах: Олевськ — три тисячі німців, Сарни — дві тисячі. За саботаж у Сарнах заарештовано багато наших людей.

— Звідки узялося так багато солдатів у Сарнах? — запитав Федоров.

— Нещодавно прибули з Києва тисяча двісті чоловік. Більшість розмістилася в колишньому Будинку культури. Коло будинку один танк, тридцять автомашин. Біля депо встановлена друга кам'яна водокачка. Щодня на станції п'ять-шість паровозів. Німці відремонтували стенди для ремонту паровозів. Про все це повідомили підпільники Сарненського вузла з групи інженера Фідарова Муроді Камбулатовича. Група Фідарова цієї весни пустила під укіс три ешелони ворога з живою силою і технікою.

— Молодець Фідаров!

— Це добре, — сказав я. — Добре, що на вузлі є свої люди.

— Про їх роботу можна ще багато говорити, — зауважив Тимофєєв.

— Кількість солдатів у найближчих гарнізонах цікавить вас, товариші члени штабу?

— Говоріть!

— У Дубровиці п'ятдесят чоловік гарнізону. У Колках — сто двадцять. На станції Біла — шістдесят, сто сорок виїхали у Столів. У Турові — двісті солдатів. озброєні гвинтівками, три автомати, один станкач, вісім ручних кулеметів, два ротних міномети, дві тридцяти-семиміліметрові гармати, дві автомашини, одна радіостанція. Старший комендант — капрал Креса. Тепер про Клесів. Німців — сто чоловік, козаків — вісімдесят, бельгійців — вісімдесят, жандармерії — шість, української поліції — два. Наші підричники нагнали страху у Клесові

на німців. Заарештовано троє поляків. Є підстави, що їх продав житель села Карасин, який має зв'язок з СД. Після диверсії німці обеззброїли поляків, які допомагали їм в охороні залізничної колії. Цих поляків німці повезли до Німеччини. Але в центральній Польщі ешелон зупинили партизани і усіх звільнили. Деякі знову повернулися у Клесів і дали оці відомості.

— Що нового у містах? Як школи?

— У Степанському, Деражнянському, Цуманському районах, де діють бандерівці, школи зовсім не працюють. Торгівля паралізована. Люди міняють речі па хліб, сіль, сірники і цукор. Ходять бандерівські гроші. Але населення їх не бере, бо вони не мають ціни. У Луцьку жоден продовольчий магазин не працює, млини стоять. В школах усюди казарми.

— Виблагали «свободу» у німців бандерівці!

— Останнім часом фашисти спалюють села, де отаборились оунівці. Перебіжчики з бульбівських банд говорять: «Ми пропали! У нас нема зброї. Ми проти партизанів, проти поляків і проти німців. Нам не справитися. Нас ніхто не визнає за борців».

— Не проти націоналістів виступають німці, спалюючи села, а проти українського населення. Йдеться про знищення народу! — зауважив Кизя.

— Навіть ті націоналістичні групи, які удають з себе борців проти німців, не учинили жодної диверсії на залізницях, — сказав секретар обкому комсомолу Тихів Беляков. — Навпаки, вони ходять у патрулях біля залізниць.

— Нашим підпільникам, дівчатам особливо, треба посилити агітацію серед «козаків» міста Сарни. Не може бути, що вони усі такі пройдисвіти, як їхній командир, колишній білий офіцер Яковлев. От проноза! Ще й назву яку дав своїй банді: «2-й Донський лейб-гвардії козачий полк!» — вилаявся Федоров.

— Більшість цього війська — злочинці, які судилися по 58-й статті Карного кодексу, і колишні білогвардійці. Але є там і такі, що не витримали голодного пайка у таборах військовополонених, — відповів капітан Тимофєєв.

— Не витримали. Продались за шматок ерзац-хліба! — з люттю промовив комісар з'єднання Кизя.

— Коли вам цікаво, що вони їдять, могу доповісти, — посміхнувся начальник розвідки. — Ранком — кава з хлі-

бом. Обід — суп, м'яса двісті грамів. Вечеря — два яйця, кава і сорок грамів масла.

— Які ж вони падлюки!

— Заспокойтеся, товариші!

— Дають їм на місяць дві пари білизни. Патронів п'ядесят штук. «Козаки» присягають на вірність німецькій імперії. Присягу приймає німецький полковник, а православний піп кропить «святою водою» новобранців, — розповідав Тимофєєв.

Засідання обласного штабу було перервано. До нас прибув із загону полковника Медведєва Віктор Васильович Кочетков, начальник розвідки цього загону.

Своє перше завдання в тилу ворога Віктор Кочетков виконував у 1941 році, в дні оборони Москви. У травні 1942 року Кочетков з групою в двадцять чоловік вилетів у тил німецько-фашистських військ. Десант опустився між Прип'яттю і Дніпром, недалеко від білоруського містечка Хойники.

Парашутистам довелося викупатися в болоті. Сірники, тютюн намокли. Кочетков побоювався за радіостанцію і анодні батареї. Але радисти Петя Андрієвський і Ваня Строков своєчасно підняли пакунки з радіостанцією і батареями над головою і врятували їх од вологи.

По черзі парашутисти роздягалися, викручували одягу і сушили без вогнищ. А коли настав ранок, розвідники сховалися в кущах.

Того ж дня радисти доповіли про своє приземлення в Москву і одержали наказ йти на Україну. Ввечері вони перетнули водний рубіж і увійшли в ліс, стали нарешті, ногами на твердий ґрунт.

Минаючи великі населені пункти, парашутисти Кочеткова зустрічалися з місцевими жителями в селах, на хуторах. Багато чоловіків хотіло йти разом з посланцями Радянської Армії. Парашутисти створювали з цих людей групи і залишали їх у районах для партизанської боротьби проти фашистських окупантів. Біля села Тульговичі парашутисти вийшли на річку Прип'ять. Весною сорок другого року річка розлилася як ніколи широко. На допомогу прийшли селяни, які дали розвідникам великий човен-дуб, нагодували їх.

Наприкінці травня група підійшла до залізниці Овруч — Чернігів. Залізниця не діяла. Рейок у деяких місцях на колії не було, будівля залізничної станції Товстий

Ліс порожня. У казармі, де жили шляхові робітники, була лише сім'я обхідника колії. Парашутисти знайшли спільну мову з дядею Костею, як звали обхідника, і розташувалися на відпочинок після важкого походу. Позаду ж двісті кілометрів!

Бійцям дуже допікали комарі,— вони хмарами супроводжували людей, обліплювали обличчя, руки, залазили в найменші щілини під одяг. Обличчя вкривалося пухирями. Тільки густий дим од вогнищ та міцний самосадтютюн трохи одганяли надокучливу комарню.

З Москви Кочетков одержав нове повідомлення: вночі з літака спустяться на парашутах два розвідники. Ці люди мають виконувати в тилу ворога спеціальне завдання командування.

Партизани вийшли назустріч розвідникам. Скинувши парашутистів і мішок з вантажем, літак помахав крилами і полетів на північний схід.

— Де ви? Товариші! Відгукніться!

— Я тут!

Партизани здивовано презирнулися. То був жіночий голос. А вони ж гадали, що отим розвідником і радистом мусить бути чоловік!

— Зніміть мене з дерева! — гукала дівчина.

Вона зависла на вершині сосни, купол парашута і стропи заплуталися. Дівчині допомогли.

— Мене звуть Валентиною,— знайомилася вона з партизанами.— А тепер ходіть розшукувати мого напарника.

Під височенною сосною лежав другий парашутист.

— Я, здається, зламав ногу! — промовив пошепки він.

— Хлопці, зробіть носилки,— наказав Кочетков.—

Понесемо товариша.

Другого парашутиста, Калашникова, взяла сім'я дяді Кості. Там його доглядали. Тим часом з Москви повідомили, що в районі Товстого Лісу буде десантувати спецзагін під командуванням Медведєва. З першою ж групою прилетів і лікар Цесарський, який згодом лікував Калашникова. З другою групою прибув заступник загону по політчастині Сергій Тимофійович Стехов. Ще через день в районі станції приземлився весь спецзагін Медведєва.

Гітлерівське командування довідалось про літаки, які щочоночі кружляли над станцією Товстий Ліс. Уже 27 червня група розвідників натрапила на німецький ка-

ральний загін. Спалахнув бій. В бою Кочеткова поранили у праву руку. Але Віктор Васильович був лівшею і продовжував стріляти. Загін пішов далі на захід і незабаром розташувався у лісах Клесівського району на Ровенщині, де приєднався до загону Медведєва. Так Кочетков став заступником Медведєва по розвідувальній роботі.

— Я вже більше року на ровенській землі, — розказував Кочетков. — Хороші тут люди, Василю Андрійовичу, справжні патріоти. Багато з них працюють і для нашої розвідки. У селі Вири Клесівського району, ще в серпні сорок другого року я познайомився з сім'єю Костянтина Юхимовича Довгера. Костянтин Юхимович, його дружина Бвдокія Олексіївна, доньки Валя, Зіна і Ліля допомагали партизанам-розвідникам. Довгер ходив на розвідку в Клесів, у Сарни, Рокитне і в Ровно. Їздив за нашим проханням і у Варшаву. Брав участь у бойових і диверсійних операціях. Після розвідки Костянтина Юхимовича ми знищили паровозне депо, електростанцію і механічні майстерні, підпалили вісімдесят платформ сухого лісу. Партизан Андрій Величко і сам Костянтин Юхимович роздобули три сулії скипидару, облили ним штабелі і підпалили. Сухі сосни тріщали, а полум'я гріло небо.

Кочетков помовчав, а потім продовжив сумним голосом:

— Взимку цього року Костянтина Юхимовича Довгера схопили вороги і кинули в ополонку. Та ми ніколи не забудемо його звитяжної роботи. Через кілька днів після смерті батька до мене прийшла Валя Довгер. «Вікторе Васильовичу, дозвольте мені замінити батька», — сказала дівчина. Я відповів: «Валю, тобі ж тяжко буде, робота наша ризикована. А ти ж дівчинка». — «Я хочу стати на татове місце. Мститиму окупантам за батька, за сльози і горе наших людей!» Мати була в сльозах. Але вона не стримувала доньки і провела її в далеку й тяжку дорогу. Зараз Валя виконує найскладніші завдання разом із Миколою Івановичем Кузнецовим-Грачовим.

У нас багато помічників на станції Сарни, хоча є чимало шпигів. Працювати там тяжко. Мушу сказати про Максима Федоровича Петровського, працівника лісництва. Він розповсюджував серед населення звернення обласної партизанської конференції, обласну газету «Червоний прапор». На початку нинішнього року,

Петровський брав участь з моєю групою у знищенні залізничного мосту на дільниці Клесів — Сарни. Неоціниму допомогу подають нашому загоні люди Терентія Новака. Зв'язок з ровенським підпіллям у нас діловий, конкретний. Петровський одержав завдання проникнути в апарат сарненського гестапо, а потім у СД. Він там не раз одержував відомості про німецькі контррозвідувальні і каральні заходи проти партизанів і підпільників. Гітлерівці почали підозрювати його.

— То треба негайно одкликати Петровського в загін,— сказав я.

— Так. Петровський уже в лісі. Але перед цим він був схоплений бандитами і, вже роздязнений, утік з-під розстрілу. Товариш Величко, колишній голова колгоспу, його син Андрій, підпільники села Селище Іван Никончук, Петро Никончук, їхня мати — наші надійні помічники. Підпільник Кирило Жмура з Ясної Гірки, Іван Лойчиць, Віктор Боярчук з Клесова, колишній голова колгоспу у селі Ясна Гірка Кравчук, сім'я Лескович з Клесова загинули смертю героїв у боротьбі проти гітлерівців.

Підпільники області зараз борються під нашим партизанським девізом: «В усьому і завжди бути гідними великої соціалістичної Батьківщини»,— закінчив Віктор Васильович Кочетков, для якого цей девіз став змістом життя.

— Дякую за вашу розповідь,— сказав я і потиснув Кочеткову руку.— Зараз у нас продовжиться засідання обласного штабу. Якщо бажаєте, можете послухати наших товаришів, Вікторе Васильовичу.

— Так. Я побуду на вашій нараді,— погодився Кочетков.

— Товариші! — продовжив я нараду.— Нам треба відрядити невеликий, з добрих бійців загін у центральні й південні райони області для зв'язку з підпільними групами. Зв'язок цей мусить бути якнайоперативнішим, бо на фронті назрівають великі події. Німці стягують на схід живу силу, танки. Полонені солдати стверджують, що Гітлер готується взяти реванш за Сталінград. Сталінград — не лише поразка військова, стратегічна, а й політична. Гітлерові потрібен той реванш, як повітря. Про це знає наше командування і готується до нового поєдинку. Ми теж повинні готуватися. Ось чому Україн-

ський штаб партизанського руху повідомив, щоб ми йшли приймати вантажі до Сабурова. А вантажів у такій кількості ми ще не бачили! Отже, війна назриває справжня. Групу, яка б здійснила розвідку в південних районах, треба спорядити негайно. Командиром групи буде Сергій Санков.

— Я можу піти туди комісаром,— підвівся секретар обкому комсомолу Тихін Беляков.

— На твоїй, Тихоне, відповідальності обком комсомолу, десятки загонів і груп.

Та Беляков стояв на своєму:

— Ще раз прошу послати мене комісаром автоматників. Шлях далекий, робота нелегка. Без мене якось обійдеться тут.

— Що ж,— сказав Федоров.— Добровольців треба поважати. Нехай іде Тихін із Санковим.— Бачу й на ваших устах усмішку, Василю Андрійовичу. Самі знаєте: я звик до гарячої роботи. Піду готуватися. Прихоплю свіжих листівок, газет.

12

Дорога в автоматників Санкова й Белякова тяжка. Їм треба пройти десятки населених пунктів, які контролюються націоналістичними бандами, поліцією, німецькою жандармерією, треба перейти залізницю, кожен кілометр якої охороняється фашистськими солдатами. Посланцям обкому партії й обласного штабу потрібно виявити неабияке вміння, щоб провести розвідку, встановити зв'язок з місцевими партизанами.

Перед походом Санков і Беляков зустрілися з комісаром з'єднання Кизею. Ще в південному масиві Брянського лісу, а згодом під час рейду на Правобережну Україну їм трьом часто доводилося бути в розвідці. За раз друзі сиділи на поваленій сосні. Беляков розстебнув польову сумку і знайшов там уже стертий папірець.

— Оце пише наш підпільник. Німці почали поширювати чутки, що радянські партизани з'єдналися з оунівцями і незабаром почнуть бити поляків. І знаєте, чому виникла така побрехенька? Генерал Сікорський хоча й підписав у грудні 1941 року радянсько-польську деклара-

цію про дружбу і взаємодопомогу, та весь час проводив політику, ворожу нашій державі. Два тижні тому радянський уряд розірвав дипломатичні стосунки з урядом Сікорського. Цей факт і використали фашисти у своїй пропаганді. Із сіл поляки втікають у Сарни, а там їх заганняють у вагони — і до Німеччини. А коли фашистам треба знищити українські села, вони іноді це намагаються зробити руками поляків. Часом селянинові буває важко розібратися, що і як. І тут на допомогу приходять наші листівки. Я набив ними польову сумку, — говорив секретар обкому комсомолу.

— І я узяв, і бійці, — сказав Санков, шукаючи поглядом Дуню Володько.

Уже скільки разів ходила на диверсії Володько з «найкращим у світі хлопцем», як називала вона Сергія. І підривали ешелони разом, і в розвідці разом. Вона була його бойовим другом. А зараз не хочеться Сергієві, щоб мила Дуня йшла в таку далечінь, повз німецькі гарнізони. Та хіба її втримаєш. Уже побувала у начальства і таки, певне, добилає свого.

— Усміхаєшся?

— У генерала Бегми була.

— Що ж він?

— Каже: «Може, ти, Дуню, командуватимеш групою, а не Сергій?» А я йому: «Буду. Аби тільки з Сергієм». А він говорить, що я причеплива як реп'ях. — Дуня звернулася до комісара: — Усі на мене нападають, Луко Єгоровичу!

— Ви підете на південь. А ми на схід, на аеродром. Так що, Тихоне й Сергію, шукайте нас на правому березі Горині.

Вони потиснули один одному руки.

Автоматники Санкова і Белякова йшли на південь. Інколи біля хуторів виникали сутички з націоналістами. Але партизани намагалися уникати боїв.

У Степанському районі на одному з хуторів у лісі група автоматників потрапила у вороже оточення. Лісник виявився зрадником. Він повідомив про перебування наших партизанів оунівцям і німцям. Бій почався на світанку. Автоматники дружим вогнем відтиснули бандитів. Комісар групи Беляков у хвилину затишшя намагався переговорити з націоналістами, які засіли в сусідній хаті.

— Тільки вчора ваші сказали на просіці, що ви проти

німецьких фашистів! — гукав Беляков крізь відчинене вікно. — Не заважайте нам, і ми вас не чіпатимемо.

— Вчора ви зустріли людей із загону Пацюри, — почувся у відповідь.

— А знаєте, що вчора німці розстріляли двісті чоловік у навколишніх селах?

— Знаємо.

— Замовкни! — почувся ще один голос у ворожому таборі.

Розмова припинилась. Націоналісти залишили хату лісника і одійшли в ліс.

Уже зовсім розвиднілося. Небо стало блакитним. Далекі білі хмарини трохи жевріли під променями сонця, що сходило.

— Невже вони пішли? — спитав у Белякова командир групи Санков. — Невже ти допік їх словами? Зараз будемо вирушати з цього подвір'я. Гаяти часу нема чого. Готуймося йти далі. Дуню! Де ти?

— Слухала перемовку нашого комісара з бандитами і дивуюсь вашій витримці, Тихоне Івановичу.

— Ти забуваєш, Дуню, що нас послали не для сутичок з місцевими бандитами, а на велику роботу, — відповів Беляков.

Та група не встигла одійти й сотні три метрів від лісництва, як зустрілася із загonom гітлерівців. Бій спалахнув запеклий, жорстокий. Німців було в кілька разів більше.

— Бережіть набої! Бити тільки по цілі! — попередив своїх Санков.

Весняний день довгий. А нині він здався партизанам цілим роком. Сонце, що ясно сяяло на небі, немов хто стримував, так повільно й неохоче пливло воно до обрію.

Куля впилася в праву руку Белякова. Тоді він узяв гранату з пораненої руки в ліву й кинув її на ворогів. Та цієї ж миті черга з німецького «шмайсера» пронизала і ліву руку Тихона. Він присів, застогнавши. Руки звисали безсило, з ран лилася кров. Який він тепер борець без обох рук? Але в нього є ще голос.

— Товариші! Ми вистоїмо! Вечір уже скоро. Ви чуєте мене, хлопці?

— Чуємо!

— Заберіть мою сумку. Тут повно листівок. Віддасте їх людям!

Знову наступ ворогів. Поранена і Дуня Володько. Та раптом з тилу пролунало «ура». Фашистські солдати розбіглися. Автоматників Санкова й Белякова виручили бійці полковника Бринського, які йшли на бойове завдання під командуванням Онищенка.

— Тихоне! — звернувся до пораненого Санков. — Зараз тебе покладуть на плащ-палатку.

— Не треба,— тихим голосом мовив Беляков. — Тим двом треба стріляти. Я йтиму сам.

— Кров тече й крізь бинти! Тихоне, послухай. Ось хлопці змайстрували носилки.

— Нехай несуть тих, хто не стоїть на ногах,— відповів Беляков.

— Тоді дай твій автомат.

— Забери краще патрони. Автомат заважатиме тобі. У нас кожна людина дорога, кожне вільне плече...

І Тихів Беляков пішов слідом за товаришами. Вони допомогли йому повісити на шию автомат ППС. Отак і йшов він, з автоматом, аж поки не вийшли партизани в безпечну зону.

Тяжко пораненого Тихона Белякова повезли слідом за партизанськими загонами, які вийшли в рейд до аеродрому. Його хотіли залишити в хаті якогось селянина, а з ним і лікаря. Але він відмовився:

— Я буду з вами. З вами я скоріше одужаю.

Та ось перепочинок. Біля пораненого секретаря обкому комсомолу хірург Міхно, його асистентка Авер'янова, медсестри Віра Кузьменко і Юлія Кобцева. Скільки разів їм доводилося вже оперувати тяжко поранених партизанів у найскладніших умовах.

І ось знову невтомний Міхно і його помічники схилилися ще над одним пораненим. До санітарної частини з'єднання був викликаний і Ерліх.

Медсестри промивають рани, готують інструменти, Ерліх і Міхно розмовляють з пораненим, вислухують серце.

— Серце моє б'ється і буде битися! — говорить Беляков. — Головне, щоб серце... Рани загояться...

А наступного дня гаряче молоде серце Тихона Белякова перестало битися.

Тихона Белякова поховали разом з бійцями, які загинули на останніх бойових завданнях. Наші лікарі дуже переживали смерть партизанів, особливо Борис Ерліх. Я хотів якось розвіяти його сум і спитав:

— Як іде навчання медсестер?

— Двадцять дівчат закінчують курси при нашому загоні. Вони підуть у взводи і роти, в інші партизанські загоши медсестрами й санінструкторами. Наші курсанти будуть разом з бійцями на передовій і подаватимуть допомогу пораненим, виноситимуть їх з поля бою. Санінструктори вчитимуть кожного партизана боротися з загрозою епідемії і подавати першу допомогу.

— Нехай звертають увагу ваші медики на кухню, щоб ніякий лазутчик не всипав отрути в казан з юшкою, — сказав я. — Що там сталося у вас, що ви отак занепали духом?

— Я не міг одразу вам сказати, бо йшла боротьба за життя Белякова, за поранених партизанів. Але зараз розкажу.

Ще в лютому до партизанського загону прибули дві жінки — Тамара і Матильда. Прізвища їх зараз невідомі. Вони прийшли з Варшави, і наші партизани так і називали їх: Матильда й Тамара з Варшави. Вони були медсестрами, невтомними і чуйними до поранених і хворих.

Матильда служила хірургічною медсестрою. Невисока на зріст, з маленькими і ніжними руками, вона, здавалося, могла упасти від подиху вітру. Але де у неї й сила бралася, коли доводилося підіймати чи повертати з боку на бік пораненого бійця. За ласку партизани називали Матильду матір'ю. Двими й ночами вона могла сидіти в куренях, у хатах, на возах своїх пацієнтів.

Кілька днів тому Матильда з Тамарою транспортували поранених до санчастини. Біля Вичівки їхні підводи зупинилися. А ранком у село увірвався загін фашистів. Вони кинулися до хати, де лежали поранені.

Побачивши озброєних ворогів, Матильда вийшла на поріг і сказала:

— Я сестра-жалібниця. Тут мої хворі. Не входьте!

Бандити відштовхнули Матильду. Але вона, розставивши руки, не впускала ворогів до хати, прикривала поранених своїм тілом, як пташка немічних пташенят. Тоді фашистські головорізи розрубали багнетом їй голову. Загинула, захищаючи поранених, і Тамара.

Від такого оповідання серце холодне, а в душі закипає ще більша лють на фашистів. Розповідь Ерліха чули і Юлія Кобцева — найперша партизанська фельдшерка у з'єднанні, і лікарі Міхно, Циганков, Авер'янова. В коротку хвилину перепочинку їм є що згадати з свого не легкого лікарського життя у партизанах.

Юлія Кобцева, молода дівчина, випускниця фельдшерської школи, ще в жовтні 1942 року створила у загоні курси медсестер. Навчання проходило під час рейду з'єднань Ковпака і Сабурова з Сумщини на Правобережжя України. Молода фельдшерка Кобцева показала себе неабияким організатором медично-санітарної служби у загоні «За Батьківщину». Перший перев'язочний матеріал і медикаменти Кобцева здобувала в бою. В цьому їй допомагали партизани.

Тоді стерилізація бинтів провадилася прасуванням або прогріванням у печі. Лікування ран зводилося до накладання на них вологих пов'язок, змочених у марганцевому розчині. Вату часто заміняв просушений мох, що його накладали на відносно стерильну салфетку. Інструменти змочували бензином і обпалювали. Імобілізація поранених здійснювалася примітивними шинами, зробленими з дерева, шерсті. Неймовірно тяжко було хворим, коли загін потрапляв у оточення. Тоді розпалювати вогнища заборонялося, щоб не демаскувати місце розташування партизанів. В такі дві хворі пили холодну, непереварену воду, їли холодні страви. Часто не було солі, а воду доводилося топити з снігу.

Та якими мужніми і впертими мали бути медичні працівники, щоб у таких умовах боротися за повернення в стрій бійців-партизанів і командирів! І більшість поранених поверталися до своїх друзів — розвідників, підривників, автоматників, ставали знову народними месниками. В цьому, крім медичної допомоги, пораненим партизанам допомагали ще й їхня власна воля, високий моральний дух, прагнення будь-що стати в лави бійців проти ненависного фашизму.

Партизанський загін зростає, розширювалися його бойові дії. Збільшувалася й кількість поранених. Обставини вимагали кваліфікованої медичної допомоги. І Кобцева зі своїми санітарками й медсестрами впоратися уже не могла.

Та ось партизанам пощастило. Під час бою під Понорицею до них прийшли з медикаментами, інструментами лікарі Міхно, Циганков і Авер'янова. В цьому ж бою вони оперували кількох бійців і командирів, врятували життя багатьом пораненим і одразу ж заслужили загальне визнання партизанів.

А потім Селізівка, що стала у партизанів загоном «За Батьківщину» символом мужності.

Тоді диверсійна група Миколи Орлова мінувала дорогу, по якій ішли карателі. На міні підірвався наймолодший партизан групи Петя Скрипаль. У Петі було чотири рваних рани на обличчі. Вибух розтропив праву руку, розбита була ліва ступня. Осколки влучили у живіт.

На місце нещастя прибув хірург Міхно з фельдшером Козловим. Хірург схилився в кущах над пораненим. Він ампутував пальці правої руки і лівої ноги, обробляв рани і перев'язував кровеносні судини. Місце операції охороняли кілька партизанів, бо у двохстах метрах точився бій з карателями. Операція відбувалася вдесяти кроках від місця вибуху, без наркозу. Міхно ввів у тіло пораненого морфій.

Був мороз, а з чола хірурга і його асистента Козлова лився патьоками піт. Нарешті Микола Михайлович Міхно сказав:

— Все. Кладіть на віз і — в санчастину.

А сам хірург побрів до інших поранених, ледве переставляючи ноги.

В боях під Селізівкою кількість поранених збільшилася. Партизанські хірурги в лісі під відкритим зимовим небом зробили операції двадцятьом бійцям. За тиждень після бою в Селізівці померло лише три партизани. Решту лікували, готували в стрій невсипущі і талановиті лікарі й медсестри.

Митарства поранених і лікарів після Селізівки ще тривали, бо загін, а з ним і санчастина потрапили в оточення великих каральних сил фашистів. Потрібна неабияка витримка, щоб у такій обстановці лікувати. І наша медицина не розгубилася. Доглядали поранених і

хворих, заспокоювали їх, хоча й знали, що життя кожного в ці дні тримається на волоссіні.

3 січня 1943 року шістнадцять партизанських підвід потрапили у вороже кільце біля села Трубіж. Над обозом засвітили кулі й осколки. Гинули коні. Падали поранені і вбиті люди.

Міхно і Циганков з розвідниками вели валку далі — в лісові хащі. Три дні партизанський обоз з пораненими не міг вийти з оточення. На четвертий піднялася страшна віхола. Йти доводилося по глибокому снігу й замерзлому, непрохідному влітку болоту, вкритому пеньками й купинами. Це вимотувало всю душу в поранених бійців. У багатьох кровоточили рани. А на третій день оточення пораненим та їхнім лікарям допікали вже не німецькі розривні кулі, а мороз. Ковдр, свиток, кожухів, шинелей не вистачало, щоб закрити поранених. І дівчата, що супроводжували обоз, скидали з себе хто шинелю, хто куртку і накривали поранених, які втратили чимало крові.

Багато допомагали наші партизанські медики населенню. Відомо, що медичного обслуговування населення під час фашистської окупації по суті не було ніякого. Нерідко фашисти зганяли хворих у якусь хату, як це було в селі Жадень, і там спалювали нещасних людей.

Ось чому місцеві жителі через зв'язкових передавали в партизанські з'єднання прохання допомогти тяжкохворим. І партизанському лікареві доводилось йти десяток чи й більше кілометрів, щоб врятувати людину, а потім повернутися назад, до лісу. Слава про партизанських лікарів ішла ще в сорок другому році, до них приїжджали хворі навіть з райцентрів і тут отримували безкоштовно допомогу і ліки, якщо такі були. За це селяни привозили пораненим все, що хто міг, — шматок сала, меду, свіжого хліба, а дехто навіть свиню. Хворі жителі, які приїздили в санчастину, були також кращими нашими зв'язковими й агітаторами. Вони розносили в села партизанські листівки, газету «Червоний прапор» і «Червоний штандарт».

В лютому — квітні 1943 року поширилась епідемія висипного тифу. Все було мобілізовано на боротьбу проти цієї загрозливої хвороби. У всіх загонах введено обов'язкове прання білизни з прасуванням її і прожарюванням, у загонах будувалися лазні. Хворі вчасно ізолюва-

лися із підрозділів, де після цього проходила санобробка здорових бійців і приміщень. Наші медики, не шкодуючи свого життя, доглядали хворих, лікували їх. І це в той час, коли половина з них самі хворіли на висипний тиф. Лікар Ніна Авер'янова заразилася тифом. Вона тяжко його переносила, навіть втратила зір на одне око. Але свого поста не покинула. Самовіддано, як із запеклим ворогом, боролися з тифом лікарі Міхно, Циганков, фельдшери Кобцева, Козлов і Литвякова, санітарки Кузьменко, Пантюхова, Фріза, Курило, Кавера, Левда і десятки інших. Немало зробили наші медики, щоб врятувати хворих на тиф жителів сіл.

У травні й червні 1943 року, коли партизани відбили у фашистів партизанський край, наші санітарні частини переселилися з землянок, куренів у селянські хати. Це вже був вищий щабель в житті нашої медицини. Тепер можна було влаштовувати амбулаторні прийоми хворих. Біля санітарних частин не завжди близько були бойові підрозділи, тому інколи санчастини охоронялися не лише групою партизанів, а й місцевими жителями.

Багато що можна сказати про наших медиків. Їхнє життя, їхня боротьба в партизанських загонах були подвигом і прикладом для багатьох рядових партизанів у нашій священній боротьбі проти гітлерівської нечисті.

14

Після смерті Тихова Белякова першим секретарем обкому комсомолу був обраний Леонід Смирнов.

Родом Смирнов з Ленінграда. Вчився він у політехнічному інституті, пішов добровольцем у лижний батальйон на фінський фронт. В жорстокі бої й люті морози зими 1940 року Леонід Смирнов з обмороженими ногами потрапив до госпіталю.

Після одужання він продовжив навчання, а потім був призваний на військову службу. В боях Леонід побував ще під Равою-Рускою і Великими Мостами на Львівщині. Після відступу він закінчив спецшколу Генерального штабу і десантувався з розвідувальною групою в районі Брагін — Лельчиці. Там зустрівся з сабуровськими партизанами і разом з радистами продовжував працювати як

розвідник від нашої армії. В січні 1943 року Смирнов став командиром роти у загоні «За Батьківщину», його обрали членом обкому комсомолу.

До складу обкому комсомолу входили також Олександр Соковиков, Гелена Шульц, Петро Гурза, Володимир Руднев, Кузьма Огнев. Ці люди й здійснювали керівництво комсомолом у партизанських загонах, в селах і в райцентрах, де діяли молоді підпільники.

Через юнаків і дівчат, які працювали у німецьких установах, обласний партизанський штаб і обком комсомолу провадили диверсійну і підривно діяльність у гарнізонах ворога. Де не було комсомольців, створювалися антифашистські групи молоді, з яких готувався актив для майбутньої підпільної організації.

Молоді патріоти починали свою роботу з дрібних доручень, а потім переходили до великих диверсійних операцій. Крім підпільних організацій, була створена велика сітка підпільників-одиночок у різних районах області. Ці підпільники виконували роль розвідників, розповсюджувачів листівок, зв'язкових.

У травні 1943 року було створено п'ять райкомів комсомолу. Райкоми комсомолу працювали в Морочнівському районі, секретарем тут був Кузьма Огнев, у Володимирецькому районі (секретар Федір Шамо), у Висоцькому районі (секретар Хома Хуткий), у Дубровицькому районі (секретар Михайло Тисленко), у Рафалівському районі (секретар Володимир Руднев).

У дві революційних свят комсомольці вивішували на будинках, у яких перебували окупаційні установи, червоні стяги. Першого травня 1943 року у Рафалівці на комендантському управлінні був вивішений і замінований червоний прапор. Офіцер, який поліз зривати стяг, був убитий міною. У першотравневу ніч рафалівські комсомольці учинили диверсію на маслозаводі, електростанції, на лісопильному заводі. А через декілька днів зруйнували мости через шосейні дороги, які йдуть з райцентру.

Підпільники-комсомольці з Володимирецького району в першотравневі дні цього ж року спалили чотири продовольчі склади фашистів, два маслозаводи, вісім мостів на шосейних дорогах, знищили усі податкові і мобілізаційні списки, замінували й висадили в повітря квартиру німецького коменданта. Серед володимирецьких комсо-

мольців особливою активністю відзначався шістнадцятирічний Тихін Кравчук, учасник багатьох диверсійних і бойових операцій.

У травні місяці володимирецькі комсомольці брали участь у трьох диверсійних актах на залізниці. Вони пустили під укіс три ешелони ворога. Рафалівські підпільники знищили 75 німецьких солдатів і офіцерів. Дівчата-підпільниці Ванда Лесникович і Галина Поплавська з матір'ю Марією Поплавською працювали прибиральницями на станції Антонівка в будівельній організації. Вони вже давно тримали зв'язок з командиром загону Шитовим. Патріотки заклали маломагнітну міну у вагон з толом і боєприпасами. Міна вибухнула через шість годин, коли вагон уже стояв на станції Сарни. Вибух завдав фашистам величезної шкоди. Було вбито півсотні гітлерівських вояк.

Молоді підпільники Дубровиці багато допомагали Олексію Криньку. Комсомольці брали участь у чотирьох боях з дубровицьким гарнізоном, знищили міст, склад. В результаті цих операцій було знищено багато німецьких солдатів, знищено три ешелони ворога з озброєнням і продовольством.

Особливо міцну бойову дружбу з комсомольцями Висоцька мав місцевий партизанський загін. Ще в 1942 році молоді підпільники допомогли Місюрі зняти ворожі пости і без особливих труднощів оволодіти містечком, зненацька ударивши по гарнізону.

Після смерті Тихона Белякова було створено ще три підпільних райкоми комсомолу: у Сарнах (секретар Шавло), Рокитному (секретар Янка Перельмут) і Степані (тут обов'язки секретаря виконувала партизанка Дуня Володько).

Комсомольські організації намагались розкласти поліцейські дільниці, козацькі підрозділи і націоналістичні угруповання. Іноді заради справи комсомольці влаштувалися на роботу до окупантів.

Комсомольці не лише виконували розвідувальну і бойову роботу. Вони вели велику агітаційну роботу, були навіть створені бригади художньої самодіяльності. Такі бригади відвідали багато сіл. Селяни проводжали учасників художньої самодіяльності у партизанські загопи урочисто, як своїх рідних синів. Люди запевняли комсомольців, що вони не віддадуть окупантам жодного кілограма

хліба, не дозволять вивезти жодного чоловіка у Німеччину в рабство.

А у цей час фашисти почали маскувати свої операції полювання на людей. Вони з'являлися у селах під виглядом торговців і пропонували купувати у них сіль, цукор, сірники, гудзики, гас. Коли люди сходилися, з'являлася жандармерія і затримувала десятки чоловік. «Торговці» оголошували затриманих заложниками і вимагали від населення непосильно великий податок на хліб, м'ясо та інші сільськогосподарські продукти. Якщо селяни не виконували німецький план заготівель — заложників розстрілювали. Про нові методи «обміну» комсомольці розповідали в усіх селах, де тільки бували, учили селян пильності.

В 1943 році комсомолу Радянського Союзу минало 25 років, і вже з весни диверсійні групи партизанських загонів почали брати на себе зобов'язання. Група із загону імені Кутузова комсомольців Чечені і Понизова на честь 25-річчя ВЛКСМ вирішила щомісяця пускати під укіс два ешелони ворога. Через тиждень після смерті комсомольського ватажка бійці Чечені і Понизова знищили в двох ешелонах більше двохсот гітлерівців.

Наближалось 1 Травня. Зубашев, Почкаєва і Долинко готували святковий номер газети на чотирьох полосах. Зубашев замовив Луці Кизи передову, підбирав матеріали про кращих партизанів. Сам редактор трудився над кореспонденцією про Дусю Володько. Я прочитав цю невеличку зарисовку, коли вона ще не була набрана.

У другій замітці із партизанського загону командир Варежников розповідав про бойові справи комсомольців Коробка, Третьякова і Полозкова.

— Усіх цих хлопців прийнято в кандидати ВКП(б), — сказав мені Зубашев. — Друкуємо повідомлення про боротьбу партизанів Ровенської області. Буде в газеті на четвертій сторінці і куточок гумору.

— А сам ти чомусь невеселий, Митрофане!

— Є причина, Василю Андрійовичу! Все-таки від природи я, мабуть, не газетяр. У загін, у розвідку тягне мене. Відпустить в якийсь загін, — попросив Зубашев.

— Ось пришле нам генерал Строкач нового редактора, тоді й підеш, і не в розвідку, а комісаром загону імені Чапаєва. Особовий склад цього загону тобі відомий. Там роботи вистачить. До того ж Куніцький грає на акордеоні,

ти будеш на скрипці, ще там і барабашника знайдете — ось вам і тріо! — сказав я.

— Жартуєте.

— Кажу цілком серйозно. Редактором нам присилають журналіста Гната Бескромного. Коли ти вже так рвешся в загін, підеш.

— Спасибі, — подякував Зубашев і запитав: — А знаєте, Василю Андрійовичу, що акордеон Куніцького розбито осколками?

— Шкода, — пожалкував я.

— Та не тужить! — посміхнувся Митрофан Зубашев. — Куніцький уже має новий акордеон.

— Де ж він його роздобув?

— Хм... Позичив у джазистів з німецького ресторану.

— Жартуєш, — сказав тепер уже я.

— Аніскіленьки! Без акордеона Куніцький ходив наче темна хмара. Та якось він одяг німецьку уніформу і поїхав до міста. Там зайшов до ресторану, замовив обід і слухав джаз. Потім підійшов до офіцерів і дівиць, які танцювали, й тихо сказав: «Руки вгору!» Одібрав у німців зброю, а потім ще й заставив зняти мундири. «І ви теж роздягайтеся! — наказав дівицям. — Щоб знали, як виглядають у швабами!» Можна уявити, Василю Андрійовичу, який переполох стався у ресторані. Та Куніцький усіх попередив, щоб ніякого шуму не було. Акордеоністу наказав підійти до нього. Той покійно виконав цей наказ. «Не тремти, — сказав Куніцький. — Вбивати я нікого не буду. Акордеон потрібен для партизанської самодіяльності! Второпав?» — «Яволь!» — «От і добре. Знайте, що ресторан оточений моїми бійцями. Всі виходи заміновані. Сидіть і ждьте мого сигналу. Сигнал я дам через коменданта міста, коли він зніме усі міни, що навкруг вас. До відзенья!» І пішов Куніцький з ресторану, обережно ступаючи по сходах і по стежці, немов ті й справді були заміновані. Повернувся Куніцький в загін з акордеоном, офіцерськими мундирами, пістолетами й документами.

— Нічого не скажеш. Молодець! Що ж, Митрофоне, іди й ти зі своєю скрипкою в загін імені Чапаєва, бий фашистів і розгортай, як казав Куніцький, художню самодіяльність.

30 квітня було тривожним. За кілька кілометрів загопи імені Богдана Хмельницького, Устима Кармелюка і

Тараса Шевченка вели бойові операції. А німецькі каральні частини прагнули пробитися до нашого штабу.

Ми виставили посилені патрулі, а командир підривної групи Микола Орлов замінував дороги. Хлопці Орлова закопали на дорогах стовпи і приклеїли до них листівки з гаслами: «Хай живе Перше травня! Гітлеру капут!» Біля цих стовпів підірвалося на мінах до десяти фашистських солдатів.

Та на цьому сутячки з ворогом не скінчилися. Біля села, де знаходилася редакція, заgrimіли гармати. На вулицях стали вибухати міни. На Борове німці кинули великий загін.

Редакція отримала наказ передислокуватися на хутори. Та у наших газетярів робота якраз була в самому розпалі. До того ж вони чекали передачі по радіо наказу Верховного Головнокомандуючого. Село вже покинула санчастина, пішов і господарський обоз, залишилися тільки бойові підрозділи та редакція. Зубашев не виконав наше розпорядження.

Бій був з нелегких. Зубашев доручив Марії Почкаєвій і Леву Долинку набирати далі, а сам подався на «передову» за свіжим матеріалом для газети.

Десь об одинадцятій годині ночі, коли бій точився за село, редакція переїхала на хутір Любінь. Основний удар головних сил фашистів прийняв на себе загін Місюри і автоматники Івана Гришина. Вони зупинили ворога. І Зубашев, і складачі Почкаєва й Долинко вже на хуторі продовжували роботу. Вночі радисти Бакальчук і Романенко прийняли першотравневий наказ Верховного Головнокомандуючого. До ранку «Червоний прапор» і «Червоний штандарт» вийшли вчасно, і їх одразу ж рознесли по загонах і селах. Підпільний обком відрядив своїх представників і членів обкому з озброєними групами в села Морочнівського, Рафалівського і Володимирецького районів на мітинги.

Редактору Зубашеву за невиконання наказу про передислокацію друкарні й редакції ми збиралися винести догану. Але ні в кого з членів обкому не підвелася рука голосувати за таке покарання, бо було свято 1 Травня, бо наші загони зупинили карателів, бо газета на чотирьох полосах вийшла вчасно.

Ровенський обласний партизанський штаб у супроводі загонів «За Батьківщину», імені Суворова, імені Кутузова, імені Чапаєва та загону кіннотників вийшов у рейд до аеродрому сабуровських партизанів. Такий наказ ми отримали з Українського штабу партизанського руху.

Вночі біля села Велюнь ми зупинилися на березі бистрої Горині. Місця тут безлісні, і стометрову річку довелося форсувати під посиленою охороною. Бійці перепливали Горинь на човнах, що їх пригнали до берега селяни, на наспіх зв'язаних плотах. Перехід партизанів на правий, східний, берег Горині для фашистів виявився зовсім несподіваним. Вони заціпилися, не встигли нам перешкодити.

Партизани велюньської групи місцевої самооборони, які добре подбали про засоби форсування ріки, дали надійних провідників, і ті провели загоны та обози з пораненими, яких мали відправити на Велику землю, через залізничну колію у безпечному місці. Заодно партизани підірвали у кількох місцях колію і знищили півтора кілометра лінії зв'язку.

Ровенські загоны прийшли в район аеродрому і розташувалися в хуторах Шугалі та Рубежі.

Після нічного маршу стомлені партизани зупинилися на відпочинок. Але заснути було нелегко. Я вийшов з хати і побачив розвідника, який умовляв вартового пропустити його до мене.

— От добре, що ви вийшли,— зрадів розвідник, передаючи мені аркуш паперу.

— «Бегмі, Федорову, Кизі. Щиро вітаємо вас, дорогі товариші,— читав уголос я.— Тиснемо ваші руки! До скорої зустрічі.

Сім'я Дем'яна

Хто це передав?— спитав я схвильовано.

— Кажуть, що прилетів у німецький тил секретар ЦК.

— Федоров, Кизя! Годі спати, поїхали. Це ж прилетів до нас Коротченко Дем'ян Сергійович! Оце й є «сім'я Дем'яна».

Так, у цей день багатьом командирам не довелося заснути. Радісна звістка як рукою зняла втому. Товариш

Коротченко з групою працівників ЦК КП(б)У і Українського штабу партизанського руху прилетіли у табір з'єднання генерал-майора Сабурова. Коротченко скликав командирів і комісарів на нараду.

Не гаючи часу, ми вирушили до Сабурова.

Наші коні пішли рясю по вузькій лісовій дорозі. Попереду розвідники, позаду теж вершники.

Між деревами сизів туман. Птахи зустрічали схід сонця щебетанням.

Час йшов непомітно. Незчулися, як минуло дві години дороги,— нас зупинив патруль із з'єднання Сабурова. Обмінялися паролем і з провідником рушили далі, на хутір Картеничі.

Нас зустрів начальник штабу сабуровського з'єднання І. І. Бородачов. З Федоровим і Кизею Бородачов знайомий ще з Брянських лісів. «Диви! Який був, таким і залишився!» — «І ти, Іване Пилиповичу, теж!» — перемовлялися бойові друзі.

— Засідання почеться о восьмій годині. Так сказав товариш Дем'ян. Можете обживатися, ровенчани. Будьте як дома. Може, хочете зустрітися з житомирцями Маликова і вінничанами Мельника та Бурченка?

— Вони вже тут?— здивувалися ми.

Востаннє я бачив Степана Федоровича Маликова ще в Києві. Коли ж я з фронту прибув до Москви, в УШПР, Маликов уже полетів зі своїм десантом на Житомирщину. А незабаром Український штаб партизанського руху покинув і Яків Іванович Мельник. Він десантувався в Сумській області. Там очолив з'єднання і рейдом паралельно із чернігівським з'єднанням Олексія Федоровича Федорова прийшов у міжріччя Дніпра і Прип'яті. Бурченко Дмитро Тимофійович, коли я вилітав на Ровенщину, ще залишився в Москві. І ось тепер ми зустрілися.

Людей навколо командирської хати чимало. Тут і секретар ЦК ЛКСМУ Микола Кузнецов.

— З чим приїхали, Миколо Антоновичу?— запитав я, привітавшись.

— З новими піснями і фільмами, без яких не обійдеться ніяка стратегія,— відповів Кузнецов.

— Значить, і з стратегією, не лише з фільмами?

— Про неї докладно у всіх загонах говоритиме

генерал Строкач. Він прилетить сюди через тиждень. А поки що...

Микола Кузнецов не договорив. Пролунала команда: «Струнко!» Чотири генерали — Сидір Артемович Ковпак, Семен Васильович Руднев, Олексій Федорович Федоров і Микола Олександрович Сабуров, — а з ними у сірому костюмі з депутатським значком і орденом Леніна на грудях Дем'ян Сергійович Коротченко йшли сюди.

Дружні потиски рук. Уривчасті згадки про недавнє минуле. Жарту, на які такий щедрий Федоров.

Та ось Сабуров запросив гостей до своєї хатини, що стояла серед казково розлогих дубів і сосен.

Усередині хата побілена, підлога помыта. Лави з недавно виструганих дощок ще пахли хвоєю. На стіні портрет Володимира Ілліча Леніна і карта Європейської частини Радянського Союзу. У глибині кімнати — стіл на дебелих ніжках і табуретка. На неї і сів Коротченко.

Дем'ян Сергійович зняв картуза і провів рукою по стомленому обличчю. Вже кілька тижнів Коротченко у з'єднанні Ковпака і живе партизанським життям, його тривогами, його романтикою, його труднощами.

— Що ж, товариші! — підвівся секретар ЦК КП(б) України. — Почемо свою роботу.

Ось так і почалося в тилу ворога історичне засідання членів підпільного ЦК КП(б) України і командирів дев'яти найбільших українських партизанських з'єднань. На цій нараді обговорювалися практичні заходи по виконанню літнього плану партизанських дій у зв'язку з уже розробленим Ставкою Верховного Головнокомандування стратегічним планом на час весняно-літньої кампанії 1943 року.

Товариш Коротченко дав всебічний аналіз поточного моменту, підвів підсумки партизанської війни в тилу ворога. Він зупинився на завданнях партизанських загонів у здійсненні бойових дій у весняно-літній період 1943 року. На фронті назрівали великі події. Отож обов'язок партизанів — подавати радянським військам максимальну підтримку, завдавати дошкульних ударів по тилах ворога. Дем'ян Сергійович також відзначив організаторську діяльність Ровенщини, обласного штабу та підпільного обкому партії.

Секретар ЦК розповідав про самовіддану працю українських робітників у глибокому тилу. На Уралі, в Сибіру,

в Башкирії — всюди працюють підприємства Києва, Харкова, Запоріжжя. Заводи України дають продукцію фронту і в дні, коли українська земля тимчасово окупована гітлерівцями.

— Я вже пожив у партизанів і трохи знайомий з вашим озброєнням і військовою підготовкою. ЦК КП(б) України вірить, що наші партизанські з'єднання спроможні розв'язувати складні завдання, вирішувати їх грамотно. Так ви і воюєте, товариші.

Зупинюся на кількох моментах політичного порядку... Поляки і націоналісти. Немало випадків, коли поляки шукають захисту в наших партизанських загонах. Головно ж для нас — розвиток радянського партизанського руху. На ваші запитання, як бути з націоналістами, Центральний Комітет дав чітку відповідь. У нашому ставленні до українських націоналістичних «партизанських» загонів ми повинні завжди пам'ятати і розрізняти: по-перше, що керівники українських буржуазних націоналістів — це німецькі агенти, вороги українського народу, і, по-друге, що деяка частина рядових учасників цих загонів щиро йшла боротися з німецькими загарбниками, але їх обдурили буржуазні націоналісти.

Виходячи з цього, Центральний Комітет поставив перед партизанськими загонами України такі завдання: по-перше, всіма засобами викривати керівників формувань буржуазних націоналістів як ворогів українського народу, фашистських агентів; по-друге, не вступати в контакт з цими загонами; по-третє, не вести збройних бойових операцій проти цих загонів, якщо вони не нападають на радянські партизанські загопи, пам'ятаючи, що головним завданням є розгром фашистської Німеччини і вигнання окупантів з радянської території.

Центральний Комітет указував, що роботу серед усіх верств українського населення необхідно починати з роз'яснення, що тільки послідовна, непримиренна боротьба Червоної Армії, наших партизанів і всього радянського народу проти окупантів приведе до розгрому гітлерівської Німеччини і забезпечить свободу українському народові у возз'єднаній Українській Радянській державі, що фашисти хочуть завоювати Україну і перетворити її на свою колонію. Це треба доводити фактами з тих дій, що їх чинять гітлерівці на Україні день у день. Необхідно пояснювати масам, що тільки більшовицька партія приведе до

остаточного розгрому окупантів, що тільки вона створює умови для розквіту Української Радянської держави та української культури.

Говорячи про військову сторону завдань партизанських загонів, Коротченко сказав, що цим основним завданням є удар партизанських підривників по комунікаціях ворога як в пиншній момент, так і особливо під час майбутньої операції на радянсько-німецькому фронті. Незабаром розпочнеться битва за визволення України, і в цій битві українські партизанські загопи мають відіграти важливу роль, повинні допомогти Червоній Армії розгромити фашистські полчища. Активізація війни на рейках ворога вимагає висококваліфікованих кадрів, нової мінно-підривної техніки. У ворожий тил уже почали приземлятися літаки з мінерами-інструкторами. Протягом цих тижнів на партизанські аеродроми повинні прилетіти десятки літаків з міннопідривною технікою, з озброєнням, радіостанціями, з усім тим, що вкрай необхідне для партизанських загонів, які вийдуть у рейди.

Коротченка слухали уважно. Кожен з присутніх розумів, що тепер настали дні, коли партизани стають грізною силою проти фашистських загарбників, справжнім другим фронтом, якого так не вистачає нашій армії на заході Європи.

Після доповіді Дем'яна Сергійовича Коротченка виступили командири і комісари з'єднань. Вони ділилися досвідом. Було що сказати генерал-майорам Ковпаку, Рудневу, О. Ф. Федорову, Сабурову, нашим ветеранам. У них великий шлях боротьби, у них знання партизанської тактики, вміння здійснювати глибокі й сміливі рейди.

Цікаво говорили Ковпак і Руднев, ніби доповнюючи один одного. Вони вбачали три тактики в партизанській боротьбі. Перша — дрібні диверсійні групи. Друга — змішана: дрібні диверсійні групи і маневрені загопи. Третя — велике рейдове з'єднання з його глибокою агентурною розвідкою.

Генерал-майор О. Ф. Федоров говорив, що найдошкульніших ударів по ворогу партизани можуть завдати, коли битимуть «у хвіст і в гриву» по комунікаціях ворога. З'єднання Федорова і комісара Дружиніна вже має досвід диверсійної роботи на залізницях і зараз готується до нових битв.

— Треба пам'ятати, що один паровоз вартий трьох важких танків. А вагони? А вбита жива сила? А повічена техніка? Та й, нарешті, пробка на залізниці чогось та варта, особливо коли ворог підкидатиме на схід свої резерви з Німеччини! — закінчив Олексій Федорович. — Присилайте нам тільки побільше мін, і ми покажемо фашистам, де раки зпнують!

Чимало говорилося на нараді про політичну роботу серед партизанів, про роль і зростання партійних організацій, про масовість партизанського руху.

Нарада схвалила у своїй резолюції й позитивний досвід ровенських партизанів.

А після наради залунали пісні. Партизани співали на повний голос, бо це ж була таки наша партизанська територія, хоч і у ворожому тилу. Співали «Повій, вітре, на Україну». Співали «В чистом поле под ракитой», улюблену пісню Семена Васильовича Руднєва. А послианці Великої землі заспівали ще не чутий нами «Огонек».

Коли стемніло, під височеними соснами демонструвались нові кінофільми. Перед кіносеансом виступав лектор ЦК КП(б)У Кузьма Кіндратович Дубина.

Фільм «Олександр Пархоменко» схвилював бійців. Між подіями громадянської війни і бойовим життям Великої Вітчизняної війни проліг місток єдності. Згадувались степові села України, станиці Дону, рідні й близькі, які ждуть не діждуться своїх воїнів з армії, з партизанських загонів.

Эх, если б дожить бы
До свадьбы-женитьбы
И обиять любимую свою,—

лунає голос з екрана і відлунює у соснах.

І не один партизан соромливо витирає скулу чоловічу слезу, а потім просить у товариша закурити.

На екрані замиготіли останні метри пілвки. І раптом зривається могутня пісня, як сам Дніпро:

Ой Днепро, Днепро!
Ты широк, могуч...

Пісня бере за серце, кличе до помсти, до бою. Хто, який мудрець сказав: «Коли гримлять гармати, — музи мовчать»? Пісня в бою — неначе сурма. З піснею йшли

в атаку загони Пархоменка. З піснею на устах і у серці зараз ідуть вони на бій проти кривавого гітлерівського фашизму.

16

Генерал-майор Тимофій Амвросійович Строкач прилетів не сам, а з цілою ескадрильєю літаків. Можна тільки дивуватися, як прорвалися ці дев'ять літаків через лінію фронту, через вогонь зенітних батарей під Брянськом, під Гомелем! Разом із Строкачем прибув до партизанів талановитий військовий інженер І. Г. Старинов, ціла група мінерів-інструкторів, офіцери УШПР, газетні працівники. А для війни, про яку говорив секретар ЦК на нараді десять днів тому, вони привезли тонни вибухівки, мін.

Над лісами, не вгаваючи, ревуть мотори літаків. Спують безперервно від усіх загонів обози до аеродрому, де начальник штабу українських партизанів роздає посилки з Великої землі. Тут тепер утворилася ціла служба. Комendanтом аеродрому став наш секретар обкому комсомолу Леонід Смирнов. Йому дістається найбільше і від командирів з'єднань, і від Строкача. Та Льоня Смирнов з тих хлопців, для яких діло — передусім, і він робить його на повну силу своїх здібностей і оперативності.

Генерал Строкач приїхав познайомитися з бойовою діяльністю найбільших з'єднань, які в цей час дислокувалися між Дніпром і Прип'яттю в радіусі двохсот кілометрів. Це місце німці у своїх наказах називали «мокрим трикутником». Ні для кого з командирів не було таємницею, що генерал Строкач з офіцерами Українського партизанського штабу приїхав ще й для того, щоб дати конкретні бойові завдання загонам і з'єднанням, щоб спорядити всі загони з цього «мокрого трикутника» на місця, де має розгорітися війна на рейках. В одних шлях далекий, в інших — ближчий. Але всі підуть згідно з стратегічним планом Ставки Верховного Головнокомандування допомагати Червоній Армії визволяти Україну, Білорусію.

Поки на аеродромі приймалися й розподілялися вантажі з Великої землі (це було протягом двох-трьох тижнів), Коротченко і Строкач з групою працівників

ЦК КП(б) України й УШПР їздили по партизанських загонах. Вони не тільки конкретизували на місцях з командуванням загонів бойові плани, а й інспектували загони, цікавилися їх життям. У Тимофії Амвросійовича Строкача було ще одне почесне доручення. Від імені Президії Верховної Ради СРСР він у кожному загоні і з'єднанні вручав партизанам і командирам, які відзначилися в боях проти фашистських загарбників, нагороди.

Прибула до нас і заміна редакторів Зубашеву. Це Гнат Бескромний і молода складачка друкарні, вона ж літпрацівник газети — Віра Євсєєва, струнка дев'ятнадцятилітня дівчина. У вантажі їхньому було ще сто кілограмів паперу, невеличка бібліотека і пакунок газет «Правда» і «Красная звезда».

Гнат Бескромний ще не встиг вийти з літака, як вже вийняв блокнот. Видно, що це битий газетяр. Він так і придивляється до всього, щоб «схопити на олівець».

— Ви ж не на тиждень. Ще буде нагода не лише статтю, а й книгу написати! — сказав Митрофан Зубашев, який радів, що нарешті зможе залишити редакцію й піти в загін.

Поки Зубашев, Почкаєва і Долякко знайомили Бескромного і Віру Євсєєву з своєю роботою й надрукованими газетами, командири ровенських партизанів із задоволенням познайомилися ще з двома посланцями. Це були хірург медичної служби майор Олександр Львович Стукей і лікар-терапевт Валентина Попова.

На одному з літаків до нас прибула командир авіаполку Валентина Гризодубова. Вона здійснила свою мрію — зустрілася з партизанами, для яких так багато зробили льотчики її полку. Гризодубову зустріли як бажану і дорогу гостю.

— Товаришу Бегма! Усі живі і здорові з числа тих, яких проводжала я взимку на аеродромі? — запитала Гризодубова.

— Загинув Степан Качура.

— Війна, — зітхнула Гризодубова.

Підійшов Осипов, пілот з іншого літака. Бегма звернувся до нього:

— Йдучи сюди, ми пригнали отару овець. Частину овечого табуна ми заженемо у ваш літак, щоб порожняком не повертатися. Повезете сім'ям і льотчикам баранини. Нехай покуштують свіжого м'яса.

— Оце вірно!— вигукнув Осипов.— Дома приготуємо шашлики! Хто ж відмовиться від такого подарунка? А ми вам привезли солі. Прямо тобі економічний обмін,— усміхався пілот.— Що ж, нехай ваші хлопці женуть в літак овець. Зараз ми поміст спорудимо. І все буде на висоті. Правда ж, товаришу полковник?— звернувся він до Гризодубової.

— Покуштуємо у своїй їдальні шашличків.

Через п'ять днів Осипов знову повернувся на партизанський аеродром із снарядами до малокаліберних гармат.

— Ну як шашлички? Посмакували?

— Та де там посмакували... Із шашликами вийшов скандал, товаришу генерал-майор,— відповів Осипов і почував за вухом.— От тобі й вівці, смирні, покірливі, хоч ріж — це мекне. Божа тварина!

— У чому ж справа?

— І сміх і плач з тою бараниною! Загнали ми їх у літак, як і бачили ваші партизани. Одрвалися од землі і полетіли. Летимо. А я все думаю про ті подарунки, що в пасажирській кабіні. Все-таки сорок голів! Штурман теж облизується: мабуть, пахне вже йому шашличок. Летимо, коли це перед лінією фронту розпочався несамовитий обстріл літаків. Ми, звичайно, маневрувати. Вгору, вниз, потім я скерував літак по еліпсу. Трясе нас, мов у лихоманці,— так близько вибухають снаряди ворожих зеніток. Нарешті минулося. З нетерпінням ждемо хвилини, коли сядемо на аеродром. Часу не було навіть вийти штурманові чи другому пілотові до наших пасажирів. Думаємо: не треба турбувати божу тваринку після такого обстрілу. Коли це після посадки заходимо туди. Матінко рідна! Дверці кабіни одчинені, а в літакові — жодної вівці. Я аж за голову узявся. От тобі й шашлички! А до нас уже прибігли механіки і пілоти. Штурман же передав по радіо про подарунки. Очам ми не вірили в те, що бачили. Нарешті штурман відшукав одну овечку, певне, найменшу. Ягвя те забилося під лавку у кутку і це бачило, що творилося в кабіні під час обстрілу.

— А що ж там діялося?

— Дверці одчинилися, коли ми ото викручувалися з-під вогню. А в літакові був ще й баран. А баран — тварина хоча й божа, та не дуже розумна. Ото він першим розігнався й пірнув у простір без парашута. А вівці є вівці — за ним. Ви уявляєте, який десант падав на німець-

ких зенітників! Сорок овець летить каменем на землю. Узяв те ягня, мов дитину, пригорнув і одніс до хлівця коло нашої їдальні. Там воно й зараз живе. Отак ми закусили пашличками після виконання бойового завдання! Баран-десантник підвів. І опирався ж він, коли його першого гнали по настилу до літака!..

17

Дні минали в клопотах. Ми готувалися до інспекції. Та ось і до нас прибули Коротченко, Строкач з товаришами, що їх супроводжували. Була з ними й Гризодубова.

На нараді командирів, комісарів і начальників штабів ровенських партизанських загонів виступило чимало наших товаришів — командир загону «За Батьківщину» С. М. Новиков, командир загону імені Кутузова П. М. Єгоров, командир загону імені Суворова С. І. Геращенко, командир загону імені Чапаєва В. І. Кабанов, командир загону І. Гришин, артилерист М. Колгунов, начштабу Ткачук, заступник командира з'єднання про розвідці полковник Григор'єв, комісар і другий секретар обкому Л. Є. Кизя, комісар загону С. Є. Грицун, новопризначений комісар загону імені Чапаєва М. Д. Зубашев, начштабу цього ж загону Микола Куніцький.

Але вже першого промовця начальник УШПР Строкач перервав:

— Ви говорите не про історію свого загону, а про його бойове обличчя тепер, про його тактику. Зрозумійте, товариші, нам важлива зараз розмова про те, як краще бити ворога. Командири з цієї наради повинні винести користь для практичної роботи.

Виступає поляк Микола Куніцький. Його хвилювання можна зрозуміти. Чи думав він ще три місяці тому, що йому доведеться давати звіт перед секретарем ЦК Компартії України, перед начальником штабу всіх партизанських сил на Україні!

— Сміливіше! — підбадьорив його Строкач. — З німецькими шефами ви розправилися, як повар з картоплею, в бою билися славно, а зараз червонієте. Ми й по-польському вас зрозуміємо.

Куніцький зиркнув на мене.

— Так от. Ми ще не знали, чи будемо радянськими партизанами, чи підемо в Польщу, чи воюватимемо на Україні й Білорусії самі по собі. Але обком партії при-слав до нас своїх людей, і вони переконали нас, що по-справжньому воювати проти швабів-фашистів можна тіль-ки разом з червоними партизанами. Ми повірили пред-ставникам товариша Бегми і сердечно дякуємо обласному штабові, що вони повірили нам. Ми вже були в багатьох боях, добре били фашистів. І будемо бити!

— Товариші командири!—звернувся до нас Строкач.— Ми з Дем'яном Сергійовичем уже проводили з'єднання Ковпака і Федорова в рейди. Ми побували в житомир-ських партизанів Маликова і Бугаська, у вінницьких пар-тизанів Мельника і Бурченка. Всюди я говорив, щоб командири подумали про можливість взяття ворожого ешелону з боєприпасами для озброєння ще нині беззброй-них людей у загонах і надійних людей у селах.

Слово взяв командир з'єднання Іван Пилипович Федо-ров. Розумні карі очі Федорова, його горбоносе, мужнє обличчя, в якому є щось соколине, напевне, сподобалося нашому начштабові, і він довго не одводив замисленого погляду від Федорова.

— Для взяття ешелону у нас є все, крім вогнеме-тів. Треба, щоб на кожний загін був хоча б один вогне-мет. Це необхідна річ у знищенні мостів. Ще нам треба снайперські гвинтівки, побільше димових шапок. Това-ришу Строкач! Нам дуже потрібна гармата. Без неї не розгорнутися як слід. Що ж до боєприпасів, які ми одер-жали з УШПР, то їх вистачить, щоб потім воювати за рахунок ворога. Ми запевняємо, що завдання ЦК КП(б) України і УШПР виконаємо: паралізуємо рух на заліз-ниці Сарни — Луїнець, а також ділянки Сарни — Клесів, Сарни — Маневичі.

Ці слова партизани зустріли дружніми оплесками.

— Слово має начальник обласного партизанського штабу генерал-майор Бегма,— оголосив голова наради.

— Наша війна — це не тільки бої, диверсії, розвід-ка,— почав я.— Наша війна ще і в тому, щоб не дати нім-цям хліба, м'яса, картоплі, овочів, щоб нагодувати людей, які живуть у партизанській зоні, щоб забезпечити необ-хідним бійців. Без хліба довго воювати не станеш. Пар-тизани допомогли селянам сіяти. У нас на обліку зараз

десяток державних фільварків, з яких ми неодмінно зберемо врожай. Наш обком так планує господарські роботи у партизанській зоні, щоб вистачило і селянам до наступної весни, бо ж до того часу прийде наша армія. Ми не дали німцям вивезти близько двадцяти тисяч тонн зерна, півсотні тонн картоплі минулого врожаю, тисяч десять голів худоби, багато птиці. Ми вважаємо, що це теж війна. У нас працюють десятки майстерень побутового обслуговування, кузні, маслоробки. Наші медики подають допомогу, роблять різні прививки тисячам мирних жителів. Це також війна проти тифу, вошей, різних епідемічних захворювань. Це наша війна за здоров'я людей ще до того, як судилося їм вступити в бій з ворогом.

Коли я отримував за вашим дорученням, Дем'яне Сергійовичу і Тимофію Амвросійовичу, у Верховній Раді ордени і медалі для партизанів Ковпака і Сабурова, Михайло Іванович Калінін сказав мені: «Бережіть, товаришу Бегма, людей. Люди у нас хороші». Я часто думаю про ці слова і переконуюся, що вони — сама правда. Таких людей, як наш народ, ще нема у світі, наші люди — діти соціалізму, а коли так, то вони здатні розчавити гітлерівський фашизм, хоч яким би він сильним не був, перемогти і врятувати Європу, світ від цієї чуми, що ми оце й робимо. Завдання у нас великі, і головна ланка серед тих багатьох робіт, що стоять перед нами, — максимальна допомога нашій Червоній Армії в її майбутніх боях за визволення рідної землі. Будемо ж надійними помічниками нашої армії, будемо ж взаємодіяти з своєю армією, — сказав я на закінчення.

Генерал Строкач у своєму виступі говорив, що група УШПР задоволена перевіркою, хоча у нас є й чимало педоліків. Він говорив, що Український штаб партизанського руху вже має зв'язок з двомастами загонами у Сумській, Чернігівській, Київській, Житомирській, Ровенській, Кам'янець-Подільській, Полтавській областях, у яких є обласні партизанські штаби, що партизанський рух разом з боротьбою підпільних груп і опором, який чинять окупаційним властям робітники заводів, шахт, трудящі села, — це справді всенародна війна українського народу проти фашистської армії і гітлерівського нового порядку.

— Штаб ставить перед партизанськими загонами завдання паралізувати комунікації ворога. Тому зараз тактика вашого з'єднання буде іншою, ніж досі. Вам буде

поставлено завдання виводити з ладу залізницю. Отже, кожен загін повинен відповідати за окрему залізничну вітку і діяти самостійно. Ми вам привезли багато мін.

— Настав час, товариші,— говорив Строкач,— коли ваше формування має дати нові самостійні з'єднання. У вас уже є чимало нових загонів. Не припиняйте їх зростання. Працюйте над тим, щоб Ровенський обласний штаб мав три-чотири з'єднання і серед них — польські формування, очолені самими поляками, такими, як Микола Кувицький, Макс Собесяк, Станіслав Сатановський, вірні сини польського народу. Ви чуєте мене, товариші поляки? Сміливіше створюйте бойові загани, бийте фашистів на українській землі. А ми в боргу не залишимося. За Україною на черзі стане Польща. Ми пошлемо туди й свої партизанські загани, щоб наблизити визволення нашого брата — польський народ, що стогне під чоботом гітлерівських окупантів.

— Чусмо!

— Нех живе Польска!..

— На закінчення я хочу повторити слова Михайла Івановича Калініна, про які тут говорив товариш Бегма. Вірно. Треба командирам, комісарам, начальникам штабів поважати своїх людей — бійців-розвідників, підрильників, піших і кінних. Тож у ваших повідомленнях про диверсії, про операції проти загарбників не забувайте називати прізвища людей, які відзначилися в боях. Треба, щоб кожен знав порядок про нагородження так, як знають його солдати на фронті.

В цій промові Тимофій Амвросійович Строкач виступив як вдумливий воєначальник, політичний діяч, як комуніст — людина великого серця.

18

Генерал Строкач вручав нашим партизанам нагороди. Це була незабутня, хвилююча картина. Стрункий, підтягнутий генерал підходив до кожного з двохсот нагороджених, тиснув йому руку й бажав дальших успіхів у боротьбі проти фашизму, за свободу й незалежність соціалістичної Вітчизни. Партизани одягнені в трофейні куртки, піджаки, на головах у багатьох — вій-

ськові картузи, крилаті капелюхи, хоча було літо. Кожен тримав міцно радянську й трофейну зброю й присягався:

— Спасибі! Служу Радянському Союзу! Битиму фашистських гадів до останнього подиху!

Всю романтику і велич цієї картини розумів і кінооператор Михайло Глідер і раз у раз наближався з кінокамерою чи з «лейкою», щоб «схопити» для історії, як казав він, незабутні кадри.

Після обіду Коротченко й Строкач побували в нашій редакції. Дем'ян Сергійович оглянув підшивку газети «Червоний прапор» і сказав новому редактору Бескромному і його товаришам:

— Пишіть тільки правду. Глибока правда — основа нашої більшовицької преси. Тримайте тісніший зв'язок з масами. Що більше у вас буде кореспондентів із загонів, з сіл, то кращою стане ваша газета. Товаришу Бегма, відрядіть редактора у з'єднання чернігівців, до Олексія Федоровича Федорова, для обміну досвідом. Там зараз знаходиться виїзна редакція газети «Радянська Україна».

Комісар Лука Кизя подарував Строкачу журнал «Народний месник», який друкувався в п'яти примірниках на машинці. Це був ілюстрований щомісячний історичний, літературно-художній і воєнно-політичний журнал Ровенського підпільного обкому КП(б) України і з'єднання партизанських загонів Ровенської області. Місце видання — німецький тил, травень — червень 1943 року.

Нариси, вірші, статті в журналі ілюстрували карикатурами на фашистів. Гестапівцям добре діставалося від карикатуриста Дігунця.

Строкач подякував редакторові журналу Кизі.

— У нас дві обласні газети: «Червоний прапор» українською мовою і польською. Районні газети: «Червона зірка», «Червоний шлях», «Більшовицька правда», «Син України», «Кармелюк», «Богунець», «Ворошиловець». Навіть у Ровно розповсюджується наша газета, — розповідав редактор Бескромний.

— Ваш журнал, — говорив Строкач, — обласні і районні газети, що видаються тисячами екземплярів, діловитість партизанів, усмішки на устах селян — все це ще і ще раз стверджує, що тут господарі ви — партизани, що це край, де існують закони Радянської влади, що породжують у людей упевненість і дарують їм усмішку.

Потім ми проводили групу Коротченка й Строкача. Вони їхали до Сабурова. По дорозі ми запросили гостей пообідати в загоні імені Чапаєва.

Там нас зустріло тріо музикантів — акордеоніст, скрипаль і бубоніст. Читачі вже здогадалися, мабуть, що на акордеоні грав Микола Куніцький, на скрипці — новий комісар загону Митрофан Зубашев, недавній редактор обласної газети, а на бубні вибивав Петро Масляк, теж керівна особа в загоні.

Коротченко й Строкач щиро сміялися: у кожного музиканта за спиною висів автомат, а при боці — пістолет і планшетка.

Ввечері гості з Великої землі поїхали до іншого табору. Їх чекала робота.

В ці дні гітлерівське командування знало, що на окупованій території перебувають секретар ЦК і начальник УШПР. Воно не могло не помітити, що протягом останніх трьох тижнів над партизанською зоною кружляли радянські транспортні літаки. Фашисти почали стягувати сорокати тисячу армію карателів, щоб накрити тут головні партизанські сили й покінчити з ними перед своїм наступом на Курській дузі.

Та багатьох з'єднань тут уже не було. Пішло у рейд на південний захід України з'єднання Ковпака і Руднева, з'єднання Мельника і Бурченка попрямувало на Козятин і Жмеринку, заснувало свою базу біля Ковельського залізничного вузла з'єднання О. Ф. Федорова і Дружиніна, було на своєму місці й житомирське з'єднання С. Ф. Маликова і Бугаєнка, готувалося до походу з'єднання генерал-майора М. І. Наумова, загони Л. Я. Іванова, М. В. Таратути. Виходили в рейд ровенські з'єднання Івана Федорова і Кизи, В. А. Бегми і Повторенка, польське з'єднання Куніцького. В районі аеродрому фактично залишалось з'єднання Сабурова і Богатиря та кілька окремих загонів. Ось їм і довелося витримати шалений наступ каральної експедиції. Всі ті дні у партизанів були Коротченко і Строкач з невеликою групою офіцерів УШПР, які не встигли вилетіти до Москви.

Був уже липень, надходили жнива, наближалися вирішальні бої.

Наш обком партії вирішив, що прийшла та пора, коли мені треба звернутися до населення як депутату Верховної Ради СРСР. Моє звернення було надруковане й розі-

славе в сотні сіл і міст Ровенщини, Волинської, Пінської і Брестської областей...

У зверненні до виборців Ровенщини говорилося про те, як вирости промисловість, сільське господарство, як розквітла культура, народна освіта на Ровенщині за два неповних роки існування Радянської влади. У цьому документі йшлося про страшні злочини, принесені німецькими фашистами на ровенську землю. Але гітлерівці вміють не лише вбивати, палити, знищувати. Нещодавно вони видали «декларацію» про нову земельну реформу. Відчуваючи свою загибель, ворог хитрощами і провокаціями хоче обманути народ. Не піддаватися, не вірити фашистській брехні! Вже розпочинаються жнива. Завдання трудящих області — своєчасно і без втрат зібрати врожай для себе, для Червоної Армії, яка несе визволення. Жодного кілограма хліба ворогові. Хліб треба ховати, саботувати поставки зерна, спалювати склади і сховища зернових пунктів. Замість хліба — кулю і смерть ворогові.

«Бийте ворогів, захоплюйте зброю і йдіть у партизанські загони. Висаджуйте в повітря мости, пускайте під укіс поїзди. Рвіть телеграфний і телефонний зв'язок. Зривайте всі заходи німецького командування!

Я закликаю вас до нещадної боротьби з пікчемними зрадниками і запроданцями українського народу, які злигалися з фашистами і допомагають їм катувати наш народ. Українські націоналісти — всі оці бульбівці, бандерівці, мельниківці та інша наволоч, — будучи німецькими ставлениками, намагаються нав'язати українському народові братовбивство. Не вірте їм, не давайте себе обдурювати.

Брати і сестри, виборці Ровенщини! Беріться за зброю! Допомагайте Червоній Армії, партизанам громити фашистських загарбників.

Ваш депутат Верховної Ради СРСР

Василь Бегма

В ті ж дні наша друкарня надрукувала звернення партизанів загону імені Тадеуша Костюшка до польського населення. В листівці говорилося:

«Наближається час розплати й остаточної перемоги над ворогом. Польська дивізія імені Тадеуша Костюшка разом з Червоною Армією пробиває собі дорогу до свободи. Поляки Ровенщини! Разом з радянськими партиза-

нами в нашій області діють і польські патріоти партизан-ського загону імені Тадеуша Костюшка.

Поляки, до зброї!

Смерть німецьким окупантам!

Хай живе незалежна демократична Польща!»

19

Чотири загони Ровенського штабу зосередились в районі аеродрому. Максим Місюра з своїми партизанами продовжував бойову і диверсійну роботу. Ще згідно з наказом від 22 березня 1943 року за диверсійною групою його загону було закріплено місце діяльності — залізниця на ділянці Дубровиця — Лунінець. Свої ділянки мали й інші загони, які вже навесні осіддали залізничі Сарни — Лунінець і Ковель — Сарни. Кілька груп ходили раз у раз на залізницю Брест — Пінськ, Брест — Ковель та на інші особливі завдання.

Підричники місьюринського загону, яких водив на роботу Олекса Ососкало, зірвали залізобетонний міст на залізничі, а на дорозі Столін — Пінськ спалили два дерев'яних мости через Стир. Місьюринці ще пустили під укис сім ешелонів.

Та скоро за ешелонами стало полювати складніше: була посилена охорона, збільшена кількість патрулів. Місюра дізнався, що патрулями також ходять на залізничі бандити з групи націоналістів Антона Солов'я, зграя якого підкорялася Тарасові Боровцю. Гнів і ненависть стискали серце. Ще торік націоналісти хвалилися, що воюватимуть проти німців, а тепер, як вівчарки, стережуть залізницю. Вони знали добре місцевість і тому дуже заважали роботі партизанів.

«Продажні шкури! Далеко кущому до зайця, так вам до козаків Запорозької Січі! Козаки били ворогів української землі аж у Царграді, а ви зігнулися перед чоботом німака! Отак би піти і сказати все це їм у вічі», — із ненавистю думав Місюра.

Його дружина, бачачи таким сердитим чоловіка, спитала:

— Що з тобою? Ти як ніч, Максиме!

«Отак би піти й поговорити з ними! Може, які отямляться?»

Максим обняв дружину, сина, які жили при партизанському таборі.

— Будь обережним, Максиме.

— Ще не одлита куля, яка б мене убила,— усміхнувся він, одягаючи довгополе пальто.

— Патронів бери побільше! — сказав син, подаючи таткові люльку, набиту тютюном.

Максим лагідно усміхнувся:

— Гарний з тебе козак буде! Люльку лаштуєш батькові, про патрони не забуваєш.

Максим Місюра один подався у бандитське село Людинь. Широке пальто ховало німецький маузер, у кишенях було по лимонці.

У селі його знало багато людей. Він зайшов у крайню хату. Газда якраз полуднував. Побачивши на порозі Місюру, хазяїн опімів, і каша застряла в його горлі.

— М-Максime... Ти?

— Добрий день, Стецьку!

— Ти здурів! Тебе ж зараз уб'ють! З п'ятнадцяти чоловік Солов'євої ватаги пість у селі.

— Знаю: відпочивають. Решта пильнує залізницю. Насипай і мені каші. Та молока не жалій, Стецьку.

Стецько поглянув на дружину, і та поставила на стіл ще одну миску гарячої каші, а потім вилила туди з півглека молока.

— Ти добре робиш, що гречку сієш,— промовив Максим, сьорбаючи молоко й позираючи на поріг.

Господар хати з переляку не міг й слова сказати. Прихід радянського партизана приголомшив його. Максима ж могли побачити інші, а то й самі бульбівці. У сінях затупотіло. Одчивилися двері... Стецько заплющив очі й перехрестився.

Увійшов Григорій, який мав серед хлопців Антона Солов'я прізвисько «Сучка».

— Не жартуй з карабіном! — рвучко одкинув поля пальта Максим. Рука його вже лежала на спусковому гачку маузера.

Сучка пополотнів і сів на лаву біля вікна. Максим продовжував їсти кашу. Потім подякував хазяйці, витер губи і звернувся до Сучки:

— Розповідай.

Та в цю мить увійшло до хати ще двоє.

— Кладіть зброю на лаву,— підвівся з-за столу Максим Місюра.

Ошелешені нечуваною зухвалістю Місюри, Чашка і Букаша поклали гвинтівки і усілися поруч з Сучкою.

— Якби прийшов ще Соловей, то можна б і починати розмову,— сказав Місюра.— Це ви убили на Лютинських хуторах пасічника Юхима?

— Соловей. Юхим був зв'язковим у партизанського командира Каплуна. От його і той...— відповів Чашка.

— Це ви зарубали матір нашої партизанки Надії Бекеш і її сестру з трьома малими дітьми і вкинули в річку.

— Не ми. Це володимирецькі «січовики».

— Убили стару і її онуків за те, що Надія воює проти німців, за вільну Радянську Україну,— стиснув кулаки Місюра.— Скільки ви уже перебили чесних людей? Де ваша совість? Ви ж своїх земляків убиваєте, та ще й беззбройних.

Сучка глибоко зітхнув:

— А ти, Місюра, першим стояв у списку Солов'я.

— Ще не одлита куля для мене. Помирати не кваплюсь. А тепер розкажіть все.

— Про що ж?— розвів руками малорослий Букаша, увібравши голову в плечі.

— Ну, хоча б про те, що ви хвалилися з своїм Боровцем німоту знищувати, а тепер стали німецькими вівчарками на залізниці.

— Хи-хи...— чмихнув Чашка.

— Чого ти, Миколо?

— Та ось... Гринь і прізвисько має Сучка!

— Замовкни, бидло, йолопе!

— Так я слухаю,— нагадав Місюра.

— А що тут дивного. Нащо нам бити пімаків зараз? Нащо нам псувати колії на залізницях? Нехай німці їдуть на схід, розбивають більшовиків, а будуть повертатися — ми з ними розквітаємося тут і збудуємо вільну Україну. Ми не дурні, щоб зараз устрявати в бійку з німцями. Ми повинні зберігати свої сили! Отак сказав Антон Соловей і, певне, сам гетьман Тарас Боровець.

— Підлі, продажні у вас душі,— з сумом промовив Місюра.

— Соловей казав, що ти сам продався советам!— не змовчав Гринь-Сучка і заклівав злякано очима.

— Я з тисячами й мільйонами. З народом. А люди наші за Радянську владу. А влади такої нема більше ніде у світі, бо вона за нашого брата, за бідного, за скривдженого панами, за сиріт, за трудящий люд. А ваш Соловей каркає вороном, криче, як фашак німецький. От! Та з нами сам депутат, якого ми до Москви обирали ще в тридцять дев'ятому році! А з вами? Усяке сміття, яке позбирав Гітлер, щоб катувати народ. До чого ви дожилися? Ви і проти своїх людей, і проти поляків. Ви лижете німакам чоботи. А німаків ми все одно розіб'ємо. Тоді куди ви чкурнете?! Ви ж як повіі! — сплюнув Місюра. — За що боретесь, холера вас візьми?

— За самостійну, вільну і соборну Україну, — проказав тоненьким голосом Букаша. — А за що ж ще?

— Соборної у вас уже не буде — вітром здуло. Гітлер розділив її аж на чотири чи п'ять губернаторів. А вам не сліпнуть очі полум'я, в якому горять наші села? Не рябить вам у очах від ґрат у віконцях вагонів, у яких вивозять тисячами наших земляків до Німеччини? Оце свобода і воля?

— Ви з ним ще мову ведете? Це ж запеклий агент більшовиків! Заткніть йому пельку й тягніть до управи. Там він у нас не тої заспіває! — почувся з подвір'я голос Антона Солов'я.

Соловей був переконаний, що Сучка, Чашка і Букаша захопили в полон партизана. Та Сучка подав Антонові якийсь знак, і той вистріляв крізь вікно кілька разів підряд. Кулі залопотіли об комин. В ту ж мить Місюра відповів пострілами, і Соловей кинувся геть від хати.

Місюра забрав дві гвинтівки, німецький автомат, повисив їх на плече й звернувся до полонених:

— Скидайте реміняки, одрізуйте гудзики од штанів. Миттю! Ви будете йти уперед і тримати в руках штани. Убивати вас не буду, якщо маршируватимете спокійно, як за військовим статутом. Хутчіше, поки ваш Соловей не висушив підштанків і з залізниці не прийшли йому на підмогу.

У вікно Місюра бачив, як Соловей біг на край села. Максим же з трьома полоненими пішов у зворотний бік. Городами він пробирався до лісу.

Так Максим Місюра і привів у табір трьох бульбівців, здав трофеї і подався до Олекси Ососкала і його підричників.

А 20 червня чотири партизанських загони Ровенського штабу, що охороняли аеродром, залишили хутір Шугалі і вирушили в зазначений планом район проведення бойових дій.

Новий начальник штабу другого з'єднання «За Батьківщину» старший лейтенант Сергій Чинцов, з яким я зустрічався ще в дні оборони Києва у 1941 році, звертаючись до Федорова, сказав:

— Мені здається, що форсувати річку треба на стику Висоцького і Дубровицького районів, біля Лютинських хуторів. Межа між цими районами, можна сказати, нічия земля, і поки гебітскомісари і коменданти вирішать, хто з них несе відповідальність за неподобства в окрузі, ми, можливо, будемо на західному березі. Я, наприклад, знаю, що кам'янець-подільські і тернопільські партизани, які не можуть похвалитися своїми лісами, під час каральних експедицій фашистів виходять на межі двох областей. Там буває відносно спокійно.

Пропозицію старшого лейтенанта Чинцова схвалило керівництво обласного штабу.

В жовтні 1940 року Чинцов був помічником начальника штабу артилерійського полку по розвідці. Під час війни призначається начальником артилерії 285-го стрілецького гірського полку і командув полковою батареєю. Його батарея прославилася в оборонних боях під Києвом. Газета «Правда» 11 вересня 1941 року і газета «Комсомольская правда» 17 вересня того ж року писала про подвиг артилеристів Сергія Чинцова.

Та в нерівному бою під Києвом фашисти розгромили батарею Чинцова. У радянських бійців уже не було снарядів, щитові кронштейни гармати були поламані. Продовжувати боротьбу не було чим. Це розуміло й командування. До Чинцова прибув працівник оперативного відділу штабу дивізії з наказом командуючого 37-ю армією про те, що лінію німецької оборони треба переходити по два-три чоловіки.

І Чинцов з молодшим лейтенантом Кузьмичим, командиром роти цього ж гірського полку, дочекавшись ночі, пішли через поля до лінії фронту. Перейти її не пощастило.

Щоб не потрапити в полон, Чинцов і Кузьмін переодяглися в цивільний одяг і залишилися у ворожому тилу. Та сталося так, що під час однієї з диверсій Чинцов потрапив до рук поліцаїв і був відправлений до табору військовополонених.

Він гадав, що тут усі свої люди, брати по нещастю, і почав одверто говорити про втечу з полону. Та скоро помітив, що табірне начальство стало викликати тих людей, з якими він розмовляв. Як неблагонадійного, Чинцова записали в етапну роту, що відряджалася до Німеччини. Це було наприкінці січня 1943 року. На той час у Сергія була вже група з десяти полонених, які готувалися до втечі.

8 лютого Чинцов з групою втікачів приєднався до вагону Антона Бринського, а згодом перейшов до Івана Федорова, у з'єднанні якого став начальником штабу.

Отож Горинь партизани збиралися форсувати біля Лютинських хуторів, недалеко від села Велюнь, в якому була міцна група самооборони. Село і Лютинські хутори лежали на шляху Дубровиця — Столін. День треба було пересидіти в лісі. На берег вийти вночі, щоб ворог не встиг стягнути свої сили.

Тим часом столінський гебітскомісар Гедіке прийняв ландвірта. Той приніс звістку неабиякої важливості:

— Сьогодні партизани переправлятимуться через Горинь біля Лютинських хуторів. Сповіщає наша агентка Міллер.

— А скільки партизанів, пане ландвірт?

— Мій розвідник повідомив, що сили не такі вже й великі. Іде загін радянського депутата. Їх можна накрити.

— Ви гадаєте, що треба послати експедицію?

— Вони не чекають нашого удару.

Гедіке почав одягатися. І незабаром колона автомашин з трьомастами фашистами вийшла з села. Попереду на легковій їхали Гедіке і ландвірт. Недалеко від Лютинських хуторів вони помітили біля лісу трьох чоловіків. Гебітскомісар наказав відкрити вогонь по партизанах.

До вогнища, біля якого сиділи командири з'єднання, підскочив вершник:

— Німці обстріляли наші передові пости на західному березі. Із Століна йде десятків два машин із солдатами.

Табір загомовів. Загін кінних автоматників вислали

на північ, щоб перерізати шлях відступу назад до Століна. Інший загін перекрив дорогу на Висоцьк.

Командним пунктом була обрана хата, що стояла мов сирота над шляхом. Хату я пізнав одразу: ще взимку, проїжджаючи з Уманцем, ми були тут гостями. Зараз хата завітчана садом. Старий хазяїн садиби Никон Лещук заметушився, побачивши знайомих.

— Чим можу служити? З тої сторони погуркує. Ідуть німці. Якщо у вас є зайва пухкалка, дайте їй мені. А на даху ви будете, товаришу депутат, як лелека. Звідти весь край як на долоні. Дах же грушею прикритий з німецької сторони. Кращого місця не знайти! Ось вам драбина, і лізьте.

Старий уже поставив драбину, а сам все позирав на партизанів, вишукуючи зайву «пухкалку».

Колона машин наближалася до хуторів. З нею вже вступила у перестрілку група партизанів, що спеціально вийшла назустріч фашистам. А в тилу ворога тим часом пересікав шосе загін «За Батьківщину», обходячи німців із заходу. Загони імені Чапаєва та імені Кутузова зайняли позицію на шосе з півдня, загін імені Суворова готувався завдати удару колоні в лоб.

Німці залишили машини й почали розгортатися в бойові порядки. З даху хати все було видно. Час починати.

Ударили партизанські міномети і гармати. З флангів затріскотіли автомати. В який бік не кидалися фашисти, всюди їх зустрічали автоматним і кулеметним вогнем. Тоді вони повернули назад, до автомашин.

— Так їх, пройдисвітів! Так їх!

На шосе — нерозбериха. Та кілька машин під обстрілом зрушили з місця і помчали в бік Висоцька. Але там — нова засідка. Небагато фашистів вирвалося з вогняного кільця. Пораненим був і гебітскомісар Гедіке. А обабіч дороги лежали десятки убитих солдатів і офіцерів.

Стрілянина вщухла. Партизани збирали трофейну зброю. Розвідники привели полонених.

— Гітлер капут! — белькотіли фашисти.

Капітан Тимофєєв був стурбований. Він запитав полоненого:

— Звідки вам стало відомо, що тут знаходяться партизани?

— Про це нашим сказали люди з вашого загону.

— Ваші люди у нашому загоні?— Тимофєєв зблід. Ви впізнаєте в обличчя отого вашого?— продовжував допит капітан.

— Ні. Я не впізнаю,— говорив через перекладача фашист.— Але я знаю, що такі у вашому загоні є.

— Звідки про це вам відомо?

— Я чув розмову в комендатурі між гебітскомісаром і ландвіртом.

— Прізвище?

— Не знаю!

— До цього часу ви говорили не криючись. У нас ще нема змоги тримати табори військовополонених. А так ми зважимо на ваше щире визнання. Я слухаю!— впився очима в полоненого капітана Тимофєєва.

— Жінка... Міллер,— тремтячим голосом промовив есе-сівець.

— А під яким ім'ям вона була у нас?— Тимофєєв поглянув на командирів і додав:— Таки завелася сволота, немов воша у чистій голові. Будемо шукати, Василю Андрійовичу.

Наші загони на поромі і вбхід перейшли нешироку влітку Горинь. Тепер ми на західному березі. Партизани спочивали.

Та ось нам доповіли, що з Морочного приїхав розвідник Леонід Семенюк. Він був схвилюваний і стомлений.

— Випий води і розповідай,— сказав Федоров, запрошуючи гостя сісти на повалене дерево.

— Отож коли ви пішли на аеродром, я залишився на старому місці роботи і подружився з командиром білоруського загону Конотоповим. Мабуть, найбільше я допоміг партизанам тим, що знищив офіцерство і полковника. Я прочув, що сто німців, серед яких більшість офіцерів і один полковник, вирушають 27 червня з Морочного і Серників у Пінськ, звідки мали їхати додому. Їм дали ще з тридцять поліцаїв. Озброєння у них добре: станкові й ручні кулемети, багато гранат і патронів. Я повідомив через зв'язкового командира Конотопова про цей похід і попросив його, щоб у селі Прикладниках, а потім у Невелі по дорозі на Пінськ поспілювали телефонні стовпи або обірвали дроти. Так і зробили. На ранок начальство наказало мені з'явитися з польовим телефоном. Я все-таки вважався у них добрим спецом, вони мене цінували, бо я не боявся ремонтувати лінії, а інші боялися парти-

занів. Мені сказали, щоб я поїхав з німцями, полагодив телефонну лінію і тримав зв'язок з Пінськом, аж поки валка підвід туди не доїде. Телефонну лінію треба було налагодити ще й тому, що на шляху до Пінська було знищено партизанами всі мости. На протилежних берегах річок німців уже мусили чекати підводи. Було наказано підготувати човни для переправи. І валка фурманок вирушила. Я теж сидів на возі із німецьким старшим лейтенантом. У Прикладниках на тому березі вуйки вже були з підводами. Поки німці переправлялися, я зустрівся із зв'язковим від Копотопова. Він мені і каже:

— Скоріше ти їх веди! У Невелі не буде ані душі живої. От ти і скажи обер-лейтенантові, що в кінці села є брід. Річка неглибока, коні витягнуть хури на той берег. Їздові тоді проситимуться додому. Ти полагодиш за Невелем лінію і теж попросишся. Бо, сам знаєш, куля дурна.

Так то й так. Затія добра. А як далі станеться, побачимо. Але мені ж так хотілося, щоб з одних ста фашистів і з тридцяти поліцаїв не втік жоден од партизанських куль! Знову вирушили. Їздові, немов змовилися, стали проситися в німців, щоб ті відпустили їх по домівках. Багато офіцерів було напідпитку. Їдуть же до Німеччини. Вони відпустили селян, а за фурманів посадовили поліцаїв. Я знову почав лагодити телефонну лінію. А коли полагодив і полковник поговорив з Пінськом, я звернувся до них, щоб і мене відпустили,— мовляв, своє я зробив. Та один з їхніх заявив:

— Ні! Ти поїдеш з нами до самого Пінська!

Довелось їхати і мені на партизанську засаду. Думаю: невже доведеться загинути від кулі своїх? Це ж буде по-дурному. Мене ще турбувало, що, крім зв'язкових та командира Копотопова, я нікого не знаю з партизанів, як і вони мене. Одне втішало: що каша з німців буде файна. Від Невеля до Перехрестів кілометрів із сім прямої дороги через ліс. І там, на великій галявині, засідка. Коні йдуть не поспішаючи. А я все міркую: партизанів буде чоловік сто. І німців з поліцаями сто тридцять. Та ще вони з таким озброєнням. Треба, думаю, сісти спереду і подати Копотопову якийсь знак. Ні. Передніх завжди кладуть першими. Сидітиму, де й зараз, у середині валки.

А німці співають пісень, грає акордеон, аж ліс гуде. Вони веселі, бо їдуть у відпустку після колотнечі на

фронтах і з партизанами у наших поліських краях. «Якої ви заграєте через хвилину двадцять», — думаю.

До галявипи, де засіли партизани, залишилось кроків з двісті, коли це старший лейтенант дав команду зупинитися. Я злякався. Невже він щось підозріває? Старший лейтенант спорядив двох розвідників. Якщо все минеться, то підводи підуть далі. Вже проїхали галявину. Ага! Цих партизани пропустили! Розвідники гукнули, щоб ми поганяли коней. Валка рушила. Серце мов калатало, як ніколи в житті. Може, зіскочити з підводи і побігти геть світ за очі. Але ж тоді німці одразу збагнуть, чому я утікаю од них. Що вже буде, те й буде. Партизанів треба виручати. «Візьми себе в руки, Льоню!» — мовив сам собі.

І раптом як гаркнуть кулемети, автомати, карабіни і, мабуть, мисливські рушниці усіх калібрів. Такого гуркоту я ніколи не чув. Першої ж миті пролунали зойки, вигуки, стогін, іржання. Коні шарахалися вбік, назад, падали, ламаючи голоблі. Кулі свистіли над самими вухами. Я вистрибнув з воза і геть чкурнув петляючи. Упав за піщаним горбиком. Біля мене ще кілька німців. Вони загукали:

— Геве! Геве!

Та їхні автомати й гвинтівки залишилися на возах. Там же була й амуніція. «Так вам і треба!» Лежу я й не підводжу голови. І вогнем наші поливають ще гущіше. Так було кілька хвилин.

Та ось постріли стихли. Чую голос Контотопова:

— Хто живий, пропонуємо здатися! Гітлер капут! Здавайтеся!

Німці мовчать. Офіцери не хочуть здаватися. Дивлюсь, позве до мене обер-лейтенант.

— Телефон... — показує руками, щоб я підключив якоесь до лінії телефон. А дріт висів над нами.

— Пінськ... Пінськ... — розтовкмачував мені офіцер. З Пінська хоче просити підкріплення. Я кажу йому:

— Телефон іст нах ваген! Нах ваген! — Це значить — телефон на підводі! Що я, дурний, щоб брати його з собою! Обер-лейтенант говорить мені, щоб я підповз до хури і взяв апарат. Я кинувся до возів і вигукнув:

— Товариші партизани! Я свій!

На щастя, мене впізнав зв'язковий. Біля возів уже хазяйнували партизани.

— Ви женить їх далі,— сказав я.— У них уся зброя залишилась на возах.

Бій закінчився нашою перемогою. Та один зрадник напакостив. Він осідлав свого коня, зачувши бій за Невелем, і мотнув до німців у Дубой Пінського району. Звідти передав по телефону в Пінськ, що вози з офіцерами-відпускниками й солдатами знищені за Невелем у лісі. Там він і сидів, аж поки не приїхали машини з гітлерівцям. Вночі фашисти оточили Невель. Село спалили. А вранці навантажили групи своїх солдатів і офіцерів на дві машини.

— А ти молодець! — промовив Іван Пилипович, коли Семенюк замовк.

— Фашистів треба знищувати, як тільки можна! Це ж вони хочуть, щоб ми животіли гірше, ніж моя матінка покійна, гірше худоби у поганих, темних і мокрих хлівах. З ними треба битися, щоб наші діти жили по-людському.

— З білоруськими партизанами не схотів залишатися? — спитав Іван Пилипович.

— Я сказав Конотопову, що ви — мій командир.

— Правильно зробив,— мовив Федоров.

— І ще сказав я: маю завдання секретаря обкому партії товариша Бегми, яке мушу виконати будь-що.

— А-а. Це ти про двигунчик до динамки?

— Є такий двигун. Він при мені.

— Як?

— А ось! — показав Семенюк на свій велосипед.— Отак його треба перевернути, на колесо замість шини ремінь і до шків динамки... І крути педалями, Гаврило. Хоч під кущем, хоч на возі, хоч на стільці. І динамка заряджатиме акумулятор.

Семенюк дістав ремінь і вже хотів показати в роботі свій винахід.

— Ми вас призначимо старшим радистом. Будете приймати повідомлення з Москви, будете правою рукою нашого редактора.

— То візьміть до редакції і мого тезку Леоніда Івановича Крєпкого з Морочного. О! Цей чоловік — голова Кінчив гімназію у Вільні. У нього дома книг од царя Гороха до сих днів, і на багатьох мовах. Листівки ваші роздавав людям, сам складав проти фашистів. Думаю, що така освічена людина знадобиться в партизанській

редакції. Можу поручитися за нього, — розповідав Семенюк про свого односельчанина.

— Гаразд, — сказав Федоров. — Якщо вже ти рекомендуєш, нехай приходить твій Крепкий. У нас тепер буде дві газети: одна — в з'єднанні товариша Бегми, друга — в моєму.

— А у вас як називатиметься?

— «Син України».

— Файна назва, — сказав Семенюк і зітхнув. — Я ще припас для вашого штабу два справних радіоприймачі, дюжину радіолампи, сухих німецьких батарей і лужних акумуляторів. Ці надійніші. Не бояться тряскої дороги і замикань, як кислотні. Корпус у них сталевий, а не ебонітовий. Захопив па возах два німецьких фотоапарати. Фотоматеріали в мене є. Все, думаю, знадобиться партизанам. — Він помовчав і додав замріяно: — «Син України»... Гарна назва газети.

Нашу розмову перервав капітан Тимофєєв. Він був чимось стривожений.

— Щось трапилось, Вікторе Георгійовичу? — запитав Федоров.

— Так. Одна неприємна новина, — відповів Тимофєєв. — Мене непокоїть ота Міллер. Ще вдосвіта перед переправою селяни бачили поблизу табору якусь жінку в лахмітті. А після сніданку в одному із загонів п'ять партизанів не підвелось. Хтось насипав у юшку отрути. І злягли, хто почав їсти першим. Я вчинив допит кухареві. Він говорить, що відходив од казана лише на кілька хвилин, аби дати поїсти пораненому бійцеві. На цей час він попросив постежити за казаном Лїду, щоб часом його не перекинули собаки.

— Яку Лїду?

— Лїду Маляренко. Вона, здається, недавно в партизанах. Я її хотів знайти, але в таборі її нема. — Тимофєєв задумливо прикусив губу. — Лїда... Маляренко... Міллер... Га, товариші? Чи не здається вам?..

Сумніви капітана Тимофєєва були небезпідставні. Незабаром селяни з місцевої групи самооборони привели до штабу жінку в подертому одязі, котру бачили ще на світанку. Це й була Міллер, яку знали в партизанському загоні як Лїду Маляренко. Вона походила з німецьких колоністів, з Поволжя. До партизанів її послав гебітскомісар Столінського округу Гедіке. Це вона сповістила фа-

шистів про те, що партизанський загін збирається форсувати Горинь. Але німцям не допомогли й ці відомості. Фашистські колони були розгромлені, а наші загоны перейшли на західний берег.

— А друга звістка радісна,— говорив капітан Тимофєєв.— Ровенське підпілля під керівництвом Терентія Новака діє. Тримас зв'язок з полковником Медведєвим, допомагає розвідникам його загону.

І ось ми знову в поході.

Темна коротка ніч з четвертого на п'яте липня танула в далекій, розлитій на півнеба східній заграві. Мине ще година, півтори — і зійде сонце, і радіо з Москви принесе звістку про нову жорстоку баталію під Белгородом і Орлом. Операція-реванш, іменована Гітлером «Цитадель», розпочалася на Курському напрямку. Та вона не стала трагічною несподіванкою для радянських військ. У ці години артилерія Центрального і Воронежського фронтів та всі вогневі засоби піхоти вже били замасковані фашистські танкові й моторизовані колони.

Поруч зі мною йшов радист Толя Романенко. Він першим дізнається про новини з Українського штабу партизанського руху, першим приймає повідомлення Радянського Інформбюро.

А зараз йому не терпілося дізнатися про ровенських підпільників. Толя не раз чув про Терентія Новака. Як же живуть, борються підпільники у кохівській «столиці», що аж кишить гестапівцями?

— Василю Андрійовичу,— благальними очима дивився радист на мене,— розкажіть...

— Поглянь, Толю, на схід!

А там, на сході, уміте вранішньою липневою росою, виринуло із синіх лісів сонце.

21

«Тихим містечком України» вважали Гітлер і Кох Ровно, обираючи резиденцію рейхсканцлера цього краю.

І ось вже понад два роки наше зелене Ровно стогне під чоботом гітлерівських окупантів.

Фашисти організували в Ровно резиденцію ката українського народу, так званого рейхсміністра України — Еріха Коха. Тут знаходився і верховний суд України. У Ровно розмістилася і ставка головнокомандуючого німецьких збройних сил на Україні. Ще була тут ставка командуючого особливою армією тилу. У Ровно було центральне управління гестапо і поліції, центральний емісійний банк, де друкувалися для України німецькі окупаційні марки.

Всі кращі будинки стали власністю гітлерівської армії. На дверях багатьох квартир, крамниць, їдалень, кінотеатрів, ресторанів висіли таблички з написом: «Нур фюр дейч». Такі застережливі написи були навіть на вбиральнях.

Населення Ровенщини віком від 16 до 60 років, згідно з наказом німецьких властей, повинно було реєструватися на біржі праці (арбайтзамт) і йти працювати. Робітники одержували мізерну плату: 10—15 марок на місяць. Фашисти розігнали ринки, заборонили торгівлю.

На вулицях Ровно раз у раз провадилися облави на людей, яких потім одвозили на німецьку каторгу. Полювання на людей влаштовувалося під час релігійних свят при виході із собору. З Ровенської області, з районів, які не контролювалися партизанами, фашисти до осені 1943 року вивезли близько двадцяти тисяч юнаків і дівчат і продали їх на ринку рабів. Колгоспи і радгоспи були знищені, а малоземельні господарства, які мали землі менше п'яти гектарів, визнавалися нерентабельними і ліквідовувалися. Селянам-біднякам видавалися мельдкартки для роботи на німецьких фермах і куркульських господарствах.

Фашисти всіляко підтримували куркулів. Їм видавали зброю для охорони господарств від партизанів, прикріплювали до куркульських господарств селян-бідняків, за якими стежило німецьке бюро праці. Землі колгоспів і радгоспів ділилися між гітлерівськими офіцерами. Так на землі Радянської України з'явилися поміщики.

В жахливому становищі були діти. Вони не вчилися, бо школи були закриті. Багато дітей старшого шкільного віку фашисти забрали до Німеччини. У Ровно школярів примушували працювати на військовій фірмі «Пакет-акціон» по 10—12 годин. Дітей били, іноді розстрілювали на роботі.

Смерть косила радянських людей всюди. Тільки в трьох ровенських таборах було знищено близько вісімдесяти тисяч радянських військовополонених. Одночасно йшло масове винищення мирних жителів. В інструкціях від Гітлера говорилося: «Нещадно знищуйте».

6 листопада 1941 року фашисти розстріляли вісімнадцять тисяч чоловік мирного населення міста Ровно. Людям було оголошено, що вони переїдуть в інше місце. Було наказано забрати з собою цінні речі, одягтися якнайкраще. Холодного осіннього дня їх повели в урочище Сошонки. Вся площа була оточена німецькими солдатами. В яру вириті величезні ями і рови метрів по сто завдовжки. П'яні фашисти примушували людей роздягатися. Групами по кілька чоловік солдати підводили своїх жертв до ям і розстрілювали. Дітей гітлерівські вирошки підкидали вгору і розстрілювали в повітрі. Кати через певний проміжок часу підходили до столу, випивали чарку коньяку, заїдали бутербродом і знову продовжували криваву роботу.

4 червня 1942 року було розстріляно тисячу чоловік у місті Дубно. На цьому розстрілі були присутні високі військові чини та їх дружини. Вони аплодували влучним пострілам. Садисти веселими вигуками зустрічали п'яних «блітц-медхен», які не відставали від головорізів і розривали за ніжки грудних дітей.

У Ровно відбувалися «чистки» тюрем: заарештованих вивозили за місто і розстрілювали. Розстріли відбувалися майже щоденно на вулиці Білій біля дров'яного складу і в саду. Там було розстріляно десятки тисяч людей. Коли розпочалася битва на Курській дузі, фашисти, щоб трохи замести сліди своїх злочинів, почали спалювати трупи.

Трупи валялися навіть на вулицях. Ходити по місту можна було лише під час робочого дня. Заборонялося тримати руки в кишенях, виходити вночі на подвір'я. На дверях квартир поліція повісила списки жителів. Ввечері відбувалися перевірки, обшуки. Життя перетворилося на справжнє пекло. Всюди людину супроводжували кров і смерть. Багато людей захворювало психічно.

Ось що діялося в так званій столиці Еріха Коха, в українському місті Ровно.

І все-таки у Ровно навіть у таких умовах підпільники і партизани не припиняли боротьби.

Активно діяла підпільна організація під керівництвом Т. Ф. Новака, якому вдалося влаштуватися на роботу директором фабрики валянок. Вірними побратимами Терентія Новака були Іван Луць і Настка Куреша, друзі Терентія по боротьбі за панських часів, до вересня 1939 року.

Весною 1943 року підпільна організація, керована Новаком, нараховувала в Ровно й навколишніх районах три сотні патріотів. Терентій Новак, як директор фабрики валянок, їздив по районах і використовував ці поїздки для зміцнення підпільної організації. Після одної з таких поїздок Новак зайшов до Івана Луця. Луць зустрів друга радісно.

— Щось трапилось приємне? — запитав Новак.

— Ось! Читай! Звернення Василя Андрійовича Бегми до виборців, — сказав Луць, показуючи Новаку листівку.

— По той бік фронту віддрукована листівка?

— Та ні. Друкує обласна газета «Червоний прапор» — орган підпільного обкому партії.

— Отже, перший секретар обкому партії тут! — вигукнув радісно Новак. — Де ж ти взяв листівку?

— Наш Кравчук-Чорний їздив у свій район до рідних, і там йому дали листівку. Кажуть, Василь Андрійович підіймає на півночі області партизанські сили. Говорять, що секретар обкому спустився з парашутом, і оце його перше слово до ровенчан.

— Тепер у нас буде зв'язок з Великою землею. У мене є пароль зустрічі з першим секретарем! — говорив схвильовано Новак.

— У тебе? — здивувався Луць. — Звідки ти знаєш той пароль?

— Мене товариш Бегма залишив на підпільну роботу ще в сорок першому році. Ми ж виконуємо завдання обкому партії.

— І ти про це мовчав? Отакий друг! — докорив Іван Луць.

— А нащо говорити? Треба діяти. А ось зараз треба послати зв'язкових на зустріч з Василем Андрійовичем, — сказав Терентій.

— Ти навіть мені не признався, що тебе залишив обком, — задумливо мовив Луць.

— Ти ж знаєш, Іване, нашу роботу. Розказувати треба тільки те, що потрібно. Та й чого б це я почав хвалитися цим? Як би багато мені зараз хотілося розповісти Василю Андрійовичу. Я зустрів секретаря обкому ще в дні визволення наших земель від панів. Правда ж, він був би радий, почувши наш скромний звіт про боротьбу?

— На зв'язок з секретарем обкому треба послати Олександра Гуца,— сказав Луць.— Чоловік він тямущий, знає ще з довоєнних днів Бегму. Нам треба передати для секретаря обкому деяку інформацію про виконану роботу.

— Але ж Гуц зараз переживає велике горе,— заперечив Новак.— Його родину розстріляли гестапівці.

— В тому селі знищено ще шість сімей колгоспників і активістів. Гуц піде виконувати це завдання, щоб помститися швабам! — сказав Луць.

І Олександр Гуц пішов на північ виконувати доручення підпільної організації. Шлях був тяжкий. Він проходив крізь німецькі гарнізони, через села, де діяли банди.

Новак з нетерпінням чекав зв'язкових. Але від Гуца не було ніяких чуток. Невже Гуц був перехоплений ворогами? Він послав ще одного зв'язкового до секретаря обкому, потім ще. Та вістей не було. Тоді Новак вирішив спорядити ділній озброєний загін і пройти з боєм на північ. Але Настка Куреша сказала, щоб Новак не посилав загону, що вона сама дійде і зустрінеється з секретарем обкому партії.

Другу добу йшов дощ. Грунтові дороги розм'якли. Всюди стояли величезні калюжі, немов озера.

В таку погоду Новак проводжав сміливу підпільницю Настку Курешу, а Луць свою милу подругу в далеку дорогу.

— Кажуть, хазяїн не вижене в таку погоду собаки,— мовив Іван, обіймаючи Настку.— А в інший час у таку погоду ти б пішла на пироги до матері?

— Ні, Іване,— тихо мовила Настка.— Не пішла б. Але зараз іду.

— Бо так велить їй власне серце,— сказав Новак.— І ні ти, ні я не можемо її стримати. Молодець Настка!

Ідучи ранком на фабрику, Терентій Новак зустрічав біля їдальні, що була у напівпідвальному приміщенні, людей, які приходили снідати по талонах, виданих в установах.

І цього разу Новак побачив двох чоловіків. Один з них був високий, чорнявий і вродливий, другий — кремезний, білявий. Обидва працювали в технічній школі викладачами. Новак ненароком зачепив плечем білявого.

— Пробачте.

Викладачі не відповіли. А коли Терентій одійшов, білявий сказав своєму товаришеві:

— Сволота! Нарядився у новий макінтош — і губу закопирив. Видно, що і за Польщі у панах ходив! Дати б йому під щелепу!

Новак зупинився навпроти входу в їдальню. Він добре чув їхню розмову.

— Це хто сволота, панове? Це кому ви збираєтеся дати під щелепу?

Ті перезирнулися. Чорнявий сказав супутникові:

— Не встрявай, Григорію Пилиповичу, в халепу. Навіщо тобі потрібен цей бундючний пан.

— Гаразд. Руки бруднити не варто. Ходімо, Павле Михайловичу, «веселитися». А то, крім гнилої капусти, нам нічого не залишиться.

— Ні. Ви почекайте, — зупинив їх Новак. — Хто такі будете, що ображаєте людину?

— Та одчепися, пане! Не псуй нам апетиту! — відповів насмішкувато білявий, його очі дивилися з презирством на добре одягненого директора фабрики вальянок.

— Кажете, що і я за Польщі панував? — запитав розлючено Новак.

Обличчя його налилося кров'ю. Як образливо чути отаке від людей. Сказати б їм: «Я не пан! Я не директор! Я підпільник, комуніст. Ось лише пильніше подивіться мені у вічі!» Він тяжко зітхнув і похитав головою.

— А то й ні! — не вгавав білявий.

— Зустрічаєте, як кажуть у вас на сході, по одержі, — продовжував Новак.

— Звідки ви знаєте, що я зі сходу?

— Та знаю.

— Досить тобі, Григорію Пилиповичу! — смикав за рукав товариша чорнявий.

— У мене теж нема часу на розмови, — сказав Новак. — Іншого разу я б вам розповів про своє панування до 1939 року.

Новак пильно дивився на викладачів, а вони на нього.

Терентій усміхнувся першим. Усмішка та неначе віддзеркалилася на вустах чорнявого.

Викладачі мовчали. Прикусив губу і Терентій. А як багато вони б могли розповісти! Перед Новаком стояв керівник другої по величині у Ровно підпільної організації Павло Михайлович Мірющенко — «Могутній», секретар Ленінського райкому комсомолу міста Львова, який прибув у Ровно на підпільну роботу вже під час окупації. Це був той самий Могутній, про існування групи якого чув Новак.

«Певне, це свої! Отак би і відкритися їм». Але закони конспірації суворі. Другим був Григорій Калашников — один з ініціаторів заснування підпільної групи Мірющенка. «Ми свої! Ми підпільники!» Але вголос ніхто не вимовив цих слів.

— На все добре, — промовив Григорій Калашников. — Може, що не так сказав. Війна — самі знаєте.

Терентій ще довго був під враженням цієї зустрічі. Він був переконаний, що в цих двох людей є щось спільне з ним, з справжнім Новаком, а не з директором фабрики, під якого він маскується. Погляди їхні мужні, вдумливі. Так може дивитися тільки чесна людина.

Тим часом у підвальчику Мірющенко і Калашников сіли за стовик і почали їсти вінегрет.

— Як тобі отой тип подобається? — спитав фізик викладача мови й літератури.

— Здається мені, Григорію Пилиповичу, що цей пан такий же директор валянок, як я і ти викладачі, — зауважив пошенки Могутній.

— Але ж ми читаємо лекції, — усміхнувся лукавими очима Калашников. — До нашого столу прямує Вася Пилипенко з мискою балади. Смачна юшка, добродію?

— Юшка добра тільки в їдальнях, де на дверях написано: «Нур фюр дейч». А для нас і балада їжа люксівська, — відповів Вася Пилипенко, сідаючи поруч. Він продовжив пошенки: — Сьогодні з гестапівського гаража виходять дві бронемашини у напрямку Сарн на операцію проти партизанів. У броньовиках їде начальник гестапо і його поплічники. Вони збираються керувати каральною операцією.

— Коли ти про це дізнався?

— Учора. Але зустрітися з вами не мав змоги.

— Треба якось зіпсувати ті бронемашини, — прошепотів Калашников.

Мірющенко замислився.

— Легко сказати — зіпсувати. Вася ж механік у їхньому гаражі і мусить лагодити машини. Інакше вони його розкусять швидко і ми позбудемося такого розвідника. Може...

Пилипенко, колишній військовополонений, підморгнув:

— Бронемашини більше десяти кілометрів не пройдуть. Це вже точно.

— Щось накоїв? А як викриють?

— З умом треба робити. Броньовики вже не раз були в перепапці. Колінчаті вали вийдуть з ладу. Поршні dadуть еліпси, кільця заклиняться. Машини зупиняться, і доведеться їх одвозити на ремонт аж у Варшаву. Це вже точно. Порядок буде справжній.

— Добре. Аби гроза пройшла повз тебе.

— Не в перший раз, — сказав Вася Пилипенко, сьорбаючи баланду. — Що мені гроза, коли серце моє б'ється за Радянську владу.

Скоро викладачі техшколи і механік покинули підвальчик і розійшлися.

22

Настка Куреша поверталася на четвертий день. Світило сонце. І на душі стало ясніше.

Вже біля Ровно Настка почула гуркіт. Вона думала, що то гуділи літаки, пролітаючи поблизу над полем, і озирнулася. Але ревли сердито машини. Часом здавалося, що їхні мотори не витримують напруження. Потужні вантажні машини з будівельної військової німецької організації ТОД тягли на буксирі два броньовики. У кабіні поруч з шофером сидів начальник гестапо з побілілим одлютім обличчям.

«Чи не на партизанську засідку натрапили?» — подумала Настка, розглядаючи бронемашини. Ті повільно проповзли мимо підводи й коня, що тюпав збоку бруківки, байдуже хитаючи головою. «Так вам і треба! І в другій кабіні теж сидить сич! Так вам і треба, гестапівські німаки!»

Начальник гестапо і службовці натрапили не на партизанську засідку, як гадала Настка. Кілька тижнів тому вище фашистське начальство виспало чортів ровенським гестапівцям за їхню бездіяльність. На півночі партизани розгромили два райцентри. На кількох кілометрах була розібрана залізнична колія Ровно—Сарни. З цими безпорядками треба, звичайно, кінчати. Керівництво операціями повинні взяти в свої руки самі гестапівці. І ось маєш — вирушили на броньовиках на північ. Та не доїхали й до Костополя, як бронемашини зупинилися. Добре, що там степ, а не ліс. Могло статися й так, що й у бронемашинах не врятуєшся од партизанських гранат. По чужу голову йдеш — носи й свою. Начальник гестапо тикав парабелумом у груди шоферові, кричав. Але що можуть подіяти шофери? Машини вже бували у ділі. Та й до ремонту німці не звикли. Вони частіше заміняли новими і окремі деталі, і цілі вузли. Це росіяни й з дерева вистружуть колінчатий вал чи підшипники для тракторів і машин. У росіян запасних деталей завжди не вистачало, а німецькі фордзони в Росії ще й до війни працювали де-не-де, тоді як на їх батьківщині трактори ці були давно переплавлені. Ремонт, особливо капітальний,— діло руських. Ті мастаки на це. Отож треба було йти в село і викликати по телефону організацію ТОД на допомогу.

Підпільники Мірющенка зробили своє. Каральний похід на бронемашини зірвався.

Вечері на квартиру до Луця завітав Новак. Настка й Іван радо зустріли Терентія, і він подумав, що Настка виконала завдання — дійшла до секретаря підпільного обкому партії.

— Ти бачила людей з обласного штабу? Я ж знав, що так буде.

— Ні, Терентію. Секретаря обкому я не зустріла. Він зі своїм загonom зараз аж під Білорусією, десь біля партизанських аеродромів. Була я в партизанському загоні полковника Медведєва. Медведєвці тримають зв'язок з Москвою. По радіо вони запросили через Москву Василя Андрійовича, щоб той дозволив нашій підпільній організації працювати пліч-о-пліч з розвідниками Медведєва. Так і було домовлено, як сказали мені.

— Гаразд. Будемо тримати зв'язок з Медведєвим. А контакт з Василем Андрійовичем Бегмою будемо

шукати прямій. При можливості передамо йому докладний звіт про свою скромну працю.

— Полковник Медведєв хоче зустрітися з тобою, Терентію.

— Що ж,— замислився Терентій.— Доведеться просити у гебітскомісара відпустку з фабрики на тиждень. Скажу, що хворий, і подамся у ліс до партизанського полковника.

— А твоя Ніпа? — немов ненароком нагадала Настка.

— Вона занедужала в той же день, як ти пішла до партизанів,— відповів Новак.

— Ти сьогодні їй передай гостинця. Партизани дали цукру. А завтра я провідаю Ніну.

— Оце спасибі,— подякував Новак.

Ідучи додому, Терентій перебирав у пам'яті минулі незабутні сторінки.

«Нелегко нам доведеться і на фронті, і в тилу ворожому. Набагато тяжче, ніж ми думали до війни. Але є в нас і стара пісня. Пам'ятаєш, Терентію, її приспів? «Хоч тяжко буде,— переможемо, хоч тяжко буде,— переможемо, хоч тяжко буде,— подолаємо! Нехай живе Свободи й Комунізму стя!» Потиск гарячої руки, міцні обійми. Тяжко було Терентію Новаку. Скільки разів його життя трималося на волосинці. Але Новак — комуніст, він мусить перебороти, подолати всі перешкоди.

Він завтра ж буде пробиратися до партизанського загону Медведєва. Погодить з полковником план своїх дій. Партизани дадуть підпільникам вибухівку, міни, першокласну зброю. Підпільники вже зробили чимало, хоч і діяли самі, без двостороннього зв'язку з Москвою, без прямого зв'язку з обкомом партії і ЦК КП(б) України. Вони одержали рішення обласної партизанської конференції, звернення депутата Верховної Ради СРСР, мали зв'язок з партизанами загону Івана Шитова ще в сорок другому році. Але тепер про їхню розвідувальну, диверсійну, агентурну роботу знатиме червоне командування, і ця робота послужить на користь радянським військам.

У голові Новака все малювалися перспективи роботи разом з розвідниками загону Дмитра Медведєва. І водночас Новак був переконаний, що для організації було б краще, якби вона мала безпосередній зв'язок з штабом ровенських партизанів, з обкомом партії. Для загону Медведєва насамперед — розвідка. Підпільникам треба воювати за людські душі, треба готувати кадри для пар-

тизанських загонів. Вони продовжуватимуть агітаційну роботу. Військовий відділ організації буде займатися поповненням партизанських загонів. Господарський відділ готуватиме медикаменти, медичні інструменти, збиратиме запаси продовольства для партизанів на час вирішальних боїв з окупантами. Новак мусить виконати цю роботу, хоч як тяжко це було б.

Ранком Терентій Новак схилився над дружиною. Він гладив її волосся й ніжно шепотів:

— Хороша ти моя, ластівко.

— Ти стурбований чимось?

— Так. Я повинен залишити тебе, — сказав він. — Треба іти до лісу. Такий наказ обкому партії. А виши ж не знають, що у мене є дружина, що ми тут з тобою чекаємо сина.

— Сина? — поворухнула губами Ніна і подивилася закоханими очима на чоловіка.

— У нас буде син! — цілував Терентій дружину. — Революціонер, — підморгнув він.

— Ти йдеш до партизанів?

— Так. Тепер про нашу роботу довідається Москва, — відповів Новак.

— Москва... Чи доведеться нам коли побачити її?

— Звичайно. Після війни. Ми з сином поїдемо до Москви.

— Я трохи боюся...

— Не ти перша родиш. Все буде гаразд.

Терентій почав переодягатися у старий одяг. Так буде безпечніше йти через села.

І Новак вирушив у медведевський загін. Відтоді й почався тісний зв'язок підпільників Новака з радянськими розвідниками. Не одну славу сторінку вписали підпільники Терентія Новака разом з легендарним розвідником Миколою Кузнецовим.

Немов на крилах повертався у Ровно Терентій Новак із загону Медведєва. Його гнало нетерпіння прийнятися за виконання першого для розвідників завдання і хвилююча невідомість — як там мила дружинонька?

— Я виконала твій наказ. Маєш сина... Борця за людське щастя, — сказала йому Ніна, коли він переступив поріг своєї квартири.

На очах у Терентія, може, вперше за багато років, з'явилися сльози.

Коли фашистські війська вели наступ на столицю України Київ, інженер Григорій Калашников працював на оборонних об'єктах поблизу Святошина. У Києві Калашников учився на робітфаці, в інституті, у Києві він працював, вступив до лав Комуністичної партії. І тому Калашников, як і тисячі киян, робив усе, щоб відстояти в нерівних боях рідне місто.

На лівому березі Дніпра Калашников потрапив у оточення. З групою товаришів він пробирався до Мошнинських лісів. В одній з сутичок був поранений, а біля Корсуня-Шевченківського схоплені ворогами. Після кількох допитів його відправили в концентраційний табір, який був у Смілі, на території цукрового заводу. СД і шудполіція доставляли туди щодня десятки військовополонених і місцевих активістів, які в силу обставин не могли евакуюватися у глибокий радянський тил.

Територія табору була обнесена колючим дротом. Посередині стояли дві вежі з кулеметними гніздами. У таборі було багато патрулів. На ніч людей заганяли в порожні склади. Спали на мокрій, брудній соломі. Вночі двері замикались. Світла не було. Годували в'язнів з корит, у які насипали баланду з проса. Щоночі вмирали люди. На ранок кожен живий і поранений, який міг повзти, намагався скоріше вискочити на подвір'я, хапнути свіжого повітря, бо в приміщенні було понад тисячу чоловік.

Ідучи на роботу під конвоєм, кожен мріяв про втечу. І щодня втікало немало людей, але більшість з них знову потрапляла в пазурі ворогів. Втікачів розстрілювали. Табірна адміністрація не давала білизни. Полонені ходили в лахмітті. Їх заїдали воші.

По таборі пішла чутка, що німці хочуть поступово знищити усіх в'язнів. Воно і йшлося до того. Ще говорили, ніби цей табір повезуть до Німеччини. Треба будь-що втікати! Утікати!

Полонений Бондаренко, колишній голова колгоспу Черкащини, звернувся до вартового:

— Пане, дай води напиться!

— Вас? Вас? * — не зрозумів солдат.

* Що? (Нім.)

— Поки що вірно. Ви б'єте нас. А скоро будемо бити вас, вас! — сказав Бондаренко, і на виспажених обличчях в'язнів з'явилися посмішки.

З того дня Калашников і почав дружити з Бондаренком. Разом з іншими вони обдумували план втечі, готувалися зняти кулемети з веж і постріляти з них усю охорону. Та якийсь пройдисвіт доніс про це начальству, і німці, незважаючи на двадцятиградусний мороз, кинули кількасот полонених у літній барак, зачинили його і там два дні тримали людей без їжі.

Все ж Калашникову і Бондаренку пощастило втекти. Обидва коло ставу заготовляли дрова для німецької охорони. Коли стемніло, пішли по льоду. Господарі хати, куди зайшли втікачі, нагодували і переодягли їх. Кілька днів Бондаренко і Калашников жили в цих людей. Через знайомих, які влаштувалися на біржі праці, господар дому дістав чисті бланки робітничих карток. Калашников і Бондаренко з цими паспортами пішли в Шендерівку, а потім Бондаренко — в партизани, що вже з'явилися в рідних краях, а Калашников — до Києва.

В перший же день перебування в Києві на вулиці він прочитав оголошення: «Вчора розстріляно 500 українців за те, що вони перерізали центральний кабель Київ — Берлін». Ще говорилося там, що на будівництво об'єктів у столиці України Ровно потрібні спеціалісти. 18 січня 1942 року Калашников з групою з вісімдесяти чоловік виїхав до Ровно.

Там Калашников зустрівся з Ільїним, колишнім працівником апарату ЦК партії. Тяжко поранений під Луцьком, Ільїн залишився на полі бою. Його підібрали селяни і вилікували. У Ровно він з'явився під прізвисьмом Мах. Потоваришував Калашников і з Миколою Лужником, капітаном Червоної Армії, якого теж врятували селяни. У німецькій будівельній фірмі «Трунц» працювали також втікач з полону комуніст Висоцький, інженер-текстильник комсомолец Василь Гаджій, викладач учительського інституту комуніст Василь Пилипенко, автомеханік. Всі ці люди у фірмі «Трунц» були на сантехнічних роботах.

Сантехніки вирішили шукати зв'язку з комуністичним підпіллям, в існування якого вірили. Серед прибулих на роботу вони виявляли однодумців. Сантехніки шкодили окупантам у міру своїх сил. Вони розморожували котли,

пізніше виходили на роботу, раніше поверталися в барак, «давили сачка» на роботі, підпалювали будівельні матеріали і вели агітаційну роботу серед робітників фірми.

У Ровно наїхало багато гітлерівських чиновників зміцнювати владу. Створювалися загони поліції. Фашисти грабували села, забирали хліб, худобу. Потім узялися й за людей. Сотні юнаків і дівчат фашисти вивозили до Німеччини. Все це було отією «показовою» агітацією за «новий порядок», яка викликала в людей великий гнів до фашизму.

Калашников познайомився з Яновським, викладачем хімії, пораненим у руку, і незабаром залучив його до підпільної групи.

— Коли вже руки не можуть тримати зброю,— сказав товаришам-підпільникам Яновський,— то мою зброю буде слово. Я розказуватиму людям правду про нашу армію і владу.

— Німці спішать побудувати для офіцерства ресторан,— сказав Василь Пилипенко.— Треба нашкодити їм. А ви, Григорію,— звернувся він до Калашникова,— спец по бетону й цеглі.

— Ми розморозимо установлені нагрівальні батареї і прилади.

— Установку нагрівальних батарей і закінчення монтажних робіт у ресторані,— сказав Ільїн-Мах,— вони присвячують прибуттю генерала Кнутта, заступника рейхс-комісара Коха.

— Сьогодні й зробимо. Мороз аж пече.

І сантехніки наповнили водою батареї, котли, а потім поодчиняли вікна й двері і пішли в бараки.

Відкриті офіцерський «гауз» так і не вдалося в дні прибуття Кнутта. Мороз розірвав батареї і котел.

Підпільника Васю Гаджія товариші любили за веселу вдачу. Вася — вихованець дитячого будинку. Хлопець він кмітливий. Йому й дали підривники завдання: дістати бланки «арбайтзамт», які видавала німецька біржа праці.

Вася Гаджій познайомився з дівчатами, які служили на біржі, і почав крутитися біля них. Він добре володів німецькою мовою, і це подобалося начальству та деяким дівчатам, які захоплювалися й схилялися перед усім німецьким.

Одного разу Вася з'явився до своїх знайомих з портфелем. Він жартував, розказував анекдоти, а коли настав час їти обідати, раптом спохватився:

— Я й забув. Хіба не забудеш, коли перед тобою такі красуні. Мені треба написати одну заяву до начальства. Ви йдіть, мої лялечки, а я ось напишу ї наздожену вас. Почекайте на ганку.

Вася ущипнув одну дівчину за щоку, другу за лікоть і підморгнув.

Чоловіки-чиновники ще раніше покинули зал. Вийшли ї дівчата, до яких залицявся Вася.

Гаджїй кинувся до столу.

Він витяг ящик і перекинув звідти у свій портфель пачку чистих бланків «арбайтзамт». Винести б цей портфель з будинку!

Почулися кроки. Вася витер спїтніле обличчя, поквалливо вийшов з-за дерев'яної перегородки ї вийняв списаний аркуш.

— Я зайшов їз своєю заявою, а тут уже нема нікого,— звернувся Гаджїй до чиновника, який заглянув до зали.

— Прийдеш завтра.

— Ходиш, ходиш,— невдоволено говорив Гаджїй, їдучи по коридору.

На ганку його чекали «лялечки».

— Написав?

— Так. Ось. Ви їдете обїдати? А менї ж треба ще заїгти на фірму.

На розї вулицї Гаджїя чекав Калашников.

— Як, Васю?

— Все гаразд.

Григорїю Калашникову аж не вірилося. Скїльки паспортів! Скїльки людей вони можуть тепер виручити з бїди, од каторги в далекїй Нїмеччинї! Скїльком підпільникам можна видати опї документи, такі необхідні, особливо у кохївськїй «столицї», де всюди нишпорить поліція ї гестапо.

— Молодець, Васю!

Калашников вийняв папірець, другий. Потїм висмикнув усередини. Потїм ще. Очі його занепокоєно забїгали суди-туди.

— Що? — здивувався Вася Гаджїй.

— Слухай, хлопче. Всї ці картки з літерою «F», що означає «фрау».

— Сам знаю, що ффрау — жінка, а не теля,— все ще не розумів Гаджій.

— Випису я тобі паспорт, що ти є ффрау Вася. Второпав? Нам більше чоловічих треба карток! «Манн». «М».

— М... манн,— замикав тужливо Гаджій і тяжко зітхнув.— Хіба ж у мене був час роздивлятися? А! Двох смертей не буде! Побіжу. Спробую принести ще й «манн». Хай він сказиться.

Гаджій роздобув потрібну кількість карток «М» і сам їх і заповнював німецькою мовою. Тепер ці документи можна було передати втікачам з фашистського полону.

24

Влітку 1942 року Григорій Калашников познайомився з Павлом Мірющенком-Могутнім і перейшов у техшколу викладати фізику. Згодом сюди прибули викладач хімії Яновський і Вася Гаджій. Техшкола стала центром законспірованої підпільної організації Павла Мірющенка. Василя Пилипенка підпільники влаштували механіком у гестапівський гараж.

Павло Мірющенко прийшов в окуповане Ровно по наказу Центрального Комітету КП(б)У й свого серця. А працював для соціалізму комсомолец Мірющенко завжди з юнацьким запалом. Його батька-комнезамівця убили бандити-білогвардійці. Його мати і старші сестри гнули спини на куркульських господарствах аж до 1929 року. На той час Павло був уже комсомольцем і його сім'я вступила до колгоспу одною з перших у селі Павлівці Свердловського району на Донеччині. Павло учився в семирічній школі і встигав ще й працювати в колгоспі. В дні хлібозаготівель у тридцятому році він організував першу в районі комсомольсько-молодіжну валку. Потім Павло Мірющенко пішов учитися в залізничний технікум у Дніпропетровську, там був комсомольським ватажком. Учився добре, і після закінчення технікуму його призначили директором вечірньої школи в Єнакієво. У робітничому місті він вступив до лав Комуністичної партії. Працюючи в школі, продовжував учитися заочно у Луганському педагогічному інституті.

Скоро партія послала Павла Мірющенка до визволеного з-під панського гніту Львова на комсомольську роботу. В дні війни секретар Ленінського райкому комсомолу міста Львова Мірющенко був залишений на підпільну роботу в Ровно. Чимало вже зроблено на шкоду Гітлеру і його фашистській банді, немало пережитого вже позаду. Павло на довгі місяці відмовився од свого власного імені і прізвища.

Підпільна організація у техшколі була другою за кількістю членів у Ровно, але вона не мала радіоприймача. У техшколі, зокрема у фізичній майстерні, де господарював Калашников, приймач установлювати ризиковано, бо завідуючий школою націоналіст Булавський пильно стежив за своїми «східними» колегами. Та й серед учнів були синки куркулів, попів. Приймати зведення Радянського Інформбюро, останні новини з Москви треба десь в іншому, законспірованому місці.

Якось після уроків Мірющенко звернувся до Калашникова:

— Ти знаєш, що редактор націоналістичної газети «Волинь» Влас Самчук одружився з кіноактрисою?

— Мене цікавить, як більше в нашій майстерні зробити ключів для розгвинчування рейкових гайок на залізниці і щоб жоден з учнів не міг дізнатися про нашу артіть,— заклопотано відповів Калашников.— Що вдієш, коли мін нема.

— Перед війною група кіноартистів була на зйомках фільму про возз'єднання західних земель. Я зустрічав їх ще у Львові. Артисти не встигли евакуюватися. І ось з однією з них і одружився Самчук. У мене є знайома комуністка. Нехай вона спробує зблизитись з артисткою. Радіопередачі Самчук слухає і вдень і вночі для своїх газетки. Є, звичайно, приймач і дома в Самчука. Якщо наша знайома подружиться з артисткою, то їй не важко буде слухати разом з нею повідомлення з Москви. Може, артистка та й не з чорною душею. Вона ж жила в Радянському Союзі. А що вийшла заміж, то чого не буває в житті. Мені, друже, теж доведеться женитися, бо щось Булавський косо позирає на мене. Ще й у церкві доведеться вінчатися!

— У церкві?

— Заради справи можна й рясу одягти,— усміхнувся лукаво Павло Мірющенко.

— Хлопець ти чорнявий, видний. За тебе перша-ліпша дівчина піде. На дочці чиновника якогось будеш одружуватися?

— На селянській дівчині.

— І є на приміті?

— Є.

— Що не кажи, а комсомол і тут здатний щось утнути, що аж рота роззявши од несподіванки.

— Треба, Григорію Пилиповичу. Заради справи. І наша підпільниця піде до жінки націоналіста Самчука. Інакше приймач доведеться примостити у твоїй майстерні.

А через кілька днів підпільниця Дроздова повідомила свого командира, що з артисткою вона порозумілася. Артистка допомагатиме Дроздовій, даватиме їй змогу слухати радіопередачі Москви і української станції «Радянська Україна», за якими стежив і сам пан Самчук, редактор «Волині».

Отже, група вже могла час від часу мати повідомлення з Москви. Але у підпільників не було друкарської машинки, щоб розмножувати антифашистські листівки. Калашников, як викладач технічної школи, не раз бував у міському відділі освіти, якому була підпорядкована школа. У відділі шефом був старий дідок Ковальський. Хтось з технічних працівників почав скаржитися, що друкарська машинка не працює, і Калашников пообіцяв Ковальському полагодити машинку.

— Та хай стоїть поламана, менше клопоту. Німці ж беруть на облік кожну машинку.

— Як хочете. Я міг би відремонтувати.

— То беріть.

І друкарська машинка потрапила у майстерню до Григорія Калашникова. Він замінив старий, зареєстрований фашистами шриффт на новий, і почала вистукувати машинка в підвалі напівзруйнованого будинку єврейського гетто.

Кілька разів Ковальський нагадував Калашникову про машинку. «Скоро відремонтую, пане Ковальський. Вапі службовці зовсім скрутили їй в'язи. Не всі ще деталі знайшов. Та хоч як не дефіцитні деталі, ми їх роздобудемо, і машинка стугонітиме як грім».

Минав час. Машинка продовжувала вистукувати в підвалі. Підпільники друкували листівки, звернення до ровенчан, закликали підійматися на саботаж, на боротьбу проти фашистських окупантів.

В ті дні «Волинь» галасувала про те, що до Німеччини збиралася група українських бандуристів: «Німці побачать українську культуру! Вони почують українську пісню! Наші бандуристи будуть у Німеччині бажаними гостями!»

Та бандуристи поїхали на гастролі... а опинилися у шахті.

«Чому ж ви тепер не пишете про бандуристів, пане Самчук? Руки музик тримають не бандури на чужині, а кайла. Ваші бандуристи в найгірших шахтах Сілезії»,— гнівно вступувала машинка.

А підпільники Мірющенка писали у листівках:

«Люди! Не вірте брехням! Ніякої України, ніякої української культури Гітлер і його фашистська банда не визнає. І найкращою розмовою з німецькими загарбниками буде наша посильна боротьба з ними. Кожен повинен боротися з окупантами! Смерть німецько-фашистським загарбникам. Хай живе Радянська Україна!»

Наприкінці сорок другого року зв'язковий Василь Лебедюк, повернувшись з села, приніс звістку про партизанів, які прибули зі сходу України. Про це ж повідомив і директор школи Булавський. Біля Славути з'явився загін. Він розповсюджує серед населення листівки, які називаються «Кров за кров!». У Славути партизани спалили деревообробний завод.

Навесні сорок третього року підпільна організація Павла Мірющенка налічувала понад сто п'ятдесят членів, які групувалися по три-чотири чоловіки.

Одного разу Василь Булавський прийшов до школи з чорною стрічкою на рукаві. Він оголосив, щоб усі викладачі і учні йшли на похорон сотника, убитого якимись партизанами.

— Велика честь для нього! Не підемо! — сказав Григорій Калашников Мірющенкові.

Але той заперечив:

— Підемо.

— Не розумію. Чому? — здивувався Калашников.

— Там побачимо найвідданіших фашистських наймитів і таємних гестапівців. Вони оплакуватимуть свого поплічника. Будуть вони без маски. В іншому місці такими їх не побачиш, як на похороні.

Домовину сотника несли найзапекліші куркуленки. Вони в чорних шинелях, з тризубом на рукавах. Поруч

ішли у військовій уніформі такі особи, що Мірющенко й Калашников ішим разом ніколи б не подумали, що вони служать у фашистів.

— Запам'ятав їх в обличчя? — запитав Мірющенко. — Про цих вовків треба повідомити всіх наших. Ось тобі й похорон сотника.

Не минуло й тижня, як у фашистів новий похорон.

Квітневого вечора, в день народження Адольфа Гітлера, півторатонний грузовик проїжджав вулицями Ровно. Недалеко від офіцерського клубу машина стишила хід. З вікон лунали співи, музика. Машина стала навпроти вікон. І раптом з кузова полетіли гранати. Скло задзеленчало. Ще мить — і машина рвонулася вперед. А в залі клубу здригнулися стіни од вибухів. Вікна заволокло димом.

За машиною кинувся патруль. Але під ноги солдатам упала граната. Машина помчала з міста...

— Може, це робота рук директора фабрики валенок? — спитав ранком у Мірющенка Калашников, маючи на увазі Терентія Новака.

— Може. А можливо, й інші. Головне — діяли наші люди, — відповів Мірющенко. — Ми тут не одні.

— Таки здорово втнули! — все ще захоплювався вчиненою диверсією Григорій Калашников. — У мене й зараз перед очима отой, у макінтоші, директор фабрики, бачу його вольове обличчя, ясні, сміливі очі. Невже він? Його хлопці?

Після визволення Ровенщини нашими військами у деяких звітах про дії підпільників говорилося, що вибух учинив засновник ще одної підпільної групи — Микола Максимович Остафів, колишній секретар райкому партії одного з районів міста Києва, доцент університету, астроном, доля якого в тяжку осінь 1941 року закинула у Ровно. В інших джерелах є твердження, що цю диверсію здійснили медведєвці. Можливо. А от про Остафова як про людину і вченого, навіть якщо він особисто не встиг убити жодного фашиста, розповісти треба, бо він і без гранати й пістолета був незламним, нескореним борцем і вірним сином свого народу.

Бойовий шлях Микола Остафів почав ще в роки громадянської війни в рідному селі під Білою Церквою, коли солдати німецького кайзера Вільгельма на очах

у тринадцятирічного сироти повісили його гордого діда Ониська.

Онисько для сироти був дорогою людиною. На зиму дід посилав Миколу до школи й неймовірно радів, коли чув, що його вихованець — найперший учень з арифметики, що тягнеться він до знання. «До зір, кажете, тягнеться Миколка, — перепитував дід в учителя. — Може, він там бачить і свою зорю, долю свою?»

Після навчання у Білій Церкві Микола Остафів переїхав до Києва і вступив на робітфак. Астрономія стала улюбленою наукою Остафова. Нею ще більше захопився він, коли навчався на фізико-математичному факультеті в Інституті народної освіти.

Давні переживання, нелегке життя в роки відбудови далися взнаки Миколі. Він захворів туберкульозом легенив. Працював у лабораторії, був секретарем курсового комсомольського осередку. Після закінчення ІНО Остафів почав писати наукову роботу з теоретичної астрономії. Як кращого дисертанта деканат послав його на практику до Пулкова.

Але хвороба змусила Остафова поміняти клімат. Дружина Ася Самійлівна береже його відпочинок і під Києвом, і в сонячному Криму. Молодому вченому покращало, і він знову взявся за дисертацію. Професори дали високу оцінку його роботі. «Микола Остафів буде талановитим астрономом!» — говорили про нього вчителі.

«Микола Остафів буде гарним секретарем райкому партії», — сказали в Київському міськкомі КП(б) України. І Микола Максимович Остафів був обраний другим секретарем районного комітету партії міста Києва. Молодий учений і секретар райкому партії невтомно працював, не шкодуючи здоров'я. У 1939 році хвороба знову загострилася, але незабаром відступила.

В розквіті творчих сил зустрів Остафів літо 1941 року. Готувався захищати свою уже написану й схвалену рецензентами дисертацію на одну з складних тем теоретичної астрономії. А у неділю 22 червня раннім ранком Остафів почув гудіння літаків. Вийшов на балкон.

— Ба, як ревуть! Видно, маневри будуть, — сказала дружина.

Ледве вона встигла вимовити ці слова, як застугоніли вибухи. Потім ще, ще. Забахкали зенітки.

— Це не маневри... — з біллю в серці промовив Микола Остафів, пригадуючи вісімнадцятий рік. — Це війна... Це були перші години Великої Вітчизняної війни радянського народу з гітлерівським фашизмом.

Війна. Де ж тепер твоє місце, астрономе, секретарю райкому партії?!

Микола Максимович у дні оборони Києва працював на оборонних об'єктах як партійний керівник і інженер. А за кілька днів до окупації він уже нишком готувався до підпільної роботи. Документи йому були видані в Білій Церкві. Крім документів, він знав дві явки. Дружина евакуювалася в тил. Остафів повернувся до Києва.

Він побував на одній зустрічі. Коли повертався на конспіративну квартиру, розпочався обстріл. Його поранило осколком у стегно. Остафів упав на тротуар і лежав, поки його не підбрали хлопчик і жінка. А наступного дня до Києва увійшли фашисти.

Чужа сім'я доглядала Миколу Максимовича, як рідного. Через тиждень він поправився і попросив жінку й хлопчика, щоб ті допомогли пройти на квартиру, де він мусив чекати зв'язкового. Але жінку, хлопця й Остафова перестрів загін німецьких патрулів. Остафова спровадили в концтабір.

У концтаборі кілька днів його не чіпали. За цей час Остафів уже міг пересуватися без чужої допомоги. Та ось його покликали до канцелярії.

Микола Максимович уже знав від товаришів по табору, про що тут запитують, і тому давно приготував відповідь. Він назвав себе бухгалтером.

В таборі Остафів знайшов однодумців. І хоча навкруг бараків чатували не лише вартові, а й собаки-вівчарки, товариші вирішили втікати. Команда полонених і затриманих в ті дні на товарній станції навантажувала у вагони музейні цінності, награбовані фашистськими бандитами в Києві. Вечорами фашистів турбували радянські льотчики. Але на товарну станцію вони поки що не кидали бомб. А бомб цих чекали як рятівниць друзі, що домовилися втекти.

Та одного вечора радянські бомбардувальники почали знижуватися неподалік від товарної станції. Затягнули зенітні кулемети і гармати. Вибухнули бомби на під'їзних коліях. Люди заметушилися, шукаючи порятунку між

штабелями дров. Кілька конвоїрів подалися до рову. Вони попадали, затуляючи руками вуха.

— Зараз або піколи! — звернувся Остафів до своїх товаришів.

Четверо полонених кинулися до невеличкою гайка. Зупинилися на галювині, тяжко дихаючи. Бомбування ще продовжувалося.

Остафів уже не міг бігти далі. Він задихався, хапався руками за груди. Та поруч — товариш, своя людина. Він узяв Остафова на руки й побіг з ним, неначе з дитиною.

Темніло. Але темрява не зменшувала загрози. Німці могли з собаками розпочати погоню.

— Що ж будемо діяти?

— Тут залишатися не будемо. Перейдемо залізницю, як зовсім смеркне. Вулиці тут темні. У мене недалеко живе знайомий, — сказав Остафів.

Вони підійшли до будиночка, який сховався в густому садочку. Тут втікачі знайшли друзів.

Затримуватися на околиці Києва ніяк не можна. Потрібні гроші, нові документи. І Остафів звернувся до товариша:

— Я приховав своє прізвище. Я секретар райкому партії.

— А я знав про це.

— Звідки?

— Чув ваш виступ перед працівниками вокзалу.

— Спасибі, що ви носилися зі мною, — розчулено мовив Остафів. — А зараз я дам вам адресу зубного лікаря; скажете, що від мене. Він дасть грошей і скаже, як нам бути.

— Все зроблю, — пообіцяв товариш. — Помру, а зроблю.

Пізнім вечором він дістався до міста. Зубний лікар був у своєму кабінеті сам. Він посадовив гостя в крісло, включив бормашину.

— Та я прийшов від...

— Не бійтеся. Свердлимо зуба не буду. Я слухаю вас.

Лікар уважно його вислухав.

— Це добре, що ви знаєте один одного. Але в якому товаришів маєте сумнів, не беріть його з собою. Треба негайно виїздити з Києва. Я дам надійні паспорти. Їдьте в Ровно. Це стосується вас, того, хто послав вас до мене,

і кому ви обидва вірите. На поїзд сідатимете не в один вагон. Товариш, який послав вас сюди, мусить все це знати, бо ж і документи видані вам з різних установ, і різні ви маєте професії.

— Я вас зрозумів, лікарю!

— На все добре.

Вічністю здалася Остафіву ця ніч. Удосвіта товариш повернувся.

А скоро вони роз'їхалися різними поїздами.

У Ровно Остафів відшукав свою людину. Перший крок зроблено! У нього вже є товариш по майбутній підпільній роботі...

Деся далеко зараз його дружина, прийомний син Сашко, якого Остафови взяли з дитбудинку. Хлопчик не відчував, що у нього нерідні мати і батько. «Скоріше кінчати з німецькими загарбниками!» — думав Остафів, сидючи на лавочці в міському сквері.

Раптом вулиця сполошилася.

— Облава! Облава!

Остафів побачив жандармів і поліцаїв з гвинтівками. Вони гнали людей. Коло, в яке потрапили затримані, все вужчало й вужчало.

Остафів оглянувся, але втікати було вже пізно. І знову полон.

З допомогою друзів Остафіву вдалося знову втекти і влаштуватися на пошту вантажником. Начальник пошти, німець, дав йому навіть кімнату на поштовому подвір'ї. Це був підвал у флігелі. Віконце маленьке. Стіни запліснявілі. Товариш Остафова по підпіллю, який зайшов у цю квартиру, аж попалотнів:

— Я не уявляю, як з вашим здоров'ям тут жити.

— Цю квартиру дав німець, начальник пошти, — відповів байдуже Остафів. — І він знав, що я сухотний. Але, друже, не будемо журитися. Я почуватиму себе добре за брамою поштамту. Оця квартира у безпеці. А для нашої роботи — це найголовніше. Зараз я — чорноробочий в окупаційній установі. Так буде краще. Я й ходитиму обірваний, щоб не викликати ніякої підозри, бо сам начальник пошти, хоч який він бовдур, та все ж сказав, що обличчя моє схоже на інтелігентне.

— І все-таки ми вам підшукаємо кращу квартиру, — промовив підпільник.

— Шукайте. А поки що я буду тут. Моя хвороба не така страшна, як наш провал. Мені здається, що вартувий мене уважно розглядав, коли ми залишали табір. Він розповість своїм про те, що бачив того вечора. Ось чому від льоху цього мені не одкрутитися.

Погода була несталою. Часом сніг змінювався дощем. Остафів працював більше на подвір'ї. Не легше було йому і в кімнаті, стіни якої були завжди мокрими.

Але мучився він тут не дарма. Він знайшов спільника серед листонош. Через цього хлопця підпільники рознесли у сотні квартир листівки про правду на фронті. Згодом це було знову повторено, на люті і диво гестапівцям, які збилися з ніг, шукаючи розповсюджувачів листівок.

Остафів вважав, що найперше завдання його групи — зняти полуду з очей людей, які зневірилися в силі Радянської влади, розгубилися у ці тяжкі місяці. Люди повинні вірити, хоча б як тяжко не було на фронті, що Радянський Союз не здолати, бо не можна перемогти народ, який пізнав владу робітників і селян. Та й хіба тільки трагічні сторінки були навіть у сорок першому і сорок другому роках для Червоної Армії? А битва під Москвою? Під Тихвіном? Наступ на Великолуцькому напрямку? А дії партизанів під Ленінградом, на Смоленщині, у Білорусії, на Україні і тут, на Ровенщині, зокрема?

Остафів повернувся з поштового подвір'я стомлений, знервований. Гестапівці вдруге обшукали листонош. Вони нічого не знайшли, але те, що вони з'явилися тут, нервувало Миколу Максимовича. Сьогодні він був на зустрічі з своїми підпільниками. Товариші розробляють план убивства Еріха Коха. Думка ця полонила й Остафова.

Увечері він засвітив свічку, затулив віконце. Потім дістав аркуші, списані і ще не дописані, й схилився над ними. Він віддався на довгі години своєї улюбленій науці — астрономії. Він вирішував складні задачі, сягаючи розумом у далекі світи. Астроном перекреслював і знову розв'язував, аж поки кашель і втома не розслабили його м'язів.

Микола Максимович підійшов до ліжка. Скинув черевки і ліг, укритись ковдрою і пальтом. Холодно. Вогко. Якби укритися з головою. Але повітря й так не вистачає. І руки лягають на груди, ніби хочуть їх розширити.

Вогкість. Темна стеля. Астрономові уявляються зорі, ті, що бачив він з дідом Ониськом і на які дивився у теле-

скоп у Києві і на Пулковських горбах. Серце стискується. На тих Пулковських горбах німці установили великокаліберні гармати й щодня б'ють з них по обложеному Ленінграду. Хто б міг подумати, що для варварських обстрілів будуть використані оті відомі Пулковські висоти. Та скоро весь цей жах шезне. На горбах знову астрономи поставлять телескопи і навіть радіотелескоп, про що пише він у своїй праці. А чи доведеться йому подивитися в телескоп, прийняти радіохвилі, які випромінюють далекі зорі? Коли ні, то нехай його синок буде вивчати ті зорі, а може, й полетить колись до найближчої планети, хоч до Місяця. Хіба ж про це не мріяв Ціолковський? Хіба ж про це не мріє кожен астроном?

Мрії. Мрії... «Асю? Ти спиш?» — «Ні, Колю. Я думаю». — «Про що?» — «Тобі обов'язково треба побути цю осінь на Південному березі Криму. Скажи в райкомі, хай тебе кимось замінять. Не віддавайся, поки хворий, тій астрономії. Ти смієшся?» — «Не сміюся, Асю. Я просто не можу інакше. Раз серце б'ється, то воно для того і є, щоб жити. А мені ж тридцять п'ять років!»

— Ти чуєш, Асю? — прошепотів він у темному підвалі, заплющивши очі.

Нема відповіді. Лише брудна водиця цвіркає з вогкої стіни на підлогу.

25

Серед емігрантів, що повернулися до Ровно з далеких країн після багаторічного перебування на чужині, була і стара, набожна Христя Аристівна Кононенко. Емігрувала вона ще за царських часів, а повернулася сюди, щоб померти на рідній землі. Вона влаштувалася у Червоному Хресті при міській управі і їздила у табори військовополонених. Там вона намагалася повернути колишніх червоноармійців у лоно церкви, у якій була єдина втіха і єдине спасіння в час страждань і кровопролиття, як думала ця православна проповідниця.

Христя Аристівна вважала себе патріоткою своєї землі. Не розуміючи ще усього зла, яке приніс фашизм сюди, вона хотіла, щоб земляки і полонені, з якими доводилося говорити, поклалися на волю божу, а бог уже виведе їх

колись на праведну дорогу. Та скоро вона зрозуміла, що навіть у нещасті радянські військовополонені ніякого бога не визнають, у них на умі своє — боротися й боротися проти німецьких фашистів всюди і всіма засобами. Не вона лікувала від комунізму беззбройних людей у таборах, а оті змучені, голодні, але незламні солдати змушували Христю Аристівну дивитися на світ іншими очима.

Кононенко стала допомагати радянським людям, які потрапили в біду.

На горищі вілли вона поселила єврейську сім'ю, а в одній з кімнат квартирувала донька московського професора, яка не встигла виїхати з Ровно. Жила в домі Христі Кононенко і Козилова — лікар, підпільниця з групи Павла Мірющенка.

Христя Кононенко визволила з німецького полону близько сотні радянських солдатів. Вона зверталася до німців як до віруючих, у яких ім'я бога написано на пряхках солдатських ременів. Дехто з начальства фашистських концтаборів зважав на «примхи» набожної емігрантки і не без доброго могорича відпускав полонених у найми до хазяїв і на роботи при міській управі й Червоному Хресті.

Як діячка Червоного Хреста, Христя Аристівна була в контакті з лікарем Оленою Козиловою, яка працювала у лікарні, де лежали хворі тифом, і не раз під час облави у місті в одну з палат Козилова з дозволу Христі Аристівни клала людей зовсім здорових. То були партизани або підпільники.

У Ровно знову переполох! Микола Кузнецов з розвідниками медведєвського загону, полюючи на заступника Коха по політичних справах Даргеля, убив імперського радника фінансів доктора Геля і його ад'ютанта. Прагнучи виправити «помилку», одчайдушний розвідник незабаром кинув гранату в Пауля Даргеля і його ад'ютанта. Даргель був тяжко поранений і вивезений до Німеччини, а якийсь полковник убитий. Гестапівці і жандармерія розпочали облаву.

На той день у групі Мірющенка було сорок втікачів з німецького полону, які ще не мали тимчасових посвідок чи паспортів. Не встигли підпільники передати цих людей і в партизанські загопи. На допомогу прийшли лікарі.

У Ровно було п'ятнадцять лікарів, колишніх військовополонених. Визволившись з фашистського полону, вони

влаштувалися працювати у медичних установах Ровно і в деяких районах. Лікарі самовіддано допомагали підпільникам, партизанам. Через підпільників Мірющенко вони постачали партизанські загони медикаментами, хірургічними інструментами. Радянським людям вони видавали фіктивні довідки про стан здоров'я і цим рятували їх від німецької каторги. Лікар-білорус Михась Воробйов, ставши завідуючим лікарнею в Тютьковичах, створив там сховище для партизанів і підпільників під виглядом тифознохворих, виконував інші завдання підпільної організації Мірющенка.

Ровенська група лікарів, зокрема члени підпільної організації Олена Козилова, Пантощенко, Клешкань і Бабич, поклали у палату сорок червоноармійців, нібито хворих тифом. Жандармерія туди не заглядала. Втікачі з полону були врятовані.

Фашисти дізналися про допомогу Христі Кононенко партизанам і вбили її, а труп спалили.

«Спалили німці Христю Аристовну», — дійшла чутка й до підпільників Мірющенкової групи.

— А вона нам допомагала, хоча й сама про те не знала, — сказав Мірющенко. — Німці почали вивішувати плакати. Молодь мусить їхати до Німеччини. Там буде, кажуть, рай. Завтра треба сповістити кожну нашу трійку. Треба усі ті плакати зірвати і наклеїти наші з таким текстом: «Хлопці й дівчата! Не вірте брехням фашистів. Там вас чекає рабство. Не вірте фашистам, бо й самі їхні солдати не вірять Гітлеру. Учора по вулиці Шкільній, буд. 18, німецькі солдати кулями зрешетили портрет Гітлера. Смерть німецько-фашистським загарбникам!»

Мірющенко продовжував, схилившись над чистим аркушем паперу:

— Інший текст буде такий: «Німці на Білій вулиці вже розстріляли тисячі наших людей. Тільки нерозумні люди можуть повірити, що в Німеччині буде людське життя для українських робочих рук. Пам'ятайте про Білу вулицю і попіл спалених земляків!»

Біла вулиця. Якою ж вона чорною стала для ровенчан!

Схопили гестапівці й Остафова. Пістолет у нього одібрали. Але не пістолет наробив тривоги серед гестапівців, а оті розрахунки, числа в рукописі. Фашисти аж за голову схопилися від радості. Так, перед ними лежав якийсь

шифр. Мабуть, тут записані розвідувальні відомості про німецьку армію! Вони зловили велику рибу!

Остафова катували немилосердно. Але він мовчав.

Скоро папери Остафова були одіслані до Берліна, щоб там їх розшифрували. І диво! Через два тижні до ровенського гестапо надійшла телеграма-наказ: з розвідником треба поводитися по-людському. Остафова стали видавати офіцерський пайок, дали постіль, прислали лікаря. Микола Максимович спершу здивувався такій зміні, але скоро збагнув, чому це заграють з ним фашистські кати.

З Берліна прилетів астроном. Того ж дня він прийшов на побачення з радянським вченим.

— Я ваш колега,— відрекомендувався «гість», вклонившись.— Теж астроном. Ви розмовляєте по-німецьки?

— Так.

— Як почуваете себе?

Остафов мовчав.

— Цих телепнів суворо покарають за те, що вони зловживають своєю владою! — говорив «гість». — Відділ пропаганди націонал-соціалістської партії відрядив мене до вас. Ви скарб науки. Більшовики цього зрозуміти не можуть: вони варвари.

— Що ви хочете?

— Ваші замітки перекладені на німецьку мову. Вам пропонують роботу в найкращій обсерваторії Європи?

— Чому ви говорите від імені всієї Європи?

— Європа ж наша! Це і п'ятирічній дитині відомо. Якщо зважити, в яких умовах ви працювали над рукописом... А дати вам умови — ви станете відомим вченим. Ви можете принести людству...

Остафов спинив нациста рукою:

— Ви турбуєтесь про людство? Ви знищили десятки мільйонів людей. Тільки в Ровно на Білій вулиці коло дров'яного складу ви розстріляли й спалили п'ятдесят тисяч мирних жителів! Які ж ви люди?

— Нам не треба сперечатися, ми повинні знайти спільну мову,— зауважив берлінський «гість».

— Вогнища в кар'єрах коло села Видумки палали по кілька днів. То горіли наші люди.

— З вами хочать поговорити в Берліні.

— Берлін візьме Червона Армія, і ви будете шукати затишнішого місця,— промовив Остафов.

— Ви веселий чоловік. Росіяни завжди відзначались оптимізмом.

— Я не жартую. Так буде! У Берлін обов'язково піде Червона Армія і проштрикне багнетом потвору — гітлеризм.

«Гість» із Берліна блимав очима.

— Слово комуніста, що так буде!

— Тоді з вами нема чого говорити. І ті, — кивнув на двері «гість», — мали підстави поводитися з вами інакше.

— Оце ваша справжня мова... І справжнє обличчя.

Остафів закашлявся, хапаючись за груди. Ротом пішла кров.

Через кілька днів його вивели на подвір'я разом з іншими патріотами. Поставили перед ямою.

— Прощайте, люди!

Залп.

Микола Максимович Остафів упав, розкинувши руки. Колись у дитинстві йому марилося, що летить під самі зорі, далекі і такі милі в мріях його.

Комуніст-астроном лежав нерухомо. А над ним світилися зорі й планети, далекі родичі Землі, цієї горошинки у безмежному Всесвіті.

26

Зоряної ночі був розстріляний астроном Микола Максимович Остафів, людина, яка була так потрібна науці, рідній країні і, може, всьому світові.

Такої ж місячної липневої ночі за сотню кілометрів від Ровно Михайло Корчев вів групу бійців двох загонів на завдання.

Раптом тишу порушили несамовіті зойки:

— Людоньки!

— Убивають!

— Ріжуть! Антон Соловей!

— Хто йде? — гукнув партизанський вартовий.

— Це я... Яків Буба. З Пізнього... Біда у нас велика! Утікачів з села Пізнього оточили партизани.

— Зубашев! Оголь! — звернувся командир групи Корчев. — Беріть взвод хлопців — і миттю у Пізнє. По конях!

— Вперед! — звернувся до своїх комісар загону імені Чапаєва Зубашев і пришпорив коня.

Вершники мчали галопом. Здавалось, коні теж відчували велику біду. У селі з дворів повискакували бандити. Пролунали автоматні черги, гранатні вибухи. Бандити кинулись через городи на луки, до лісу.

— Сюди! Сюди! — кричали, плачучи, жінки й діти.

— Вони почали з Килини Панасівни!

— О горе! Горе нам, нещасним!

Над порубаними безрукими, безногими і навіть безголовими трупами страшно тужиння. Земля просякла кров'ю. Моторошно. Навіть повновидий місяць, здавалось, тремтів від жаху.

— Сюди! — вела Зубашева та Оголя жінка.

Зайшли до хати. Крізь вікно зазирає місяць, і сріблясті промені його стали червоними, віддзеркалившись у калюжі крові. Молода жінка в роздертій кофті лежала на підлозі з одрізаними грудьми. В узголів'ї мертва тримісячна дитина. Поруч нерухомі лежать її мати і брат.

— Що Килина їм зробила? Чи оце маля? Чи мати? Брат? А людям ти, Килинонько, завжди добро робила... То ж і послали ми тебе депутаткою до Києва, у парламент. О господи! — голосила жінка над трупами сім'ї депутата Верховної Ради України Килини Панасівни Хомич, над понівеченою Килиною.

— Треба кінчати! — сказав хтось. — Кінчати треба з злодюгами. А в іншій хаті? Ходімте!

Усюди кров.

У третій хаті на долівці порубані чоловік і жінка. Мокра од крові долівка у четвертій хаті. Тут сім трупів. Сльози закипали на очах партизанів. Вони бачили не одну смерть, побували, як кажуть, і в раю і в пеклі, були під кулями, під снарядами, бомбами. Бачили і калік, безруких, безногих, виносили їх з бою. Але ж то було в бою!

З хат на вулицю виносили трупи. Двадцять сім чоловік!

— За що? За що? — кричали жінки, піднявши до неба руки.

— Та будьте ви прокляті, бандерівці і «січовики» Боровця!

— Будьте прокляті!

— За що? За що? — тужили жінки.

За те, що жителі села Пізнє відмовлялися йти у банду і сорок чоловік з села пішли у партизани. Тому що жителі Пізнього були вірними Радянській владі навіть при німецькій окупації. Тому що селяни ще з довоєнного року були горді тим, що їхня землячка Килина Хомич — депутат Верховної Ради Української РСР. І ось за це отак катували серед ночі жінок, німецьких стариків і дітлахів!

При світлі ліхтарика партизани і жителі села Пізнє склали акт. На хвилину стихли голосіння. Усі дивилися на комісара Митрофана Зубашева, який стояв з аркушем паперу. Він почав читати. Голос його тремтів:

— «В ніч з 10 на 11 липня 1943 року у селі Пізнє Висоцького району Ровенської області люди, які іменують себе українськими націоналістами, учинили криваву розправу над своїми земляками, братами й сестрами українцями.

1. Ця банда німецьких найманців, зрадників народу зарубала депутата Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки Килину Панасівну Хомич, її тримісячну доньку, брата й матір.

2. В цю криваву ніч бандити, яких знають люди як бандерівців, мельниківців і бульбівців, зарізали п'ять чоловіків, дев'ять жінок і тринадцять дітей села Пізнє Висоцького району.

3. Готувалася розправа над 70 жителями села. І тільки раптовий наступ партизанського загону в ніч на 11 липня врятував решту людей від іудиних рук так званих націоналістів.

Цю розправу бандити вчинили тому, що селяни Пізнього відрядили до радянських партизанів сорок бійців і завжди були їхніми спільниками у боротьбі проти німецьких фашистів. І хоч націоналісти прикриваються фразами про незалежну, вільну і самостійну Україну, люди знають, хто є справжні борці за вільну Україну. Цими борцями є ті, хто б'ється з німецьким фашизмом, що топчеться у крові по нашій рідній землі. Цими борцями за український народ є радянські партизани, Червона Армія.

Смерть німецьким загарбникам!

Ганьба і смерть запродацям з націоналістичних банд, які підняли руки на своїх братів, сестер, штовхаючи народ на братовбивчу війну!»

Митрофан Зубашев підписав акт першим. Партизани поставили свої підписи під цим страшним викривальним документом про звірства бандитів з буржуазно-націоналістичного охвістя.

— Ганьба і смерть запродавцям!

— Смерть німецьким загарбникам!

— Прийміть нас у партизани! — промовив юнак, вийшовши наперед гурту хлопців. — Нас семеро! Ми будемо з вами, як наші сорок земляків! За Радянську владу! За Киливу Хомич! За убитих матерів, за смерть дітей! Підемо на фашистів і на «січовиків» Боровця та Бандери! Прийміть нас, товариші партизани!

— Ми не забудемо пізнєнську трагедію!

— До помсти!

— Смерть гітлерівцям і їхнім наймитам, зрадникам народу!

— До помсти! Смерть Антону Солов'ю!

— Смерть вишкребкам сліпого Симона Петлюри і божевільного Євгена Коновальця, батькам оцих банд!

Так говорили люди на похороні, який відбувся того ж 11 липня. Не лише селяни Пізнього та партизани ховали жертви бандитського терору. На кладовище прийшли жителі Людині, Рудні, Золотого, Заморочення, Ясенця, Лютинська, Сільця й інших сіл Висоцького і Дубровицького районів.

Банди націоналістів, які було притихли під час Курської битви, знову підняли голови.

У північній частині Ровенщини вони спалили двадцять п'ять населених пунктів, убили багато мирних жителів — українців і поляків.

Треба було паралізувати дії банди. За наказом обласного штабу партизанського руху група партизанських загонів протягом липня і на початку серпня періодично здійснювала рейди по населених пунктах в трикутнику Сарни — Рафалівка — Дубровиця, де дислокувалися банди Боровця і Степана Бандери. Було розгромлено десять штабів цих банд і тридцять баз.

Через кілька днів після пізнєнської трагедії Максим Міюра з групою бійців у селі Людинь захопив Антона Солов'я і розстріляв серед білого дня на очах у селян.

Ми довго сиділи мовчки, прослухавши акт про трагедію в Пізньому. Першим порушив мовчанку начальник розвідки Віктор Тимофєєв:

— Ні! Таки це не війна, а кат зна що! Ось читайте свіжі відомості наших людей з Дубно.— Тимофєєв подав вивраний із зошита аркуш.

— «22 і 23 липня 1943 року у місто Дубно Ровенської області німці пригнали два ешелони: один з сімнадцяти вагонів, другий з дев'яти вагонів. У вагонах знаходились діти віком од чотирьох до дванадцяти років. Ешелони прибули з Дніпропетровської і Кіровоградської областей. Привезених дітей німці продавали у Дубно жителям. Так, громадянка Ганна Месюк купила хлопчика шести років за три марки і дівчинку чотирьох років за три марки. Було продано всіх дітей. Дані одержані від агентурної розвідки.

Капітан Тимофєєв»

Я пополотнів. Губи затремтіли, пальці стиснулися в кулаки.

— Який жах! І це в двадцятому віці! Яка підлість! Одірвати дітей од матерів, од батьків, од рідної землі і продати, як рабів. Це ж скільки сліз пролле мати, рідні!

— Дітей німці беруть як донорів і в дослідні лабораторії, немов кроликів,— з сумом промовив Тимофєєв.— Фашисти, а потім інші вороги комунізму ось з таких дітей і почнуть ліпити безбатченків, шпигунів, ворогів рідної землі. Ніяк не хочеться німецьким фашистам здихати у цій війні. Це ж добре, що начальник ешелону п'яниця. Він запив і звелів продати дівчору для жарту. А люди порозбирали нещасних усіх до одного.

— Одна за одною такі страшні звістки! А щось інше є у тебе, Вікторе? — запитав я в Тимофєєва.

— За неповними даними під керівництвом райкомів партії зараз працює понад тисячу підпільників,— відповів він.— Три дні тому біля Сарн донька загиблого комуніста-парашутиста Олексія Кринька — Марія Кринько — пошкодила міною паровоз. Ще раніше дівчина знищила дві автомашини з німецькими солдатами. Марія з Софією Гладкою вже кілька разів переправляла до партизанів «козаків», які відмовилися служити в охоронних частинах. На Сарненському вокзалі ці дівчата зуміли

медикаменти, призначені німцям, передати вашому з'єднанню.

— Молодці Марія і Софія!

— А Тоня Савич висадила в повітря три паровози,— продовжував Тимофєєв.— З села Велонь підпільник Василь Булгира привів двадцять хлопців до партизанів.

— Тільки у випадку, коли гестапо натрапляє на слід підпільників, вони повинні покидати свої села, об'єкти. Для загонів у нас вистачить людей. Тепер ще. Ви й надалі поєднуйте розвідку з агітаційною роботою серед населення.

— Наші розвідники, підривники і підпільники вже розповсюдили біля тридцяти тисяч примірників обласної газети «Червоний прапор» і «Червоний штандарт», а також п'ятдесят тисяч штук листівок, надрукованих у радянському тилу. Та чи не найбільшу допомогу підпільники подають нам як розвідники у ворожих гарнізонах, у напіввійськових і військових установах,— говорив Віктор Тимофєєв.— Підпільників і контррозвідників підтримують люди. В цьому наша сила. Пам'ятаєте, під час літнього Лютинського бою ми ламали голови, як зловити шпигунку. А зловили Міллер не розвідники, а селяни і... привели до нас.

— Що чути на залізниці? Для нас зараз важливо, щоб од Сарн на захід, схід і північ не проходили німецькі ешелони.

— Підривники докладають усіх сил, щоб паралізувати рух на залізниці. Але й німці не дрімають. Вони примушують місцевих селян шукати міни. Є жертви.

— Треба знайти контрметоди.

— Шукають. «Чортову ж кухню» винайшли. Знайдуть і як перехитрити німців,— відповів Тимофєєв.

— «Чортова кухня» стала в пригоді. Скільки вже тротилу витоплено з німецьких бомб і снарядів, які не розірвалися?

— Тільки в нашому першому з'єднанні більше трьох тонн. Не менше і в з'єднанні Івана Пилиповича. Зараз я збираюсь до нього. Заодно провідаю хіміків—«куховарів» на «чортовій кухні».

— На все добре. Уманець! — гукнув я.

— Я тут! Слухаю! — увійшов до намету ординарець.

— Як там наші господарські справи? Бої, газети, підпілля, диверсії — це потрібне й основне. Але без хліба,

м'яса й солі всього цього не підняти. Поклич начальника господарської частини Кузьміна.

— Кузьмін у селі. Василю Андрійовичу, поки ви з Тимофєєвим тут розмовляли, я поговорив з мірошником з парового млина. Він приходив до штабу за допомогою.

— Що там сталося?

— Одбило поршень у паровій машині. Млин став. А поршень — деталь така, що в кузні не одкувати. Робота точна. Без слюсарів не обійтися.

— Де мірошник?

— Я повів його до розвідників. Вони з тим мірошником спровадять поршень у Сарни в депо. Там підпільники, вони й відремонтують поршень або новий зроблять, — говорив Уманець.

— Це правильно.

— Отож і ми так подумали.

Я проглянув звіт начальника господарської частини. Партизани зібрали врожай на тисячі гектарів полів, якими користувалися поліцаї, старости та інші німецькі прихвостні, що втекли під крильце фашистів. Молотять на п'ятнадцяти токах ціпами та кінними молотарками.

— Що там за пожвавлення? — підвівся я з-за столу, почувши голоси за партизанським наметом.

— Прийшли наші з Городна! — відповів Уманець. — Ось до вас новий товариш чимчикує. Як його? Кирило Оголь. По очах бачу, що їм вдалося наставити роги німцям!

Кирило Оголь і справді був у хорошому настрої. Це було його перше бойове партизанське хрещення, і, мабуть, вдале. Я попросив його розповісти про операцію. Він охоче погодився. Мені здалося, що Оголь сам хотів, щоб його послушали ті, хто не був в операції, і, звичайно, секретар підпільного обкому.

Але в цій книзі ми наведемо розповідь Оголя так, як вона записана в його зошиті.

«ОПЕРАЦІЯ У МІСТЕЧКУ ГОРОДНО»

З Василем Кабановим, командиром загону імені Чапаєва, я поїхав у штаб з'єднання. З командирів ще не було нікого, крім заступника начальника обласного штабу Тимофєєва. На моє запитання, де мені доведеться працювати, він відповів:

— Поки що ти будеш уповноваженим оперативної частини в загоні імені Чапаєва. А далі видно буде.

Незабаром ми пішли до генерала Бегми. Там уже були командир з'єднання І. Федоров, комісар Л. Кизя, начальники штабів, командири загонів — В. Кабанов, С. Диковицький, П. Єгоров, І. Гришин і артилерист В. Довдуков. Було вирішено завтра загонам, командири яких тут присутні, вийти на Городно. В наступі не братиме участі лише кінний загін. Для нього буде інша робота.

Городно — більшою на оці у партизанів. Воно знаходиться на шосейній дорозі Столін — Сарни і служить опорним пунктом німців на підступах до залізниці Луїнець — Сарни. Наші диверсійні групи змушені весь час обминати це Городно, коли ж партизанські підривники виходять на залізницю, то за спиною у них завжди фашистський гарнізон. Наступна операція мала політичне і економічне значення. Вибивши німців з Городна, ми вклинилися в систему укріплених пунктів на шосе Пінськ — Сарни і паралізували б економічний вплив окупантів на периферії Столінського району Пінської області і Висоцького району на Ровенщині.

Облога Городна повинна здійснюватися загонами імені Чапаєва та імені Олександра Невського, а також загonom Місюри. Кільце матиме розрив у північно-західній частині містечка, який патрулюватиметься загonom «За Батьківщину». Цей загін також прикриє підступи до містечка з півночі, а загін імені Кутузова стане заслоном з південного заходу. Детальні плани кожен командир мав одержати перед наступом.

Удосвіта загони почали підтягуватися до села Сваривичі, де знаходився штаб з'єднання, а звіди вирушили на Городно.

Коло мене їхав на гнідому коні двадцятип'ятирічний комісар загону Митрофан Зубашев, який розповідав мені про людей, що були поруч з нами.

— Зверніть увагу на тих двох вершників, — сказав Зубашев.

Я подивився на них. Одного з них я вже зустрічав на засіданні у штабі. Це був сивовусий дядько, мовчазний, з примруженими очима. Сергій Іванович Диковицький — командир партизанського загону імені Олександра Невського.

— А коло нього, — сказав Зубашев, — його син Микола, комісар того ж загону. А начальником штабу в них наймолодший Диковицький — Андрій. Такій сімейності можна позаздрити! Вони ще до приходу сюди створили свою групу. Зараз їхній загін нараховує близько ста чоловік. Це не так багато, але озброєний він добре і контролює значну частину території на півночі Морочнівського району. А погляньте на іншу групу і на партизана, який попереду.

Повз нас легкою рессю, обганяючи колону, промчали чотири вершники. Попереду чоловік середніх літ, у гімнастерці без погон, у картузі з зірочкою і шкіряних чоботях з високими халявами. З-під козирка на нас зиркнули хитруваті, розумні очі.

— Це командир партизанського загону Максим Місюра. Одчайдушна людина. До приходу на Ровенщину Івана Пилиповича Федорова у Місюри було двісті чоловік. Бійці у нього різних національностей — українці, білоруси, поляки та євреї, — як інтернаціональна бригада. Не вистачає поки що німців, — усміхнувся Зубашев.

Загони зупинилися у лісі. Начальник штабу з'єднання полковник М. Н. Григор'єв на розісланому під фургоном брезенті приймав командирів і давав оперативні завдання. За його планом наступ мав розпочатися опівночі. Сигналом буде постріл з гаубиці.

Та ось і ніч опустилася над промоклим наскрізь лісом. Вітер гнав хмари на захід. Час від часу оголювалися шматки темного неба, украпленого зорями. Без місяця зорі були безсилі подолати темінь. Ми могли бачити в цій пільмі лише силуети сусідів.

Перевіривши готовність бійців, командир загону Кабанов і комісар Зубашев зайняли свої місця. Йшли тихо. Іноді цю тишу порушував тріск сухих гілочок, які потрапляли під ноги. Коли минули ліс, навколо стало світліше. Перед нами лисніла мокра від дощу вузенька стежка, по якій ішли озброєні і навантажені боеприпасами люди. Стежка вела вниз, у долину. Ми вийшли на луки і попрямували до містечка. Та ось з південно-західної околиці гримнув постріл. То вдарила гаубиця. З півночі і північного сходу гаркнули кулемети загону Максима Місюри. Їх підтримали наші кулеметники на чолі з Марусею Плющик.

Почало світати. Тепер ми бачили, що укріплений

пункт був у ста метрах від нас. Гарнізон розмістився у приміщенні школи. Школа обнесена огорожею з товстих колод, із амбразурами для стрільби, перед огорожею — насип з піску. На віддалі п'яти-шести кроків від стіни три дзоти, з яких фашисти обстрілювали дороги. Дзоти сполучалися траншеями.

Бій затягувався.

Раптом від позицій третього взводу хтось закричав:

— Товаришу командир! Ми затримали чоловіка.

— Ведіть його сюди! — відповів Кабанов.

— Але ж німці прострілюють вулицю!

— Нічого. Його ж вони до вас пустили? Отож він для них свій.

Затриманий вискочив на дорогу, і німці одразу припинили вогонь. Ще кілька стрибків — і невідомий опинився на нашому командному пункті.

— Хто такий?

— Начальник пошти. Козлик мос прізвище. Поляк, — відповів той...

Козлик розповів, що в укріпленнях було більше ста солдатів і десять чоловік місцевої адміністрації. Інша частина гарнізону на чолі з помічником коменданта поїхала у Столін за продовольством і повинна повернутися ввечері. Про те, що коло Городна вчора були помічені партизани, було комендантом передано телефоном столінському гебітскомісару.

Надвечір загіи імені Кутузова під командуванням П. М. Єгорова та комісара Грицуна зустрів на дорозі підкріплення, послане гебітскомісаром. Бій тривав кілька годин. Ворожа колона з п'яти машин була повністю розгромлена.

Але гарнізон в укріпленнях ще тримався. Узяти штурмом дзоти й укріплення було надзвичайно тяжко. Як тут бути?

Та виручив нас Максим Місюра.

— Придумав! — гукнув він, звернувшись до командира з'єднання Івана Федорова. — Без бочок тут не обійтись!

— Яких бочок? — здивувався командир з'єднання Федоров.

— Та вже ж не про діжки з-під квашених яблук чи квашеної капусти йде мова. Кажу я про бочки з-під бензину! У бочки треба насипати пісок. І потім котити їх

поперед себе. Ніяка куля не проб'є. Хлопці будуть немов за крицею танковою. Отак!

— Що ж, це ідея! — одразу ж погодився Федоров. — Далеко ті бочки?

— Сказати по правді, я вже наказав хлопцям, щоб вони засипали їх піском. На два-три чоловіка бочка. П'ятдесят бочок вперед — дзоти наші. Городно наше!

— Дійте!

Німці, спостерігаючи за полем бою, не могли второпати, чому і для чого почали котитися бочки. Та скоро за бочками помітили й людей. Ворожі солдати гатили у бочки з усіх кулеметів, гвинтівок, автоматів. Та марно! Бочки котилися до дзотів, підштовхувані руками партизанів. А коли ці «танки» вже півкільцем наблизилися до дзотів, партизани зненацька закидали амбразури укріплень гранатами.

Залишки гарнізону втекли в село Жолкіно, але там були зустрінуті партизанами і знищені.

Городно стало партизанським.

В бою за Городно загинув командир взводу нашого загону Василь Антонович. Ми поховали його в урочищі Бутові Хутори. На могилі укріпили дощечку: «Партизан Василь Михайлович Антонович. Загинув смертю хоробрих. Липень 1943 року».

Оповідач Кирило Оголь тяжко зітхнув і повторив:

— ...Смертю хоробрих.

Я ж пригадав Степана Качуру, Петра Темникова, їхні могили. А оце недавно під станцією Білою загинув Василь Циганок...

Бої. Подвиги. Героїчна смерть Василя Циганка і сотень таких, як він, партизанів. Звірства фашистів. Всім цим сповнене літо 1943 року на Ровенщині.

27

18 серпня 1943 року командири партизанських з'єднань — Герой Радянського Союзу генерал-майор О. Ф. Федоров із своїм комісаром Володимиром Дружиніним, я та І. П. Федоров з комісаром Лукою Кизею поїхали на мітинг у село Привітівку Морочнівського району.

На мітинг прибули люди з багатьох сіл. Серед них було чимало представників православного духовенства околичних районів Ровенщини і Білорусії.

У Привітівці наші командири зустрілися вдруге за останні три місяці з Героєм Радянського Союзу генерал-майором Федоровим Олексієм Федоровичем, який тепер був не лише командиром з'єднання, а й секретарем сусіднього, Волинського, підпільного обкому партії.

У Олексія Федоровича настрої, як і завжди, піднесені, оптимістичні. На запитання «Як поживаєте?» він відповів:

— Ешелончики крешемо, аж іскри сиплються навколо Ковеля. Можна сказати, Василю Андрійовичу, ми потрапили на жилу. Мінери, підрильники, як казав Строчак, — наша гордість. Ще б! Від початку боїв на Курській дузі за якийсь місяць ми наклацали півтори сотні їхніх ешелонів. А якщо врахувати пробки на станціях? По два дні раз по раз доводиться стояти поїздам. Федора Кравченка, Всеволода Клокова, Володю Павлова, Володю Бондаренка, Дмитра Резуто, Петра Маркова і мого заступника по диверсіях Олексія Єгорова, як тільки дотягнемо циферку до чотирьохсот поїздів, так і будемо рекомендувати на звання Героїв Радянського Союзу, — розповідав Олексій Федорович.

Федоров був у генеральських погонах, із Золотою Зіркою на гімнастерці. Постать кремезна, руки дужі, робочі людини руки. Погляд розумних очей, то задумливий, то швидкий, орлиний, свідчив про велику внутрішню силу цієї людини. Федоров був втіленням простоти, сердечності, кмітливості і народної мудрості. Вдумливий, одчайдушний і рішучий воєначальник, він був невтомним організатором тисяч людей, які під його командуванням завжди були готові до найтяжчих випробувань, найзапекліших боїв.

Олексію Федоровичу було що розповісти ровенським партизанам і селянам навколишніх сіл, яких зібралось близько тисячі чоловік. У з'єднанні Федорова в той час виходила газета «Радянська Україна», орган Центрального Комітету КП(б) України, Раднаркому і Президії Верховної Ради УРСР. Партизани Федорова паралізували роботу Ковельського залізничного вузла, і німці посилали ешелони під Харків аж через Румунію. Тепер шлях до Курської дуги став довшим на одну тисячу кілометрів.

За дев'ять місяців диверсійні групи з'єднання Федорова знищили багато ешелонів з технікою, живою силою і продовольством ворога, висадили в повітря вісім бронепοїздів. Найбільша активність мінерів була зараз, у дні битви за Україну. За час перебування Федорова на Волині створено одинадцять підпільних райкомів партії.

Отже, на заході у ровенських партизанських з'єднань був надійний і сильний сусід — з'єднання Героя Радянського Союзу генерал-майора Олексія Федоровича Федорова.

— Українських буржуазних націоналістів бере лють. Ми вибили з-під них усякий ґрунт, і вони, як оті п'яні, не встоять на землі,— говорив Федоров.— Ось послухайте, що вони пишуть у своїх листівках: «Не вірте брехливим нашіптуванням Волинського підпільного обкому КП(б)У». Хіба оцей папірець, з яким ходять селяни і партизани до вітру, не говорить про те, що писали його запродавці, скрегочучи зубами. А люди вірять підпільному обкому партії, вірять нам. Понад тисячу місцевих жителів прийшло в загони нашого з'єднання відтоді, як ми з'явилися на Волині. Поліція, банди УПА розбігаються, а скоро їм взагалі прийде кінець, бо люди не підтримують бандитських верховодів, люди бачать, що правда на боці Червоної Армії, червоних партизанів, що радянський народ не можна перемогти. Та хіба можна зламати таких людей, як наша санітарка Мотя Зозуля? Вона врятувала життя десяткам бійців, вивчила гвинтівку, кулемет і особисто знищила сім окупантів. Мотя героїчно загинула, але її образ продовжує жити в серцях месників. А п'ятнадцятирічний хлопчина Вася Коробка брав участь у знищенні десяти ворожих ешелонів. Юний розвідник Миша Юрченко з двома товаришами вступив у бій проти сотні фашистських солдатів, знищив дванадцять гітлерівців і живий-здоровий повернувся з хлопцями на свою базу. Петя Гамзін убив шістьдесят гітлерівців. Коля Дубоділ із загону імені Щорса убив дванадцять фашистів і з групою бійців спалив вісім німецьких автомашин-цистерн. Я назвав імена наймолодших бійців, комсомольців, яким ще нема й двадцяти років. Я назвав їх, щоб молодь Привітівки і навколишніх хуторів, яка присутня на наших зборах, знала про них. А молодь — велика сила у партизанських загонах.

— І ми хочемо в партизани! — загукали привітівські хлопці.

— А Володі Денисюку з села Куснище Перше Голованського району, — продовжував Федоров, — лише тринадцять років. А він у нас зв'язковий. Ходить на зв'язок, розповсюджує у селах листівки Радявського Інформаційного бюро. Ви самі розумієте, що всіх прізвиськ молодих і уже літніх місцевих патріотів не назвеш. Я певен, що більшість людей, які тут зібралися, — справжні патріоти рідної землі, радянські патріоти, які допомагали і будуть допомагати партизанам Ровенщини і Волинської області.

— Вірно! Ми завжди з вами, з червоними партизанами!

— Хай живуть червоні партизани! Ура!

— Ура! — прокотилося по майдану.

— Слава Радянській владі! — гукав натовп.

— Ура!

— Смерть німецьким загарбникам і ганьба запроданцям!

Слова селян Привітівки і хуторів не розійшлися з ділом. Вони були вірними, надійними помічниками, друзями партизанів до повного вигнання німецько-фашистських військ з Ровенщини.

28

Наша група ще побувала в штабі Чернігівсько-Волинського з'єднання генерал-майора Олексія Федоровича Федорова, а потім повернула на схід в районі дислокації своїх з'єднань. На ніч зупинилися в таборі загону Магомета Льва Йосиповича. Магомет був на той час помічником командира бригади Бринського.

Гнат Бескромний був прямо-таки в захопленні від Магомета.

— Оце людина! — говорив він схвильовано. — Я неодмінно напишу про нього нарис.

Магомету за два роки війни довелося чимало пережити. Війну він почав під Ковелем як командир-артилерист. В першому ж бою був контужений. Червоноармійці однесли свого командира до селянської хати, а самі пішли пробиватися з оточення. Одужав Магомет восени і подав

ся до Дніпра. Ріка в ту пору вже подекуди замерзла, але лід ще був тонкий, пройти по ньому неможливо.

Довго думав Магомет, як форсувати ріку, і таки знайшов вихід. Він приніс до берега дошку і поліно, роздягся, згорнув верхню одягу і прив'язав її до деревини. І почав перехід! Магомет клав на кригу дошку, а потім ішов по ній, як гімнаст по колоді, тягнучи за собою поліно з одяжем, одвоюючи у похмурого Дніпра крок за кроком. Вже коли був за серединою ріки, крига не витримала, і він провалився у воду. То була тяжка битва з холодом і кригою. Однією рукою Магомет ламав кригу, просуваючись до берега, а другою за мотузочок тяг поліно з одяжем. На щастя, лівий берег мілкіший від правого. Знесилений Магомет намацав пальцями ніг піщане дно.

Тепер для нього настали дні й ночі блукань по полях, балках, ночівлі в скиртах. В більшості сіл стояли німці, тому поспати під дахом удавалося рідко.

Так він дійшов до рідної Сквири, вичекав слухну годину й несміливо постукав у батьківську хату. Двері відчинили чужі. Батько і Магометова дружина з сином і донькою, мабуть, евакуювалися на схід.

Худий, оброслий, в обірваній одяжі, він пішов шукати партизанів. У Лельчицькому районі зустрівся з командиром загону Линею, секретарем місцевого райкому. Але і в партизанах не повезло цьому чоловікові. Був у розвідці і напорівся прямо на німецьких солдатів. Магомет одразу ж підняв обидві руки і, проходячи через канаву, впав, щоб залишити на дні пістолет і гранату. Він знав, що партизана німці закатують, а червоноармієць ще можуть спровадити в табір військовополонених і — бог не без милості, козак не без долі. Можливо, вдасться ще втекти.

Фашисти кинули Магомета після допитів до лельчицької тюрми. Однієї ночі Магомет з товаришем придушили конвоїра, коли той виводив їх до вбиральні, потім обеззброїли варту і випустили всіх в'язнів. Так Магомет став командиром загону. В 1942 році Лев Магомет зі своїми бійцями приєднався до загону Антона Петровича Бринського. Тепер разом, в одній бригаді.

— Оце людина! Як з легенди! — сказав Бескромний. — Міцний як дуб, мудрий, з чорною бородою, як той апостол чи й сам пророк Магомет.

Тим часом група підричників Михайла Сакуліна готувалася до виходу на завдання. Вони мали вийти на залізницю Ковель — Сарни між станціями Ківерці і Голоби.

— Бийте той ешелон, що йде на схід, до фронту! — попереджав Магомет. — Користуйтеся моїм пристроєм до міни. Якщо й помітять її патрулі, то все одно не виймуть.

Магомет розумівся в мінно-підричній техніці і домігся того, що міну ворог без крові взяти не міг. Такі пристрої були не лише у нього, а і у Федорова-чернігівського, і у нас. Але важливо те, що Магомет своїм шляхом дійшов до цього вдосконалення. Як і в інших кращих загонах, у Магомета для навчання мінерів був відрізок збудованої партизанами залізниці. Під керівництвом Магомета працювала також і «чортова кухня», на якій виплавливали тротил зі снарядів і бомб. Була тут і мінна фабрика, на якій монтувалися міни. Робота вимагала великої точності.

На головній стежці табору вже вишикувався загін. Перед бійцями в кількох кроках сім підричників, які покидають базу. Командир загону Микола Ковищук-Крук подав команду: «Струнко!» — і попросив у мене дозволу звернутися до Магомета.

— Звертайтеся.

— Товаришу помкомбрига! Група Сакуліна на завдання йти готова!

— Вільно!

Підричники залишили табір.

Ми бесідуємо з Магометом про розвідку, про оперативний обмін даними.

— Я вас познайомлю з нашою Мартою Ріше, — сказав Магомет, назвавши прізвище знаменитої французької розвідниці часів першої світової війни. Він звелів покликати Надю Поліщук.

До нас підійшла низенька, з кісками, що стирчали, як у задержуватого школярки, дівчина.

— Правда, видна особа? — запитав, усміхаючись, Магомет. — Ми її навчили добре правити кіньми, і вона їздить по селах міняти сушені боровики, свіжу малину і чорницю на сіль, мило, борошно або крупу. Справжня поліщучка наша Надя. От тільки коли одягаємо її на завдання, то ніяк не підберемо сарафан: все попадаються великого розміру.

Надя Поліщук червоніє і говорить:

— Насміхастесь, та ще й при генералові.

— Та ми ж свої люди, Надійко. З усього костюмного інвентаря на неї підходить тільки хрестик, Василю Андрійовичу,— продовжував Магомет.

Всі розсміялися.

— Може, я ще впросту.

Магомет вибачився і одійшов від нас. У нього справи. Надю затримає редактор Бескромний.

— Як воюється? — запитав він у розвідниці.

— Помаленьку. Які ми вояки без місцевих людей! Вони нас виручають. Ось недавно якби не жителька Торчина Василина Сідун, то не поміг би їй хрестик на шії, який начепив мені Лев Йосипович.

— А Магомет ваш козарлюга суворий! — зауважив Бескромний.

— Буває. Але ж він і добрий, сердечний, уважний до кожного, хоч нас тут багато. Його у нас люблять і після одного його слова готові йти хоч і на вірну смерть.

— В чому ж, на вашу думку, Надю, корінь, причина подвигів наших партизанів? — спитав Бескромний.— В ставленні командирів до бійців? У взаємному довір'ї?

— Ага,— невимушено відповіла молода партизанка.— Ви бачили, як наші проводжали підпрвників на роботу. Бійці, які повертаються з завдання, оточені турботою, увагою. В чому причина? — замріялась дівчина і зітхнула.— Мабуть, в тому, що у всіх нас одне життя. Своє, що є у кожного, влилося в те велике, яким живе зараз уся наша держава, увесь народ. Бо інакше, мабуть, не можна було б перемогти фашаків.

В її словах була правда. До них важко було додати.

— Та ось і наш Лев Йосипович,— сказала Надя Поліщук, побачивши свого командира.

Вже смеркло. Тихо шумів ліс. А ми все ще гомоніли з командирами, з Магометом, говорили про сьогочасні турботи, пригадували минулі мирні часи. Та ось вдальні щось загуркотіло, Магомет і Конищук насторожилися.

— Вибух стався в напрямку, куди пішов Михайло Сакулін. Але до залізниці вони ще не могли дійти,— сказав Конищук і глянув на нас тривожним поглядом.— Невже?..— ледве вимовив він.

Табір не спав. Тепер знали всі, що з групою щось сталося. Вибух був передчасний.

У напруженому чеканні минула ніч.

Ранком повернулися партизани, їх було шість. Останки сьомого вони несли на саморобних носилках.

Тим сьомим був Борис Радзієвський. Він випадково підірвався на міні.

І знову похорон у партизанів. Магомет над понівеченим трупом говорить про многотраждальний і бойовий шлях Бориса Радзієвського, патріота Радянської Вітчизни.

— Ми не забудемо тебе, Борисе!

І раптом голос Магомета заглушив дитячий плач.

— Таточку милий! Таточку рідний!..

Це дванадцятирічний син Радзієвського — Ванько. Фашисти вбили його матір, братів, сестричку. Тепер він втратив батька.

В хвилини горя про хлопчика на якусь мить забули. Та й він спав мирним сном. Тепер усі дивилися на сироту очима, налитими слізьми. Ваня кинувся до Магомета й обхопив його шию руками.

— Не плач, Ваню. Я буду твоїм татом! — тихо мовив бородатий Магомет. — Разом з тобою ми будемо бити фашистів, які зробили тебе сиротою. Так буде, мій сину!

Так і сталося. Забігаючи наперед, скажемо, що Лев Магомет пройшов зі своїм названим сином Ванею усю війну і разом з мільйонами таких, як вони, батьків, сипів, розбили гітлерівський фашизм.

Ранком знову дорога. Ми їхали до своїх з'єднань.

29

Ще півроку тому одна з них була Ніною Красюк, а друга — Олександрю Картавенко. Тепер одна стала Ніною Орловою, а друга — Олександрю Чеченею. У добрі мирні часи молодожони ходили б разом на завод, в установу, в школу вчити дітей. Тепер війна. І Микола та Ніна Орлови, Дмитро і Шура Чечені теж разом ходять на роботу... пускати під укіс фашистські ешелони, висаджувати в повітря мости й місточки, мінувати шосейні дороги ворога.

Дівчат ми неохоче відпускали в диверсійні групи. Але командування виявилось безсилим перед бажанням молодожнів бути разом навіть там, де гримить і палає, де на кожного чатує смерть. Вони говорять, що разом їм легше.

І ми віримо цьому й щиро бажасмо їм щастя зараз і справжнього сімейного щастя після війни.

Диверсійні загони, якими командували Дмитро Чеченя і Петро Козлов, розгорнули соціалістичне змагання за кращу зустріч 26-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції. До свята вони пустили під укіс тридцять ешелонів. У дванадцять диверсійних операціях брала участь Шура Картавенко-Чеченя, яка прийшла в партизани із спаленого фашистами села Велика Берізка на Сумщині. Вона була санітаркою, носила вибухівку, вела облік роботи. Ось уривки її «бухгалтерської» книги:

«21 червня 1943 року. Залізниця Ковель — Сарни. Підірваний ешелон. Знищено паровоз. Пошкоджено чотири платформи з танками, дві цистерни з бензином, два вагони з офіцерами і солдатами. Склад групи: Дмитро Чеченя, Сергій Новиков, Кузьма Мостовий, Сєсов, Олександр Кармелюк, Петро Гурза, Олександра Картавенко.

9 серпня. Дільниця Ковель — Брест. Знищено й пошкоджено: паровоз, дві платформи з автомашинами, вісім вагонів з борошном і цукром, всього дванадцять вагонів. Склад групи: Кузьма Мостовий, Сергій Новиков, Сєсов, Микола Роган, Петро Гурза, Телеш, Гнатович, Горошко, Скрипченко.

16 серпня. Дільниця Ковель — Брест. Знищено й пошкоджено паровоз, вісім вагонів з борошном, дві платформи з танками. Склад групи: Сергій Новиков, Петро Гурза, Дмитро Чеченя, Олександра Картавенко, Скрипченко, Ярошевич.

21 жовтня. На дільниці Пінськ — Лунінець був підірваний поїзд: дванадцять вагонів з танками, сім вагонів з живою силою ворога. 22 жовтня на тій же дільниці перевернуто й розбито тринадцять вагонів з продовольством, дві платформи з автомашинами».

Перед святом соціалістичної революції і після свята ж група пустила під укіс п'ять фашистських ешелонів. Серед вагонів було десять платформ з танками, дев'ять з гарматами, п'ять з автомашинами, одна з розбитим літаком, дев'ять з металоломом, один ешелон з живою силою ворога.

Ось робота вихованців інструктора Петра Козлова. Його хлопці опанували мінно-підривну справу і в період битви за Харків, Полтаву, в час битви за Дніпро відчутно допомагали своїй армії на ворожих комунікаціях. Сам

Петро Козлов особисто брав участь у двадцяти диверсійних операціях на залізниці.

В диверсійній групі штабу 2-го з'єднання навчанням керував комсомолець Степан Коваленко. Він знайомив підричників з мінами іноземного виробництва, які часом потрапляли в трофеї, вчив, як користуватися новими вітчизняними мінами МЗД (затяжної дії), які були прислані з Великої землі в червні місяці. Не лише в таборі, Степан Коваленко показував товаришам і на практиці, як від поставлених ним мін підривався ще один ешелон.

Комсомолка Антоніна Фріза ходила шість разів підривати ворожі ешелони, двічі сама була поранена і винесла з-під вогню десять партизанів. Антоніна Фріза і Олександра Картавенко, санітарки груп підричників, за мужність у боях були нагороджені орденами «Червоної Зірки».

Підричники були справді нашою гордістю.

В дні битви під Харковом кожен загін ровенських з'єднань на диверсійну роботу посилав по дві-три групи. В цей період у підривних групах було не менше третини всього кількісного складу загону. Загони передислокувалися ближче до залізниць. В серпні гітлерівці менше експлуатували залізниці Сарни — Ковель і Сарни — Луїнець, бо тут партизанські підричники вже не давали проходу ворожим поїздам. Командування ровенських з'єднань у ту пору послало більшість груп і загонів на дільницю Брест — Ковель і Брест — Пінськ.

Одною з тих груп і були підричники Миколи Орлова.

Орлов, Коваленко, Драчук, Роган, Міцкевич, Кречик і Ніна Орлова пішли під Брест до станції Малорита.

Серпневі ночі тихі і вже з прохолодою. Та найбільше пам'ятні серпневі ночі своїми ясними зорями, спалахами метеоритів. І Орлов, годинами очікуючи в засаді на ворожий ешелон, забував про все, що діється на землі, і відчував себе частиною могутнього й безмежного Всесвіту. Микола Орлов ще в дитинстві міг знайти на небі Полярну зірку, на подив іншим хлопцям. І тут, біля залізничного полотна, рейки якого трохи блищали від світла місяця, заговорив про оте серпневе небо.

— Якби на Землі було таке тяжіння, як на Місяці, то ешелони підскакували б у шість разів вище,— сказав Орлов.

— Невже? — запитав здивовано Драчук. — Тоді б з вагонів залишалися тільки цурки.

— І вибухівки треба було б лише грам двісті, — додав Роган. — «Миловари» на «чортовій кухні» не працювали б до третього поту.

— А результати були б такі ж самісінькі, — раптом сказав Коваленко.

— Як це зрозуміти, Степане?

— Як легко підскочити на Місяці, так легко й опуститися, мов на парашуті, мов на подушку. Правда ж, Микола? — звернувся Коваленко до командира.

Але Орлов мовчав. Після останніх вибухів він став втрачати слух. Якщо хто говорив неголосно, так, як зараз Коваленко, то Микола вже не чув. Він боляче переживав це. Але Ніна все розуміла. По засмучених очах Миколи вона бачила, як не хотілося йому звикати до думки, що він погано чує.

— Знайшли про що розмовляти в таку ніч, — сказала Ніна далеким від турбот про ешелони й вибухівку голосом. Ніна притулилася до плеча свого чоловіка і думала, примруживши очі, про сонячний вересневий день, коли вона проводитиме свого сина чи доньку в школу. Вона, звичайно, одягне його в чистий, святковий одяг, скаже йому чи їй, щоб вчилися добре, щоб слухали вчительку, щоб вміли ще з четвертого класу знайти Полярну зірку, як вмів її відшукувати їхній батько, щоб йшли вони по життю чесно, правдиво, як їхній батько Микола Сергійович Орлов, орденоносець, а може, й Герой Радянського Союзу. Та й навіть коли не буде зазначено його прізвище в указі (всіх туди не впишеш), все одно він герой. Ніна буде слідкувати, як діти готуватимуть уроки, вона буде...

— Ніно! Ти задрімала? Одійди в укриття. Хлопці кажуть, що вже стукають колеса. Це той товарняк, що стояв на станції цілу добу з танками. Вибух буде правильний. Два заряди. Іди, — квапив Микола.

Ніна ворушила губами. Микола не чув, але розумів. Її губи шепотіли: «Люблю. Вірю, ти повернешся».

Він притиснув її голову до свого плеча:

— Іди, мила.

І знову в зоряне небо здійнялося полум'я, і вибух струсонув землю. Під удар потрапило вісім платформ з танками, шість вагонів з ворожими солдатами й офіцерами.

За чотири зоряних ночі група Орлова скинула з насипу два військових ешелони.

Гітлерівці нагнали на слід підрильників і вислали проти них загін. Наші почали відступати з невеличким обозом через лісові й болотні хащі.

— Товаришу командир, — звернувся Драчук. — Доведеться розпрощатися з кіньми. Коні не люди. Через болото вони не пройдуть, а на стежці пас можуть накрити карателі.

Роган підтримав свого друга:

— Жаль коней, але іншого виходу немає, як самим нав'ючитися і топати через болото.

Партизани забрали речі, міни й вибухівку у свої мішки і пішли далі в багнюці по пояс. Із співчуттям і тривогою Орлов позирав на свою Ніну. Коли погляди їхні зустрічалися, він усміхався:

— Кріпись, жіночко! Ще якийсь кілометр — і буде тверда земля!

— Ну що це за край — Полісся! — сердився Драчук. — Моє Поділля! Оце земля! День і ніч йтимеш, а болота не знайдеш, всюди ґрунт, аж дзвенить. А тут забутий богом закуток.

— Говори ще, — звернувся підрильник до Драчука. — Легше йтиметься. Добре, що чоботи підв'язані, а то б бошими марширували.

— Босяком уже б давно були на твердій землі.

Та ось болото скінчилося. Попереду розіслалися луки. За ними чорніла на тлі палаючого неба смужка лісу. Вечоріло.

Підрильники повиливали з чобіт грязюку, повикручували одержу. Тепер можна було йти до лісу.

Коли до дерев залишалось якихось тридцять кроків, по наших підрильниках зненацька ударили з гвинтівкою і кулемета. Роган упав, уткнувшись обличчям у траву. До нього кинулася Ніна. Але Роган був уже мертвий.

Хапаючись обома руками за живіт, сів на землю Драчук. Він був найближче до ворога, бо йшов першим, як розвідник.

Четвірка мінерів відповіла ворожій засаді чергами з автоматів. Та сили були надто нерівні. Фашисти захопили в полон тяжко пораненого Драчука і на очах у підрильників четвертували партизана.

Підрильники відходили од місця засади. Смерть Драчука вразила всіх до глибини душі. Коли постріли вщухли, Ніна раптом упала.

— Які ж вони кати! Які ж вони кати! — говорила вона, ридаючи.

Німці часто бомбардували села і партизанські розташування. Нерідко траплялися випадки, коли бомби не вибухали. Підрильники загону імені Кутузова, яким командував Петро Козлов, першими в обох з'єднаннях стали знешкоджувати їх. Вони обережно відкопували бомбу, відгвинчували зривник, потім одбивали хвостове оперення і висипали тротил. Тепер добування тротилу за рахунок ворога відбувалося щодня.

Біля паметів і землянок сиділи партизани. Одні з них чистили гвинтівки, автомати, інші латали шинелі, куртки. Дехто сушив онучі коло вогнища.

Далі від табору теж палахкотіло яскраве полум'я. Над вогнем висів великий казан. Троє партизанів обережно клали в котел бомби. Двоє підкладали дрова. Над казаном здіймався густий, з запахом пороху дим. Оце і була «чортова кухня», на якій партизанські «алхіміки» виплавляли тротил з німецьких бомб, снарядів і мін.

Все виробництво було немудрим, але дуже ризикованим. У казані виплавляли тол, опускаючи міни в окріп. Розтоплена смертоносна маса спливала на поверхню. Тоді «алхіміки» цю густу рідину збирали черпаками і розливали у заздалегідь виготовлені з випаленої глини форми. Застиглі бруски вибухівки мали вигляд цеглин з бічним отвором завтовшки з олівець. Туди потім уставлятиметься запал, — і міна готова. Від мін з німецької вибухівки вже зійшов з рейок не один десяток ешелонів на залізницях Ровенської області і в Білорусії.

Не було того дня, щоб до штабу не надходили із загонів з'єднання повідомлення про дії підрильників. Радистові доводилося посилати в ефір такі радіограми:

«Товаришу Строкачу. № 586.

Партизани загону «За Батьківщину» (командир Новиков), з'єднання Федорова, 28/VIII 43 року на залізниці Сарни — Луїнець, ділянка Біла — Удрицьк, розібрали 300 метрів залізничного полотна, 107 рейок одвезли в бо-

лото. На дільниці Біла — Дубровиця розібрано колії 300 метрів, 40 рейок підірвано, заміновано дорогу.

Дорога не працювала 7 діб.

Відзначився Романенко Микита Полікарпович.

6/IX 43 р. *Бегма*»

«Товаришу Строкачу. № 588.

Загін імені Щорса (командир Радько), з'єднання Федорова, на залізниці Брест — Ковель між станціями Мельники — Малорита пустив під укiс, обстрілявши, пасажирський військовий ешелон ворога, який ішов на захід з командним складом.

Внаслідок аварії і обстрілу знищено паровоз, 15 вагонів з живою силою. Вбито 150 і поранено 200 офіцерів, пошкоджено 60 метрів колії. Дорога не працювала дві доби.

Операцією керував Радько Іван Іларіонович.

6/IX 43 р. *Бегма*»

І так було щодня. Вранці і надвечір радист Толя Романенко передавав у Москву в Український штаб партизанського руху товаришеві Строкачу короткий звіт про бойові будні партизанів ровеських з'єднань. Мова радіограми коротка. За її скупими словами важка праця славних диверсантів, великі переходи, постійна небезпека натрапити на ворожу засідку.

Та, мабуть, ніхто з партизанів не переживав таких хвилюючих секунд, як диверсанти-підричники. Бо ж вони власними руками мінували колію, на власні очі бачили, як підскакує охоплений полум'ям паровоз, як з гуркотом налітають вагони один на одного, як падають вони геть з насипу. Оце конкретна війна! Ось чому бути підриником, як і розвідником, — найпочесніше!

З наближенням фронту підривникам ставало важче. Ще у минулому році, та й на початку сорок третього, вибухи здійснювалися за допомогою шнура. Та скоро німці посилили охорону колії і довелося шукати інших шляхів. Десь улітку сорок третього року партизани освоїли інший спосіб. Закладався заряд з капсулем-детонатором, а сама міна МУВ ВПФ маскувалася. В трубочку МУВ ВПФ вставлялася паличка, що прилаштовувалася біля самісіпкої рейки. Під час руху поїзда бандажем колеса паличка нахилилася і зривала верхню частину запалу. Часто ставили заряд не під рейкою, а посеред колії і за-

мість палички втикали шомпол. Цим способом партизани користувалися і навесні, і влітку сорок третього року, бо спецмін для залізниць у них не було, а висаджувати ешелони, що поспішали до Курської дуги, треба було за всяких умов.

Широко користувалися підрильники і способом замаскованого мінування залізниці, використовуючи міни натискної дії. В ударнику запалу такої міни свердлився додатковий отвір, у який замість скоби ставився грифельок з олівця. Для безпеки мінерів запобіжна чека була з шнуром. Закладався заряд, ставився капсуль-детонатор, а місце, де була міна, старанно маскувалося. Зайвий пісок викидався геть з насипу. Потім мінери кропили водою і мазутом заміновану ділянку. Коли ж німці розшухали й про це, підрильники почали маскувати операції додатковими вибухами: недалеко від основної колії зривали толову шашку. Створювалося враження, що партизани вже вчинили диверсію. Ешелон ішов далі і злітав у повітря.

Скільки кмітливості, енергії, одчайдушності проявили партизани-підрильники у з'єднаннях О. Ф. Федорова, у Бринського, в наших з'єднаннях!

В результаті тотальної мобілізації Гітлер погнав до своєї армії навіть підстаркуватих, одноруких і однооких, а всіх здорових солдатів відправляли з тилів і з Західного фронту до Харкова, на Донбас. Гітлерівське командування було безсиле забезпечити охорону залізниць своїми солдатами. Битви під Курськом, під Харковом, Полтавою, у Донбасі і в причорноморських степах пожирали німецьку живу силу. Цей млин, всупереч сподіванням Гітлера взяти реванш за Сталінград під Курськом, тепер перемелював кісточки гітлерівської 1-ї танкової армії, 4-го повітряного флоту генерала-фельдмаршала Ріхтгофена і десятки піхотних дивізій. Тоді фашистське командування і власті вирішили забезпечувати охорону залізниць у зонах дії партизанів силами місцевого мирного населення. За жителями закріплювалися ділянки залізниць, і вони відповідали за них своїм життям.

Та скоро ровенські підрильники порозумілися з цими «сторожами». Селяни стали приносити підриникам хліб, молоко. Пополуднувавши, партизани висаджували в повітря ешелон, а «вартового» зв'язували, щоб німці всю вину валили на них.

Фашисти мусили відмовитися від таких «сторожів», бо у багатьох з них був на рахунок не один вагон з солдатами, боеприпасами, цистерни з паливом. На залізницю пригнали нову охороцу з «козаків», навербованих з полонених. На п'ятьох таких «козаків» призначався один німець. Найбільше німецьких патрулів було скупчено на мостах, біля тунелей-труб. Як тільки вдавалося пройти кільком платформам з піском, німці одразу ж посилали один за одним ешелони. Але й «козаки» їх стали підводити у цьому переломному 1943 році. Цілими групами вони утікали з охорони. Залізниці були паралізовані ударами партизанських мінерів на двох сотнях кілометрів навкруги Сарн.

Тоді гітлерівці почали вирубувати ліс, випалювати чагарники, створювати смугу відчуження обабіч залізниці. Коло мостів, труб ставилися огорожі з колючого дроту в кілька рядів. На залізницях з'явилися десятки й сотні дзотів, віддаль між якими прострілювалася з кулеметів. Фашисти знову почали використовувати мирних людей для того, щоб ті під їхнім наглядом шукали міни й розряджали їх. Гинуло багато мирних людей. У цих «саперних» операціях німці ще раз показали себе бандитами. Один за одним почали снувати патрулі з собаками-шукачами.

Як же зробити, щоб продовжувати диверсії і щоб від цього не страждали свої, радянські люди?

Так виникла у партизанів «нагла міна». Важко сказати, хто був її автором. Скоріше вона була витвором багатьох. Говорили, що одним з винахідників нового способу був і комсомолец Ванько Пікулик з білоруського села Тупчичі. Задум був такий: мінер з приготованою міною залягає коло залізничного полотна і жде, коли машиніст уже не може спинити ешелон, якщо й побачить партизана. Вся ж група займає позиції на флангах і обстрілює німецьку охорону, прикриваючи відхід підричника після здійснення операції. Операція дуже ризикована.

Знав про це й Іван Пікулик.

— А хіба селяни не гинуть десятками коло мін. А мінер... То ще бабуся надвоє ворожила,— говорив він товаришам в командирі з'єднання, у якого просив дозвіл спробувати висадити ешелон «наглою міною».

Іван Пікулик ішов з трьома відділеннями. Такі вже настали часи, коли на диверсію ходили й взводом. Тре-

ба ж забезпечити охорону, донести вибухівку, крім того, майже кожна диверсійна операція переростала в бій із загоном німецької охорони та оунівців.

З села Бережець до залізниці підричників повів провідник Андрій Йосипович Невдах. Через кілька годин партизани наблизилися до залізниці Брест — Лунінець і вийшли недалеко від станції Парохонськ.

Настав вечір. Мжичка, густий і холодний туман. Вночі ешелони не ходили, і підричникам довелося чекати до ранку. Довга, холодна осіння ніч. Холод і мряка пронизують тіло до самих кісток, але вогнища розпалити не можна. Та й мінери повинні бути якнайближче до залізниці, бо агентура капітана Тимофєєва з Бреста повідомила, що йде ешелон з солдатами через Лунінець і далі, мабуть, до Києва.

Удосвіта на залізничній колії з'явилися патрулі. Їх було шість з двома собаками. Попереду німці гнали гурт селян. Патрулі обстежували рейки, шпали і йшли далі. Слідом за охороною промчала дрезина. Ще згодом пройшов контрольний поїзд з порожньою платформою. До партизанів доносились голоси. Патрулі гукали, що все спокійно, що на їхній ділянці порядок.

— Угу! Порядок,— промовив Іван Пікулик, готуючи міну.

Од станції йшов навантажений ешелон. Це той, якого мінери чекали всю ніч. Пікулик підвівся.

— Я пішов! — гукнув він і подався до залізниці, пригинаючись до росяної трави, притискуючи до грудей міну. Звичними рухами поставив міну. Його помітила охорона і кинулась до нього, стріляючи. А з іншого боку вже мчав поїзд. До паровоза залишалось кільканадцять кроків.

Мінеру тепер не треба маскувати своєї міни, не треба кропити сліди водою і мазутом. Він працює на виду охорони і на очах машиніста. Пізно машиніст виглянув у віконце, гадаючи, що після проходження патруля, людей і контрольного поїзда йому вже не загрожує небезпека.

Партизани розпочали дружний вогонь по охороні і по хвосту ешелону. Пікулик перескочив рейку і подався до своїх. За його спиною паровоз наїхав на міну натискної дії. Пролунав оглушливий громовий вибух. Вагони розліталися, мов ящики. Одна тріска вдарила в плече Піку-

лика. Він упав, але в цю ж мить побачив поруч двох партизанів.

— Ванько!

Схопивши хлопця на руки, вони подались через врубку до лісу.

— Я ж казав, що обійдеться, — говорив Пікулик, лежачи на саморобних носилках. — Я ще не один ешелон зірву «наглою міною!» Все-таки нашим легше буде брати Київ!

30

Диверсійна робота партизанських з'єднань Ровенського обласного штабу восени і взимку 1943 року була настільки активною, що уряд присвоїв звання Героя Радянського Союзу старшому лейтенанту Миколі Орлову, який очолював групи підричників з'єднання І. П. Федорова — Кизи. Крім Орлова, з'явилися десятки майстрів-підричників. Відважний мінер Петрусьов одержав орден Леніна. Колишній організатор підпільної групи Олекса Ососкало на кінець сорок третього року мав на своєму рахунку півтора десятка висаджених у повітря ворожих ешелонів. А загин Максима Місюри, де був підривником Ососкало, пустив під укіс тридцять фашистських поїздів. Підричники Петра Талаха знищили десять ешелонів і кількасот ворожих солдатів і офіцерів. Від Ососкала не відставали Дмитро Чеченя, Радько, Ёгоров, Бричевський. Між підривниками загонів продовжувалось своєрідне змагання за більшу кількість знищених ешелонів...

Командир загону старший лейтенант Іван Гришин викликав командира взводу розвідки Сергія Сидоренка і підричника Василя Смогалья.

— Твоє відділення піде з розвідниками.

— У нас вибухівки майже нема, — сказав Василь Смогаль. — Лише кілька толових шапок.

— Отакої! І не соромно тобі скаржитися? Рідний дядько начальником боеприпасів з'єднання! Не може ж він зобиджати племінника! — докоряв Гришин.

— Дядя лається: «Ти уже вісім ешелонів торохнув, дай іншим попрацювати. А тол зараз не часто кидають з неба літаки. Його виплавляти треба на «чортовій кухні».

— Гарзд, товаришу командир!— втрутився в розмову Сидоренко.— Ми умовимо Василевого дядька, розживемося на тол. Покажуть,— розгорнув він карту.— Покажуть пункти диверсій. Прокладемо маршрут.

Після бесіди з командиром загону Сидоренко і Василь Смогаль подалися в штаб з'єднання до начальника боєпостачання Трохима Йосиповича Смогала за вибухівкою. Трохим Йосипович прийшов до партизанів 1 листопада 1942 року, коли загін «За Батьківщину» захопив Понорницю. Прийшов він з своїм сином Михайлом і племінником Василем. А наступного дня німці розстріляли дружину Трохима Йосиповича і двох менших дітей. Минув уже рік, як Трохим Йосипович, Михайло і Василь у партизанах. Михайло став радистом у загоні імені Чапаєва, а Василь підривником.

Сергій Федорович Сидоренко прийшов на Ровенщину з Середино-Будського району. У 1941 році він працював при управлінні Брест-Литовської залізниці шофером, а коли почалася війна, пішов до армії. Під час відступу його частина потрапила в оточення. Сидоренко з товаришами почав пробиватися в рідні місця. Там була дружина. Вона тримала зв'язок з партизанами. В село навідувалися колишні товариші Сидоренка по роботі — Іван Конча, який згодом став командиром загону, Василь Коб'яковський. 5 квітня 1942 року група односельчан з Сидоренком приєдналася до партизанського загону. Дружина була зв'язковою, а потім пішла разом з дітьми в загін імені Фрунзе орловського з'єднання. У лісі дружина втратила дітей.

За порадою Івана Кончі Сергій Сидоренко з односельчанами створив групу самооборони. У них було чотири кулемети, гвинтівки. Такі ж групи були й у Гавриловій Слободі, Старій Гуті Середино-Будського району. Гітлерівці спершу не брали до уваги самооборонців. А коли ті почали вбивати німецьких солдатів, фашисти спалили села, які контролювалися групами самооборони, і пішли каральною експедицією. Та зламати опір місцевих патріотів їм не вдалося. Населення цих сіл втекло в ліс. Було дуже тяжко з продовольством, особливо з сіллю. Скрутно було і з одягом. З боєприпасами легше, бо Середино-Будський загін уже здійснив кілька паступальних операцій у Зерновому, Ямполі, Грем'ячі та інших населених пунктах, де німці понесли чималі втрати. Сидоренко — учас-

ник багатьох боїв під час рейду і на Правобережжі. У жорстокому бою в селі Храпунь він був поранений у голову. Після лікування у партизанському госпіталі очолив взвод розвідки...

Та Сидоренкові і його молодшому приятелеві Смогально цього разу не допоміг Василів дядько. На складі не виявилось зайвого толу. Останній минулого дня розібрали інші загоны, а продукція з «чортової кухні» ще не надійшла.

— Що ж діяти будемо, дядю? — спитав племінник.

— Мабуть, треба розбирати рейки і одвозити їх подалі, — відповів Трохим Йосипович заклопотаним голо-сом.

Отже, розвідникам і підриwnикам треба розібрати колію, щоб не пустити ешелони на своїй дільниці. Взагалі залізниця були поділені на дільниці не тільки між диверсантами ровенських з'єднань, а й між з'єднаннями партизанів О. Ф. Федорова, Сабурова, між з'єднаннями білоруських партизанів і окремих партизанських бригад Бринського, Каплуна, Конищука та інших. Це для того, щоб не було плутанини на залізниці, не було зайвої метушні, щоб мінери одного загону, бригади, з'єднання не прийняли своїх товаришів за ворогів. Ця схема обговорювалася командуванням з'єднань і бригад, і її намагалися дотримуватися всі партизани. Але це, звичайно, не означало, що диверсійна група, яка раптом дізналася про важливий ешелон ворога, повинна була чекати на прихід тих, за ким була закріплена ця дільниця. В таких випадках не так важливо, який саме загін знищив ворожий ешелон. Тріски від вагонів, трупи солдатів, недозезені понівечені танки, гармати, тягачі, спалені цистерни з бензином, змішане з піском і розквашене у калюжах води й гасу борошно — все це йшло в один котел перемоги над гітлерівцями.

Взвод Сергія Сидоренка і підриwnики Василя Смогала — Павло Маруха, Михайло Бєслав, Василь Курч, Микола Рєзник і Микола Савченко — вирушили в похід.

Хлопці з заздрістю пригадують минулі дні. З заздрістю тому, що під час вибуху, хоч як тяжко було його здійснювати, вони бачили плоди своєї праці.

— Нам самим не впоратися без дядьків, — сказав Василь Смогаль командирові взводу.

— Я знаю. З селянами доведеться обов'язково переговорити.

— Що там говорити,— заперечив Павло Маруха.— Хто не йде проти німоти, той проти нас. І все тут!

— Слухай, хлопче,— застеріг Сидоренко.— З тобою ж і комісар Кизя розмовляв. Ти гадаєш, товариш Кизя менше ненавидить фашистів, ніж ти? У нього гестапо вбило матір, жінку, брата. Скільки разів він говорив тобі, що війна з фашизмом, а не з усім німецьким народом. І серед отих націоналістів є такі, яких треба просто висікти лозиною і відпустити. Влітку Кизя велів одшмагати дубцем одного, а той був ще сопливий, з дерев'яною рушницею. А недавно зустрів того парубка у групі місцевої самооборони в одному селі. «Дякую вам, товаришу комісар, що провчили тоді»,— сказав хлопець. Пам'ятай, Павле: Радянській владі тут було два неповних роки перед війною. А ти говориш: хто не з нами, той ворог. Ось ми йдемо до людей за допомогою. Що, ти силою поженеш їх з підводами розбирати колію? Який же ти народний месник, коли погейкуватимеш на народ! Так що ніяких там вигуків. Ти дай дядькові листівку про Червону Армію, розкажи йому, що означатимуть для армії ті вивезені рейки і спалені шпали...

— Люди й так розуміють,— сказав інший партизан.

— Воно-то так. У німців же був і Карл Маркс, і Роза Люксембург, і Карл Лібкнехт, і Ерст Тельман,— заговорив Микола Савченко.

— Тельман сидить у Бухенвальді з тисячами комуністів.

— Тихіше, політики! Село поряд. Розвідка, вперед!

Тільки-но розвідка наблизилась до хат, як пролунала черга з автомата і кілька гвинтівкових пострілів. Партизани ударили по засідці з двох боків. Бій тривав хвилини двадцять. Першими змовкли вороги. Вони розбіглися.

— Нема поранених? — спитав командир взводу.

— Наче нема,— відповів Михайло Белаш.

— Вперед, хлопці!

— Мабуть, нема нічого гіршого для нашого брата-підричника бути пораненим і бачити своє безсилля,— мовив Белаш.— Пам'ятаєш, Василю, як я сам себе поранив міною, а ешелон пройшов непошкоджений? — звернувся він до Смогала.

— Як не пам'ятати?..

Це сталося у березні 1943 року. Хлопцям було дано завдання пустити під укіс поїзд на ділянці Брест—Домачево. Річку Турія і шосе Брест—Ковель перейшли без пригод. Але попереду ще перешкода—Прип'ять. Першими на човні форсували річку підричники Сидоренко, Смогаль, Маруха, Курч і Белаш та ще кілька розвідників. Але по іншій групі німці зненацька вдарили з кулеметів. Партизани на північному березі відповіли теж дружним вогнем по ворожій засідці, прикриваючи товаришів, які вже були у воді. Павло Маруха здійняв лемент на фланзі в німців. Він—взводний співауч, от і почав гукати усіма голосами і стріляти з автомата. Гітлерівці відступили. Тим часом решта мокрих бійців вийшла на берег.

Забрели в болото і зрозуміли, що втратили орієнтири. З темних, низьких хмар полив густий дощ. Болото на відкритій місцині. Партизани змушені були лежати на купинах всю ніч. На ранок був приморозок. Одежа змерзлася й шурхотіла, немов бите скло.

Після розвідки бійці почали готуватися до операції. Міни вирішили ставити просто на насип, бо зарити у землю й замаскувати міну не було часу. Вся ця робота лягла на плечі мінера Михайла Белаша. Сидоренко розбив взвод на чотири групи, які мусили обороняти мінерів, коли ті вийдуть на колію.

Раптом почувся гуркіт. З кожною миттю він ставав дужчим.

— Мінери, вперед! — гукнув Сидоренко.

Белаш з товаришами побіг на колію. Рухи його були чіткими, упевненими. Михайло поставив міну. І тут партизани помітили свою помилку. Поїзд не показувався. Над ними з ревом і гуркотом пролетів німецький літак. А замість поїзда з'явився ворожий патруль. Міна була незамаскована. Тоді Белаш знову кинувся на залізницю, зняв міну і сховав її між пеньками. Міни завжди дорогі для партизанів. А ось і справжній ешелон. Як все-таки гірко! Отак підвів своїм гуркотом літак. І знову побіг Белаш на колію. Знову дістав з кишені запал, поставив міну. По ньому почали стріляти патрулі. Белаш поспішав. Він зробив необережний рух—і запал вибухнув. Белаш покотився з насипу. Ще вибух.

Але паровоз, а за ним і вагони пройшли.

Осколком було поранено Белаша. Василь Смогаль кинувся до пораненого, розірвав сорочку й почав перев'язувати Михайлові руку.

Патруль був задоволений, бачачи, як поранений мінер поповз між пеньками до лісу. З німців досить і того, що операція у партизанів провалилася.

Але ж Сидоренко не міг повертатися на базу, не виконавши завдання. Було вирішено мінувати дорогу у двох місцях. З досвіду партизани знали, що на допомогу поїзду, який підривався, висилався ще ешелон...

Одійшовши од залізниці кроків на двісті і старанно замаскувавшись, підричники стали чекати ешелон. Через півгодини вони побачили поїзд, який ішов від Бреста. Поїзд віз солдатів і техніку. Цього разу партизанам удалося замаскувати міни.

Із завмиранням серця стежили бійці за рухом ворожого ешелону. Вибух. Паровоз скособочився. Вагони повзли один на одного й, розбиваючись, летіли під укіс. Охорона, яка не помітила мін, сполошилася. Але їхня стрільянина скоріше нагадувала салют перемозі партизанів. Мінери були в лісі, коли ще один могутній вибух струснув повітря. То наскочив на міну ешелон, який йшов з Ковеля.

При форсуванні річки партизанів зустріли вогнем бандерівці. Розпочався бій. Але сили були нерівні, і підричники, стомлені, голодні, змушені були відступити, обійти це місце. На річці Турія їх зустрів загін німців. Знову бій. На цей раз перемогли партизани. Фашисти, втративши кількох солдатів, одійшли.

Так з боями група Сидоренка дісталась до Морочнівського району на Ровенщині, де дислокувався їхній загін.

І ось вони знову збираються на завдання.

31

А час іде. Пізня осінь. Сірі, безлисті дерева. Сумні сосни та ялини.

Намоклі луки попад річками. Аж чорні серед густої каламутної води чагарники у болотах. Лише піски трохи жовтіють, немов острівки, серед безпросвітної мряки.

Всюди пахне згарищами — слід варварських нальотів фашистських загарбників на беззахисні села. Налакани вибухами й пожежами, цього року раніше, піж будь-коли, збиралися на полях лелеки, поспішали у вирій, неначе боялися обсмалити на цій землі свої крила.

За минулі місяці ровенські загони не раз проходили рейдом із заходу на схід, зі сходу на захід, пробірались на південь, знищуючи гарнізони, залізничні станції ворога. Не раз форсували Горинь, Случ, Стир, Стоход з боями і скритно од ворогів. Не одна битва точилася на берегах рік, на залізничних станціях, у селах і навколо містечок. Не одна тисяча ворожих солдатів була знищена в тих боях, і не десятки, а сотні могил народних месників і замучених ворогом селян вирости на сільських кладовищах. Над тими могилами тужать дерева, роняючи важкі краплини чистої роси.

Пізня осінь 1943 року. Тепер у нас є три партизанських з'єднання, підпорядкованих обласному штабові і обкому партії. Перше з'єднання — генерал-майора Бегми та комісара О. С. Повторенка, друге — Федорова-ровенського та комісара Л. Є. Кизи, третє — сформоване із загонів імені Костюшка, Ванди Василевської та «Смерть фашизмові!». У цьому з'єднанні більшість бійців були поляки, а очолювали його Микола Куніцький та комісар Хома Кудояр. Згодом було створено ще кілька окремих партизанських бригад. Ровенському обласному штабу було підпорядковано з'єднання імені Щорса під командуванням М. В. Таратуто та комісара М. Н. Бугрова.

Вже й зимовий місяць минає, а дощі все йдуть та йдуть. Але не розтанула, як сніг у мрячну погоду, партизанська сила! Вона все зростала й загартовувалася, перетворюючись у грозу для окупантів, у надійного помічника і побратима Червоної Армії, що вже веде наступ з плацдармів правого берега Дніпра-Славутича...

Боляче пережив Терентій Новак нове нещастя. Настка не повернулася з медведєвського партизанського загону. Підпільниця несла тол і капсули до гранат Ф-1, які вмонтовувалися у міни. Настку обшукали по дорозі жандарми і розстріляли.

Новак почорнів од горя. Луця в той день не було — їздив на зв'язок з підпільниками в райони. А коли повернувся вранці, одразу ж зрозумів, що сталося горе.

— Можеш не говорити. Нема найдорожчої для мене людини, — говорив поблідлими губами Іван Луць.

— Знаю... Я розділяю твоє горе. Ми завжди ділили з тобою ще в польській тюрмі все, що було у нас.

— Спасибі, друже. Я розумію. Життя не можна здобути, не проливши кров.

Ввечері Луць розповів про роботу підпільників у Шпанові.

На Шпанівському цукровому заводі підпільна група тримала зв'язок з Іваном Луцем через Сергія Зіненка, завідуючого кагатним полем. Коли розпочалася Курська битва, Луць сказав Зіненку, щоб вони залишили німців без цукру, а після приходу Червоної Армії одразу ж розпочали виробничий сезон.

На Ровенщині не було жодного населеного пункту, де б селяни не саботували поставки хліба, м'яса, молока. Ховали вони од німців і цукрові буряки. Агроном заводу Михайло Ковяга зволікав обмолот хліба. Все, що встигали обмолочувати, вночі забирали з току селяни й робітники.

Урожай буряків того року був гарний. Та коли провадилися аналізи буряків, Зіненко дав у заводську лабораторію акти про найвижчу цукристість, домовившись про це з хіміком Олексійком. Потім обидва вони переконали старшого хіміка поляка Золотницького, що така брехня необхідна для перестраховки в інтересах заводу. Старший хімік порадив заготовити акти і довідки про те, що в навколишніх селах бурякові плантації хворіли листяною хворобою — церкоспіротом, і це знизило цукристість.

Робітник Каленик, який не один рік був на кагатах, зробив так, що буряки горіли, аж куріло. А на дальні кагати звозились дорідні буряки і зберігалися там за всіма правилами технології, бо призначалися для виробництва при Радянській владі.

Все це було вже здійснено, коли на квартиру до Зіненка завітав Іван Луць.

— Поки що завод працює на гнилі. Вугілля зникає, як сніг, — розповідав Зіненко. — Котли гонять в апарати пар не за десять, а за тридцять годин, а замість цукру варимо сироп. А якщо не прийде армія через місяць? Тоді шеф ровенського тресту Вінтер добереться до кагатів, які

ми залишили для справжніх господарів заводу. Вiнтер лютує.

— Тоді доведеться знищити котли,— сказав Луць.

— Я пораджусь. До нової зустрічі, Іване Івановичу, у наступну п'ятницю...

У п'ятницю Луць знову прибув до цукровиків.

— Під час вибуху можуть бути жертви. Та й котли ж пригодяться, коли придуть наші. Завод без котлів стане на весь сезон. І тоді ми даремно берегли тисячі центнерів буряків. У нас тут є хлопець Льонька Захаров, на фільтропресах працює, та ще Григорій Поповко на сатурації. Це військовополонені. Вони вже почали виливати сахарний сироп у відстойник. І в котли увесь тиждень подавалася підсолонжена вода з відстойників. Труби всередині котлів покриваються білим накипом, на них осідає й затвердіває цукор. Кращої ізоляції води в трубках від вогню і не придумати! Пар уже скоротився наполовину, а витрата палива все зростає.

— А як німці виявлять це?

— Тоді доведеться гасити топки і чистити котли. Весь завод стане. На той час ми засахаримо і ставок, щоб, коли почнуть подавати звідти воду, знову у котлах утворилися б накипи. На це діло вже пішов поляк Славко. Він випустить сироп через верх апарата. А бичачий жир для тушінця піни наші покропили бензином. Німці все літо відгодовували кілька биків для цієї технології.

— Гаразд, Сергію Лукичу. До наступної п'ятниці.

Але наступної п'ятниці Сергій Лукич не дочекався. Він приїхав у середу до Луця схвильований і привіз чоловіка із зав'язаними очима.

— Його треба негайно в лікарню! Це Льоня Захаров. Пам'ятаєте, я розповідав про нього. Він не бачить.

— Що сталося?

— Ми диверсію вчинили...

Того ж дня через своїх людей Льоню помістили в лікарню. Лікарєві сказали, що робітник обварився паром і тепер не бачить. А ввечері Зіненко розповідав Луцю про диверсію:

— Все у нас йшло добре. Директор заводу почав кричати на апаратників, що вони заповнюють апарати сиропом лише на третину і тому цукру зовсім мало виходить. Цього тільки й треба було полякові Славкові. Він нагнітив соком повен апарат, вливши туди п'ятнадцять тонн

сиропу, і дав пару. А через три години — це було вночі — сироп геть полився у ставок... Зраділи ми, коли апарат прорвало. Думасмо, щоб його ще завтра встругнути. А Льоня Захаров і каже: «Сьогодні німці підкотили цистерну олії. Якийсь оберст прибрав до рук цю олійку з українських сосяшників! Треба її вилити!..» Одкрутив крап вночі, і нехай олія летиться. Прийшов Каленик і говорить: «Німці притягли свою цистерну під самі кагати. Через неї не можна вивантажувати буряки!» Я відповів: «Поставили німці, то й заберуть. Чого нам з нею тягатися. Наше діло — поле кагатне». А потім з Миколою Конягою, Олексіємком та Захаровим ми вирішили зрушити цистерну з місця. Вона покотиться по схилу до туника. Там ми одкриємо крап, і нехай виливається олія подалі від кагатів і заводу. Пішли. А крана й нема в тій цистерні!

— Гранату б... і крапка! — не витримає Луць.

— Яку гранату? У цей день директор допитував усіх робітників, як потрапив сироп на подвір'я і в ставок. Усіх, крім головних винуватців — Льоні Захарова і Славка. Ці хлопці на очах у начальства слухняні. Ніхто й подумати не міг, що можуть щось накоїти. Вирішили так зробити, щоб цистерна вдарилася об щось гостре, металеве. Цим міг бути шматок двотаврової балки, яка б гостриком була направлена прямо в пузо цистерни. Знайшли балку метрів на три-чотири, прилаштували на стояках, немов стрілу, і почали смикати з місця цистерну. Покотилася цистерна до туника. Ну, думасмо, все! Наїється полковник олії та ще спекульне нею в своєму фатерлянді! Трісь! Гах! Неначе впала заводська труба. Ми туди. Як хлопчачи раді. Дивимосся на балку. А вона справді, як стріла, увігналася в саме черево до самого кінця. І заклінула пробойну. Олія не полилася. А з заводу сюди бігла вже охорона. На частя, охорона не помітила балки. Всі, хто там був, подумали, що цистерна сама не встояла на колії і по схилу покотилася. Але ми не заспокоїлися. Дістали шланг і прямо з заводу поспішили на кагатне поле до тої цистерни. Коняга ще захопив лом. З тіньової сторони він зліз на цистерну і почав колупати ломом засуви її пломбу. Ніч темна. Завод собі пошхкус. Нема світла й біля кагатів. Я тим часом прив'язав до шланга цеглину і подав Конязі. І агроном опустив кінець шланга з цеглиною через горловину цистерни всередину. І почав я висмоктувати з шланга повітря, та у мене нічого не вийшло.

Почав смоктати й Коняга. Та олія не лилася. Виявилось, шланг у розрізі був широкий. Тоді ми всунули в шланг квач і ривком висмикнули його. І полилася наша полтавська олійка. Але ж так вона може витікати зо два дні.

І ми знову, ламаючи собі голови — що робити, повернулись на територію заводу. Здибали Льоню Захарова і розповіли про нашу невдачу. А що, коли цистерну залили сірчаною кислотою, взявши її для «потреб» заводу. Льоня Захаров мотнувся в лабораторію, узяв там якийсь папірець і — на склад. Через кілька хвилин ми допомогли йому одтягти від складу три бутлі по двадцять літрів висококонцентрованої кислоти. Аж у три години ночі кислота була доставлена до тупика і вилита в горловину цистерни...

Але нам з Конягою здалося, що отої кислоти замало. А Льоня Захаров каже: «У нас же є каустична сода». Вірно. Сода стояла у ваговій будці. Ми втрюх висадили бочку з содою наверх. Захаров почав висипати її в цистерну.

І тут сталася біда. З горловини Льоні в обличчя вдарилася біла пара. «Я не бачу!» — крикнув він і впав униз. Ми повесли Льоню до мене на квартиру. Хімік Олексієнко приніс якусь примочку. Та Захаров не розплющував очей. Ми зразу ж розпустили чутки, що Льоню обварило паром на пресах. А вдосвіта оце я привіз його до вас, Іване Івановичу.

— Та клята сода може дорого вам коштувати, — сказав Луць. — Що зараз німці кажуть на заводі?

— Одні говорять, що замість олії у цистерні прислали мило. Інші те мило пов'язують з нещасним випадком, який трапився з Захаровим.

— Льоню наші люди переправлять через Горинь і залишать у надійному селі, бо його вже сьогодні німота почне шукати. Зараз будьте обережнішими. Не прийде армія до морозів, ще засахарить котли. Знищуйте паливо. Зараз їм нізвідки привозити вугілля.

— Зрозуміло, Іване Івановичу. Все буде як треба. Дві тисячі мішків цукру вже у населення. Мішки ідуть через жомовий шнек на жомову яму, а там їх забирають люди валками. Прапора лише не вистачає до тих валок. А тисяч з десять центнерів цукру плануємо зварити для воїнів Червоної Армії. Буряки для цього є на кагатному полі і сховані у селян.

- Хай щастить вам, Сергію Лукичу.
Луць потиснув руку Зіненку.
— Тільки пам'ятайте про конспірацію,— нагадав він.

32

Страшна чутка рознеслася ввечері серед окупаційних властей міста Ровно: украдено генерала фон Ільгена. Найбільше переполошився рейхскомісар Еріх Кох.

У великій залі резиденції рейхскомісара уже сиділи високопоставлені офіцери. Всі були стривожені, налякані й сердиті. Та найбільше лютував сам Кох.

— Панове! Я запросив вас сюди, щоб поговорити про сьогоднішню подію. У місті продовжують діяти політичні влочинці. Ви всі пам'ятаєте офіцерів, які стали жертвами своєї необережності і були убиті більшовицькими терористами. Але міністра фінансів Геля і секретаря Вінтера комуністи убили серед білого дня, біля нашої резиденції. Серед солдатів вермахту розповсюджуються всілякі чутки. Багато солдатів чомусь незадоволені чиновниками рейхскомісаріату і одверто висловлюють своє невдоволення серед цих українців, вони образливо називають нас «жовтими фазанами». Злочинці були одягнені у німецьку уніформу, і їх бачили наші солдати. Але ніхто не зробив спроби затримати терористів. Панове! Ви маєте інструкцію про те, як поводити себе на Сході. Тут ніхто не контролює ваші дії. Тут можуть лише дивитися за тим, як проявляється ваша здібність у стосунках з населенням. Від вас вимагається рішучість й рішучість! Краще погане рішення, ніж не буде ніякого.

— Треба вішати і розстрілювати усіх, усіх! — зауважив голова верховного суду України Альфред Функ. Він уже мав нові плани знищення ровенчан.

Кох з холодним удаваним спокоєм продовжував:

— Ви повинні вдатися до найжорстокіших, до найбезжалісніших заходів, які диктуються державною необхідністю.

— Так точно!

— До роботи, панове! Хайль Гітлер!

— Хайль...

У себе в кабінеті комендант СД і поліції писав наказ:

«Політичними злочинцями в Ровно останніми днями проведено кілька актів терору проти німецького авторитету...»

Коли він поставив свій підпис під наказом, до кабінету зайшов офіцер. Генерал подав йому аркуш і сказав:

— Надрукуйте цей наказ і розклейте його по всьому місту. Голова верховного суду радить пам спорудити шибеницю на видному місці. Нехай все Ровно бачить ту шибеницю. Зробіть це сьогодні ж.

— Буде виконано, пане генерал. «Чистка» тюрем розпочалася.

— Добре. Рейхскомісар нас звинувачує в нерішучості. Він має рацію. Дехто з нас забуває заповіти фюрера. Раджу й вам бути рішучішим.

Офіцер клацнув підборами.

— Нашу волю, рішучість, ненависть до цього народу стверджують вогнища у Видумці. Вони цієї ночі спалахнули ще яскравіше. Дим і сморід застилають місто.

— Цього мало. Коли нас звинувачує навіть голова верховного суду, який слідкує за правосуддям, значить, ми зробили ще не все, щоб приборкати цих збільшовичених людей...

Ранком посилені наряди патрулів ходили по вулицях. Лунали постріли біля міської тюрми. По дорозі на Київ ішли машини з трупами до кар'єрів.

І все-таки три бойові побратими із загону полковника Дмитра Миколайовича Медведєва — росіянин Микола Кузнецов, українець Микола Струтинський і поляк Ян Камінський — знищили ще одного ката українського народу, голову верховного суду України Альфреда Функа.

Одного ранку Григорій Калашников прийшов до технічної школи схвильований. Та, побачивши завідуючого школою, поквашливо привітався.

— Вітаю вас, пане Василю! Що чути нового?

— Ті б'ють тих, а биті небитих палять. Війна між німцями і партизанами йде жорстока,— відповів Булавський.

— Хіба тільки з партизанами? — спитав Калашников. Іноді він говорив з цим націоналістом сміливо.— Христя Аристівна партизанкою не була, а її спалили. Просвіту діда Ковальського розігнали.

— Розігнали невідомі німці... А-а! Ви завжди до всього намагаєтесь приплести марксизм! — скривився Булав-

ський.— Лише одне ви не хочете збагнути, що в українській нації уже не може бути буржуазії, її повалили ще в сімнадцятому році, і що українські комуністи, соціалісти, націоналісти, анархісти і всяка інша партія, яка може виникнути, повинні йти в одному руслі над усіма класами. Це ви ніяк не можете зрозуміти, бо отой марксизм уже у вашій крові.

— З ким же й поговорити, як не з вами? До німців же не підеш питати, за які гріхи вони вбили Христю Аристовну і десятки тисяч людей.

— Припинимо цю розмову. Гадасте, нам зараз легко? Ідїть краще читайте фізику та з хлопців готуйте слюсарів і електромонтерів.

— Треба йти, поки й цих хлопців не погнали на «практику» до Німеччини, у підземелля, як вапих бандуристів минулого року!

— Пане! — розгнівався Булавський.— Можна, звичайно, обмінюватися думками, але у вас якась особлива настирливість, наче ви зібралися зробити з мене марксиста.

«Крім чорта, з тебе нічого не зліпиш, пане Булавський!» — зміряв його поглядом Калашников і пішов у підвал, де була майстерня.

Скоро завітав Мірющенко.

— З шефом погарикався? Не підкидай, Григорію Пилиповичу, йому шпильок, а то можеш опинитися в гестапо,— застеріг Мірющенко.

— Не Булавський мене тривожить. Сьогодні вранці у місті я зустрів одного чоловіка. До війни і в перші дві війни він працював у партійному апараті. Я бачив його не раз. І він мене теж знає як інженера, який виконував завдання будівельного відділу в перші тижні війни в районі Святошина. Скажи, коли тебе посилали на підпільну роботу, не говорили, що в Ровно можеш зустрітися з С.?

— Мені сказали, що тут буде представник Ровенського обкому, місцевий товариш. Але мені з ним нема чого зустрічатися. Моя група самостійна. Про когось іншого мова не йшла. Він тебе впізнав? — запитав Павло Мірющенко.

— Здається, впізнав.

— Погано. Васю Лебедюка треба послати до партизанського загону. Нехай командир переговорить по радіо з Українським штабом партизанського руху і запитає про цю людину. А поки що ти зникни на кілька днів.

— Як це зникнути? Якраз добра робота пішла. Уже сотню ключів передали партизанам для розгвинчування рейкових гайок.

— Сьогодні ж вирушай у партизанський загін. Той чоловік, мабуть, з тих, хто вистежив київського астронома. Ми повинні бути обачнішими. Попереду вирішальні бої, і наше місце у цих боях на перших рубежах. Півтора року уміли конспіруватися, а в останні три-чотири місяці перед визволенням — провалилися. Це несправедливо! Зрозумій, товаришу.

— Я розумію.

— Отож сьогодні збирайся в загін. А Булавському скажи, що їдеш на цукрові заводи просити додаткові інструменти, матеріал і ще один невеличкий верстат для слюсарних робіт. Він тебе відпустить.

Увечері Мірющенко і Калашников зупинилися на околиці міста.

— Звіт не забудь написати для ЦК партії.

— Напишу. Папери закопаю коло кузні. Жаль розлучатися. Я подружився з тобою. Привіт партизанам, секретарю обкому. Ось їде автомашина. Може, візьмуть тебе? — Мірющенко обняв товариша. — Нехай щастить тобі!

— І тобі, Павле, — міцно потиснув руку друга Григорій Калашников. — Ой, ще ж багато доведеться нам пережити!

— Залишилось менше. Армія наша йде до Києва. Скоро артилерійські залпи загримлять над Горинню, Случчю. Армія з фронту, партизани з тилу натиснуть на німецькі дивізії!

Прощався Мірющенко зі своїм заступником Григорієм Калашниковим назавжди. Григорій став бійцем у партизанському загоні, а потім обкомом партії був посланий на підпільну роботу у Вінницьку область, а Мірющенко-Могутній загинув у гестапівській катівні.

33

Гестапівці у Ровно лютували, мов голодні звірі. В ці тяжкі дні Терентій Новак вирішив одіслати великий загін підпільників до партизанів. Послав до лісу і Луця, але той затримався.

— Ще встигну. Тут якраз настає гаряча робота. Вокзал набитий фашистами. Ще кілька днів побуду тут.

Як тільки починало сутеніти, служаки з СД провадили обшуки, сновигали групами по вулицях, стежили за підприємствами, за окремими людьми. Коли Іван Луць виходив із воріт фабрики, на нього накинулись гестапівці. Знайшли пістолет, невеличкий список законспірованих товаришів. Того ж вечора було заарештовано Федора Шкурка, Миколу Поцелуєва, Миколу Самойлова, Марію Жарську, Марію Некрасову, Зосю Славінську.

Декілька днів в СД допитували Луця, прагнучи одержати відомості про всю організацію. Луця допитував високий, білявий, у пенсне, у сірих шкіряних рукавичках, офіцер. До блиску начищені чоботи були обмотані ганчірками, щоб на них не потрапляла більшовицька кров. А кров калюжами стояла у цьому приміщенні.

— Хто ще з вами? — спитав есесівець, тикаючи пальцем на папірець, одібраний у Луця. — Які їхні прізвища?

Партизан мовчав і, звичайно, лаяв себе за свою необачність. Треба було раніше піти в загін, як і радив Новак. Не можна було носити з собою список, та жалкувати пізно. Перед ним кат із СД. Який чепурун! Луць дивився на сліди крові, що були на підлозі, на стіні.

— Хто ці люди? Хто приносить у місто міни? Звідки ви берете міни?

Луць мовчав.

— Я даю вам півгодини на роздуми! — підвівся офіцер і вийшов.

До Луця підійшло два кремезних фашисти і збили з ніг. Били важкими гумовими палицями. Коли ж Іван Луць намагався підвестися, його тасували ногами.

Коли повернувся офіцер, Луць лежав нерухомо.

— Води! — гукнув офіцер до своїх поплічників.

На Луця вилили відро води. Тіло здригнулося, затіпалося.

— Іван Луць, — голосно промовив офіцер і замовк.

— Я! — відповів Луць і, напружуючи сили, підвівся з цементної підлоги.

— Тепер ви будете говорити?

Луць ще кліпав очима. На долівці кров, змішана з водою. Він отямився. То кров його. Тіло затремтіло, немов від холоду.

— Я нічого вам не скажу,— тихим голосом промовив він, трусонув головою і розігнув спину.

Офіцер розлютився, розмахнувся обмотаним ганчірками чоботом, щоб ударити підпільника. Та раптом вибух! Задеренчали шибки. Офіцер з острахом кинувся до вікна.

Усмішка з'явилася на змученому обличчі Івана Луця.

— За мене відповідають мої товариші! Ви чуєте їхній голос? Вас чекає смерть! Вам не знищити мого народу, не вгамувати катуваннями гніву мого народу. Оце і все, що можу я сказати...

Луця катували майже щодня, підвішували до стелі догори ногами.

Та він мовчав, бо був комуністом до смерті.

Катували й інших арештованих підпільників. Їх фашисти роздягали, били палицями, а потім натравлювали на них вівчарок. Собака на поклик ката кидалася на жертву й хапала за ноги, за руки, виривала шматки живого тіла. Та відповідь у партизанів була одна: «Ви можете мене вбити, але я нічого не скажу».

По черзі Жарську, Некрасову і Славінську водили до Луця на очну ставку. Фашисти говорили партизанкам, що Луць уже все розповів і жінкам залишалося лише підтвердити його визнання, але підпільниці бачили, яка ненависть до гітлерівців палала в очах скривавленого Луця.

— Ми не знаємо цього чоловіка! Не знаємо! — повторювали жінки.

— Не знаєте?

— І я їх не знаю! — відповідав катом Луць.

І патріоток знову били нещадно. По кілька днів вони не могли підвестися з мокрої цементної підлоги.

А підпільники Новака, Мірющенка та партизани знову і знову подавали свій голос, знищуючи гітлерівських офіцерів, солдатів, пускаючи під укіс ешелони ворога. До вибухів тих, як до наймилішого голосу, прислухалися заарештовані. Ті вибухи додавали їм упевненості у цій неймовірно тяжкій духовній боротьбі з гітлерівськими людожерами.

Одного вечора німці оголосили про чергову «чистку тюрем». До камери зайшов гестапівець.

— Марія Жарська,— прочитав він, не дивлячись на в'язнів.

— Я!

Стиснувши кулаки, Жарська вийшла наперед. З ран на голові, на ногах у неї сочилася кров, але вона не відчувала болю, над усім зараз запанував гнів.

— Убивайте! — сказала вона і плюнула в обличчя гестапівцю. — Убивайте. Ми ненавидимо вас. Прощайте, товариші!

У камері заридали жінки, заплакали діти. Моторошно. Марія Жарська міцно стиснула зуби, щоб не розридатися, і пішла на смерть з піднятою головою. Вона була гордою, незламною, як і її велика ідея, заради якої віддала своє життя.

Житель Ровно Валерій Масвський теж був у тюрмі і бачив, як катували Федора Шкурка. Під час допиту в СД німці побили Федора майже до смерті. Він не підводився з підлоги камери два місяці.

Мужньо йшли на смерть побратими Новака. Гітлерівці зігнали на площу багато людей. Були серед них і підпільники, і діти матерів і батьків, які зараз помруть. Натовпи принишк, і передсмертні голоси Луця, Шкурка, Жарської лунали, здавалось, на весь світ.

— Люди! — гукала Марія Жарська. — Знищуйте ворога людства — фашизм! Не забудьте моєї дитини!

Кат накинув петлю на Луцеву шию. Іван Іванович вигукнув:

— Прощай, Батьківщино! За тебе ми віддаємо своє життя. Хай живе більшовицька па...

— Ви бузувіри прокляті! І вам не залякати наш народ шибеницями! — гукнув Федір Шкурко. — За нас помстяться!

І знову вигук жінки з петлею на шиї:

— Не забудьте, люди, діток наших!..

За дорученням підпільників Комаровська влаштувала дітей загиблих героїв по квартирах своїх людей. Там діти й були до приходу у Ровно Червоної Армії і партизанських з'єднань.

Остафів, Луць, Мірющенко, Поцелуєв, Жарська і ще десятки підпільників були розстріляні, повішені, замучені гестапівцями, померли героїчною смертю під час виконання бойових операцій.

В кінці 1943 року значна частина підпільників з міста Ровно і районних центрів влилася в партизанські загони,

У Ровно зменшилась кількість партизанських диверсій. Таке «затишшя» гестапо вважало своєю великою перемогою над більшовицьким підпіллям, і не один працівник СД готувався одержати новий орден і вищий чин за роботу по боротьбі з радянськими партизанами і підпільниками. Німецька газета «Волинь», яку випускав українською мовою Влас Самчук, писала: «Дякуючи успішній боротьбі з комуністичними терористами, гадюче більшовицьке гніздо у місті знищено і населення може спокійно жити і працювати».

Прочитавши замітку, Терентій Новак аж зубами заскреготів. «Населення! Себто німці, фашисти. Вони можуть спокійно жити і трудитися. Ну що ж... Поживіть спокійно».

І Новак запропонував командуванню партизанського загону Медведєва, де він перебував у ті дні, відрядити у Ровно групу підпільників.

— Треба, товаришу полковник, принести фашакам з лісу різдвяні подарунки. А то ж фашисти образяться на нас, — доводив Новак.

Його план був прийнятий, і наступного дня весь загін проводжав Новака, Олександра Серова, Дмитра Мартинюка, Семена Афоніна. У кожного за спиною тяжка ноша — боєприпаси, міни, тол, гранати, спеціальні запали.

У кожного були німецькі документи, на яких стояла фашистська печатка і навіть підпис начальника СД, що стверджував, що власник посвідчення — таємний співробітник СД.

До міста добиратися тяжко. Всюди військові патрулі. Шосе забите автотранспортом. Ешелони рухалися по залізниці один за одним.

У місті Терентій Новак з групою партизанів зупинився в госпіталі. Там з допомогою санітара вони розташувалися на ніч у приміщенні складу білизни.

Всі були втомлені, але необхідно було ще раз продумати план диверсії.

Афонін запропонував підкласти міну в їдальні готелю, де завжди було багато німецьких офіцерів.

— Вірно кажеш, Сеню! — підхопив Новак. — На нижньому поверсі готелю є офіцерська їдальня. Там ми і примостимо наші подарунки.

— А як?

— У мене є там знайома. Так що до ранку, друзі,— сказав Новак.— Вона повинна допомогти нам.

Тією знайомою була Ліза Гольфон, дружина командира Червоної Армії, мати трьох дітей. Ліза працювала в їдальні прибиральницею і не раз допомагала підпільникам. Новак не помилився.

Наступного дня Ліза Гольфон познайомила Терентія Новака з Галиною Гніденко і Іриною Соколовською, які працювали офіціантками в тій же їдальні.

Новак почав знайомитися з роботою офіцерської їдальні, вивчив розташування кімнат. Галя розказала Новаку, що в окрему кімнату ходять обідати три генерали з полковниками. Приходили вони о дванадцятій годині. В їдальні ще було дві зали: одна — для вищого офіцерського складу, друга — для середнього. Їдальня охоронялася жандармами.

— Галю, як можна пронести міни?

— Це зможе Ліза. Вона прибиральниця, приходять на роботу першою, може занести разом з вугіллям у відрах. Поки прийдуть інші, міни можна поставити,— відповіла Галя Гніденко.

— А де?

— За буфетною стойкою? Можуть помітити. В печі теж не можна, бо печі топляться.

Новак напружено думав.

— Міни треба підвісити під столами. Запал з годинниковим механізмом поставити на 12 годину дня. Ось так!

Цей план був схвалений товаришами.

Не хотілося Терентію пропонувати таке завдання Лізі, матері трьох дітей. Але Ліза уважно вислухала його і сказала:

— Може, й загину, але зроблю. Нехай тоді наші потурбуються за моїх діток...

Цілу ніч готував міни Терентій Новак. Ірина Соколовська принесла йому дві жерстяні банки. Терентій приплюснув їх і почав начиняти смертоносною речовиною. У кожному банку поклав по чотири бруски толу, по дві протитанкові гранати й по дві гранати «лимонки». Ще в одну банку поклав магнітну міну, яка повинна служити детонатором, бо в ній був спеціальний англійський запал сповільненої дії. Але ж спецзапал з детонатором підходить лише до магнітної міни! Терентій довго думав над цією задачею. Він одгвинтив від протитанкової гранати ручку

і заклад туди запал уповільненої дії. Правда, запал цей входив у гранату не зовсім щільно. Міни вагою по тридцять кілограмів були готові.

Ніч була тривожною для Новака, Галі та Ірини. Скільки передумано! Та ось продзеленчав будильник. Шоста ранку. Треба йти.

Замаскувавши міни, Новак і Галя пішли на квартиру до Лізи, яка жила в іншому кінці міста. Терентій весь час тримав у кишені готовий до бою пістолет.

Там Новак пустив годинникові механізми, оглянув їх і почав витягувати чеку. Афонін обгорнув міну папером, перев'язав її шпагатом.

— Дайте мені гранату,— звернулася Галя до Новака.— Може, операція провалиться, то живою не дамся гестапівцям.

— І мені,— зітхнула Ліза.

Галі і Лізі дали по «лимонці».

— А тепер, дівчата, з богом, як кажуть старі люди.

— Ідьте не разом. Так безпечніше,— сказав Новак.

Ліза і Галя мовчки вийшли з кімнати. На вулиці розійшлися, як і радив Новак.

Недалечко від їдальні Лізу затримав жандармський патруль. Не встигла вона показати документи, як інші жандарми підвели Галю. «Невже усе пропало»? — з жахом подумала Ліза Гольфон. На щастя, лейтенант, який завжди відвідував казино, пізнав Галю.

— Фрейлін іде в казино?

— Так. В їдальню, пане лейтенант! — зраділа Галя.— Ми уже спізнюємося. Нам наказано прийти сьогодні рано.

— Відпустіть їх! — звернувся офіцер до солдатів жандармерії.— Я завітаю ввечері у казино.

— Приходьте,— усміхнулася Галина привітно і полегшено зітхнула.

В казино з обслуги ще нікого не було, Галя і Ліза занесли у відрах міни, перевернули столи і прилаштували під кришками смертоносний вантаж... Партизани чекали.

Нарешті прибігла стомлена і схвильована Ірина Соколовська.

— Все! Ми помстилися. Казино розтрощене. Од генералів одні ноги. Таки вибухнули ваші різдвяні «ковбаси», хоча й пізніше дванадцятій години. Кажуть, що чоловік сімдесят офіцерів було убито й поранено...

Минув тиждень, і Новак вирішив пустити під укіє поїзд у центрі міста, пошкодити колію і припинити рух хоча б на день. І от вночі Новак і Семен Афонін знову вийшли на завдання.

Вуличками, які добре знав Терентій, вони дісталися до залізниці. Афонін став на варту, а Терентій, поклавши біля себе пістолет і гранату, почав ножем копати землю.

Він підклав міну під рейку, засипав її піском, потім уставив у гніздо запал. За капсули прив'язав телефонний провід.

— Семене! Розмотуй дріт. Тепер треба чекати ешелону.

Вони полізли на пагорбок і сховалися за парканом фабрики валянок.

Вдалині застукали колеса.

— Це порожняк, — сказав Афонін.

— Будемо чекати, — відповів Новак.

— Знову ешелон! — підвівся Афонін.

Та цієї ж миті на колії з'явилися патрульні солдати. Вони зупинилися на тому місці, де була поставлена міна. Два з них нахилилися й почали розглядати свіжий пісок. Поїзд уже мчав із Здолбунова. Солдати почали блимати ліхтариками.

— Невже машиніст зупинить? — хвилювався Афонін.

— Поїзд мчить з гори, загальмувати нелегко, — промовив Новак.

— Це ж вам так бажається...

— Машиніст ніколи не подумає, що міна буде лежати тут, у центрі міста. Дивись! Він не звертає уваги на сигнали солдатів. Берись міцніше за шнур, Сеню!

Солдати тепер побігли немов очманілі, хто куди, втікаючи од смерті. Паровоз уже злетів на ту рейку, під якою лежала міна.

— Раз!.. — гукнув Новак. — За Луця!.. За!..

Чорний дим і язики полум'я випорснули над ешелоном. На мить нічна імла розступилася. Паровоз звалився з колії, дихаючи іскрами, ревучи й стогнучи, мов вогняний змії, проткнутий мечем богатиря. Задні вагони лізли на передні, з тріском ламалися, згиналися, рвучи гадюче тіло ешелону. Серед уламків солдати. Крик. Зойки. На якусь мить Новаку і Афоніну стало моторошно. На очах гине стільки людей! Але ж то були фашистські загарбни-

кп, іноземні заїди, котрі принесли стільки лпха і горя радянському народові, рідній землі.

— Одержуйте, фашаки Гітлера!

Жандарми уже метушилися біля залізничі. Гули сирени. Сновигали автомашини. Час утікати.

Ввечері наступного дня Терентій Новак прибув на квартиру Валі Підкоурн. Там уже були Семен Афонін, Дмитро Мартинюк, Сашко Серов, які допомагали принести в місто вибухівку, а також Ліза Гольфон, Галя Гніденко та Ірина Соколовська. Всі зраділи, побачивши на порозі Новака.

— А Галя таки використала свою «лимонку»! — похвалився Мартинюк.

— Як? — здивувався Новак. — «Лимонка» така штука, що як рвоне, то...

— Розкажи, Галю! — сказав Афонін, підморгуючи.

— Весь день після вибуху в казино мене шукали гестапівці. На вулиці зустрівся чоловік у цивільній одежі. Він впізнав мене. Руки його були в кишені. Я знала: ще мить — і він вихопить пістолет... «Вийняти б гранату, висмикнути б кільце і загинути», — подумала я. Та не знаю й сама, чому так сталося, що я ту «лимонку» раптом жбурнула з усієї сили в шпика. Граната вдарила його в потилицю, мов каменем. Мені почулося, що й череп хруснув у шпика. Якихось три кроки мене відділяли від нього. Шпик лежав на землі. А я провулками скоренько сюди.

— Не я казав, що Галя молодець! — хвалив Афонін. — Новий метод використання гранати.

— Галя таки дійсно герой! — сказав Новак. — Гестапівець, звичайно, давно очунав і все розповів своїм. Тепер фашисти знають, що вибух в офіцерській їдальні справа рук Галі Гніденко! Що ж, хай знають. А ми, товариші, зараз усі йдемо в партизанський загін. Ви готові, Лізо, Ірино, Галю? Готові, хлопці?.. Ми немало зробили у рідному місті на шкоду фашакам. Завдання обкому партії виконано. Але війна ще не закінчена.

— Так, Терентію Федоровичу! Попереду ще бої, бої...

— Бої. Жертви. Та хоч як тяжко буде, переможемо. Переможемо! Бо воюємо ми під стягом Свободи і Комуни. Вперед, товариші!

Коли радянські війська розгорнули наступ на Правобережжі України, з'єднання партизанських загонів Ровенщини почали координувати свої дії з Червоною Армією. Перед партизанськими загонами ставилося завдання закрити рух на залізниці Ковель — Сарни, Ровно — Ковель і не дати ворогові можливості перекидати нові сили до лінії фронту. З наближенням фронту важливого значення набрала залізниця Луїнець — Сарни — Ровно, по якій ворог перекидав війська на південь.

В липневі дні 1943 року ми вирішили організувати ще один польський партизанський загін. Я викликав Миколу Куніцького до обласного штабу й сказав:

— В лісах під Сарнами і Володимирцем чимало польських громадян. Вони між ковадлом і молотом. Їх тероризують німці, українські і польські націоналісти. Цим людям треба допомогти. З сміливих створити загін. Там є групи Бачинського, Рожковського.

— Доручить цю справу мені, товаришу генерал! Візьму підводу, акордеон і... в дорогу,— відповів Куніцький.

— А впорасься сам? Може, візьмеш бійців?

— Самому легше проїхати через небезпечні зони.

— Тоді дій. Згуртовуй людей. Командувати загonom будеш ти сам. Захопи, крім акордеона, листівки польською мовою і наш «Червоний штандарт».

І Микола Куніцький (він же Муха-Міхальський) вирушив на південь. Згодом він розповідав про це тяжке, але почесне відрядження. Під Сарнами зустрів на дорозі двох капралів із польського загону самооборони. Ті не признавалися, що поляки,— боялися, що Куніцький зараз викличе банду.

— Не прикидайтеся,— сказав їм Куніцький.— Ви обоє не вимовляєте «ель».

— Ні! Ми не поляки!

— Тоді — на коліна!

Ті поставали, а Куніцький продовжив:

— Перехрестіться!

Один капрал невміло стулив пальці в пучку, але не витримав цієї «муки» й перехрестився по-католицькому.

— Оце інша справа. Зрозумійте, я поляк і радянський

партизан. Я прийшов допомогти вам,— переконував тих Куніцький.

— Коли так, то ходімо з нами.

Куніцький погодився.

Він прийшов у польський табір з акордеоном і замаскованим у рукаві пістолетом. До хати, де він зупинився, стали збиратися люди.

Микола Куніцький вирішив бути з ними одвертим, сказати правду, хто він такий і з якими намірами прийшов. Поки збиралися люди, Микола Куніцький грав на акордеоні. Йому вторили голоси:

— «Червона ружа, бялий квят...»

Раптом крізь вікно просунулося кілька гвинтівочних стволів.

— Руки вгору!

— Нащо мені «руки вгору», коли я цими руками перебираю всі сто двадцять басів акордеона!— відповів Куніцький.

— Він провокатор! До стінки його!

Куніцький знав, що то репетують польські націоналісти. Вони не хочуть, щоб поляки пішли до радянських партизанів, і тому вирішили знищити посланця обласного штабу.

— Який сором! Я вам граю пісні, ви співаєте і ще й кричите: «До стінки!» Який я провокатор? Від кого?

— Від бандерівців!

— Пан хоче розсмішити людей своїми словами,— відповів Куніцький, стуливши міхи акордеона. Він уже сидів у щільному оточенні націлених на нього гвинтівок. У Куніцького є ще револьвер, підв'язаний до руки у рукаві. В разі чого, він покінчить з собою. Але це ж не вихід. Він прийшов сюди, щоб об'єднати польські групи, створити з них партизанський загін, і ось... така дурна смерть.

Раптом у кімнаті пролунав вигук:

— Зброю набік! Це не провокатор! Це партизанський командир Муха-Міхальський. Ми його знаємо. Він у нашому з'єднанні.

Це з'явилися партизани із загону імені Кармалюка, яким командував Олексій Шитов і які мали тісні стосунки з польським населенням. Кармалюківців поляки знали добре, допомагали їм на залізничних станціях, і тому їхні слова тут мали неабияку вагу. Перед авторитетом

бійців загону імені Кармалюка не могли устояти польські націоналісти. Їхня авантюра провалилась.

Купицький збирав загін. В одному з таборів він зустрів Галину Білецьку, вродливу дівчину з Клесова. До війни вона закінчила курси медичних сестер і тепер у польських таборах допомагала пораненим. Купицький покохав її, і Галина Білецька стала його вірною бойовою подругою. Новий загін вже налічував понад сто чоловік, але невтомний Муха-Міхальський підшукував ще і ще надійних бійців до свого загону. Адже попереду не один бій з німецькими фашистами і справжніх вояків треба й треба. Восени 1943 року з'єднання Купицького нараховувало майже півтисячі бійців.

На кінець 1943 року Ровенський обласний штаб і підпільний обком партії мали три партизанських з'єднання, до яких входило двадцять загонів.

Диверсійна робота ускладнювалася. Німці посилили охорону залізниці: на один кілометр припадало до двадцяти солдатів. В той же час банди розгорнули активні дії проти дрібних партизанських загонів, якими часто й були диверсійні й розвідувальні партизанські групи. Вибухи були настільки частими на залізницях і шосейних дорогах, що радянські літаки не встигали доставляти тротил. Та й погода в грудні і в січні була хмарною, нелітною. Дії авіації були обмежені навіть на фронті.

У цих умовах на повну потужність запрацювала партизанська «чортова кухня».

3 грудня я командував партизанськими загонами, які учинили напад на місто Рокитне. У боях також брали участь з'єднання М. В. Таратута — М. М. Бугрова, з'єднання імені Боженка і з'єднання Л. Я. Іванова — В. П. Волостникова. Ми блокували сусідню станцію Томашгород, а потім повели наступ на Рокитне з трьох боків. Гарнізон у Рокитному був розгромлений. Наступного дня для захисту Рокитного фашисти відкликали з фронту велику кількість солдатів і бронепοїзд. Партизани змушені були відійти.

Толя Романенко був схвильований. Він з нетерпінням чекав, коли ж я дам йому текст радіограми про рокитнянський бій. Але я був незадоволений операцією.

— Василю Андрійовичу! Давайте текст радіограми!

— Ну й нетерплячий же ти! Приготуй радіограму.

Але радіограму Романенко передав лише через кілька днів.

«В ніч на 3 грудня своїм з'єднанням при підтримці загонів імені Суворова, «Смерть фашизму», імені Шевченка та загонів Місюрп і Таратуті учинили напад на гарнізон райцентру і станцію Рокитне.

В результаті шестигодинного бою уся північна частина міста аж до станції була нами зайнята. Розбито кілька станційних споруд, виведена з ладу водокачка, розбито два бліндажі, будинок німецької охорони, знищено до двох кілометрів залізничного полотна, стрілки. Станція і дорога не працювали три доби.

Кількома загонами осіддали зі сходу і заходу залізницю Рокитне — Сарни, не пропускали поїздів.

Бегма, Повторенко

Невдоволений операцією був і командир з'єднання Микола Васильович Таратуто.

— Загони замізнилися вийти на бойовий рубіж, — говорив Таратуто.

— І все через мокру погоду. Не зима, а казна-що!

З'єднання імені Щорса утворилося в жовтні 1943 року. До цього часу Таратуто командував партизанським загonom у з'єднанні Олександра Миколайовича Сабурова. Почав він партизанську діяльність ще в Хильчанському загоні, створеному райкомом партії в 1941 році. Микола Таратуто один з тих командирів, які виступали проти загонів-гігантів. Він вважав, що успішно бити ворога можна невеликими й середніми загонами. З такою точкою зору не погоджувалися деякі командири, і Таратуто мав з ними не одну дискусію. Позицію Таратуті підтримав начальник Українського штабу партизанського руху генерал Строкач, який завжди стояв за різноманітність форм боротьби і за широку ініціативу окремих загонів. Строкач своїм наказом виділив загін Таратуті із з'єднання Сабурова, і тепер той взаємодіяв з іншими загонами в залежності від місця, де перебували його партизани, й обставин.

Ми теж дотримувалися в цьому питанні тої точки зору, що головне, щоб кожен загін бив ворога, і зовсім не так важливо, під чією командою здійснюються операції. До того ж величезний загін не такий маневровий, і для його бази потрібна територія, розташовується він далеко від

залізниці. А обставини й час вимагали безустанно паралізувати роботу на комунікаціях ворога.

І Таратуто, і його начштабу Лаврін Світельський, і начальник штабу нашого з'єднання Іван Тимошенко, і я сам не були задоволені рокитвянською операцією. Все ж той факт, що залізниця після нашого удару не працювала три доби, мав позитивне значення і був, безперечно, нашою допомогою наступаючій Червоній Армії.

В ці дні Ровенський підпільний обком партії і обласний штаб провели велику політичну роботу серед населення. Було організовано запис добровольців до Червоної Армії. Шістсот добровольців пройшли навчання, перейшли лінію фронту і в місті Овручі влилися в лави 13-ї армії генерала Миколи Павловича Пухова.

Фронт наближався, і наше 1-е з'єднання отримало наказ передислокуватися в західні райони області. Для здійснення диверсійної роботи в східних районах залишилися тільки загони бригади І. В. Нирка.

Ми йшли до повноводної в ці дні Горині. Вже не раз ми її переходили, рейдуючи з заходу на схід і зі сходу на захід. Але то була літня пора. В деяких місцях Горинь можна було перейти вблід. Та й вода влітку не та, що в середині грудня. Але найбільша біда була та, що безперервні дощі і мокрий сніг стали причиною того, що Горинь ледь-ледь трималася в берегах.

Не лише Горинь була перепорою на нашому шляху. Паралельно річці проходила залізниця, яка з'єднувала два вузли — Сарни і Лунінець. Залізниця охоронялася, і це створювало нові труднощі в нашому поході.

Була скликана нарада командирів загонів, на якій обговорювався план дальших дій.

Ми вислали розвідку. Незабаром доповіли, що найкоротший шлях на західний берег проходить через село Велюнь.

Я заперечив:

— Там же поряд станція Біла?

— Станція зовсім близько, — відповів командир розвідки Степан Геращенко. — На станції німецький гарнізон. У ворога є гармати. І все-таки переправу треба будувати біля Велюні. В тому місці Горинь зараз найвужча. Тільки б вхопитися за лівий берег, а тоді вже нас в річку не скине ніяка сила,

— Що ж, товаришу Геращенко! Я підтримаю ваш план. Він сміливий, і, мабуть, ви найближче стоїте до істини. Якщо доведеться скрутно з деревом, нам допоможуть люди. Село ж під боком! — сказав я. — Будеш керувати будівництвом мосту, Степане Івановичу. Допомогатиме тобі командир загону Шишмарьов. Розпочинайте.

Ввечері Геращенко з Шишмарьовим і групою партизанів прибули у село Велюнь. Їм треба було обрати місце для спорудження мосту, визначити глибину й ширину ріки. Геращенко кілька годин плавав на човні з шестом, все примірявся.

Десь годині о четвертій вимірювальні роботи були закінчені. Стомлені Геращенко і Шишмарьов зійшлися на перекур. Степан Іванович з острахом подивився на річку й сказав:

— Погляньте на неї, хлопці! Вона ніби змовилася з німцями. За ніч так розлилася, що затопила місця, які за день були визначені нами. Полетять наші плани й розрахунки шкереберть!

Ріка вирувала, як гірський потік. А відступати не було куди.

Вирішили будувати міст там, де ширина ріки була сто п'ятнадцять метрів, а найбільша глибина — шість. Працювали вночі. На випадок нападу фашистів ми виставили міцний заслон. Заслоном цим командував Микола Таратуто, якого всі поважали за хоробрість. Тоді ж були кинуті на будівництво мосту всі загони, і доля переправи у великій мірі залежала від боєздатності партизанів командира Таратути і комісара Бугрова.

— Не підведемо, Василю Андрійовичу! Не підпустимо до переправи ніяку наволоч! — запевняв Таратуто.

На березі, як тільки смеркло, закипіла робота.

Дужий західний вітер гнав хвилі до правого берега. Хвилі збивали з ніг втомлених будівельників. Але робота тривала. Одні підвозили колоди, інші тесали балки, треті копали землю. І всюди виринала постать Степана Геращенка, нашого «прораба».

— Жаль, що нема цвяхів! — скаржився Геращенко. — Доводиться зв'язувати балки мотузками.

— То ще ж, Степане Івановичу, на чесному слові буде триматися наш міст?

— Чому на слові? Він триматиметься ось на таких, як ми, як інші, котрим ні холод, ні ворог не страшні!

Дошки й балки триматимуться на партизанській мужності! — сказав Геращенко.

За першу ніч було збудовано шістнадцять козлів. Вранці їх почали ставити у воду і забивати довбнями. Годину чи дві люди стояли по коліна, по пояс у холодній воді. Хвилі і вітер кидали блаженські човни з партизанами. Інколи човни не витримували і, набравшись води, йшли на дно. Люди переходили на пліт, підпливали на інших човнах.

А трохи осторонь зайняли рубіж бійці Таратути.

Поки що фашисти близько підійти не наважувалися. Можливо, вони думали, що переправу будують регулярні війська. Поки ворог підкине підкріплення, треба упоратися. Треба б...

Максим Місюра зникав з місця будівництва на годину-дві.

— Веду дипломатію, Василю Андрійовичу, — сказав він. — Серце моє чує, що без цього не обійдешся.

Місюру підтримував і Геращенко. Йшлося про дерево. Вода ще прибувала, і дерева могло не вистачити для завершення роботи. Піхота зможе пройти, а обоз, артилерія, санчастина — ні.

Максим Місюра обійшов з місцевими партизанами багато хат у селі Велюнь, говорив з селянами, а потім завітав ще й до священнослужителя Федора Стецюка.

Федір Аникійович у роки імперіалістичної війни був офіцером російської армії. З того часу залишився на Поліссі. Стецюк добре використовував свій сан у відносинах з німецьким начальством. Не раз він виручав затриманих селян, доводив німцям, що ці люди не винуваті і що їхнє місце на польових роботах, а не в арешті. У Стецюка гостював і дядя Петя — полковник Антон Петрович Бринський, од якого Федір Аникійович не раз ходив у розвідку, в рясі зі срібним хрестом на шиї.

Я застав Місюру біля попового подвір'я.

— Про що гомоните?

— Умовляю священнослужителя, щоб він розібрав свою хату для мосту, — відповів Місюра.

— Мені не жаль хати, але ж вона громадська. У мене нема власної, — говорив Стецюк. — Та й дошки ветхі.

— Ми не будемо розбирати вашої хати, — сказав я. — А до вас буде таке прохання, Федоре Аникійовичу...

— Яке ж ? Готовий допомогти. Можу закликати мирян у церкву...

— Спробуємо без церкви. Люди вірять Радянській владі. А ось якщо тим, котрі залишилися без хат, ніде буде жити, то їм треба дати притулок. Прийде Червона Армія — ми цим людям одразу побудуємо хати...

— У мене чотири кімнати. Можу узяти дві чи й три сім'ї.

— Оце добре.

— Хіба ж я не громадянин своєї держави. Я завжди радий допомогти Червоній Армії, аби скоріше вона вигнала геть супостата з нашої землі. Я, звичайно, не комуніст, але за Радянську владу...

Місюра засміявся.

— Ви не смійтеся. Для людини головне душа, а не його посада й одіж... А коли б у мене був син, то комсомольцем він був би напевне. Це між нами, звичайно. Прощу до моєї господи, товаришу генерал, — звернувся Стецюк до мене. — Є й чарка.

— Дякую. У нас зараз нема часу.

— То зайдіть хоч у хату. Я дам вам що-небудь на дорогу. У мене є мед. Перед війною з головою молодого колгоспу посварився через те, що він гречки не посіяв. Матушко! — гукнув він. — Загорни товаришам!

Ми попрощалися і вийшли.

На березі багато підвід з колодами, дошками. Люди скидали їх, клали на човни і забивали в дно річки. Але балок не вистачало, і селяни, порадившись з хазяями деяких хат, віддали свої резерви.

Чимало людей у селі вже знало про нашу біду. Один старий селянин підійшов до мене й сказав:

— Товаришу депутат! У мене знайдуться і балки, й пальовочні дошки. Візьміть! Нічого не шкода, аби тільки наша влада повернулася. Навіть солі, гасу мені не треба. Яюсь витерпимо. Аби тільки наші прийшли скоріше.

— А багато у вас дерева, дідуно? — запитав я старого.

— Знайдеться. У мене дорослих два сини. Думав їх оженити, побудувати їм хати, а тут війна. Сини пішли на фронт бити німоту, а дерево так і залишилося. Солдатом я тепер уже не зможу, а ось ліс вам віддаю. Хай послужить партизанам...

— Спасибі. Ліс ми вам повернемо, як тільки виженемо з області фашистів. Хай здоровими будуть ваші сини і ви самі...

Люди таки виручили. Дерева тепер у нас вистачить.
— Спасибі вам, люди! Спасибі! Ми ніколи не забудемо вашого подвигу, дорогі поліщуки!

— Нема за що, товаришу генерал. Знаємо, що й до чого. Ми ж свої, радянські. Вам спасибі, що отак німаків б'єте.

Я відчув на собі якийсь пильний погляд. Обернувся й побачив молодицю, що ніяково усміхалася. Вона хотіла підійти, але, видно, вагалася. Обличчя знайоме.

— А, Стефанія? — пригадав я жінку, яка приходила скаржитися на чоловіка.— Ну, як живеш? Як твій чоловік?

— Як пошептало. Отож ваші хлопці тоді днів через три прийшли вночі до хати, покликали мого Петра на розмову. Не знаю, що вони йому казали, та й пішли. А він ще походив як туча днів зо три, а потім зібрав речі у мішечок, узяв шматок сала і окрасць хліба та до мене: «Іду я, Стефо, у партизани. Пробач, коли що було не так». Поцілував мене, діток. Приходить іноді додому. І такий лагідний, добрий. Прямо-таки як ворожка пошептала. Ще каже Петро, що партизанить він під начальством самого депутата. Може, зустрічали мого Петра?..

— Може. Їх у нас уже тисячі. А в обличчя не примітив. Так говориш, як пошептало?

— Так, товаришу депутат.

— Миколо, пізнаєш Стефанію? — звернувся я до свого ординарця.

— Так точно.

— А що ви там шептали Петрові?

— Я вам скажу наодинці,— підморгнув Уманець і потиснув руку Стефанії, як давній знайомій.

Надворі благословлялося на світ. Усю річку перетинали вже обгесані козли. Більша половина мосту була обшита дошками. І тут... Від станції Біла гримнула артилерія, затріщали кулемети. По цих пострілах можна було відчутти, що на станцію прибуло підкріплення.

Тепер слово за Миколою Таратутою. Не вперше йому бути в бою, командувати загоном у складній ситуації. Таратута в бою почуває себе мов бог, як говорять про нього партизани. Таратуто, як Павло Рева і Олексій Кочетков, які загинули в бою, був одним з кращих командирів у з'єднанні Сабурова. Він був з тих партизанів, які цілком

виросли, як говорив на нараді в червні місяці генерал Строчак, щоб командувати самостійними з'єднаннями.

Бій точився недалеко від мосту. Над річкою раз у раз вибухали міни, снаряди. Вода в Горині схоплювалася бульбашками від куль, кипіла.

А наші бійці продовжували роботу. Вночі їх не могли зупинити ні крижана вода, ні холодний вітер, що пронизував тіло наскрізь. Не могли ранком зупинити партизанських будівників і фашистські міни, снаряди й кулі.

Ще мине небагато часу, і міст буде готовий. Та ось німці підтягли на станцію два бронепоезди з піхотою. Ворог готувався до концентрованого удару в момент нашої переправи.

Становище ускладнилося. Треба будь-що паралізувати намір ворога. Ми вислали по обидва боки залізниці на Сарни і Білу дві підривні групи, які б підірвали залізничне полотно на такій відстані, щоб німецькі бронепоезди не могли вийти нам у тил на прицільний вогонь по переправі. До залізниці пішли групи Петра Талаха і Олекси Ососкала.

Два вибухи поблизу станції Біла стали сигналом починати переправу. По мосту, який, здавалося, справді тримався лише на мужності партизанів, проторохтіли вози. Їх було три сотні. З обозниками всі ці години був секретар обкому комсомолу Леонід Смирнов. Співтілий і розчервоаний, він мотався сюди-туди, доводив іншим командирам, які хотіли першими бути на тому березі, що тільки вози та гармати мають на це право.

— А як розвалиться міст? Скільки йому треба, щоб розхитатися. Так і рухне у воду,— доводили своє деякі командири.

— Треба спершу бойові підрозділи.

— Не рухне. А розвалиться міст після того, як перейде обоз,— піхота перепливе на плотах. Ще один хлів розберемо. Тільки обоз, і ніякого тут голосування й пробки! — кричав Смирнов.

І міст витримав, хоча й будувався без інженерів, на партизанському й селянському досвіді. Проїшли по ньому і обоз, і артилерія, і загони 1-го з'єднання, і партизани Іванова, Сатановського. Останніми форсували Горинь бійці Таратути, його артилеристи і кулеметники. Вони самовіддано стояли в заслоні. Кулеметник Жеребило відбив три атаки ворога. Вже в другому бою він був тяжко пора-

чений. А в третьому так за кулеметом і помер, стікаючи кров'ю.

Вихід кількох формувань рovenських партизанів на західний берег Горині 14 грудня 1943 року був значною нашою перемогою. Висловлюючись по-військовому, ми здобули на західному березі Горині плацдарм, з якого незабаром мали йти на Ровно, взаємодіючи з частинами Червоної Армії.

А поки що піхота, кіннотники, обоз «піддавали пару»! Місцевість прострілювалася німцями, і наш шлях освітлювався їхніми ракетами, що спалахували раз по раз у каламутному небі.

Та ось небезпечна зона пройдена. Вже почалися переліски і хутори, де не було фашистських застав і гарнізонів.

Форкають коні. Вони теж втомилися. Навкруг темна, безпросвітна ніч...

35

Загони Рovenського обласного штабу просуvalися на захід, щоб незабаром повернути до Ровно і Луцька.

З групою партизанів я збирався відвідати табір «медведів» (так любовно називали партизани і населення бійців загону полковника Медведєва), щоб познайомитися з останніми даними агентурної розвідки в районі Ровно, Цумані, звідки недавно прийшов цей загін. Та не встигли виїхати, як до нас прибули посланці полковника Бринського, штаб якого теж недалеко. Серед приїжджих був і майор Степан Каплун.

— Настають вирішальні бої, товаришу генерал, — сказав Каплун. — А у нас зовсім нема патронів до ППШ і мін МЗД. Ви недавно з аеродрому і, звичайно, поділитесь з нами, — потер руки майор від бажання погріти їх під час вибухів фашистських ешелонів.

— Заходь. Вип'ємо чайку гаряченького, завареного листям брусниці, — запросив я Каплуна.

— Спасибі. А як же щодо емзедушок і патрончиків?

— Я дам розпорядження. Отримаєш десятків два мін і тисяч п'ятнадцять патронів.

— Оце по-дружньому! Оце по-нашому! — вигукнув Каплун. — Пам'ятаєте, як весною ми вам дали з свого «ми-

ловарного заводу» чотириста кілограмів тротилу? Велике діло взаємовиручка.

— Пам'ятаю. Сідай. Уманець, принеси майору цукру! — покликав я ординарця. — Розкажуй, Степане Павловичу, як там у вас.

Каплун пив чай, задоволено акаючи. А за віконцем вирувала віхола, свистів вітер. Мені пригадалися в цю хвилину зустрічі з партизанами Антона Петровича Бринського, які сталися навесні і влітку.

Вже під час першої зустрічі з Бринським я говорив, що наше завдання не лише розгорнути масовий антифашистський рух, а й перетворити північні райони Ровенщини й Волинської області в партизанський край. Бринський вірно зрозумів це й допоміг Ровенському обласному штабу командирськими кадрами, передав кілька місцевих загонів, які були підпорядковані його бригаді.

Товариші з штабу Бринського розповідали, що мій приїзд на Ровенщину викликав чимало розмов серед селян на Волині. Вони запитували у партизанів: «Коли приїде уповноважений ЦК до нас?» Та не лише селяни, а й такі ветерани партизанської боротьби на Волині, як Конищук (партизанський псевдонім — Крук), невдоволено говорили: «У нас партизанський рух виник раніше, пізніше на Ровенщині чи на Житомирщині, бо ми біля самого кордону. Там уже є уповноважені і обкоми партії, а у нас ще нема. До нас прислати треба було б у першу чергу». На Мульчицьких хуторах один селянин, який слухав мій виступ на передвиборчих зборах у 1940 році, пізнав мене. Привітавшись, він сказав: «Оце порядок! Це ж Михайло Іванович Калінін зібрав усіх депутатів, області яких потрапили під чобіт германа, та й каже: «Ідіть туди, де вас обирали і разом з людьми виганяйте фашаків, установлюйте Радянську владу».

Ми нагадали ці розмови тому, що вони стверджували ту істину, що народ вірив у Центральний Комітет партії і знав, що тільки ЦК Комуністичної партії може посправжньому очолити партизанську боротьбу. В ту пору ні Конищук, ні Самчук, ні Борисюк, ні Бринський, ні хтось інший з нас ще не знали, що через кілька місяців на Волинь прийде прославлене з'єднання Героя Радянського Союзу генерал-майора Федорова, який і очолить Волинський підпільний обком партії.

Іншого разу я прибув у табір Бринського в урочище Кухів Город вручити бійцям і командирам медалі «Партизану Вітчизняної війни». Митя Крисак із загону Логінова у відповідь на слово подяки за мужню боротьбу проти ворога сказав:

— Нема за що. Воювати з фашистами — мій обов'язок.

Цьому хлопцеві було п'ятнадцять років, і він уже знайшов своє місце в грізний для народу час.

Такий же «обов'язок» мав і командир загону Микола Конищук. Микола Парамонович був членом КПЗУ, а з вересня 1939 року головував у Гривенській сільраді. У Конищука ще не було й двадцяти бійців, а біля них уже виріс цивільний табір людей, більшість яких втекла з гетто.

Загін Конищука став одним з самих бойових у бригаді. В цьому загоні вперше запрацював «миловарний завод» під керівництвом «технологів» Йосипа Магомета та Івана Данильченка, колишніх командирів-артилеристів. Тоді ж весною ми позичили у Бринського вибухівку з «миловарного заводу» і стали самі вдосконалювати виробництво вибухівки на своїх «чортових кухнях», підтягували це виробництво до рівня заводу Магомета й Данильченка, які вели роботу на високому технологічному і технічному рівні.

— Ну й чай! Ароматний, мов грузинський,— хвалив Каплун.

Це був високий, підтягнутий, чіткий у рухах командир. Підпільну роботу почав з того, що видавав себе в селі за шевця. Завжди в його чоботях, що стояли під лавкою, були сховані граната й пістолет. Каплуна вже хотіли було заарештувати місцеві власті як підозрілу особу, але він про це дізнався і з групою підпільників покинув білоруське село Бухатин і створив партизанський загін.

Я подивився на його чоботи, пошиті ним самим, і поворушив пальцями ніг. Мої чоботи «хотіли їсти». Каплун помітив це і засміявся.

— Навіть для партизанського генерала чоботи не завжди надійне взуття, а для підричників годі й казати. Поки сходиш на одне завдання, розіб'єш їх в пух і прах. А бідолашні ноги в тих чоботях? Вони стерті, у синяках, розпухлі, немов від голоду. Не любив у чоботях підриувати ешелони. Краще постоли. В них ступаєш м'яко, тихо, немов рись,— розповідав Каплун.— Гарний чай. Спасибі.

Сказати вам, з чого почалося у нас «мшловаріння»? — раптом звернувся він.

— У кожного загону починалося по-різному,— відповів я.

— А у нас так... Стояв якось біля вогнища наш бородатий Магомет і дивився, як хлопці заварювали чай. В казанку булькотіла вода. Раптом він здригнувся, підскочив до вогнища і зняв казанок з окропом. Бійці здивовано перезирнулися, мовляв, що найшло на завжди спокійного Магомета? Та вони не знали, що в ту хвилину в Магомета з'явилася, можна сказати, геніальна думка, од якої, мабуть, на небі спалахнула нова зоря, і яку б ми побачили, якби не йшов дощ. А суть справи в тому, що тротил плавиться при температурі нижчій градусів на двадцять, ніж кипить вода. Про все це курсанти артилерійських училищ знають. І це прийшло в голову нашому Магометові, коли у нас був величезний голод на вибухівку. Отак і почалося. Зробили першу спробу, випалили тол, залили його в форму і вставили підривач. Бахнули! Осічка... Розлетівся тол на шматочки, як череп'яна миска, а вибухової сили ніякої. Не здетонувала міна. І все-таки Магомет і Данильченко знайшли причину. Наш тротил вибухнув, коли в нього вставили готову, спресовану шашку. Тепер міна здетонувала. На місці пня, під який поставили міну, залишилась яма.

Каплун розповідав, а перед моїми очима постали задимлені, спітнілі, із засученими рукавами люди. Вони підкидали дрова у печі, поралися біля залізних бочок, на гаках опускаючи туди великі авоськи з бомбами, а потім виймаючи їх тими ж гаками, щоб однести до формувального «пеху». Як ці партизани були схожі на мого діда, на мого батька, коли вони, осяяні вогнем вагранок, виплавляли чавун. Це нагадало мені мою юність, коли мені в шістнадцять років довелося поратися біля тих же вагранок і печей.

Навіть про труднощі, про напружені хвилини Каплун умів розповісти просто й оптимістично. Одного разу, щоб підняти дух у надзвичайно стомлених бійців, Степан раптом ушкварив навприсядки, ляскаючи руками по постолах і приспівуючи. Одному йому лише відомо, яких зусиль варті були оті «навприсядки» після десятків і десятків кілометрів тяжкої дороги, після нерівного бою, що довелося витримати підриwnикам з солдатами ворога

з останніх вагонів ешелону. Підричники реготали, аж за боки брались. А сміх, як відомо, це «антижурбін». З сміхом легше бороти втому й фізичну, й моральну.

Дуже багато на рахунку бійців Каплуна вибухів на залізницях під ворожими ешелонами. Чимало операцій залишаться в пам'яті на все життя — такі були вони ризиковані.

— Як там погода? — запитав Каплун Уманця.

— Ні осінь, ні зима! Міни й патрони, товаришу майор, вже навантажені на сани. Обоз ваш готовий відчалювати.

— Спасибі ще раз, товаришу генерал! — підвівся Каплун і додав: — За все спасибі від Бринського, від мене, від усіх наших підричників і партизанів.

Ми попрощалися й роз'їхалися.

Загін Медведєва в ці дні отаборився в лісі недалеко від села Великі Телковичі Морочнівського району. Це не так і далеко, якби не заметіль.

Сніг все падає, кружляє, підхоплений вітром. Ідемо повільно, більше мовчки.

— Погодонька! І побалакати не можна! — скаржився Микола Уманець. — Сніг так і заліплює тобі рота.

— Це тобі на користь. Трохи відпочине твій язик! — зауважив я.

— О! — вигукнув Уманець. — Зразу й затискування народних мас, які роблять історію. Наберусь сміливості і буду говорити, нехай там хоч сніг замете мене з головою! І ще й редакторові скажу, як ви на мене...

Редактор Гнат Бескромний справді приготував блокнот і олівець. Але не для того, щоб схопити думки Миколи Уманця. Бескромний чекав зустрічі з прославленим на весь партизанський край розвідником Кузнецовим.

Опівдні наша група на саях і верхи на конях в'їхала в розташування медведєвців. Нас зустріли тепло, по-дружньому.

Полковник Медведєв познайомив мене зі своїм заступником по політичній частині Сергієм Трохимовичем Стеховим. Стехов — член партії з 1918 року. У двадцятих роках служив чекістом. Тоді ж був у особистій охороні Сергія Мироновича Кірова. Серед партизанів загону Медведєва Стехов користувався великим авторитетом. Як справжній комісар, він був для бійців втіленням совісті. Про таких чекістів, як Стехов, Фелікс Едмундович Дзер-

жинський говорив, що в них гаряче серце, холодна голова і чисті руки. Нам було приємно познайомитися з Сергієм Трохимовичем Стеховим.

З начальником розвідки Віктором Васильовичем Кочетковим ми бачилися ще раніше і зараз зустрілися як давні знайомі.

— Ви з-під Цумані, а ми йдемо в тому напрямку,— сказав я.

— Нам прийшлося важко,— сказав Медведєв.— Німці кинули проти нас велику каральну експедицію. Ми її розгromили і оце одійшли на північ області.

— Під крильце ваших загонів, Василю Андрійовичу,— додав Кочетков.— Трохи передихнемо перед новими походами. Оце і є наша взаємодія...

— Вірно. І зараз ми обмінємося розвідувальними даними, Вікторе Васильовичу. У вас завжди їх чимало. Є вони й у нас,— відповів я.

Потім ми з Медведєвим говорили про підпільну партійну сітку, її бойову діяльність.

— Масштаби величезні! — промовив задумливо Медведєв.— Ровенському обкомові вдалося за якихось десять місяців зробити так багато!

— У мене є деякі матеріали для Терентія Новака. Нехай ваші розвідники, Дмитре Миколайовичу, передадуть їх йому.

— Гаразд, товаришу секретар обкому партії. Значить, настають на Ровенщині, як кажуть, жнива? Заключний період боїв? — запитав Медведєв.

— Саме так. Український партизанський штаб і прислав нас сюди із східних районів. І в цей заклучний період, товаришу Кочетков,— звернувся я до начальника розвідки медведєвського загону,— глибока розвідка, всебічне знання ворога важить багато.

Говорити було про що. Наша розмова затяглася на кілька годин.

Медведєв — вольова, смілива людина. У ворожому тилу Дмитро Миколайович вдруге. Уперше він перейшов лінію фронту в серпні 1941 року разом з чемпіоном по боксу Корольовим. Вони працювали удвох розвідниками Червоної Армії. Другим завданням у Медведєва і Корольова було створення партизанського загону. Партизани здійснили кілька нальотів.

Медведєв розмовляв, здавалося, без жодного зайвого слова. Таким він був і в діях — неквапливий, розсудливий і рішучий.

— Коли нас одізвиали до Москви,— говорив Дмитро Миколайович,— у нас уже був невеличкий загін. Так що з роботою ми впоралися, набули деякого досвіду й були готові до нового завдання. В квітні — травні місяці я формував у Москві новий загін. Тоді ж і познайомився з Миколою Івановичем Кузнецовим. Ви сьогодні його побачите, товаришу Бегма. Коли я дізнався, що Кузнецов працює на автозаводі, я спитав у нього: «Що ви тут робите?» Він відповів, що й не те робив би в тилу ворога, бо добре знає німецьку мову і вважає, що його місце не на заводі. «А ви були в Німеччині?» — запитав я. «Ні. Не був ніколи», — відповів Кузнецов.

У свій час Микола Кузнецов закінчив семирічку й технікум. Одночасно заочно закінчив інститут іноземних мов. Він так опанував німецьку мову, що багато людей навіть не вірили, що Кузнецов росіянин. Він читав в оригіналі німецьких класиків. Я запропонував Кузнецову піти в наш новий загін перекладачем. Але він сказав: «Хочу бути розвідником...»

Ми вже вилетіли, а Кузнецов ще залишався в Москві, щоб краще підготуватися. Десять місяців через два з половиною він опустився до нас на парашуті і почав свою діяльність.

Для того, щоб Кузнецов досконало вивчив порядки в Ровно, я доручив йому допитувати полонених солдатів і офіцерів. Ми знайшли людину, яка б детально інформувала нашого розвідника, що діється в Ровно, в районах. Одного разу Кузнецов організував засаду і переодягся у форму обер-лейтенанта німецької армії. Ще не встиг Микола Іванович привичаїтися до нової форми, як на шосе з'явилася комфортабельна машина. Наші зупинили її. Забрали цінні документи і двох майорів німецької армії.

Полонені нам багато розповіли. А після допиту я їм представив Кузнецова як офіцера німецької армії — Пауля Зібєрта. Ось так він отримав ще й німецьке прізвище.

У Ровно Кузнецов-Зібєрт пішов разом з п'ятидесятип'ятирічним Крутицьким. Згодом Крутицький розповідав, як тремтіли в нього руки й ноги. Багато людей знали

Крутицького в обличчя, і він, бідолаха, сам не відав, як і поводити себе в присутності «липового» офіцера німецької армії. Але офіцер тримався спокійно, впевнено, козиряв, наче його вишколили в німецькій армії. Проба вдалася.

Після цієї подорожі Кузнецов став бувати в Ровно частенько. Знайомився з фольксдойчен, став вивідувати у них деякі відомості. В ті дні ми побачили й перший свій недолік. Відомості Кузнецов повинен приносити у загін сам. Це і ризиковано, і незручно. Тоді ми обзавелися кур'єром-зв'язковим. Ним був Микола Приходько, який протягом трьох місяців переправляв до нас через визначені пункти секретні пакети. Приходько загинув героїчною смертю: тяжко поранений, він прив'язав пакет до гранати і підірвався... Ми, товаришу Бегма, клопочемо, щоб Приходьку дали посмертно звання Героя Радянського Союзу. Між нами й Кузнецовим зв'язковим став дванадцятирічний Коля Янушевський, рідні якого були закатовані фашистами. Коля врятувався, бо втік з дому. У розвідку він напросився сам. Ми деякий час сумнівалися, чи доручати йому цю нележку й дуже відповідальну роботу. Та скоро переконалися, що працювати Коля може.

Тепер Кузнецов мав можливість тривалий час жити в Ровно. У нього були документи на ім'я обер-лейтенанта Пауля Зібберта. Перед фашистами він видавав себе за сина прусського землевласника. До нас у загін Кузнецов приходив тільки в разі крайньої необхідності. Незабаром він став скаржитися, що тяжко переживає самотність. І ми вирішили тоді, щоб друзями Кузнецова стали підпільники Терентія Новака. Ось так наш розвідник і зустрівся з Новаком. Ми ще мали зв'язок, Василю Андрійовичу, з організацією Павла Мірющенка і групою Миколи Остафова. На жаль, обидва вони недавно були розгромлені. Підпільники, які залишилися живими, стали бійцями партизанських загонів. Між організацією Мірющенка і Остафова був зв'язок. Мабуть, до деякої міри це також була причина провалу обох груп.

— Ще влітку сорок першого року ми категорично заборонили Новаку тримати в Ровно зв'язок з іншою організацією, — сказав я Медведєву.

— Оце й добре, Василю Андрійовичу! Це врятувало групу Новака від розгрому. Будемо сподіватися, що організація проінструкована вами, секретарем обкому пар-

тії, вистоїть до визволення Ровно,— сказав полковник Медведєв.

— Інструктаж, підготовка взагалі, має значення в роботі підпільників. Але не можна винуватити Мірющенка чи Остафова, що вони тримали між собою зв'язок. Вже досить часу Ровно під окупацією, і дуже багато там поліції, службистів СД і всякої наволочі проти підпільників і партизанів. Активні бойові організації все одно чимось викажуть самі себе перед гестапо за три роки війни, якщо весь час будуть працювати в тому ж місті. Хто думав, Дмитре Михайловичу, що підпільникам у Ровно ще треба конспіруватися від ворога навіть зараз, в останні десять днів сорок третього року? Серйозна об'єктивна причина — час і досвід у ворога. А досвід цей фашисти набули в боротьбі з патріотичними силами самої Німеччини, Франції, Польщі, Норвегії, Чехословаччини і, нарешті, на нашій землі. Тяжко підпільникам. Дуже тяжко.

— Тяжко,— повторив полковник Медведєв.— Так і Кузнецов сказав: «Я не можу більше ходити й дивитися на противні фашистські пики. А у мене нема людини, з якою я б міг ділитися, говорити. Не підеш же для такої бесіди до Новака!» Вже по Кузнецову видно, як тяжко бути Новаку в підпіллі, удавати з себе легального працівника на фабриці і весь час думати про боротьбу з фашистами.

У наш загін вже давно просився Костянтин Юхимович Довгер, друг нашого Кочеткова, мого помічника по розвідці. Довгер ще до революції закінчив інститут і працював лісником Ровенського лісництва. Він не тільки знав ділянки в лісі, а й роз'їжджав по Західній Україні, по Польщі. Довгер давав нам цінні відомості навіть з самої Німеччини. Якось побувавши у нас, Костянтин Юхимович разом з іншими розвідниками повертався до міста і натрапив на засаду. Фашисти вимагали від нього відомостей про наш загін. Як справжній патріот, Костянтин Юхимович Довгер не виказав нас. Його вбили, а труп кинули в ополонку.

А десь через два-три дні до нас прийшла його донька Валя, яка ще при житті батька виконувала не одне завдання, що давав їй Кочетков від нашого загону.

І Валя Довгер почала з'являтися на вулицях Ровно разом з обер-лейтенантом німецької армії Паулем Зіббертом. Тепер Кузнецов у хвилини, коли поруч не було во-

рога, мав з ким говорити по-людському, як говорять однодумці...

Кузнецов удавав з себе сінка багатого поміщика, у якого грошей кури не клюють. Він мав чимало приятелів серед офіцерів, любителів побенкетувати за чужий рахунок. А не кожний, хто любить випити, вміє тримати язик за зубами. Зіберт задавав своїм «горілчанним братам» такі запитання, на які вони не завжди могли й відповісти. Все ж, щоб не втратити такого щедрого й грошовитого приятеля, офіцери визнавали те, що хотів знати Кузнецов, і розповідали йому як друзі. Цих відомостей на сьогодні ми передали вже томів два в генеральний штаб по радіо,— похвалився Дмитро Миколайович.

Медведев ще довго розповідав про Кузнецова і його друзів. Та, мабуть, одними з найзначніших відомостей, добутих Кузнецовим і переданих у Москву, були дані про плани німців у Тегерані.

— Кузнецов познайомився з фон Ортелем. Той добре знав російську мову, жив перед війною в Москві і був, безперечно, фашистським розвідником. Якось Ортель за чаркою сказав: «Якщо мені пощастить провести одну серйозну операцію, то командування віддасть мені масток у Криму». Кузнецов не міг випустити з своїх рук таку важну птицю. Всі свої здібності й гроші Пауль Зіберт кинув на те, щоб наблизити до себе цього розвідника. Вони заприятелювали. Одного разу фон Ортель сказав: «Пауль! Будемо прощатися, я їду на дуже важливу ділянку фронту». Фон Ортель признався, що він повинен очолити групу терористів, які будуть закинуті на радянський бік фронту.

Про цю розмову ми повідомили в Москву. Нам запропонували викрасти фон Ортеля. Все ж цього не сталося, бо коли наші хлопці прибули в Ровно, то почули, що фон Ортель покінчив життя самогубством. Це була неправда. Цей розголос пущений для того, щоб сховати сліди, куди насправді подався фон Ортель. Про все це, а також докладний опис зовнішності й звичок фон Ортеля ми передали по той бік фронту. Восени фон Ортель був заарештований у Тегерані. А кілька днів тому московське радіо передало повідомлення про заяву Рузвельта на прес-конференції,— закінчив розповідь Медведев.

У заяві говорилося, що президент Рузвельт на прес-конференції заявив, що він зупиниться в російському по-

сольстві в Тегерані, а не в американському, бо росіянам стало відомо про німецьку змову, що, можливо, буде організовано замах на життя всіх учасників конференції.

Арешт одного з керівників терористичної зграї шпигунів у Тегерані фон Ортеля, викриття планів цієї гестапівської банди стало можливим тільки завдяки впертій, самовідданій роботі радянського розвідника Кузнецова у Ровно.

З нетерпінням і хвилюванням я чекав зустрічі з Миколою Івановичем Кузнецовим. Та ось і він, високий, підтягнутий, у цивільному одязі.

— Знайомтеся, товаришу начальник обласного штабу,— сказав Медведєв.— Обер-лейтенант німецької армії Пауль Зіберт, він же — Грачов, він же Микола Іванович Кузнецов. Цілком руська людина!

Очі у Кузнецова глибокі, голубі і зараз задумливі. Усмішка щира, приємна.

— Радий познайомитися з вами,— сказав я.— Так це ви і є викрадач генерала Ільгена? Обком партії і обласний штаб задоволені діяльністю підпільників групи Новака і партизанів-розвідників, товаришу Кузнецов.

— По совісті кажучи, товаришу генерал-майор, я зробив ще мало. Навіть дуже мало. Перед Вітчизною я ще у великому боргу...

«Зробив мало!» І це казав розвідник, про якого так багато говорять у партизанському краї, про діяльність якого вже говорить президент США Рузвельт, не називаючи його прізвища. «Зробив мало!» В цих словах весь Кузнецов — скромний, мужній і талановитий розвідник Великої Вітчизняної війни.

На моє прохання Микола Іванович докладно розповів про окупаційну службу в Ровно, намалював схему розташування головних установ окупаційних властей.

Процаючись, ми потиснули руки й побажали один одному усього найкращого.

— Та він же легендарна людина! — сказав редактор Бескромний, коли ми вийшли із землянки.

У комісара медведєвського загону Стехова Сергія Трохимовича я поспитав:

— Як, росте ваша партійна організація?

— Росте,— відповів Сергій Трохимович Стехов задумливо. Серед гурту бійців, які з'юрилися навколо вогнища, він відшукував поглядом якогось партизана.

— А ось і він! Товаришу Крутиков! — покликав Стехов. — Будь ласка, сюди.

— Крутиков рекомендований у кандидати партії мною і Дмитром Миколайовичем Медведєвим, — продовжував Стехов. — Познайомтеся. Йому є що розповісти. Якщо наш Кузнецов був розвідником серед німців, то Крутиков був очима й вухами у штабі Тараса Боровця (Бульби).

— У Боровця? Ще в перші дні війни, коли я на годину з фронту повернувся у Сарни, наші люди ледь не зловили цього німецького парашутиста, — пригадав я.

— Спізналися й ми. Боровець дуже обережний і хитрий.

— Товаришу генерал-майор! Дозвольте звернутися до полкового комісара?.. По вашому виклику з'явився лейтенант Крутиков, — чітко відрапортував високий, з чорними вусиками і добрими карими очима партизан.

— Будемо знайомі. Бегма Василь Андрійович, — назвався я. — Секретар підпільного обкому. Так вас, товаришу Крутиков, недавно прийняли в лави Комуністичної партії?

— Так.

— Вітаю.

— Спасибі, товаришу секретар обкому.

— Ось комісар згадав про ваше перебування в ставі бульбівців. Розкажіть. Все-таки не часто в обком потрапляють «справи» тих людей, які у таборі націоналістів заслужили того, щоб їх приймали в Комуністичну партію. Сядемо на повалену сосну й поговоримо, — запросив я Крутикова.

— Можна й розповісти, товаришу Бегма. Родом я з Бахмача на Чернігівщині. В армії був лейтенантом. По спеціальності артилерист і танкіст. У перші тижні війни був у боях. В одному з таких боїв підрозділ розгромили. Політрука поранили. І я з ним став виходити з оточення. Ніс політрука на своїх плечах. Та нас обох фашисти взяли в полон. Я втік і, можна сказати, наймитував по селах. Зупинився в селі Горбів Тучинського району. Ходив по господарствах, допомагав на полі. Ось, власне, і все, що можна сказати про перший період своєї військової біографії.

— Не дуже героїчний шлях, — погодився я.

— Третього березня сорок другого року вночі на Тучин учинили напад партизани. Мета цього нальоту — за-

хопити шрифти й друкарню. Я теж вискочив на вулицю. Перестрілки майже не було. Зате слова пароля лунали мов грім: «Сталінград — Москва»... «Сталінград — Москва». То там, то в іншому місці чути: «Товаришу капітан! Товаришу старший лейтенант!» Я, звичайно, дуже зрадів і пішов назустріч партизанам. Знайшов капітана й сказав:

— Візьміть мене у загін, товаришу капітан.

— А ти хто такий?

— Колишній лейтенант Червоної Армії Борис Крутиков. Артилерист і танкіст. Потрапив у полон. Утік. Поцестило влаштуватися у людей, — відповів я.

— Ну що ж, підемо разом! — сказав капітан з зірочкою на кашкеті.

Вранці того ж дня разом з цими людьми я прийшов у село Медведівку. Тут був їхній штаб. Незабаром мене покликали:

— Борис Крутиков! Миттю до командира!

Я пішов. Командир сидів у світлиці. Він насмішкувато зміряв мене поглядом з голови до ніг.

— Товаришу командир... — почав я доповідати.

— Ніякий я не товариш! — перебив мене той, що сидів за столом, склавши руки й обіпершись на спинку стільця. — Чув про Тараса Бульбу?

Я пополютнів. Та все ж зібрався з силами й сказав:

— Звичайно. Тарас Бульба — герой повісті Гоголя, прообраз народного героя запорозького полковника Тараса Трясила.

— Добже, добже, — погладив бороду і живіт той, що за столом. — Народний, значить, герой. Це я! Що там той Гоголь! Тарас Бульба — це я, Тарас Боровець! Ну! Тепер второпав, лейтенанте?

— Второпав, — відповів я.

— От і добре! — сказав по-польському отаман «Поліської січі» Тарас Боровець.

«Ось куди занесла мене зла доленька!» — з горем подумав я, розглядаючи цього підступного й жорстокого бандита, який вирізав уже не одну сотню українців-земляків, місцевих активістів, польських жінок, дітей. Зовні Боровець не нагадував ката. Він усміхався й твердив своє «добже».

— Розкажуй.

— Я ще в Тучині розказав, що я й що.

— Лейтенант-артилерист, лейтенант-танкіст! Нам потрібні такі люди. Це ж не те, що наш сотник Грицько або сотник Підмочений. Вони й двох класів не скінчили. А у тебе військова освіта. Служки нам вірою і правдою. Будеш у нас сотником Знайдою, раз тебе вже знайшли в Тучині. Будеш начальником артилерії при штабі української повстанської армії. Не думай, що ми щось затіваємо проти партизанів. Ми з ними нейтралітет. Ось скоро зустрінемося з представниками полковника Медведєва. Ми теж проти німців,— говорив Тарас Боровець.

— А пащо ваші в Тучині удавали з себе радянських партизанів? — запитав я.

— Тактика. Німців треба збити з пантелику.

«От пройда! — подумав я.— Збити з пантелику. Ти увірвався у Тучин з криком «Сталінград—Москва», щоб ті подумали, що це партизани, а не націоналісти. Провокатор ти, Боровець!»

Виходу іншого у мене не було, і я вирішив залишитися в штабі Бульби до часу, поки він не зустрінеться з партизанами полковника Медведєва... Я придивлявся до всього й чекав, коли ж медведєвці прийдуть на переговори з Бульбою.

Скоро я дізнався, що у Боровця насправді не було ніякої «січі». Це був отаман без козаків, без січі. Група його охоронців з тридцяти бандитів — оце й усе його військо. Правда, під час нападу агенти Боровця силою зганяли селян, і тому створювалася видимість великого загону.

Крутиков замовк.

Ми знали, що фашисти використовували бандитів Боровця як терористів проти людей, які співчували Радянській владі, проти дрібних партизанських груп, радянських парашутистів та беззахисного польського населення.

— Так. «Подвиги» Тараса Боровця ми знаємо добре, — зауважив я.— Мене й зараз дивує, як можна було йти на переговори з бандитом, який вирізав у липні сорок третього року в селі Пізнє десятки сімей українців, розстріляв двісті поляків у Гуті Степанській!

— Справа в тому, Василю Андрійовичу, що спочатку деякі місцеві люди вірили демагогії Боровця, бачили в ньому борця проти німців, приймаючи його за партизана. І медведєвці вирішили зірвати машкару з цього негідника. Якось прийшла медведєвська делегація на чолі з Лукіним. Ждав я цих людей як своїх братів, як рятівників. Перего-

вори як переговори: на столі самогон і спирт, сало, консерви. Скоро більшість бандитів наклюкались. Я вийшов з хати і наблизився до медведівського вартового. То був Лев Мачерет з Черкас, недавній студент. Тямуций хлопча. Я до нього:

— Слухай, товаришу!

— Який я тобі товариш, бандите! — кинув віп мені у вічі.

— Не ображай мене. Спершу вислухай. Порадь, що мені робити? Я сюди потрапив випадково. Я вам можу дати цінні відомості про цю банду, — пошепки говорив я Мачерету. — Переговори закінчено. Через кілька днів ви принесете відповідь. Передай своєму командирові все, що я тобі розказав. Що мені діяти? — бідкався я і розповів партизанові про себе все, ризикуючи бути поміченим кимось з бандитів.

— Гаразд. Я все доповім командирю, — пообіцяв Мачерет.

Всі наступні дні я ходив наче хворий, хоча прикидався байдужим до всього. Та ось партизани принесли відповідь Тарасові Боровцю. Я кваплюся до того місця, де мав стояти вартовий радянських партизанів. Дивлюся — аж там замість Мачерета інша людина. Я підійшов.

— Тут повинен бути... Я домовлявся, — сказав тихим голосом.

— Знаю про це, — відповів партизан. — Говоріть усе мені.

І я знову все розповів і попросив, щоб мене взяли з собою медведівці.

— Що не говоріть, а вина перед Батьківщиною у вас є, — сказав партизан.

— Ще б! — погодився я. — Потрапити в штаб банди. Та ще й на таку посаду. Начальник артилерії УПА!

Партизан засміявся.

— Звичайно. Вину вашу трошки, полегшує та обставина, що артилеристам Боровця нема з чого стріляти. А тепер жарти набік, товаришу Крутиков! Якщо ви справді патріот рідної Вітчизни, то зараз з нами не підете. Ви залишитесь тут, у їхньому штабі. Тут ви й повинні бути нашими очима й вухами. Нам ще з Боровцем доведеться битися, треба добре знати його сили і наміри...

— Хто ж був той вартовий, товаришу Крутиков? — запитав я.

— Він назвався рядовим. А згодом виявилось, що то був комісар загону Сергій Трохимович Стехов,— відповів Борис Крутиков.

В нашу розмову втрутився Стехов:

— Коли я почув від Мачерета про те, що в штабі Боровця радянський лейтенант, то одразу ж зацікавився ним. Я не помилився. Крутиков дуже багато зробив для нас, поки був у штабі націоналістичної зграї. Жаль, що вони розкусили свого «начальника артилерії».

— Як же це сталося? — поцікавився я.

— А так,— знову почав розповідати Борис Крутиков.— Яюсь викликає мене сам Боровець і каже:

— Є робота. Відповідальний ти! Треба до вечора спорудити шибеницю. Будемо страчувати зрадника...

До вечора шибениця була поставлена. За перекладину вже прив'язали їй мотузок. Це було тридцятого грудня сорок другого. Серце у мене билось тривожно. Після відвідин штабу медведєвцями за мною слідували. Я здогадався, що на тому мотузкові висіти мені. Мої думки наче вгадав Степан із служби СБ. Він сказав тихо:

— Тут гойдатися тобі, Знайдо!

— А по-моєму, це для тебе. Ти був при Радянській владі трактористом. Це по-перше. А по-друге, коли тебе поранили, ти їздив лікуватися до партизанського лікаря. Отже, ти сам партизан!

Вечері, як і щодня,— ц'янка. Штабісти добре нахлисталися самогону, співали пісень, сперечалися між собою. А я тим часом забрав папери, документи і... гайда у партизанський загін полковника Медведєва і комісара Стехова. І ось зараз тут, товаришу Бегма, відаю партизанською «академією» — навчаю новаків, як поводитися зі зброєю, як з неї бити фашистів. Ходжу в розвідку. Ганявся й за Бульбою з партизанами-кіннотниками. Але схопити його зараз не так просто. Він добре знає місцевість, людей. Прикінчити його можна було в штабі, але командування загону не дало мені тоді такого сигналу,— з жалем проговорив Борис Крутиков.

— Не суши собі голови, лейтенанте! Основна у нас робота — бити фашистів. А така блошиця, як Тарас Боровець, серйозним противником бути не може.

— Блошиця! — повторив Крутиков і засміявся.— Зовні він більше схожий на лиса. Я не раз розмовляв з Боровцем. Він малював у своїй уяві райдушні перспективи

розквіту націоналізму, говорив про своїх спільників на великій Україні і за кордоном, про те, що його підтримає народ. Я сміявся в душі, бо знав, що ні на великій Україні, ні на Ровещині, звідки він родом, нема того ґрунту, на якому розрісся б націоналізм Боровця і Бандерц, бо сотники, котрі хвалилися тим, що вони справжні грецько-сії, не були народом. Це були малописьменні й неписьменні, жадібні до наживи та горілки людя. Це були покидьки, і місце їм на смітниках,— сказав партизан Борис Крутиков.

Слова ці — сама правда. Після війни Боровець відкрив у Нью-Йорку підприємство по виготовленню тари — ящиків. У нього вистачило грошей на цей бізнес. Він хизується перед американськими імперіалістами, що під час війни теж був «діячем».

Що ж до Бориса Крутикова, то він продовжував бити фашистів, аж поки не втратив ногу. Після війни Крутиков учився, зараз працює викладачем у Львівському політехнічному інституті. Він — кандидат економічних наук.

36

Біля населених пунктів Кідри, Осова і Капоничі Володимирецького району 1-е з'єднання протягом трьох днів вело бої з ворожими гарнізонами.

У Кідрах стояв партизанський штаб. Фашисти прагнули будь-що захопити його. Вони кинули триста п'ятдесят чоловік на сто партизанів. Бій був нерівний і гарячий. Штаб із загоном одійшов на висоту. Але її почав штурмувати ще більший ворожий загін. Ще кілька хвилин бою — і кільце навколо працівників штабу зімкнулося б. Та тут по ворогах з тилу вдарив загін «Смерть фашизму!», яким командував колишній розвідник-автоматник Сергій Санков, і штаб був врятований.

Лише в цьому бою було вбито понад сто ворожих солдатів, а за три дні ворог втратив триста чоловік, тридцять було захоплено в полон.

Взагалі за минулі три дні було кілька випадків, коли доля обласного штабу висіла на волосинці. Тимофєєв був переконаний, що відомості про штаб передають ворогові лазутчики.

Але мене в години затишшя цікавило інше — останні повідомлення про виховну роботу наших людей серед воєнних гарнізонів, «козачих» формувань і націоналістичних загонів.

В жовтні місяці 1943 року помічник командира загону імені Кутузова Ткачук через Івана Теребушка з села Паре Пінського району налагодив зв'язок з робочими поліцейськими командами, які обслуговували верф. Ми отримували дані про роботу корабельної групи. А оце через місяць одинадцять охоронників і чотири шофери перейшли на бік партизанів, розбивши двадцять машин. Коченовський із села Коченовичі працював машиністом на пароплаві. В серпні від Єгорова, командира загону імені Кутузова, і комісара Грицуна він одержав завдання вивести з ладу пароплав. Коченовський замінував машину двома партизанськими мінами затяжної дії. Вибухом машина була знищена. Щоб відвести підозру німців, партизани на квартирі Коченовського учинили дебош. Цього було досить, щоб Коченовський побіг скаржитися в поліцію...

Партизани писали й листівки: «Солдатам німецької армії», «До мадярів і русинів», «До українських націоналістів», «Попередження українським націоналістам» та інші.

Одного разу до нас добровільно перейшов солдат з угорської військової частини Василь Граб. Він і написав солдатам, з якими служив, листа:

«Брати і друзі Чорногорії!

Нас Гітлер прислав, щоб ми завоювали німецьким загарбникам землю, а самі знайшли тут могилу. Переходьте в полон, ви врятуєте своє життя й повернетеся додому. Не вірте німцям, які кажуть, що партизани знущаються, убивають. Не вірте! Партизани з полоненими поведуться добре. Полонених добре годують, а поранених лікують.

Друзі Чорногорії! Нам говорили, що Москва, Ленінград захоплені. Все це гітлерівська брехня! Російські партизани сильні, а фронт їхній ще міцніший. Незабаром німецькі війська будуть розбиті.

Василь Граб із Закарпатської України, полонений».

Незабаром до партизанів перейшли ще три угорських солдати — Михайло Ризко, Гаврило Гулинець,

Михайло Шляндин, які добре воювали в партизанському загоні.

Одного разу партизанський патруль привів до штабу лісничого.

— Хочу поговорити з найвищим начальством! — сказав лісничий.

— Чим можемо служити? — запитав Тимофєєв.

— Ось вам лист, — віддав той папірець. — Велено передати.

— Від кого?

— Від солдатів, які служать у німців. Почитайте.

В листі говорилося:

«Драгі русини! Ми є ваші брати-слов'яни. Фашист силою забрав нас до свого війська. Хочемо перейти до партизанів. Чекаємо на вашого представника коло Смолярки на хуторі. Читали наказ, підписаний Радянським командуванням.

*Нако Добрев,
Василь Тошко»*

Лісник розповів, що Добрева й Тошка разом з іншими солдатами він зустрів на лузі. Ті брали сіно. Солдати сказали, щоб він їх не боявся, що вони не німці, а серби, і умовили однести партизанам записку.

Наші парламентарии з'явилися в призначену годину на хутір і зустрілися з Нако Добревим і Василем Тошком. Це були солдати 8-ї роти 379-го будівельного полку. В полку, крім німців, служили й серби, хорвати, силоміць мобілізовані фашистами. Таких новобранців, як Добрев і Тошко, везли на схід у запломбованих вагонах. На Дону сапери споруджували бліндажі і дзоти. Та прийшов час — і німецький оборонний вал затріщав, фашистська армія відступила, будівельний полк став вирубувати ліс біля залізниці в районі Овруча. Вже там Добрев і Тошко розпитували людей, як знайти партизанів. Але партизанів під Овручем не було. Тепер же до їхніх рук потрапили наші листівки, і солдати вирішили через лісника сповістити партизанам про себе.

Незабаром до нас перейшла група солдатів-слов'ян з будівельного полку. Це були фізично виснажені люди. Хоча вони й носили німецьку уніформу, гітлерівці їх не вважали за людей. Наші партизани подружилися з ними, оточили братерською турботою й увагою.

Увійшов Леонід Смирнов. Він чимось стривожений. Сівши за стіл, Смирнов дістав з польової сумки загальний зошит, в який інколи занотовував свої спостереження і повідомлення, надіслані комсомольцями.

— Чого такий стурбований, Леоніде? — запитав я.

— Війна війною, а я ж не тільки рядовий партизан, а й секретар обкому комсомолу. Звіт доведеться давати перед комсомолом, перед партією. Не доживу я — іншого оберуть, а без секретаря не обійтися. Ось я й занотую, що врізалось в пам'ять мені, товаришам,— сказав Смирнов.— У комсомольців завжди боротьба, особливо за людські душі. Як не записати!.. Ось бандити замучили поранених автоматників Геннадія Оленєва, Павла Тимошенка, Андрія Коваленка, Федора Вохміна, Андрія Сидоренка, Миколу Якубовича біля села Біле.

Наш секретар обкому комсомолу був занепокоєний недарма. Уже після вигнання фашистських військ з Ровенщини загинули славні й хоробрі хлопці: колишній ординарець Івана Пилиповича Федорова Петро Сизенцев, політрук роти підричників, побратим Героя Радянського Союзу Сергія Орлова, Андрій Степаненко, секретар обкому комсомолу Олександр Соковиков, секретар райкому комсомолу Володя Руднев, командир підривної групи Олексій Ососкало, нагороджений ще в роки війни орденом Леніна, й інші наші славні бійці. Боляче навіть думати, що ці люди були вбиті у мирні дні пострілами з-за рогу зрадників народу — націоналістів.

37

10—13 грудня 1943 року тяжкі випробування випали на долю з'єднання польських партизанів, яким командували Микола Куніцький і комісар Хома Кудояр. Партизани прикривали з півночі наш обласний штаб і кілька загонів, які виконували бойову роботу на Ровенщині.

Три дні точилися сутички між нашими бійцями і мадярським полком. Партизани вигнали ворожих солдатів з села Кошман Ольманська Столінського району, захистивши населення від погрому. Та затяжні бої не для партизанів. Боєприпаси вже вичерпувалися. Ворог пере-

важав у живітій силі її техніці. І все-таки карателі, знаючи силу ударів наших бійців, не ризикували вступити в село, яке за наказом пімецького командування вони повинні були взяти будь-що.

Куніцький і Кудояр попросили по радіо в обласному штабі допомогу. В той час ми могли відрядити тільки один загін «Смерть фашизму» Сергія Санкова, який був порівняно недалеко від місця боїв Куніцького з карателями. Про це з штабу й було передано шифровку Куніцькому.

Звістка ця надійшла в той момент, коли фашистське командування нагадало ще раз офіцерам полку, що з партизанами, які блокують Кошару Ольманську, треба покінчити, а село взяти. Назрівав не бажаний для партизанів бій. Відійти наші теж не могли, бо всі шляхи відступу були перетяті ворогом. Куніцький скликав раду командирів.

— Як бути, товаришу комісар? — запитав він у Хоми Кудояра.

— Будемо думати, як вискочити з цієї трясовини. Якби було літо, то ми б побрели через болото. А зараз озерця докрилися тоненьким льодом. Після такого походу у нас не вистачить ні лікарів, ні медикаментів лікувати грип і запалення легенів,— говорив комісар Кудояр.

Очі Куніцького раптом повеселішали.

— Щось надумав, Миколо Йосиповичу? — запитав Кудояр.

— Треба вдатися до дипломатії,— відповів завжди винахідливий Куніцький.

— Поясни.

— Їхнє командування вимагає від солдатів полку взяти село. Так чи інакше село вони візьмуть, бо нам уже нема чим воювати, навіть коли прийде до нас Сергій Санков. Напишемо їм листа. Скажемо солдатам, що ми сильні, бо прийшло підкріплення. Напишемо також, що ми на певних умовах дозволяємо їм увійти в село,— розповідав Куніцький.

— І ти гадаєш, що кльоне?

— Так. Головне — впевненість, віра в себе, а перед ворогом більше понту,— відповів Куніцький.

Кудояр усміхнувся й зітхнув полегшено:

— Хлопець ти, Миколо, кмітливий. Що ж, діватися нема куди, спробуємо стати й дипломатами.

Незабаром партизани написали німецькою і угорською мовами солдатам карального полку листа:

«Солдати й унтер-офіцери!

Німецьке командування посплає вас на вірну загибель. Ви не могли розбити мій загін за три дні й досі не оволоділи селом. Тепер вам не розбити нас ніколи. Ми сильніші од вас. Але ми знаємо, що у вас уже нема чого їсти, що вам треба влаштувати поранених. Ми дозволяємо вам увійти в село Кошара Ольманська і тим самим виконати наказ вашого нерозумного командування. Але пам'ятайте: якщо хоч з одного жителя цього села впаде хоч волосина, ми вас всіх до єдиного знищимо!

Командир з'єднання партизанів Муха-Міхальський»

Дипломатія допомогла. Карателі не стали вести наступ на партизанів, хоча кількісно вони переважали. Таким чином партизани уникли розгрому.

Та й цього ранку сталася сутичка. Для Миколи Куніцького вона виявилася найстрашнішою за всю війну. Кудояр, друзі й бійці командира вперше бачили його таким безпорадним, з сльозами на очах. В бою була тяжко поранена санінструктор Галина Білецька, кохана дівчина Миколи Куніцького.

Куніцький не відходив від носилок, на яких лежала бліда Галина.

— Галю! Я віддам своє життя, аби ти жила, — шепотів Микола, схилившись над коханою. — Ти мусиш жити, Галю! Галю!

— Не хвилюйся, милий! Може, все буде гаразд.

Микола знав, яких зусиль коштувала дівчині та ледь помітна усмішка, і одійшов, похиливши голову, бо знав він і те, що в партизанських умовах навряд чи зможуть виликувати такі серйозні рани.

— Що мені діяти? Я покінчу з собою, якщо вона помере! — говорив він близьким друзям. — Не можу жити без неї. Не можу!

Ті втішали свого командира, немов дитину.

Поки загін Куніцького дістався до штабу, стан здоров'я Галини Білецької погіршав. Ми запросили з усіх з'єднань наші кращі лікарські сили — хірургів і терапевтів.

Куніцький — людина високих і чистих почуттів, любив він Галину безмежно. Ми побоювалися, що він міг щось накоїти, якщо дівчина загине.

— Як, Миколо Михайловичу? — запитав я у головного хірурга і начальника санслужби 2-го з'єднання Міхпа.

— В наших умовах вона не витримає. Її місце в справжньому госпіталі, — відповів Міхно.

Терапевти Федір Циганков і Борис Ерліх були такої ж думки.

— Погода ж яка поганюща! — з жалем вигукнув я. — Грудень на Поліссі не для авіації. Та все ж я дам радіограму в УШПР Строкачу.

Через дві години я покликав Куніцького. Він увійшов зсутулений, ніби нижчий ростом. Карі очі глибоко запали. Високочоле обличчя було блідим, хворобливим.

— Товаришу Куніцький! — звернувся я до нього. — Тільки що ми обмінялися телеграмами з Українським партизанським штабом. Товариш Строкач знає про твоє горе. Він передав, щоб ти кріпився. Строкач надішле до вас літак, і ми одішлемо твою Галинку і тяжко поранених бійців на Велику землю.

— Це правда? Так передав Строкач? Так і сказав, щоб я кріпився? Правда, товаришу генерал? — аж засяяли очі у Куніцького.

— Так, правда.

А через кілька днів Галину Білецьку й ще кількох бійців прийняв радянський аеродром. Ще згодом начальник УШПР Строкач сповістив, що партизанка Галина Білецька лікується в госпіталі в Самарканді. Микола Куніцький повеселішав. Він сказав мені:

— З Москви повертається мій земляк Станіслав Сатановський. Ставте його командиром польського з'єднання. А я почну збирати новий загін. Роботи ж у нас ще багато, Василю Авдрійовичу.

— Роботи немало. Ми повинні визволити разом з Червоною Армією Ровенщину, усю Волинь. А тоді на черзі Польща. Без партизанів і там не обійтись. Дій, товаришу Куніцький. На добро!

Куніцький славно воював і на Україні, і в Білорусії, і в Польщі. Це був сміливий і розумний командир партизанського з'єднання, відданий син польського народу, для якого рідною землею була і українська, і білоруська, і польська, бо Микола Куніцький душею і серцем був інтернаціоналістом.

Кінець 1943 року не радував своєю погодою. Невеличкі морози змінювалися дощем, потім снігом. Така зима затримувала просування наших військових частин на Поліссі. Серед населення почалась епідемія грипу. Скільки в цю пору довелось працювати нашим не-втомним лікарям!

Фашисти не подавали місцевому населенню ніякої медичної допомоги. Це була їхня тактика своєрідної бактеріологічної війни проти радянських партизанів. Німецьке командування знало, що партизани — часті гості у населення. «Тож і нехай лютує грип, тиф серед людей, нехай ним заражаються й партизани», — гадали вони. Підлість ворога не мала меж. Карателі кидали в колодязі вбитих кішок і собак. Наші бійці стали хворіти плунковими хворобами.

От і тепер до штабу прийшли лікарі порадитися. Обличчя у наших медиків стомлені, очі позападали. Вони самі виглядали хворими. Але їх турбувало не власне здоров'я, а доля партизанів, доля наступних вирішальних боїв.

За час, коли в Понорницю до загону Федорова — Кизі прийшли М. Н. Міхно, Ф. Д. Циганков і Н. І. Авер'янова, а потім на Ровенщину прилетіли з УШПР О. Л. Стукей і Попова, медична служба у партизанських з'єднаннях була реорганізована. Вона відповідала вимогам партизанської війни. Жодна бойова група не відправлялася на завдання без санітара. Наші медсестри й санітарки рятували бійців, подаючи їм першу допомогу безпосередньо на полі бою. Санітарна сумка стала нерозлучним супутником наших груп. Після кожного бомбардування того чи іншого села туди одразу ж посилалися хірурги.

— Треба на підозрілих колодязях поставити таблички з написом: «Заборонено», — сказав начальник санслужби другого з'єднання Міхно. — Треба всюди розклеїти, розвішати плакати: «Пити тільки в бочок».

— Робіть все, товариші, щоб наші партизани були боєздатними. Це ж страшно! Людина не поранена і не може воювати, бо її скопив тиф, — сказав один з командирів.

— Треба більше вживати дезинфекційного! — порадив хтось жартома.

Та було не до жартів. Увійшов лікар.

— Комісар Кудояр не хоче міряти температуру, — поскаржився він. — Я по очах бачу, що він весь мов вогонь.

Лікар не помилився. Температура в Кудояра була під сорок, і даремно товариші пропонували спиртне — «дезинфекційне», вважаючи, що Кудояр простудився.

— Невже я оце відвоювавсь? А як же похід на Ровно? Га, Іване Пилиповичу? — звернувся він до Федорова, коли ми зайшли провідати його. — Без крові, без рани... Це ж це по-божому!

Федоров помовчав, а потім відповів:

— Доведеться тебе, Хомо, разом з тяжкопораненими евакуювати в тил, в армійський госпіталь.

Невисокий на зріст, міцний і кремезний Кудояр, якого, здавалося, не могла збити з ніг ніяка буря, лежав немічний, мов хлопчик.

До воза, на якому лежав хворий комісар, підійшов командир з'єднання Куніцький. Він щойно повернувся у партизанську зону і був здивований, заставши Кудояра лежачим. Вони щиро поважали один одного і добре спрацювалися. Спокійний, політично освічений, мужній Кудояр і одчайдушний, гарячий, кмітливий і військово грамотний Куніцький доповнювали один одного. З'єднання їхнє росло й міцніло на очах.

— Доведеться нам розлучитися, Миколо Йосиповичу, — сказав Кудояр. — Спроваджують мене в госпіталь.

— Шкода, — відповів Куніцький. — Але якщо вже так, то їдь. Може, зустрінеш Галю на Великій землі. Скажи їй, що я приїду до неї. Я знайду її, хоч скільки б не тривала ще війна. Аби лише Галя була жива, здорова.

— Бажаю тобі, Миколо, скорішої перемоги тут, на Ровенщині, і в Польщі, і в самій Німеччині. Я завжди пам'ятатиму про дні, коли ми були разом. І про Кошару Ольмінську теж. Я тифозний. Шкода. Краще б поранили. Цілую тебе, славний мій польський друже! До побачення!

Невеличка валка в супроводі санітарів рушила. Далека й тривожна дорога цієї валки. З трьох поранених, які дісталися до червоноармійців, вижило двох — Кудояр і дідусь Самоделко. Юний дев'ятикласник Шура Дубин-

чли помер на очах у свого земляка, батькового товариша
Хомп Кудояра.

Червоноармійці поховали молодого партизана, салютуючи в захмарене небо автоматними чергами. Не довелося закінчити Дубинчину десятий клас. Війна. Але хай закінчать інші юні його земляки, які не знатимуть війни і за яких віп без останку віддав свою кров, крапли за краплею...

39

6 січня 1944 року війська Першого Українського фронту, продовжуючи наступ, оволоділи районним центром і залізничною станцією Рокитне Ровенської області.

Ми написали текст звернення до населення Ровенщини, і наші друкарі одразу ж почали набирати листівку і готувати випуск чергового номера газети «Червоний прапор».

Було холодно. Друкарі нарізали дров і розпалили три вогнища. Між вогнищами розклали наборні каси.

Віра Євсєєва ходила від каси до каси, брала шрифти. Свинець примерзав до пальців. Через кожні чотири-п'ять хвилин дівчина підбігала до багаття і гріла руки. І Віра, і Долинко, і Бакальчук, і Крепкий, і сам редактор Бескромний, долаючи холод і темінь, під непривітним зимовим небом зверстали газету й листівку і до ранку надрукували. Тепер розвідники, підричники, зв'язкові понесуть в усі куточки Ровенської області, за її межі, навіть у Польщу, звістку про те, що Червона Армія вдруге перейшла ту смугу землі, що була кордоном між СРСР і Польщею, перейшла, щоб тепер назавжди принести визволення трудящим західних областей України, щоб допомогти братньому польському народові вигнати фашистських загарбників з багатостраждальної польської землі.

В нашій листівці говорилося:

«Червона Армія на Ровенщині! Дорогі товариші!

Настало велике свято на нашій землі. Визволяється рідна Україна від німецької погани. Сотні міст і тисячі сіл полеглишено зітхнули. Червона Армія визволила столицю Радянської України — Київ, міста Житомир, Ко-

ростень, Олевськ, Новоград-Волинський, Білу Церкву, Бердичів. Сьогодні війська доблесної Червоної Армії вступили на територію нашої Ровенської області і визволили районний центр і залізничну станцію Рокитне.

Дорогі брати і сестри! Населення Ровенщини! Будьте обережні. Не піддавайтеся на фашистські провокації. До вашого звільнення залишилося кілька днів. Ховайте від ворога, який тікає, своє добро, хліб, худобу. Ідьте у партизани, допомагайте Червоній Армії остаточно визволити нашу землю від гітлерівської нечисті. Хай живе наша славна Червона Армія — визволителька!

Командування партизанськими загонами Ровенщини»

Партизани з'єднання Ровенщини вже утримували у своїх руках усі північні і частину центральних районів області. Тепер перед нами стояло завдання визволити нові райони і населені пункти, розгромивши ворожі гарнізони, й утримувати ці пункти до приходу радянських військ.

Командування усіх з'єднань тим часом розробляло маршрут наступу на Ровно. Ми ще не знали, куди вирішать послати партизанів Український штаб і радянське командування, але становище на фронті говорило про те, що основний удар ровенські партизани повинні спрямувати на Ровно через Цумань. Через Цумань проходитиме єдина на захід дорога, якою німці зможуть одійти в разі катастрофи під Ровно. Партизанська розвідка вже розпочала свою роботу над Цуманським вузлом шосейних доріг. Бої передбачалися жорстокі. Фашисти чіплялися за кожен населений пункт, за кожний водний рубіж, яких було на Ровенщині десятки. Німці весь час підкидали в ці райони підкріплення. Німецько-фашистські війська одержали наказ Гітлера будь-що зупинити просування Червоної Армії на довоєнному радянсько-польському кордоні, створити на кордоні Польщі неприступну лінію оборони. Просуванню радянських військ дуже заважало бездоріжжя у ліисто-болотяних районах. Дощі, хмарні дні зовсім позбавили авіацію можливості діяти.

Ранком наступного дня в землянку вбіг радист Толя Романенко.

— Шифровка з штабу! Тільки що розшифрував. Наказано... — Романенко не договорив, а лише підморгнув і подав мені папірець.

Я поспішив до віконця. Прочитав раз, удруге.
— Спасибі за радіограму. Клич Миколу Уманця.
— Єсть! — відповів радист.
Через кілька хвилин на порозі в'явився Уманець.

— Слухаю!
— Треба зібрати всіх командирів. Одержано наказ
Строкача... Чого ти смієшся?

— Та я не те щоб так уже й сміявся... А все-таки...
Це нібито наш останній рейд? — спитав Уманець. І тут
же додав: — На Ровенщині, звичайно. Попереду ще буде
багато рейдів до самого Берліна. А може, й до Парижа...

— Ого! — вигукнув я, поглянувши на Уманця. — А чи
не далеко ти зібрався рейдувати?

— А що поробиш, коли другого фронту чортма й за-
раз. Францію ж треба визволяти од Гітлера!

— А поки що йдемо на Ровно, Миколо.

В цій операції, крім з'єднань Бегми і І. П. Федорова,
брали участь з'єднання Миколи Таратути та окремі за-
гони під командуванням Георгія Картухіна та Юзефа Со-
бесяка.

Радянське командування Луцько-Ровенську наступаль-
ну операцію планувало здійснити військами 13-ї і 60-ї
армій, які були на правому крилі Першого Українського
фронту. В цей час на Україні радянські війська громили
Корсунь-Шевченківську і Криворізько-Нікопольську гру-
пу ворога. З цими операціями мала зв'язок і Луцько-Ро-
венська. Завдаючи удару одночасно по кількох напрям-
ках, Червона Армія не давала ворогові підкидати сили
в район Корсуня-Шевченківського. Війська правого крила
Першого Українського фронту мали примусити Гітлера
кинути на Ровенщину й Волинь з резерву кілька диві-
зій. А це полегшувало завдання по ліквідації Корсунь-
Шевченківського «котла». 13-а армія генерал-полковника
М. П. Пухова мала завдання розгромити ворожі війська,
які стояли перед нею, зайняти Ровно, Луцьк, вийти з лі-
систо-болотистої місцевості на оперативний простір і уда-
рити згодом на Чернівці по флангу фашистської групи
«Південь».

Гітлер надавав особливого значення військам на Во-
лині і в Ровенській області. Їм був даний наказ не пусти-
ти більшовиків у Польщу. Ось чому проти 13-ї армії стоя-
ли фашистські війська, які мали кількісну перевагу. Не-
зважаючи на поразку на Курській дузі, поразки на Украї-

ні, які надломли дух пімецької армії, фашистські війська все ще залишалися серйозним і сильним ворогом. Фашисти розуміли, що кожна їхня поразка наближає час розплати, помсти за всі злочини на Радянській землі. Ця приреченість примушувала фашистських солдатів чинити упертий опір радянським військам.

Кількісна перевага військ на ділянці 13-ї армії не повинна була, за задумом Верховного Головнокомандування, стати серйозною перешкодою, бо в тилу німецько-фашистських дивізій діяли партизанські з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова, П. С. Коротченка, О. М. Сабурова, І. Є. Скубка, М. А. Рудича, М. І. Наумова, І. І. Шитова, А. З. Одухи, С. Ф. Маликова, П. П. Вершигори, П. А. Бринського, В. А. Бегми, І. П. Федорова, М. В. Таратути. План наступу 13-ї армії і правого крила 60-ї армії розроблявся командуванням з урахуванням партизанських сил. Радіограма генерала Строкача з Українського штабу партизанського руху № 004 й свідчила про взаємодію армії і партизанів у Луцько-Ровенській операції.

До нашого штабу прибули І. П. Федоров, Л. Є. Кизя, М. М. Бугров, М. В. Таратуто, Г. М. Картухін і Ю. М. Собесяк.

З Юзефом Собесяком я зустрівся як з давнім знайомим. Пригадали вересневі дні 1939 року, коли тимчасове управління Волинського воєводства призначило його на роботу в Ковельську МТС. Весною 1948 року від партизанів я почув, що одним з партизанських загонів командує поляк Макс. Виявилося, що Макс і є Юзефом Собесяком.

Тепер зустрілися знову. Цього разу нам випала доля разом вести партизанські загопи під Цумань. Щойно начальник УШПР Строкач передав радіограму, в якій пропонує загопи Собесяка і Картухіна реорганізувати в партизанські бригади.

— Ваше формування буде іменуватися бригадою імені Фрунзе, — сказав я Максусобесяку. — А ваше, товаришу Картухін, бригадою імені Кірова. До реорганізації приступайте негайно. Чисельність бригад становитиме шістсот-сімсот бійців. 10 січня обом бригадам виступити з району Красного Бору до Цуманських лісів по маршруту, — я показав на карті лінію, — Єзерці — Рудка — Сопачів — Володимирець — Жолуцьк, залізниця Полище — Осниця-Велька — Берестяни й далі до Цуманських лісів. Коли вийдете в цей район, розпочинайте війну на колії Ровно —

Ківерці — Луцьк. Треба паралізувати рух ешелонів ворога в обох напрямках. Бригада імені Фрунзе діятиме від станції Ківерці до Старої Олики, а бригада імені Кірова — від Ківерців до Рожича. Цими днями до нас прилетять літаки з Великої землі. Надсилайте до штабу свої обози. Кожна бригада одержить станкові кулемети, міномети, ПТР, набіи для автоматів, кілька тисяч патронів, півтори тисячі гранат, дві тонни толу. Перед походом дайте людям тижневий запас продовольства. Додаткові вказівки одержите на місці по радіо.

— Новина для нас незвичайна, — промовив Юзеф Собесяк. — Був загін, а через кілька днів стане бригадою. Це, звичайно, висока честь. Але якось сумно розлучатися із старою бригадою дяді Петі. Ми здружилися з її командиром Антоном Петровичем Бринським.

— Фронт недалеко. Сили наших військ не такі вже й великі на Ровенсько-Луцькому напрямку. Треба кинути все, щоб якнайбільше допомогти своїй армії. Фашистське командування зосереджує на Волині великі сили. Воно не хоче пустити наші війська далі, до Варшави. Ви знаєте, що Крим ще в руках ворога. Якщо наші просунуться на Волині, через яку проходять комунікації до Варшави й Берліна, далі на захід, то кримське угруповання ворога опиниться перед катастрофою. Це розуміють вороги і тому одчайдушно обороняються і навіть ідуть в контратаки проти Першого Українського фронту. Усім нам буде жарко. А зараз бажаю успіхів новим партизанським бригадам імені Кірова та імені Фрунзе. Готуйтеся до походу.

— Ясно! — відповів Собесяк і задумався.

— Про що задумався, командир? — спитав я.

— Думаю про свою дружину, доньку і сина, — винувато усміхнувся Юзеф. — Дочці вже три роки. Синові сім. Коли я думаю про них, Василю Андрійовичу, то починаю всміхатися. Мені легко стає на душі. Все, що було і буде потім, мені ніпочім. Я стаю впевненим, так ніби Гітлер уже на лопатках і я наступив на його гидку горлянку ногою, — сказав Макс-Собесяк.

Я слухав і милувався його постаттю: «Міцний не лише духом, а й фізично оцей Макс!» Мені розказували, як він утік від конвоїрів через вікно і вісім кілометрів біг босий по талому снігові, по колючих сухих гілках у лісі. На такий крос спроможний не кожен.

— Максе! Коли ти тікав від поліцаїв, які вели тебе в гестапо, то й тоді думав про милу дружину і діток? — запитав я.

— Так. Так, — ствердив він. — Думка про них відганяла геть од мене втому, і я утікав заради них... — Собесяк ніяково усміхнувся і додав: — І заради Польщі, звичайно. Я за неї бився з фашистами восени тридцять дев'ятого. Я про Польщу не переставав думати, коли жив і працював тут, на Волині. За неї і зараз... І я твердо знаю, що без комуністів, без робочого класу, без дружби з Радянським Союзом Польщі ніколи не звестися на ноги, ніколи не бути вільною, незалежною і міцною державою.

— Правильно, Максе! Ви не лише відважний воїн, командир, ви й справжній комуніст, політично мисляча людина. Ось чому у вас така віра в народ, в перемогу.

— І ще тому, що я щоранку виконую гімнастичні вправи, — додав, жартуючи, Собесяк. — Щоб м'язи були тугими на випадок, коли і вояки Сікорського стануть нас роззброювати за Бугом, біля рідного Любліна.

Ми запалили цигарки. Я спитав його:

— Напевне, і гімнастика допомогла тобі, Максе?

— Може. Та найбільше мені допомогла пісня, — задумливо промовив Собесяк.

— Пісня?!

— Так. Не дивуйтеся. Я люблю співати. І кажуть, що це у мене виходить непогано. Особливо коли співаю польські й українські пісні... В Маневичах, куди я повернувся зі сходу після ворожого оточення, мені пощастило влаштуватися в друкарню складачем. Ви знаєте, що я там потроху набирав тексти антифашистських листівок. Комendanт поліції у Маневичах націоналіст Сліпчук вирішив, що це робота моїх рук, і заарештував мене тринадцятого березня сорок другого року. Не число, а чортова дружина! Недарма його не люблять. До Ковеля йти далеченько. Я мав час обдумати своє становище і заспівав «Ой не шуми, луже», аж луна пішла до самого лісу. Семеро поліцаїв, що їхали на трьох підводах, здивувалися. Сидить на возі зв'язаний і співає.

— Диви!

— Йому гестапо кишки випустить, а він горло дере.

— Не дере, а таки гарно тягне, — заговорив третій конвоїр. — Дай йому закурити.

Я ніби не чув їх. Закінчив першу, почав «Скажи мені правду, мій добрий козаче». Ви ж знаєте, що ця пісня може й камінь розчулити. Я співав, і в самого на очі наверталися сльози, бо дивився на ліс, який шумів неподалік від шляху. «Там моє місце! — думав я. — Там!»

— Може, розв'яжемо бідолаху? — запитав конвоїр у старшого. — Нас семеро, все одно не втече.

— А чого я тікатиму? — втрутився я. — Я зовсім невинний чоловік. Приїдемо в гестапо, і воно розбереться, що і як. Воно не таке дурне, як пан Сліпчук. Мене відпустять, і ви мене привезете в Маневичі на цій же підводі. Ще й могорич розіп'ємо. Ось тоді я вам заспіваю!

Не знаю, Василю Андрійовичу, подіяло на моїх конвоїрів це магічне слово, чи вони вже так звикли до могоричів, але поліцаї пожвавішали.

— Встигнемо з козами на торг. Ось хата. Видно, чоловік не з бідних живе. Ходімо погріємося, — сказав один.

— Вірно. Погода мрячна, аж до кісток пробирає.

— Та й коней треба погодувати.

Поліцаї зупинилися зі своїм обозом на хуторі. П'ятеро зайшли до хати, а два залишилися біля мене. А моя думка працювала шалено: «Як утекти? Може, це остання, хоча й дуже сумнівна, надія?» В цю мить я навіть забув, що був зв'язаний. Та вийшов з хати старший і сказав:

— Ідіть і ви. Перекусимо. А його теж беріть з собою. Розв'яжіть йому руки й ноги.

Мене розв'язали.

У хаті на столі вже стояли пляшки з самогоном, миска солоних огірків. Поліцай ножем різав сало.

— Грійся і ти, сіромахо! Випий і закуси. — Подали й мені склянку самогону та огірок. — І заспівай, яка найбільше тобі до душі. Можеш і оту...

Я випив і заспівав, дивлячись у вікно, крізь яке за сірим, підталим снігом було видно темну смужечку лісу:

Дівчино голубко, ти сядь біля мене.

Надходить розлуки нам час.

Ходи поцілую, обнявшись з тобою,

бо ще ти заплачеш не раз.

«Треба діяти! Дістатися туди, до лісу!» Далеким, недосяжним, як інша планета, був зараз для мене той ліс. Я співав:

Бо я виїжджаю в далеку країну,
але знаю — вернуся чи ні.
А може, де-небудь без тебе загину
в далекій, чужій стороні...

Я вже не міг одвести очей од цього певеличкового віконця, яке було, напевне, вужче од моїх пліч. Мені бачилося як уві сні сонце над лісом.

Поліцаї вже були напідпитку. Горілка розморила, і вони поскиляли важкі голови на руки.

— Поляк, а гарно співає українську пісню! — сказав один. — Збиратися будемо, чи ще...

— Вже пора, — відповів неохоче другий.

— Панове! Дозвольте мені роззутися. Онучі мокрі. Біля печі погрію хоч трохи ноги.

— Теж знайшовся який шляхтич! З мокрими ногами незручно йому йти на прийом у гестапо!

— Хай роззувається. Тобі жаль. А ми перехилимо ще кварту... На дорогу, — сказав інший.

Я роззувся й сів на табуретку, простягнувши ноги до вогню, що гуготів у пічці. Зиркнув на гвинтівки. Вони стояли в найдальшому кутку. Прикинув віддаль від того кутка до столу, за яким пили «на дорогу» конвоїри, і до вікна, за яким лежало засніжене поле, ліс, за яким була моя смерть або моя свобода, моя боротьба. Одягнув шапку. Раптом я став на ноги і, увібравши голову в плечі, кинувся, немов стрибав у річку, крізь вікно. Скло задеаєнчало, рама затріщала й вилетіла геть. Я впав і в ту ж мить схопився, побіг через подвір'я, перестрибнув через тин і — на город. Туди, до лісу, де виділося мені навіть у цей тринадцятий день березня сонце, коли я співав пісню... Попереду моє життя, моя боротьба. А позаду — смерть.

Отетерілі від такої несподіванки поліцаї вже встигли отямитися. З вікна їм стріляти було не з руки, і вони вискочили на подвір'я. Я ніби знав, що зараз просвістять кулі, і впав. Так і було. Кулі продзижчали поряд. Схопився і знову побіг у напрямку лісу. У вухах шуміло од вітру. Я чув вигуки, постріли. За мною бігли поліцаї. Один з них мчав на коні. Та у них вистачило духу тільки на чотири кілометри. А я пробіг вісім. Ноги й руки кровоточили, серце як не вискочить з грудей. Але я вірив своєму серцю, воно здатне витримати заради мого справжнього місця в житті...

Зовсім не знайомі мені жителі, які згодом стали друзями по підпіллю — Лоховський, Самчук, Борисюк, Бабиць, — дали мені чоботи, піджак, нагодували. А згодом вони обрали мене командиром партизанського загону. З того часу я і воював проти фашистів пліч-о-пліч з загonom, яким командував славний волинський комуніст Петро Кошпчук, хоробра і добра душа.

— Ото пальці кусав комендант поліції Сліпчук, коли дізнався, що поліцаї тебе не довели до гестапо! — зауважив я, вислухавши оповідання Макса-Собесьяка.

Він весело вигукнув:

— Так кусав пальці Сліпчук, що й нігті поодгризав. Знаєте, Василю Андрійовичу, той самий Сліпчук, який дев'ять місяців тому заарештував мене, переглянув свою поведінку. Коли у січні цього року німці розпочали велику експедицію проти нас, Сліпчук зумів передати мені перед початком облоги весь маршрут фашистських карателів. План цей наші розвідники перевірили на місцевості. Він відповідав дійсності. Ось чому ми знали, де нам треба бути під час каральної експедиції, що нам діяти.. Як змінюються обставини й люди. У березні сорок другого року у наших була перемога тільки під Москвою, в яку поліцаї, звичайно, не вірили. А в січні сорок третього в «котел» потрапила під Сталінградом ціла армія німців. Тепер тут, на Волині й Ровенщині, діяли загоны, бригади і з'єднання радянських партизанів, наганяючи страх на німців, не кажучи вже про поліцаїв. Наші удари по швабах, наша віра в перемогу над Гітлером примусили поворушити мозком навіть бездумних поліцаїв.

До кімнати зайшов Михайло Корчев. Юзеф Собесьяк підвівся й простягнув до Корчева руки. Обнялися. Вони були справжніми друзями з дня їхньої першої зустрічі.

40

Через тиждень після того, як загін був переформований у бригаду і партизани одержали з Великої землі вантажі, Юзеф Собесьяк доповів у наш обласний штаб, що виступає на південь. У перший же день бригада пододала понад тридцять кілометрів.

І бригада Собесяка, і всі наші з'єднання проходили через спалені фашистськими карателями села і хутори. Бездомні, голодні люди тікали в ліси. Партизани ділилися з ними шматком хліба. Скрізь спалені хати, обгорілі дерева. Між руїнами й згарищами тужпо завивав вітер і скавучали жалібно собаки. Фашистське командування утворювало «мертві зони». Це його тактика на нашій, польській землі. В селі Тельчі Юзеф Собесяк зустрівся з червоноармійською частиною, яка просочилася через лінію фронту. Це був розвідувальний батальйон майора Морозова. Радянські армійські розвідники прихопили з собою ще й артдивізіон. Майор Морозов мав завдання від штабу Першого Українського фронту встановити тісніший зв'язок з партизанами. Батальйон розвідників пішов далі на захід в напрямку Чорторийська і Луцька, а у наших партизанів було своє завдання. Ми прямували на південь.

Дороги розгрузли. Йти важко навіть коням. Нема чаш зварити гарячу їжу. Одяг у бійців порваний і мокрий. Знову водний рубіж, сутички з ворогом.

Світало. Як хочеться спати в такі години. І дехто засинав на ходу, падав.

Кизя їхав поруч з комісаром загону «За Батьківщину» Дмитром Чететіним.

— Люди як загипнотизовані. Хоч би на часинку їм задрімати, — зауважив Чететін. — Проклята погода! Хіба можуть пройти по такому бездоріжжю наші танки, машини, піхота?

— На це й надіється фашистське командування, Дмитре Федоровичу. Воно впевнене, що наші застрянуть до самого травня, а за цей час німці подбають про оборону Львова, Польщі, Чернівців. Так що, товариші, в цих лісах, болотах, на цих розгрузлих, малопрхідних дорогах кується стратегія дальшого наступу наших військ і, звичайно, строків війни. Це треба пам'ятати і менше скаржитися і на погоду, й на свою долю, — говорив Кизя.

Дні для партизанів 2-го з'єднання минали в сутичках з фашистами, в поході по тяжких дорогах.

12 січня загін імені Кармелюка на чолі з командиром загону Олексієм Шитовим вступив у райцентр Володимирець. А через годину партизани зустрілися з групою кіннотників-розвідників Червоної Армії. Це була омріяна зустріч партизанів із своїми армійськими братами.

Наступного дня загін імені Богуна раптово увірвався в райцентр Рафалівку. Німці отетеріли від несподіванки і кинулися навтьоки, запаливши кілька будинків. Командир загону Іван Конча послав групу бійців на допомогу людям гасити пожежі й звернувся до решти партизанів:

— Буквально і в повному розумінні — нам треба пильнувати склади на станції. Ми прийшли сюди назавжди, і зерно, картопля, фураж, будівлі повинні бути збережені. Тепер настав час, коли треба не руйнувати, а берегти все, як про це ще в Шугалях говорив секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Сергійович Коротченко...

Саперна група партизанів зняла півсотні мін уповільненої дії, закладених у будинках. На станції у складах було п'ятдесят тонн зерна, п'ятсот тонн картоплі і багато фуражу.

Переслідуючи ворога, богунці захопили два дерев'яних залізничних мости через Стир. Та ранком наступного дня гітлерівці спробували повернути Рафалівку. З станції Чорторийськ вийшов бронепоїзд. У партизанів не було засобів знищити його, і артилерія бронепоїзда пошкодила мости. Але райцентр і станцію Рафалівку німцям так і не вдалося повернути. Партизани тримали містечко аж до приходу частини Червоної Армії, якою командував полковник Дикий.

І зиву з'єднання пішло на південь по тилах ворога.

У селі Холоневичі з'єднання Федорова мало радіозв'язок з 238-м стрілецьким полком полковника Митропольського. Полк і партизани вирішили одночасно завдати удар по скупченню ворога в селі Майдані.

На цю операцію вийшли загони імені Чапасва, імені Кармелюка та імені Богдана Хмельницького. Стрілецький полк виділив один батальйон. Наші загони йшли по маршруту Холоневичі — Липно — Єловиця — Постойно — Корчич, щоб перекрити шлях відходу ворога в Деражне і розгромити його.

21 січня 1944 року загони недалеко від села Постойно зустрілися з колоною ворога. Партизани вдарили першими і розбили 3-й батальйон 37-го поліцейського полку, в якому була рота німців. Ворог втратив убитими і пораненими близько двохсот чоловік.

Того ж дня штаб першого з'єднання був у селі Городище. Погода льотна, і Корчев наказав бійцям викопати окопи, щілі на випадок атаки ворожих авіаторів.

Наші штабісти розмістилися у хаті. Ми вже давненько не обідали під дахом. Куховарки варили кашу, гріли чай. Тепло, запах вареного пшона повіяли на нас давнім мирним затишком.

41

Увечері ми з Корчевим ще довго сиділи над картою й думали про одночасний удар регулярними частинами і партизанськими загонами по угрупованню, яке обороняло Ровно. Сили ворожих військ на Ровенщині та Волині перевищували кількість радянських військ, і бої передбачались жорстокі, уперті.

Я попросив покликати начальника штабу Тимошенка. З ним ми й продовжили розмову про маршрут наступного походу.

— Через Городище і Сильно на Цумань, а потім повернути на Ровно,— сказав Віктор Тимофєєв.— Такий же напрям нам пропонує і Український штаб партизанського руху в своєму наказі.

— Треба сьогодні ж вислати туди людей і вести розвідку Цумані й Деражного безперервно. Заодно зазирнути розвідникам і в інші гарнізони, які будуть на шляху. А шлях чималий. Кілометрів шістдесят.

— Буде зроблено. Я гадаю, що в розвідку пошлемо два бойових і рухливих загони. Командиром обох загонів буде Сергій Санков.

І, як і завжди, разом з ним піде на завдання Дуня Володько. Але тепер їй не треба умовляти начальство, просити дозволу. Дуня Володько в загоні «Смерть фашизму» очолює партійну організацію, і місце її, як і кожного комуніста,— попереду. Разом із своїм чоловіком Сергієм, комісаром загону Махотьком і начальником штабу Ражевим Дуня знайомиться із завданням.

Загін розвідників вирушив. Заспівувач почав:

В рейд и путь далекий —
Был приказ таков!
Вел нас сероокий
Командир Санков.
Э-э-эй, командир Санков!
Десять было только

Ровенских стрелков,—
Комиссар Махотько,
Командир Санков.

Пісня ця була складена начальником штабу Миколою Ражевим влітку 1943 року невдовзі після смерті секретаря обкому комсомолу Тихона Івановича Белякова. Доставивши пораненого секретаря обкому до санітарної частини з'єднання, Сергій Санков знову вів розвідку південних районів Ровенщини. В одному бою десять розвідників Санкова розігнали великий ворожий загін. Але Санков не тільки налагоджував зв'язок з підпільниками, а й залишав своїх людей для агентурної розвідки. Його група одбила у фашистів шість тонн хліба, шістьдесят корів, двадцять коней із возами і роздала усе це селянам. Трохи згодом розвідники врятували близько 350 польських жінок і дітей від погрому, який учинили було «січовики» Боровця. До Санкова прийшло вісімдесят поляків-партизанів, половина з яких були озброєні.

Загін Санкова можна назвати маленькою інтернаціональною бригадою. Ось крокують лісовою дорогою в одній шерензі Абдула Усубеков, узбек, праворуч — Іван Шевцов, українець з Середино-Будського району. Ліворуч Абдули Усубекова — Едуард Колодніцький, поляк. У другій шерензі — поляк Андрій Оніцький, українець Черненко, командир диверсійного загону Лазар Бромберг. Поруч з Дунею Володько — санітарка Люба Вакс. В іншій шерензі — сержант Нікітін, Козін (росіянин), Мишкевич (білорус). Четверта шеренга — Євген Таран, Броніслав Давидович, Адам Рупневський, п'ята — Степан Дим'як, Бранко Калетич, Михайло Чадук.

Санков почав партизанську війну разом з Лукою Кизею на Сумщині, був бійцем невеличкої групи, став командиром відділення, потім — командиром розвідки, на рещті — командиром партизанського загону.

Пісня стихла. Загін, залишивши обоз, розбився на кілька груп, яких чекали тяжкі і небезпечні дороги.

Перше з'єднання зупинилося в селі Городище, друге — у Холоневичах.

Надвечір на спітнілому коні примчав майор Віктор Тимофєєв.

— Перші відомості від Санкова. Цуманський гарнізон нараховує близько тисячі солдатів, тридцять танків.

У Деражному понад півтори тисячі солдатів. Навкруг Цумані з десяток бункерів...

До штабу прийшли командири загонів — Максим Йосипович Місюра, Сергій Іванович Диковицький, Степан Іванович Геращенко і Георгій Митрофанович Картухін — командир бригади імені Кірова.

— Вранці, о шостій нуль-нуль, треба бути на вихідних позиціях. Місюра — од лісозаводу, бригада імені Кірова зі сходу. Пункти санчастин, боеприпасів — у лісі.

— Головне — раптовий натиск! — сказав командир бригади Картухін.

— І я так думаю, — підтримав командира старий Диковицький і звернувся до свого сина Миколи — комісара: — Що скажеш?

— У Цумані будемо. Але ніч зимова довга. Усього можна чекати за ніч.

— Ти натякаєш на те, що вони підкинуть за ніч ще війська? — спитав батько.

— Не знаю. Нові дані ми одержимо лише вдень.

Вирішили йти в наступ на Цумань, виконуючи наказ.

— Пішли, хлопче, — звернувся до свого зв'язкового Володі Юшкевича командир Місюра. — До шести ранку треба бути коло Цумані.

— Нам не звикати ходити, — зауважив Юшкевич.

— То правда. Перший мій перехід був ще в 1925 році, — пригадав Місюра, набиваючи самосадам люльку. — Тоді я перейшов польський кордон, щоб на радянську сторону... Намилили мені шию. Посидів у тюрмі.

— Мені теж довелося сидіти у фортах, — сказав Геращенко.

— У фортах? — здивувався Місюра. — Це ж де? За що?

— Не за те ж, що у райспоживспілці працював завбазою, — продовжив Геращенко.

— О! Та ви людина комерції! — підморгнув весело Місюра. — Якого тільки люду нема у партизанах!

— Давно це було! І не на нашій землі, а на французькій.

— Ого куди вас чорти занесли!

— Я був у експедиційному корпусі, який послала Росія у Францію в тисяча дев'ятсот шістнадцятому, — розтягував слова Геращенко. — Хотіли до стінки мене, як більшовика і агітатора.

— І ви по-французькому кумекаєте, що то агітували?

— Французи — люди грамотні. Бачать, що я з Росії. А в Росії революція, у Росії Володимир Ілліч Ленін. І їсти дадуть, і вином обід зап'єш. На швейцарському кордоні мене зловили...

— Василю Андрійовичу, тільки погляньте, які в нас люди! Аж на швейцарському кордоні ловили! Прямо-таки як справжнісінького революціонера, а не якогось там завскладом,— підкинув шпильку Максим Місюра.

— Не був я тоді завскладом. Це вже мені перед військовою всучили таку роботу,— трохи образився Степан Іванович.— Так от. Зловили мене — і пароплавом аж у Крим. Хотіла з мене Антанта зробити солдата денікінської армії. Та дзуськи! Я з Криму пішечком та аж до Глухова, до Червоної Армії.

— А я не був у Франції, хоча при панах і збирався на заробітки туди, бо ж у наших болотах таки скрутно жити було, Степане Івановичу! Ну, розійшлися, люди добрі! Завтра бій...

Картухін не поспішав залишити наш намет.

— Що? Не до відпочинку тобі, Георгію Митрофановичу? — запитав я.— Мене турбує Цумань. Фашисти, можливо, підкинуть проти нас свіжі сили. Судячи з обстановки, наші військові частини загрузли на дорогах і в поймах річок. Ось на цей день армія вже мала бути разом з нами готова до удару по Ровно. Запізнюється. А іншого наказу нам нема.

— Візьмемо Цумань, вийдемо на захід від Ровно, а там і наші арміїці ударять, — сказав Картухін упевнено.

— Будемо надіятися. Радисти зараз не скидають навушників, чекаючи вістей з армійських штабів й з Українського штабу партизанського руху...

Ми попрощалися.

Я довго не спав, думаючи про завтрашній день. Взаємодія з армійськими частинами — велика справа у військових операціях. Була вона між партизанами і військовими підрозділами протягом всієї війни. Коли гітлерівські війська вели наступ на Київ, в їхньому тилу в липні-серпні 1941 року діяли перші партизанські загони добровольців з Донбасу, Харкова, Полтави, а також два київських комуністичних партизанських полки. Ці пар-

тизанські загони здійснювали розвідку для армійських штабів, діяли в розташуваннях ворога. Адже партизанська боротьба якраз і існує для того, щоб допомагати армії на фронті. Все залежить від уміння військових і партизанських штабів найефективніше використовувати партизанські загони для виконання задуманої операції. Нині 13-а армія проводила Луцько-Ровенську операцію. Все було непогано сплановано, скоординовано між арміяцями та партизанами. Та, напевне, бездоріжжя, й повноводі річки, й залиті луки затримали наші головні ударні частини. А час не чекає. Треба брати і Цумань, і Ровно, і Луцьк, треба виходити на Дубно, Броди, Чернівці, Львів. Пауза в наступі наших військ в напрямку Ровно і Луцька на руку ворогові. Ударили б морози!

Удосвіта, як і було домовлено, темпе небо пронизали яскраві спалахи зелених ракет. Партизани розпочали атаку на Цумань.

Загін Диковицького, сусідами якого були Місюра праворуч, а ліворуч бригада Картухіна, увірвався на околицю міста. Розпочалися вуличні бої. Бій у правому кварталі Цумані точився вже сорок хвилин. Партизани перебили чимало солдатів гарнізону. Просунулася вперед і бригада. Але сили ворога немов подвоїлися, і гітлерівці не збирались залишати Цумань.

Бійці Місюри потрапили в складне становище. Вони були кроків за сто п'ятдесят від німецьких бункерів, дзотів і пішли було в атаку, але фашисти зустріли їх свинцевою зливою. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що діяти доводилось в умовах відкритої місцевості.

Раптом у небо звилась червона ракета — сигнал про відступ. Сусіди вже одійшли, стрілянина на сході стихала.

При спалахах ракет Максим Місюра налічив більше двох десятків бункерів.

— Володю! — звернувся він до зв'язкового. — Передай по шерензі: нехай забирають убитих, їхню зброю і одповзають, поки зовсім не розвиднілося. А я з десятком залишусь прикривати. Інакше вони нас усіх перемотять.

— Поранених винесли майже усіх. Десять убитих. До інших не підповзти.

Мужньо билася за Цумань бригада Григорія Картухіна, яка була на головному напрямку...

На південь від Цумані була зосереджена гітлерівська піхотна дивізія і тридцять танків. У районі Козьки — Чорторийськ було близько дивізії, тут також дислокувався танковий полк. Дивізія і два полки кінноти зосереджувалися в районі Степані. Ударом з двох боків фашисти прагнули одрізати партизанські загопи під Цуманню і Деражним від північних лісів і знищити їх. Зашморг почав затягуватися.

У лісі недалеко від дороги Деражне — Цумань зупинився загін «Смерть фашизму». Розвідники були стомлені.

Сергій Санков вирішив дати людям можливість трохи відпочити.

— Він викликав командира підричників Лазаря Бромберга.

— Треба замінувати дорогу. Постарайтеся захопити «язика», — наказав Санков.

Скоро стався вибух. Потім підричники привели переляканого на смерть обер-лейтенанта. Блідий був і Бромберг. Санков одразу відчув, що сталося щось недобре.

— Підірвали машину. Сім чоловік убито. Шофер і оцей старший лейтенант сиділи в кабіні.

— Вони, відома річ, перелякалися. А ти чого на себе не схожий? — запитав командир.

— Я допитав полоненого. Учинимо повторний допит, і ви зрозумієте, — відповів Бромберг.

Німецький старший лейтенант дивився то на партизана, який говорив, то на командира. Він не знав, про що йшла мова, лише здогадувався. А коли прийшла черга говорити йому, то повторив усе, що говорив Бромбергу.

— Партизанів оточують три наших дивізії. Партизанам під Цуманню — Деражним капут, — дослівно переказав Бромберг.

— Треба обер-лейтенанта доставити в обласний штаб. По всьому видно, що він не бреше, — промовив Санков, звернувшись до комісара Махотька і начштабу Ражева.

Полонений офіцер не брехав. Того ж морозного дня партизани відчували, що фашисти мали-таки серйозний намір розквитатися з ними. Ліси на північ і схід від Цума-

ні бомбардувало вісімнадцять юнкерсів кілька разів. Наступного дня така ж кількість літаків знову проносилися з ревом над деревами й поливала кулеметним вогнем партизанські розташування, скидала дрібні бомби.

На бійців загону Санкова, який був найближче до ворожих опорних пунктів, широким фронтом пішли фашистські солдати, підтримувані мінометним і кулеметним вогнем. Але партизани атаку відбили.

Знову вбиті, поранені... Тут же, у лісі, копають могили. Убита санітарка Люба Вакс, загинув Михайло Чадюк, поранений Яша Вальцман. Ще трьох героїв боротьби за визволення людства від гітлерівської нечисті не стало у лавах народних месників.

— Обоз! Чому ви так зволікаєте? — гримнув командир на їздових.

— Під час бою втекло п'ятеро коней. Три з сідлами, двоє одірвалися од возів.

— Воздух! Воздух!

І небо затулили широкі чорнохресті крила двохмоторних бомбардувальників. Затріскотіли кулемети. Здригнулися дерева. Неначе буря бушувала в лісі...

У штабі командири, комісари і начальники штабів обговорювали становище. Дані полоненого обер-лейтенанта були підтвержені й агентурною розвідкою з Чорториська, Колок, Цумані. А найбільше самими діями ворожих військ, жорстокими нальотами авіації, які тривали протягом чотирьох днів.

Становище, в якому опинилися наші партизанські загои під Цуманню через затримку радянських військових частин, було справді тяжке. Фашистське командування вигідно використовувало паузу на фронті, кинувши великі сили, в тому числі танки й авіацію, на розгром партизанських з'єднань. Фактично в ці дні партизанські загои не могли користуватися партизанською тактикою і потрапили в оточення військових сил, які переважали нас у десятки разів.

Партизанським з'єднанням можна було пробитися через лінію фронту на схід і з'єднатися з Червоною Армією. Але в цьому разі обласний штаб, обком партії не виконав би наказу. На схід партизани піти не могли. Можна було прорвати вороже кільце і піти далі на захід, в глиб німецького тилу, але й цей маршрут не міг задовольнити насамперед командування Червоної Армії,

яке покладало на партизанів, особливо на тих, які знаходилися під Цуманню, великі надії. На захід іти з'єднанням Бегми, Федорова, Таратути ще рано. Але ж і не чекати їм під Цуманню, поки вашморг, створений трьома німецькими дивізіями, двома танковими полками і двома полками кавалерії, стягнеться. Єдиний вихід бачило партизанське командування у швидкому кидку на північ кілометрів на сорок. Прорвати кільце на півночі, вийти на залізницю Рафалівка—Антонівка, де були підрозділи кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта В. К. Баранова, дати там людям перепочинок і потім знову вдарити на Цумань.

— Цей маневр необхідний ще й тому, що лінія фронту поки що стабілізувалася і німцям часу вистачить, щоб розбити нас тут, під Цуманню,— сказав я.— Товаришу Тимофєєв, які новини з півночі?

— Лінія фронту застигла. Вона проходить у кількох кілометрах на захід от Сарн, по річці Горинь, через Степань, село Підлужжє, потім по річці Замчисько на Костопіль, Гучин, Славути, Шепетівку. Корпус генерал-лейтенанта Баранова зайшов далеко на захід у північних районах, але в нього, по всьому видно, сил не вистачає. Їх треба ще зібрати. До того ж 228-й стрілецький полк, з яким зустрілися загони з'єднання Івана Пилиповича Федорова, одійшов на східний берег Горині за наказом армійського командування. З армійського штабу повідомляють, що наступ на Ровно поки що затримується.

— Вирішено! Ми повинні здати поранених в армійський госпіталь. Наші бійці ось уже тиждень без відпочинку, вони до краю виснажені, голодні. Треба людям гарячу страву. Ми проб'ємося через залізницю,— сказав я.— А тепер ідіть до своїх з'єднань, до своїх загонів і розкажіть усю правду.

— А може, не треба розказувати про оті німецькі дивізії, що висять над нами?

— Про дивізії, може, і не треба, але щоб кожен був готовий до найгіршого, треба сказати. Тоді людям легше буде перебороти усі перешкоди й нестачі, усі труднощі в нерівних боях. Правда, хоч яка вона не страшна, завжди краща за найрожевіший обман. А зараз прочитайте текст радіограми, яку ми заготовили для штабу.

— Так ми ж не виконали наказу партизанського штабу? — заперечив Іван Пилипович.— Ще рано посилати радіограму.

— Ми тільки про це говорили. Скажемо правду бійцям, скажемо їй й ЦК КП(б) України,— сказав я і подав Романенкові текст радіограми:

«Штабові. № 1214.

Доповідаю про виконання наказу Українського штабу. Повністю і в строк не виконано, бо навколо Ровно багато великих гарнізонів ворога. З 19/І по 25/І провели шість великих і сім менших боїв, влаштували ряд засідок на ворога в районі Деражного, Цумані, Клевані. В цих боях знищено 60 гітлерівців. Узято трофеїв: кулеметів 5, гвинтівок 300, мін 800, патронів 80 000.

Наші втрати — вбито 40, поранено 60 чоловік. Ворог з Колок, Оликів, Цумані, Деражного кинув проти нас великі сили, підтримані танкетками, бронемашинами. Чотири дні підряд з 15/І по 18/І літаками бомбував наші розташування. Внаслідок усього цього змушений був на два дні вийти з Цуманських лісів ближче до степу. Зараз знаходжусь знову в Цуманських лісах. Маю зв'язок з передовими частинами й штабами Червоної Армії, і діємо разом, виконуючи наказ УШПР».

Щодня доводилось з'єднанням ровенських партизанів іти кілометрів по тридцять, бо підрозділи фашистських військ часто перетинали шляхи, прагнучи одкинути партизанське угруповання на південь і там зіткнути його з броньованим кулаком, який вже кілька днів був готовий до бою з партизанами. Доводилося йти обхідними шляхами, у заболоченій місцевості.

Погода після кількох сонячних днів змінилася. Знову замрячило. Тепер іти по розгроздих лісових дорогах стало нестерпно важко. Взуття майже у всіх бійців порване. У кожному загоні багато хворих.

Залізниця була вже недалеко. Похмурі обличчя партизанів повеселіли. Ще один стрибок, ще один бій якраз на стику ворожих військових частин — і з'єднання вийдуть у безпечну зону. Цю ніч чекали усі з нетерпінням, і тому вона, здавалося, так повільно наближалася. Партизани причаїлися з обозами і намагалися нічим не видати своєї присутності. Вогнищ не запалювали, кашляли у шапки, говорили неголосно.

Нарешті з'єднання вирушили. Це було опівночі. А ранком партизани зустрілися з кавалеристами корпусу Баранова, які зосереджувалися в районі Рафалівки, Володимирця. Партизани й бійці обнімалися, цілувалися.

І ось тепер, після довгих місяців партизанської війни, уперше вони відпочивали і тілом, а головне — і душею. Партизани милися в солдатських лазнях, прали білизну, смакували солдатський куліш і курили махорку до запаморочення, аж поки у глибоко запалих очах не перевертався світ.

Який приємний і міцний дим махорки! Та взагалі в солдатському таборі пахло димом Батьківщини. Для багатьох партизанів у кіннотників знайшлося зайве взуття.

Три дні наші з'єднання стояли на одному місці. За цей час партизанське командування погодило й уточнило в штабі корпусу план наступу на Ровно.

42

Наші з'єднання знову вирушили на південь — до Цумані, Клевані, Деражного. Але й на цей раз гітлерівське командування не відмовилося від наміру знищити партизанські загони. Мабуть, воно турбувалося тепер не так про сьогоднішнє на фронті біля Ровно і Луцька, як про майбутні операції, в яких радянські партизанські загони своїми рейдами по німецьких тилах можуть накоїти чимало неприємностей поблизу державного кордону і в самій Польщі.

Командуючий 13-ю армією М. П. Пухов дав наказ 6-му кавалерійському корпусові генерал-лейтенанта Соколова слідом за 1-м корпусом кіннотників Баранова з рубежа Сарни — Вири вклинитися в тил німецько-фашистського угруповання, що нависло над партизанами.

В першому ешелоні 6-го корпусу була 8-а Далекосхідна Червонопрапорна дивізія генерал-майора Хрустальова Петра Олексійовича. Петро Хрустальов у 1920 році був політбійцем Першої Кінної армії, брав участь у боях за Дубно, за Броди, проходив цими ж шляхами. В тих боях Хрустальов був поранений. Тоді вершникам Першої Кінної армії довелося тяжко, особливо під Дуб-

но, у поймі річки Іква. Серед наших були великі втрати. І все через погано організовану розвідку.

Тепер у кавалеристів розвідка на висоті, бо для їхнього штабу працюють і партизанські розвідники. Але зараз, крім бездоріжжя, що утруднювало просування наших військ з східних берегів Горині, Стиру, була ще одна велика перешкода — концентрація біля висот, шосейних доріг і населених пунктів танкових і моторизованих частин ворога.

Два ескадрони 115-го Забайкальського полку 8-ї Далекосхідної Червонопрапорної дивізії першими форсували Стир, захопили на північному заході від Чорторійська висоту. З цієї висоти наші бійці мали прикривати переправу через Стир головних сил полку й дивізії, затримати ворога, поки кавалеристи й партизани підтягнуть артилерію і міномети по непролазній грязюці через ліс.

Та вже в перші хвилини після оволодіння висотою з'ясувалося, що наших два ескадрони вийшли на стик ворожих сил. Довелося спішитися й готуватися до оборони. Коноводи одвели коней в укриття.

І почалася героїчна сторінка оборони висоти, яка на топографічних картах іменується 193-ю. Нашими ескадронами командували старші лейтенанти Сергій Столбаушкін і Іван Гордєєв. Була тут ще батарея протитанкових сорокап'ятиміметрових гармат, якою командував молодший лейтенант Інокентій Каратанов. Всього на висоті під Чорторійськом було п'ятдесят вісім радянських бійців.

Опівдні 28 січня ворог частинами моторизованої дивізії СС генерала фон Дем-Баха розпочав наступ на півсотні наших воїнів. Фашисти розраховували одним ударом покінчити з кавалеристами на висоті.

Два полки піхоти і близько п'ятдесяти танків кинув фон Дем-Бах проти спішених двох наших ескадронів. Спочатку в атаку пішло двісті ворожих автоматників при підтримці трьох танків і двадцяти гармат.

Це був дуже тяжкий бій. Та висота трималася. Через годину фашисти одійшли, зазнавши чималих втрат.

О другій годині дня батальйони ворожої піхоти і дванадцять танків знову вирушили на висоту. Але й цього разу вони відступили, так і не зламавши опір радянських бійців. Гармата Івана Неврина знищила два танки,

кулеметники Віктор Ершов і Неймат Хакімов зміло одсікли піхоту від танків і завдали їм дощукільних втрат.

Вороже командування нервувало. Було проведено перегрупування сил. Фашисти підтягли ще артилерію й танки. О четвертій годині дня під прикриттям димової завіси ворог пішов у атаку.

Це був третій наступ ворога на висоту. П'яні фашисти лізли напролом. Це зрозуміли наші кіннотники і, підпустивши їх на півтораєта кроків, ударили з усіх видів зброї. Де й поділася хоробрість ворожої піхоти! Гітлерівці залягли на схилах висоти, а танки прорвалися у наші бойові порядки.

Командир гармати молодший сержант Іван Толкачов викотив свою протитанкову на відкриту вогневу позицію і першим же пострілом підбив ворожий танк. Другий спалахнув від снаряда, посланого артилеристами Михайла Мохнаткіна. Тим часом взвод бронебійників лейтенанта Бориса Лілова підбив один танк і одну самохідку. Гітлерівці встигли прямим попаданням розбити гармату Толкачова і тепер кинулися на бронебійників.

Проте наші пегерівці не злякалися. Коли шість танків і три штурмові гармати наблизилися на кільканаєта кроків, бійці відкрили вогонь з протитанкових ружниць і підбили ще три машини. Більшість бійців цього взводу загинула. Але ворожі танки не пройшли, а повернули до окопу командира ескадрону Сергія Столбаушкіна, який так сміливо керував обороною висоти.

Столбаушкін підпустив перший танк і кинув проти-танкову гранату. Граната перебила гусеницю машини. Танк завертівся на місці. Три інших танки підїхали до підбитого. Танкісти хотіли взяти цю машину на буксир. Вони кинули кілька гранат в окоп старшого лейтенанта Столбаушкіна й тяжко поранили його.

До командира із сусіднього окопу поповз зв'язковий, молодий башкирець Хамза Литипов. Автоматним вогнем він убив вісім танкістів, які поралися біля підбитого танка, і кинувся до пораненого командира.

Танкісти, покинувши підбиту машину, відступили.

Ще одна атака ворога була відбита.

Багато вбитих було й серед оборонців висоти. Від тяжких ран помер старший лейтенант Столбаушкін. Вбиті командири трьох взводів і більше десяти рядових бійців. Багато поранених. Але ніхто не покидав позиції, ні-

хто навіть не поглядав на східний берег Стиру, до готували переправу свої, де були їхні коні.

Очевидці розповідають, що санітари хотіли винести з поля бою рядового Борзикова.

— В цьому бою я знищив двадцять фашистів. Але це для мене, старого комуніста, мало. Я ще можу і буду стріляти лежачи. Піду пізніше,— сказав Борзиков.

А за кілька хвилин він помер.

Не покидав свого місця й командир взводу гармат Павло Коновалов. Незважаючи на роздроблені плече і ключицю, він однією рукою посилав снаряд за снарядом із своєї гармати, яка одна ще діяла на висоті.

О п'ятій годині вечора фашисти розпочали четверту атаку.

О шостій проти двадцяти солдатів і офіцерів, які ще могли тримати зброю, ворог кинув шістнадцять танків і близько батальйону піхоти. Ворог розумів, що всі його невдачі не лише від того, що мужньо тримаються в обороні радянські солдати, а ще й тому, що між танками і піхотою не було взаємодії. Піхоту радянські кулеметники встигали одсікати від машин і клали її на землю, а самим лише танкам в розташуванні окопів нелегко було справитися з людьми, які вже добре навчилися бити їх по вразливих місцях.

Найбільшу злість фашисти мали на станковий кулемет, за яким були старший сержант Неймат Хакімов і рядовий Віктор Ершов. Танкісти вирішили будь-що знищити наших кулеметників. Два важких «тигри» кинулися прямо на них, давлячи трупи своїх же солдатів. Могутні, страшні, невразливі для кулеметного вогню, мчали на Ершова і Хакімова танки. За двома головними йшло ще чотирнадцять машин.

Боротися з такою технікою нашим бійцям вже не було чим. Це розуміли всі. Знали про це й кулеметники Хакімов і Ершов. Вони перевирнулися і без слів арозуміли один одного. У них ще були гранати. Ершов об'язався гранатами і, як тільки перший «тигр» наблизився до окопу, кинувся під гусениці. Вибух. Важкий танк хитнувся й заляк на місці.

Та другий танк ще рухався до окопу кулеметників. Старший сержант Хакімов не залишився в боргу перед своїм російським другом Віктором Ершовим. Він підірвав цей «тигр» останніми гранатами.

І застигла на якусь хвилину решта — чотирнадцять машин. Могутні «тигри», гордість німецької військової техніки, стояли мов кам'яні скелі, над якими вився димок. Стало тихо. Наші бійці вже не стріляли по ворожих машинах і піхотинцях, бо не було патронів. Мовчали й фашистські танкісти, приголомшені, мов громом, вибухами під головними танками і героїчною смертю двох радянських кулеметників.

Якусь хвилину тривала ця рідкісна в таких боях пауза. Це була тиша перед новою грозою. Тим часом до висоти вже підійшли головні сили 115-го полку, які переправилися через Стир. Переломний момент в битві за висоту настав. Тепер фашистам її ніколи не взяти.

Коли бій скінчився, на висоті й навколо залишилися дев'ять підбитих ворожих танків, дві штурмові гармати, а на дорогах — тридцять повівечених грузовиків. Гітлерівці втратили дев'ятсот своїх солдатів.

Увечері 28 січня на висоті 193-й і біля розвилки дороги, що ведуть з Чорторийська до Козлиничів і Маквиців, були поховані останки загиблих героїв.

Бій воїнів генерала Хрустальова за висоту 193-ю — це героїчна сторінка, вписана в історію Великої Вітчизняної війни кров'ю і мужністю в боях за визволення Ровенщини й Волині...

115-й, 49-й і 163-й полки 8-ї Далекосхідної Червонопрапорної кавалерійської дивізії, вийшовши на захід від Ровно, відчутно допомогли ровенським партизанським з'єднанням. Кіннотники рвалися далі на південь, до шосейної дороги Ровно — Львів, і над фашистським угрупованням нависла загроза оточення. 49-й полк в атаці разом з наших загonom «За Батьківщину», яким командували Короткевич і комісар Чететів, пересікли шосе Ровно — Луцьк в районі Клевани й розгромили величезну колону німецьких автомашин і обоз з кількох сотень возів.

43

1 лютого вранці ми отаборилися в лісі недалеко від шосейної дороги Ровно — Луцьк.

Бійці знайшли штабелі заготовлених дров і розпалили багаття. Дрова були сухі, погода морозна, і вогнища

горіли яскравим полум'ям. Диму майже не було. Партизани діставали з речових мішків котелки, ложки, готувалися обідати.

У загоні «Смерть фашизму» теж пожвавлення. Бійці просять свого начальника штабу Миколу Ражева прочитати новий вірш. Він упирається, а потім читає тихим голосом:

Быть может, жив-то я не буду
И встреч не будет у нас вновь,
Но никогда я не забуду,
Что ты есть первая любовь.

Тебе клянусь, даю поруку,
Что есть любовь еще первой,
И та любовь не к человеку —
К прекрасной Родине своей.

И две в себе храня любви,
Иду я в бой всегда смелей,
Не жалея жизни, крови,
Во славу Родины своей...

Раптом до вогнища, де сиділи Корчев, Федоров, Кизя і ще товариші з командного складу, підбіг захеканий розвідник.

— По дорозі з Скригитівки на Цумань іде величезна колона піхоти, п'ятнадцять танків, багато автомашин. Наші війська ідуть!

— Наші? — здивувався Кизя.— Василю Андрійовичу, чи наші це?

— Може, вночі прорвалися,— сказав Федоров.

— Толю! — звернувся я до радиста, який сидів на купі ялинових гілок, схрестивши ноги. Він якраз прийняв радіограму і розшифрував її.— З армійського корпусу нічого не передавали? Щось несподівано з'явилася ця колона. У наших тут не повинні бути танки.

— Армійці повідомили, що в нашому квадраті є обоз з півтори сотні підвід. Там сто поранених червоноармійців. Лінію фронту обозу зараз не перейти, і ми повинні розшукати його і врятувати поранених солдатів,— доповів радист, подаючи папірець.

На шляху гуркотіли танки. Але слова розвідника, що «йдуть наші», миттю рознеслися між вогнищами.

— Наші!

— Наші! — гукали партизани,

Та що це?! З люка висунулася голова у шлемі, і танкіст гукнув по-німецьки. Аж тепер партизани побачили й хрестити на танках. В цю ж мить кілька німецьких кулеметів різонули по лісу, ударила гармата. Немов вітром здуло миски, казанки. Кулі свистіли, шипіли, вриваючись у промерзлу землю.

— Петееерівці! Зупинити танки! — пролунала команда.

Бійці з протитанковими рушницями і гранатами, пригинаючись, побігли до дороги. Незабаром було введено з ладу три німецьких танки. Гранатами було закидано дві автомашини. На дорозі утворилась пробка.

Фашисти у ліс піти не посміли. Але й партизани не могли вчасно викотити сорокап'ятку чи сімдесятишестиміліметрову гармату, щоб прямою наводкою вдарити по ворогові. Сили були надто нерівні. Фашистські полки по шляху одійшли на захід.

Останніми ударили по довжелезній колоні ворожих військ загони Максима Місюри і Степана Шмата, які дислокувалися на схід од штабу. Партизани з усіх видів зброї обстріляли хвіст фашистського угруповання.

За приблизними підрахунками, на Цумань по шляху з північного сходу рухалося близько десяти тисяч солдатів. Ця дивізія була затримана партизанами на тридцять годин. За цей час партизани знайшли червоноармійський обоз з пораненими і спровадили його у безпечне місце. Цього часу вистачило підрозділам Червоної Армії разом з артилерією і авіацією, щоб розгромити біля Оликів десятитисячну колону ворога.

Увечері партизанська розвідка принесла точні дані про укріплення Цумані. Тепер перше слово — за артилерійською групою Григорія Бакальчука. Гармати та артилеристів керівництво Українського партизанського штабу прислало на літаках ще влітку сорок третього року. Артилеристи до партизанів прийшли з армії і вже мали добру практику на фронті. У кількох боях їм була нагода відзначитися і в тилу ворога.

Не тільки прислані з радянського тилу артилеристи входили в обслугу. Були й місцеві партизани. В артгрупі був і мінометний взвод.

Партизани розпочали вогонь по ворожих бункерах. Було знищено чотири вогневих точки, два дзоти, понад сотню гітлерівців.

Загони Федорова розгромили ворога в Деражному, а загін Місюри під Цуманню захопив на річці Путилівці міст, завод, млин, які німці не встигли зруйнувати. Частина гарнізону і підрозділів, які перебували у Цумані, кинулися на Олики. Але там їх уже чекали радянські артилеристи і танкісти.

Партизани Ровенщини, переслідуючи розгромленого ворога, пішли на Ровно.

44

Оборона фашистських військ під Ровно і Луцьком зазнала поразки. Війська правого крила Першого Українського фронту, майстерно здійснивши глибокий обхід ворожої оборони, у взаємодії з партизанами ровенських і волинських з'єднань нанесли одночасний удар по ровенському і луцькому угрупованню гітлерівців. Ця операція мала неабияке стратегічне значення для дальшого ходу воєнних дій. Перший Український фронт виходив з поліських лісів і боліт Ровенщини і Волині на оперативний простір у глибокому тилу німецько-фашистських військ. Відкривався шлях у передгір'я Карпат, знищувалася остання система ворожих укріплень на Україні.

— Вперед!

— На Ровно!

Наш савний обоз по мокрому снігу поспішав слідом за партизанами-кіннотниками. Навкруги гуло, ревіло — клетотів бій. Віддалік вибухали снаряди, міни. Та коли ми виїхали на відкриту місцевість, ворожі мінометники раптом перенесли вогонь на нас.

Над головою завило люто і грізно. Потім ударило. Сани перевернулися. В очах потемніло. Я кудись падав... Неначе в безодню...

Коли отямився, наді мною схилилися Смирнов і Корчев. Вони допомогли мені встати і щось говорили, але я їх не чув.

Пола моєї шинелі — одне ганчір'я.

— Льоня Смирнов і комісар Корчев встигли вас відтягти і врятувати від другої міни, — говорив Уманець. — Ні коней, ні саней на дорозі. І це за три кілометри від

Ровно! Б'ють, прокляті, влучно! Та зараз їм Бакальчук пошле порцію снарядів... Василю Андрійовичу! Рідний! Це все я винен. Хотів, щоб ви їхали на гарних саях. А німці зрозуміли, що в таких саях їде, звичайно, командир. За три кілометри від Ровно...

— Що ти, Миколо. Ніхто не винен. Війна ж... Дай мені води.

Коли свистіли міни, Уманець затуляв мене собою. Та ось заgrimіли наші гармати, накриваючи снарядами батарею мінометників.

— На Ровно!

— За Батьківщину!

«За Батьківщину!» — з цим вигуком, що став прапором наших бійців, пішли в атаку козаки Тувинського ескадрону 8-ї гвардійської кавалерійської козачої дивізії імені Морозова. Козаків-тувинців вів у бій гвардії капітан Кечил-Оол. Кіннотники врізалися в першу групу гітлерівських солдатів і клинками порубали тридцять з п'ятдесяти. Решта фашистів втекла на запасні позиції.

З козацькою хоробрістю бився взвод кіннотників гвардії капітана Овчинникова. Кавалеристи Овчинникова розгромили роту ворога й примусили її відступити.

Після першого бою кавалеристам довелося спішитися. Тепер вони діяли не клинками, а автоматами, кулеметами, гвинтівками.

Мінометники старшини Тимошенка били влучно, чітко, накриваючи ціль і розчищаючи шлях для піших кавалеристів.

А під селом Сурмичі противник перейшов у контратаку на Тувинський ескадрон. Одинадцять кулеметників взводу лейтенанта Бурсакая і обслуга протитанкових рушниць гвардії старшини Серая в тяжкому бою загинули всі до одного, але не відступили, врятували ескадрон від танкового удару ворога.

Командир станкового кулемета старший сержант Чот під час контратаки ворога зайняв позицію попереду своїх і зустрів гітлерівців щільним вогнем. Фашисти перебили обслугу кулемета. Залишився один Чот. На нього напали три гітлерівці. Одного Чот убив прикладом, другого застрелив останньою кулею, а третього задушив руками. Командир відділення шабельного взводу гвардії старший сержант Лама. Сурюя після того, як був поранений

командир, очолив взвод, командував ним, навіть коли сам був двічі поранений.

Гарматна обслуга сержанта Сергієнка із 313-го гвардійського артилерійського полку 121-ї гвардійської стрілецької дивізії Героя Радянського Союзу генерал-майора Червонія першою розпочала вогонь по ворожих укріпленнях на підступах до міста. Батарея гвардії капітана Стрижача цього ж полку знищила на шосе Ровно—Львів вісімнадцять ворожих танків. В цьому нерівному бою загинув і Герой Радянського Союзу капітан Стрижак. Герой Радянського Союзу кулеметник Савельєв на шляху Костопіль — Ровно спалив п'ять автомашин з гітлерівцями, з своєю обслугою захопив будинок держбанку у Ровно й звідти знищував кулеметним вогнем гітлерівців. Герой Радянського Союзу гвардії сфрейтор Олексій Чернов на цьому ж шляху з гармати знищив понад сто ворожих солдатів і офіцерів. Артдивізіон гвардії майора Пугача розстропив десятки автомашин з солдатами по дорозі з Тучина на Ровно...

Ішла на захід і Житомирська партизанська дивізія імені Щорса під командуванням Степана Маликова і Леоніда Бугаєнка. Житомирські партизани після чотирьох денних боїв оволоділи містом Костопіль і утримували його до приходу 121-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Червонія. На рахунок партизанів дивізії імені Щорса під Костонолем — п'ятсот гітлерівців, п'ять танків і три бронемашини. Партизанське з'єднання Івана Шитова в ті ж дні оволоділо містом Березно. 13 січня на світанку партизанські загони з'єднання імені Михайлова під командуванням Антона Одухи і комісара Гната Кузовкова розгромили угруповання фашистів і зайняли райцентр Острог.

В боях за визволення Ровенщини й Волині брали участь партизанські з'єднання генерал-майорів Олександра Сабурова, Михайла Наумова і Петра Вершигори, з'єднання Івана Артюхова, загін Дмитра Медведєва. Партизани зробили гідний внесок у Лудько-Ровенську операцію наших військ. Командуючий 13-ю армією генерал Микола Павлович Пухов у спогадах «Роки випробувань» писав: «У нас встановилися міцні зв'язки з такими видатними діячами партизанського руху, як Сабуров, Тарутюто, Федоров, Бегма. Партизанські штаби всебічно інформували нас про розташування ворога, його укріплен-

ня, чисельність окремих німецьких частин. Все Полісся і район на захід Десни були справжнім партизанським краєм. Тут влада окупантів була відносною. За річкою Горинь нам завжди допомагали партизанські загони товаришів Бегми, Медведєва та інших командирів...»

Величезну, справді історичну перемогу в розгромі німецько-фашистських військ, їхньої техніки здобуло з'єднання генерал-майора Федорова Олексія Федоровича, який за операцію «Ковельський вузол» був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу вдруге. Майже шістьсот п'ятдесят ешелонів ворога підірвали О. Ф. Федорова пустили під укіс влітку, восени і взимку 1943 року, в цей найвідповідальніший період битви за Україну. З'єднання О. Ф. Федорова разом з дивізією житомирських партизанів Степана Маликова брало безпосередню участь у боях за Ковель.

В Луцько-Ровенській операції, здійсненій 13-ю армією під командуванням генерал-лейтенанта М. П. Пухова, відзначилися з'єднання генерал-лейтенанта В. К. Барапова, генерал-лейтенанта М. І. Кириухіна, генерал-майора М. І. Пухова, генерал-майора О. В. Гладкова, генерал-майора П. О. Хрустальова. Всім цим і деяким іншим з'єднанням і частинам наказом Верховного Головнокомандуючого СРСР було присвоєно найменування Ровенських і Луцьких. Їх нагороджено орденами.

Ще виникають короточасні бої на вулицях міста. Ще кілька сутичок з приголомшеним, отетерілим од ударів ворогом, і над Ровно, яке ще димілося від пожеж, був піднятий червоний прапор.

З Гоцанського шосе ідуть на захід непереможні лави Червоної Армії. Затиснуті в лещата гітлерівські солдати, службовці кохівської адміністрації, гестапівці, кати усіх рангів і чинів утікають на Львів, кидаючи свої пожитки й нагробовані речі.

Партизани одразу ж беруть під захист і охорону склади, мости, громадські будівлі. Один за одним на Цуманське шосе вступають загони 1-го з'єднання. Загони «За Батьківщину», імені Богдана Хмельницького, імені Кармелюка під загальним командуванням Федорова Івана Пилиповича з частинами Червоної Армії визволяли Клевань. Тепер вони на північній околиці міста.

Над Ровно майорить червоний стяг, прапор визволення, прапор правди, прапор соціалізму, найсправедли-

вішого устрою, обраного героїчним радянським народом.

Комісар Кизя здивовано закліпав очима, побачивши на вулиці в голові колони кінних і піших партизанів тачанку.

Тачанка була устелена яскравим килимом, що аж очі вбирив, виграючи кольорами проти сонця. На тачанці сидів Максим Місюра із своїм зв'язковим, кулеметником, розвідником і взагалі майстром на всі руки Володею Юшкевичем. Ясні очі Місюри сяють. При боці маузер. Кубанка набакир. От тільки чорне довге пальто...

— Чим не козак! Максим Місюра! — весело гукнув Кизя. — Де ти отаку з килимами, як мальовану, тачанку роздобув?

— Не скинули ж її мені з парашутом! Це коли звернули ми дві фашистські дивізії геть од Цумані на м'ясорубку до Червоної Армії, — відповів Місюра, — то я з Володею забрав у одного гауптмана. Килими були скатані у дудочку. Думаю, треба підстелити, щоб зручніше було. Та й ноги є чим укрити, коли мороз, як зараз... А що таке?

— Та нічого! З визволенням твоєї рідної землі, Максиме Йосиповичу!

— Спасибі! Я ж казав людям ще тоді, давно, що Червона Армія повернеться обов'язково. От і вийшло по-моєму, — весело промовив ветеран Максим Місюра.

Ідуть під прапором батько і два сини Диковицькі, звичайні білоруські селяни, які ще в перші місяці окупації мали намір і господарство вести, і воювати проти гітлерівців. Та скоро довелося плуга і косу закинути геть і взятися за зброю. Спершу з Диковицькими було чотирнадцять напівбеззбройних чоловік проти шістдесяти озброєних ворогів. А ось тепер — загін імені Олександра Невського, який відзначився десятки разів у боях, і особливо в цуманській операції.

Це ж такі командири загонів, як Геращенко С. І., Диковицький С. І., Єгоров П. М., Кабанов В. І., Конча І. І., Куніцький М. Й., Маслюк Ф. П., Надєлін П. С., Санков С. О., Шитов О. Н., Шмат С. А.; такі комісари, як Беляков Т. І., Бельський Н. О., Диковицький М. С., Зубашев М. Д., Коваленко С. Н., Корчев М. С., Кудояр Х. Т., Плужніков С. М., Повторенко О. С., Пономарьов Д. А., Усанов О. А.; такі мінери-підрильники, як Ге-

рой Радянського Союзу Микола Орлов і Ніна Орлова, Петро Козлов, Олекса Ососкало, Іван Пікулик, Юрій Петрусьов, Петро Тагаль, Василь Смогаль, Дмитро і Олександра Чеченя; як командир взводу розвідки Сергій Сидоренко і десятки інших командирів, комісарів, сотні підричників, розвідників і кілька тисяч партизанів ровенських з'єднань знищили, поранили, полонили не одну тисячу фашистських солдатів і офіцерів, пустили під укіс десятки ешелонів, розібрали понад півста кілометрів залізничних колій. Підірвали півтораєста разів мости на залізницях, на ґрунтових і шосейних шляхах. До фронту і на ремонт у свій тил гітлерівці не довели сто танків, сотні автомашин, багато бронемашин, гармат.

Пізніше ми дізналися, що партизанські з'єднання скоувували в області понад тридцять тисяч німців, що майже шість ворожих дивізій так і не прибули на фронт. Отже, партизани справді були другим фронтом для рідної Червоної Армії.

Сяло сонце. Воно неначе уперше зійшло від того червеного дня, коли у місто ввійшли орди Гітлера. А то все була ніч. Люди бачили полум'я вогнищ, на яких кати палили дітей, жінок, стариків. Місто було в хмарах диму од тих багать, і попіл той осідав на брук, на дахи, на листя дерев. Це було вчора.

А сьогодні на центральній магістралі тисячі ровенчан. По головній вулиці ішли військові частини Червоної Армії — піхота, танки, самохідки, артилерія. Цей нестримний потік замикали обозники. Вони теж поспішали на возах за технікою туди ж, на захід, на Віслу, на Одер, на Шпрее, залишивши позаду Дон, Донець, Дніпро, а вчора — Горинь.

Стуговить вулиця від грізного гуркоту. Туди! На захід! Визволяти землі і народи од гітлерівської чуми.

На захід!

Люди цілують бійців і партизанів! Діти махають рученятами!

— Наші прийшли! Мамо, наші!

— Наші!

— Рідні!

Група партизанів оглядала резиденцію рейхскомісара Еріха Коха. У кімнатах, у коридорах розгядіш. Під ногами шурхотіли розкидані ордени і медалі, папери, розбиті глеки з саксонського фарфору, чашки. Ящики з столів лежали на підлозі перевернутими.

На одній з пляшок з-під французького коньяку чорною тушшю виведено: «23/XI 1943». На шийці пляшки чорний траурний бантик. Цим коньяком Еріх Кох поминав свого заступника, оберфюрера СС, голову верховного суду України, керівника головного відділу права при рейхскомісаріаті Альфреда Функа, розстріляного славним Кузнецовим і його соратниками Стругицьким і Камінським.

— Видно, поспішав Кох! — сказав Микола Уманець. — Схопити б його та на шибенцицю! Жаль, що Микола Кузнецов з Терентієм Новаком не встигли розрахуватися з ним.

А мені вчувалися слова Миколи Кузнецова, сказані ним півтора місяця тому в таборі медведівців: «Я ще зробив дуже мало, товаришу генерал».

Микола Уманець, який зустрічався з Кузнецовим, розповідає шоферові Григорію Гащенко, який привіз сюди працівників Українського штабу партизанського руху, про те, як Кузнецов організував викрадення генерала фон Ільгена. Уманець говорить певнено, гаряче:

— Так от, товаришу шофер! Схопити того генерала було нелегко. Шийка велика — заступник Еріха Коха по тилу. Фон Ільген був відомим катом. Терентій Новак в штабі полковника Медведєва сказав партизанам:

— А що, коли ми геть викрадемо цього фон-барона, поки він не розібрався, що й до чого?

Штабісти відповіли:

— Так він і потрапить тобі на гачок.

— Може, й потрапить, — відповів Новак.

Так одразу й не зрозуміли Новака люди в штабі: жартує він чи говорить правду. А потім погодилися, що генерала треба поцупити. Звичайно, що для такої операції потрібна не лише смілива людина, а й така, яка б знала німецьку мову. Полковник Медведєв сказав:

— Є в мене такий чоловік.

— От і добре. А ми тим часом слідкуватимемо за фон-бароном, — пообіцяв Новак.

Ровенські підпільники послали комсомолку Валю, яка знала німецьку мову, домробітницею до генерала. Пішла Валя туди із сльозами на очах. Дівчині не хотілося бути в домі тварюки, що носила ім'я фон Ільгена. Валя вивчила всі звички генерала, його розпорядок дня, дізналась, хто до нього приходить і коля, яка охорона, що роблять ад'ютанти. Жодна дрібниця не пройшла повз увагу Валі.

— Ти так говориш, наче був з Валею на службі в того генерала! — зауважив Григорій Гащенко своєму новому приятелеві.

— Хм... Чудний. Я ж розвідник. І теж не останньої категорії. Я в твого колишнього секретаря райпарткому Бегми був... Понімать треба! — відстоював свої позиції Микола Уманець. — Так от... Незабаром Валентині сказали, щоб вона не плакалася на свою долю, бо за цією операцією стежить Москва... І ось капітан Пауль Зіберт, закривши руки за спину, походжає по вулиці проти особняка генерала фон Ільгена. Зовні Зіберт наче спокійний. Але це зовні. Ти розумієш, чого вартий для людини отой зовнішній спокій? Генерала мені живого брати не доводилося, попадалися мені рибки, але теж хвилювався. Тож гауптман жде сигналу. Але Валя ні гугу. Може, вдома нема фон Ільгена? Може, Валя підвела. Які тільки думки в голову не полізуть. Та витримка в розвідника завжди має бути на висоті. Ця робота не для слабонервових. Жде наш Пауль Зіберт і наступного дня, і третього, і четвертого дня жде сигналу.

— Я б не витримував! Того й гляди, схоплять тебе, — вставив Гащенко.

— Та ось на п'ятий день гардина у правому вікні відсунулася і... на підвіконні в'явився довгожданий фікус. Зіберт хутко звертає на другу вулицю. А незабаром до особняка під'їхав лімузин. З автомобіля виходить гауптман. За ним німецький патруль, тобто медведєвські партизани.

— Пан генерал вдома? — звертається офіцер до вартового.

— Яволь!

Гауптман швидко підіймається по сходах на другий поверх. Його зустрічає ад'ютант.

— Скажіть пану генералу, що прибув гауптман Пауль Зіберт з спецдоповіддю про становище на фронті.

Той побіг доповідати. Зіберт уже в приймальні. Фон Ільген якраз кінчав обідати. Він, звичайно, хоче перевірити у прибулого документи.

— Будь ласка!— простягнув Зіберт папери.

— Я знаю про вас! Сам гер Кох про вас говорив,— сказав генерал.— Відпочиваєте після поранення?

Пауль Зіберт почав доповідати. Не послішав. Треба виграти час. У хлопців нелегке завдання — тихо замінити вартових.

Та ось вони ніби впоралися. Гауптман говорить:

— А може б, нам, пане генерал, поїхати в ліс? Подивимося на живих партизанів.

Фон Ільген сміється. Перед ним жартівник! Чи, може, й справді цей фронтовик гадає, що служити в тилу — все одно, що жити в раю? До чого ж ці молоді офіцери наївні й задерикуваті.

— Ні,— каже фон Ільген.— Партизана я б хотів бачити у себе. І тут з ним поговорив би!— генерал стиснув кулак.

А Пауль Зіберт стежить за кожним рухом фон Ільгена. Лише на мить генерал відвернувся, як на нього вже націлене дуло пістолета.

— Ідіть за мною, пане генерал! Будинок оточений. Кричати не раджу.

Можна уявити, якими стали очі у генерала фон Ільгена! Він прийняв спочатку гауптмана за божевільного, та незабаром фон Ільген усе збагнув і затремтів як осинний лист.

— Вперед!— тихо наказує йому Микола Кузнецов.

Генерал іде вниз, ледве переставляючи ноги. Іде по східцях і, звичайно, думає, що його врятують вартові. Але до вартових звертається наш розвідник:

— Як тут?

— Все в порядку.

Тепер фон Ільгену все байдуже. Тепер для нього втрачено все. Його ведуть до лімузина. Він підкоряється коротким словам наказу партизанського розвідника.

Операція закінчена. Та не зовсім. В цей час мимо проходили три німецьких офіцери. Ідуть і про щось гомонять. Як бути з ними? Пауль Зіберт швидко приймає рішення. Він підскакує до офіцерів і вимагає показати документи.

— Нам ніколи. Спішимо, пане гауптман!

Але Зіберт стоїть на своєму.

— Ваші документи!— причепився до них як реп'ях есесівець.

Офіцери трохи розгубилися. Та нічого не вдієш. Треба показувати есесівцю папери. Гауптман довго їх розглядає, потім повертає і запрошує офіцерів зайти з ним до штабу і там підтвердити, що ним затриманий бандит, переодягнений у німецьку форму. Офіцерам не дуже хочеться зв'язуватися з есесівським капітаном. Вони торочать свої: «Ми поспішаємо!» Двох з них Кузнецов відпустив, а третього таки посадив у свій лімузин.

І ось автомобіль мчить по центральній вулиці, де розташований штаб. Зіберт говорить з офіцером — німецьким штабістом. На цей час очунявся й генерал.

— Гер Зіберт!.. Гауптман...

— Не Зіберт, а Грачов, пане генерал,— відповів розвідник.

Тепер все зрозумів і штабіст. Він хоче зупинити машину. Але хлопці напоготові...

— А як же генерал?— запитав Гащенко.

— Трохи не розрахували хлопці, коли заспокоювали генерала фон Ільгена. Він не витримав удару і помер. Але штабний офіцер пригодився, ще й як! Класний «язик»!

— А хто ж шофером був?

— Микола Струтинський. З місцевих. Сміливий і мислячий розвідник-партизан...

Григорій Гащенко нарешті помітив мене й підійшов, подавши обидві руки.

— От і зустрілися, Василю Андрійовичу. Більше року минуло, як я проводжав вас з московського аеродрому!— говорив зраділий Гащенко.— Я часто пригадую, як ми їздили в Богодухів, потім у Ровно, нашу зустріч у Москві. Мені розповідали партизани, що вас під самісіньким Ровно накрило міною.

— Добре, що пряме попадання в сани і осколками си-
понуло далі,— зітхнув Уманець.

— Де ж тепер?— спитав я Гащенка.

— Поки що в генерала Строчака. Штабістів партизанських вожу. Оце примчали до вас з представником ЦК Андрієм Терентійовичем Чеканюком і Яковом Башем із штабу. Строчак буде, мабуть, завтра.

— Підеш працювати в обком партії?

— Та я з вами не лише в обком, а й на край світу піду працювати,— сказав Гаценко й зиркнув на Уманця.— Разом з Миколою, звичайно.

Уманець з хлопцями ще вивітрював з будинку, кабінетів «ворожий дух», як прийшов Леонід Смирнов разом з новим секретарем, вже не підпільного, обкому комсомолу Катериною Колосовою — енергійною і, видно, беручою до роботи дівчиною.

— Я передаю товарищі Колосовій деякі свої нотатки,— сказав Смирнов.

— Вони добре послужать нашій пропагандистській роботі,— ствердила Колосова.

— Це вірно. Роботи буде у вас багато,— погодився я.— В селах особливо.

— Комсомольці Ровенщини організують шефство над підрозділами Червоної Армії, які дислокуються на території області,— сказала Катерина Колосова.

Катерина Колосова і Петро Глущенко, за рекомендацією ЦК ЛКСМУ, обрані секретарями обкому комсомолу, Колосова — секретар по пропаганді та агітації.

— Шефство — справа потрібна, Катерино Антовівно,— сказав я.— Неодмінно виступайте з лекціями не лише про міжнародний стан, а й розповідайте про подвиги радянської молоді у Вітчизняній війні і зокрема про партизанів-комсомольців Ровенщини...

Чомусь хотілося мені назвати цю вродливу дівчину, з тугими каштановими, майже до колін, косами,— донькою. У мене два сини — Володя і Васильок. А дочки нема. Від усього серця бажалось, щоб Катерині поталанило, пощастило, як моїй рідній дитині.

Дівчата-комсомолки і жінки приготували червоноармійцям немудрі подарунки — вишиті кисети з тютюном, шкарпетки, шарфи і рукавиці. Проводжаючи делегацію, я сказав:

— Вас їде тридцять чоловік. І хоч Катерина Антовівна наймолодша, слово її — закон, вона — ваш командир. Обстановка на фронті складна. Зігрійте своїм приїздом серця фронтовиків. Якщо будуть серед них ровенчани, то розкажіть їм, як ми тут розпочинаємо відроджувати життя у визволених від фашистської нечисті районах. Передайте привіт командуючому армією Миколі Павловичу Пухову, командир дивізії Олександровичу Васильовичу Глад-

кову і всім бійцям та офіцерам, які брали участь в боях за Ровенщину...

А незабаром командир дивізії О. В. Гладков у розмові зі мною запитав:

— Вам нічого не розповідала ваш секретар обкому комсомолу?

— А що?— відповів я, не знаючи, що таке могла утаїти наша Катерина.

— Трапилося так, що її виступ був перерваний артилерійським обстрілом. Я звелів Катерині Антонівні піти в укриття, в бліндаж. Але вона взяла санітарну сумку, перев'язалася ременем, на який начепила баклаги зі спиртом і поповзла до поранених. Двадцяти восьми червоноармійцям вона подала допомогу, багатьох винесла з-під обстрілу...

— Молодець. Оце по-комсомольському!— похвалив я.

— Та це ще не все,— продовжував генерал Гладков.— Наступного дня я включив її до списку бійців, представлених до нагороди орденом Червоної Зірки. Та, почувши своє прізвище перед строем бійців, сказала, що орден— це велика честь, але її нагороджувати не треба, бо вона нічого особливого не зробила і що найбільшою для неї нагородою буде почуття, що бійці, котрим подала допомогу як санітар і медсестра, підуть далі на захід і штурмуватимуть Берлін...

Оповідь генерала зворушила мене до глибини душі. Я знав, що Катерина з усією сердечністю говорила у своїх виступах про Зою Космодем'янську, Лізу Чайкіну, молодогвардійців Краснодару. Знав, що вона знайома з молодогвардійцями, які залишилися у живих на час приходу Червоної Армії, листувалася з Іваном Туркеничем і навіть допомагала письменнику Олександрю Фадєєву збирати матеріал до нарису про Краснодарське молодіжне підпілля. А тепер я почув від командира дивізії про неї саму, як про людину великої мужності і скромності...

В цей час пролунав дзвінкий дівочий голос:

— Можна, Василю Андрійовичу?

— А, це ти?— з радістю зустрів я секретаря обласної редакції Віру Євсєєву.

— Я!

— З таким комсомолом не пропадеш! Як там ваші журналісти влаштувалися?

— Як тільки ми увійшли в Ровно, одразу кинулися до будинку, де була друкарня і редакція окупаційних властей. Там розташувалися, почали господарювати... Ось, Василю Андрійовичу, відбиток газети «Червоний прапор».

За містом ще стріляють, ще пролітають снаряди. А газета вже зверстана. Її робили наші журналісти ще на підступах до Ровно, в поході, в бою. Молодці!

— Ось передова, — показувала Віра.

Я уважно проглянув відбиток:

— А ось і помилка, Віро! Ви тут пишете, що газета є органом «Ровенського підпільного обкому». Який же ми тепер підпільний обком? Минулося підпілля!

— Справді! Ми так поспішали, готуючи перші матеріали в день визволення, що й забули зняти «підпільний». виправимо, Василю Андрійовичу! — пообіцяла Віра Євсєєва.

До кабінету зайшов невисокий на зріст, але міцний в плечах чоловік у кожуху й кубанці. Це був Терентій Новак. Ми кинулися один до одного.

— Що в тебе з руками, Терентію? — спитав я, помітивши червоні плями на руках.

— Пусте... Підривач від мене вибухнув у руках, коли я готував «гостинці» для гітлерівських офіцерів, що обідали в казино. Заживе!.. От ми й зустрілися, товаришу секретар обкому партії, товаришу генерал! «Хоч тяжко буде, переможемо!» Пам'ятаєте? — тихо й схвильовано мовив Терентій Новак. — Я втратив друзів, які до смерті були комуністами. Загинув і Павло Мірющенко.

— Знаю, Терентію. Втрати тяжкі... Як твоя дружина, синок?

— Живі й здорові.

— Як далі? Роботи у нас непочатий край. Область треба підіймати, господарство. Фашисти ж нашкодили на Ровенщині ой-ой-ой, — говорив я. — Іди працювати в облвиконком, Терентію. А зараз будеш в комісії по розслідуванню фашистських злочинів.

— Так, — зітхнув Новак. — Знаю. На моїх очах які страхіття були... Але роботу я собі вже підшукав. Оце порадитися прийшов, — він кивнув головою на захід. — Парашут за спину і... туди. Ще ж Польща, Чехословаччина під чоботом німаків. Та й Берлін нашим брати треба. Я знаю польську і німецьку. Там я потрібніший.

— То хочеш на захід, Терентію Федоровичу? — запитав я.

— Так. Вже ніби чую гудіння моторів. А серце трохи щемить. Страшнуvато, звичайно, стрибати з літака на во-
рожу територію. Та й на землі нелегко бути. Але треба.
Без цього не обійтися Червоної Армії, цього вимагає пе-
ремога над найзапеклішим ворогом людства — гітлерів-
ським фашизмом. Треба летіти. Цього вимагають загато-
вані Іван Луць, Настка Куреша, Павло Мірющенко, Ми-
кола Остафів, десятки патріотів-підпільників і партизанів.
«Не забудьте!» — кличуть тисячі розстріляних на Білій
вулиці.

46

Якось на дорозі я зустрів Катерину Коло-
сову і запросив у машину. Вона всілася на задню лаву,
похукала на руки і, вийнявши з портфельчика товстий
зошит, заходилася писати.

— Мало ти наговорилася у селах, що забажалося ще
й пописати,— зауважив я.— Можна зазирнути хоч одним
оком, якщо не секрет?..

Катерина простягла мені зошита.

Це був її щоденник.

«Ровно... Позавчора Київ, сьогодні Ровно. Викликали
мене Василь Семенович Костенко, Микола Антонович
Кузнецов і Марія Максимівна Підтиченко: «Треба, Кате-
рино, зайнятися пропагандистською роботою в Ровен-
ському обкомі ЛКСМУ; дуже потрібно це для загальної
справи, для діла».

У перший же день приїзду розмовляла з Василем
Андрійовичем. Він запитав: «Знаєте, що сказано у
В. Г. Короленка про Ровно?» — «Не пам'ятаю». — «Читай-
те,— він витяг книжку: «Якщо ви під'їжджаєте до міс-
течка зі сходу, вам перш за все впадає в очі тюрма, най-
краща архітектурна споруда міста. Саме місто розкину-
лося унизу над сонними ставками, і до нього доводиться
спускатися по похилому шосе, загородженому традицій-
ною «заставою»...

Сірі паркани, осілі в землю хати. Це точно. Ще висо-
чить костьол. Тут загинув Олеко Дундич. Приходили вій-
ська С. М. Будьонного. Партизанський край... «З Ровно
зробимо рівно»,— розкидали листівки фашисти.

Місто «одвіку руських государів»,— як писав Іван IV Сигізмунду II Августу. Власність литовських, українських, польських феодалів.

В 1918 році тут був В. І. Кіквідзе, в 1920-му — Перша Кізна. Василь Андрійович Бегма був першим секретарем підпільного обкому КП(б)У.

Скільки тут роботи! Через два дні від'їзд на фронт на чолі делегації трудящих області.

Берестечко...

Приїхали на світанку. Ночували на відстані од фронту. Познайомились з командуванням, а потім пішли до бійців. Вони вже середнього віку — їм по 30—35 років. «Завтра мітинги,— сказав генерал,— треба виступити, бо через три дні — в бій ідуть люди. Знову в бій...

Виступала 47 разів. Розповідала, що немає жодної людини, яка б не думала про них — бійців і офіцерів, що відстоюють землю Радянську від ворога. Виступати довелося на самому передньому краї, напівголосом, щоб трикляті не підняли вогонь, але все ж в одному місці вони засікли і пішли в атаку на артилерійський дивізіон. Командир дивізіону — стрункий сіроокий майор Костянтин Григорович Алячин — був поранений в ногу і руку, але не виходив з поля бою, поки той бій не скінчився нашою перемогою. Справжній герой. Мужній, хоробрий чоловік, кристалева людина. Після бою на посылки, в медсанбат, а потім — до госпіталю. Куди? Може, в Ровно?

Треба взагалі домовитися про шефство комсомолу над пораненими.

Спати хочу, пора; про останнє потім».

«Бої йдуть. Жорстока невблаганна смерть косить людей. Виступала на фронті перед бійцями. З атаки прийшло вісім з усього батальйону. Йшли хлопці один в один, а потім лежали, мов живі.

Страшно. Скільки матерів серцем чують, що і їх синів уже немає! Скільки?!

Загинув і Ваня Туркенич. Ванно, Ванно! Як ти мріяв про життя! І тебе немає...»

«Діти голодні, матері з сумом в очах. Знову, як і скрізь. Знову...»

«Всі повинні працювати так, щоб зробити те, що вони намітили, але не встигли завершити. Всі... Не може бути серед тих, хто в тилу, байдужих, ледарів, пристосованців».

«Роздала всю зарплату на дітей двох сімей. Вірніше, купила все, щоб їх одягти, бо в цих двох матерів, крім голоду і холоду та вдовиної долі, в хаті нічого немає...»

«В селах бандерівські бандити. Підеш у справах по стверненню комсомольської організації, підпишеш комсомольські квитки, а на завтра — повісили клятві комсомольців... Василь Андрійович попередив, щоб менше їздила без охорони по селах. А що вдієш? Де її візьмеш, ту охорону, коли всі хлопці на фронті і лиш одиниці тут, більшість — дівчата. Справжні друзі — Петро Мусієнко, Ваня Кухарчук, Вася Мусієнко, Сергій Бутко, Анатолій Бакін...

Петро Мусієнко — секретар Козинського райкому ЛКСМУ, закінчив десять класів, воював партизаном, а оце посланий у прифронтний район, бо Василь Андрійович сказав, щоб поблизу фронту секретарями були не дівчата, а хлопці.

Довелося приймати гостей — 26 недавніх партизанів. Я отоварила 26 обідів із своєї картки за весь місяць, щоб нагодувати їх. А сьогодні комсомольці спасли від голоду, передавши кілька кілограмів борошна і цеберку картоплі...»

Та ось треба було об'їжджати шматок шосе ґрунтовою дорогою з вибоїнами і я звернувся до супутниці:

— Хороші у тебе друзі, а ще важливіше, що ти так до них ставишся. Отакі ж люди оточували і мене в партизанах: одну цигарку поділять на десятьох... Знаєш, Катю, ще до війни на сесії Верховної Ради я зустрічався з Фадєєвим, але поговорити як слід не довелося. Розкажи про нього. Ти ж знаєш його по Краснодару.

Катерина стала розповідати:

— Напрочуд скромна людина Олександр Фадєєв. Вищий, стрункий, красиві розумні очі. Щовечора ми ходили втрьох по Краснодару — він, Ваня Туркенич, якого викликали з фронту, і я. Фадєєв говорив, що всі повинні працювати так, щоб зробити те, що памітили молодогвардійці, але не встигли завершити. Всі... Серед нас не може бути ледарів, запроданців. Кожен повинен працювати. Цим визначається любов до своєї Вітчизни, до свого народу. Не можеш битися з мечем в руках, борись добрим словом, клич на труд і на бій з ворогом тих, хто може бити ворога; нехай жодна людина не лишається осторонь великої битви за Батьківщину! — гаряче розповідала Катерина про пам'ятну зустріч у Краснодарі. — Вечорами я

вчила їх обох співати «Понад лугом зелененьким» і «Місяць на небі». Ми співали тихо, щоб тільки було чуто нам. Фадєєв попросив мене прислати листи Туркенича з фронту. Я так і зробила, переписавши їх зміст у свій зошит...

— Ти все це розповідай у своїх виступах перед солдатами, перед молоддю, — порадив я.

— Та якось, може, й незручно, — відповіла вона.

Машина виїхала на шосе, і я знову розгорнув щоденника.

Ось лист Івана Туркенича:

«Ти не уявляєш, Катрусю, як хочу жити після всього пережитого. Але жити буду тільки ціною великої боротьби з ворогом і остаточної перемоги над ним. Нещодавно викликав начальник політвідділу, запрошував на посаду в тилу, де вже відгриміла війна. Я так на нього визвірився, що він, мабуть, подумав, що я божевільний. Ні, поки б'ється серце в моїх грудях, я буду бити їх, жорстоко битиму за всіх моїх молодогвардійців!

Чи бачила після нашої зустрічі Олександра Олександровича? Як він? Що в тебе нового?..»

...А тепер він загинув. Ванно, Ванно! Щирий ти і чудовий мій друже!..»

До Ровно ми їхали ще з годину мовчки. Я був під враженням прочитаного. В пам'яті зринув секретар підпільного обкому ЛКСМУ Тихін Беляков, його мужня смерть. Останні слова Белякова: «Аби серце билося. Рани загояться...» Однак гаряче серце Тихона Белякова перестало битися... Перестали битися серця Вані Туркенича, молодогвардійців Краснодону, мільйонів їх ровесників, які віддали своє життя за честь, свободу і незалежність нашої Радянської Батьківщини. Але комсомольське серце буде битися до останнього подиху в грудях інших мільйонів таких же молодих!

47

В Ровно і навколишніх пунктах зосередилося багато партизанських з'єднань. Частина загонів провела операцію по очищенню лісових масивів од банд. Частина чекала розформування, щоб поповнити лави Чер-

воної Армії. Багато кращих загонів і з'єднань готувалися вже переходити лінію фронту.

Прибув до нас у Ровно і начальник Українського штабу партизанського руху генерал-лейтенант Строкач, цей невсипущий, з гарячим серцем командир.

— Ровенщина визволена. У вас непочатий край роботи по відбудові господарства області,— говорив генерал Строкач.— Але війна не закінчена, і вам, товаришу Бегма, доведеться піклуватися про партизанські загони й групи, які від вас підуть і полетять на захід, як про своїх дітей. Цього вимагає стратегія. Зрештою, нас просять братські компартії допомогти їхнім патріотам у боротьбі проти гітлерівських загарбників. Робота почесна, відповідальна і має інтернаціональне значення. Настає час, Василю Андрійовичу, про який я говорив Яну Налепці минулим літом, коли зустрівся з ним у сабуровському з'єднанні, про який я говорив вашим командирам — полякам Куніцькому, Собесяку. Війна переноситься за межі нашої країни, і там ще до приходу Червоної Армії партизани повинні завдати удар за ударом по комунікаціях противника. Наш шановний полковник Старинов передає в руки партизанських мінерів свою радіоміну. Ось тепер і зважте! Хлопці-добровольці, їхній досвід громити ешелони й фашизм взагалі, плюс диво техніки — міна, керована по радіо... Та ми й Карпати зрушимо!

— Можете запевнити ЦК КП(б) України, що Ровенський обком партії зробить все, щоб Український партизанський штаб виконав свій інтернаціональний обов'язок у визволенні братніх народів від ярма фашизму.

— Все це так,— замислено промовив Строкач.— Але вже тепер ми з вами повинні домогтися того, щоб люди, які підуть від нас за кордон, завжди пам'ятали, що вони воюватимуть не дома, а на чужій землі, де є свої звичаї, де народ говорить іншою мовою. Кожен наш партизан повинен проїнятися повагою до місцевих жителів, і на землі, де воюватиме, повинен завжди відчувати, що він не просто воїн, а посланець держави соціалізму, посланець армії-визволительки. Все це дуже важливо і потрібно нашим партизанам там. Це навіть важливіше нових радіомін Старинова.

Слова у Строкача не розходилися з ділом. Десь через два дні в обком партії прибула делегація з Війська Польського на чолі з полковником. На цю розмову ми запросили

Терентія Новака, Юзефа Собесяка, Миколу Куніцького, Сергія Санкова.

Полковник з Війська Польського говорив про складність обстановки, що виникла у Польщі, і про насущні завдання демократичних сил.

— Радянська Армія на фронті розгортає наступ. Вже недалеко той час, коли з польської землі будуть геть вигнані фашистські окупанти. Разом з вашими військами на фронті проти ворога б'ються і частини Війська Польського, сформовані в СРСР. Але справа визволення Польщі вимагає од нас, поляків, нових зусиль, вимагає активізації всіх патріотичних сил в країні. Багато наших комуністів уже загинули в боях. Їх треба замінити. Треба вирвати отих рядових і молодших офіцерів з-під впливу ворожих нам течій...

— Товариш Бегма розповідав нам про вашу роботу в підпіллі, товаришу Новак. Ми знаємо вас по довоєнних роках, коли ви пліч-о-пліч з польськими комуністами боролись за права народу...— звернувся полковник до Новака.

— Я вас зрозумів, товаришу полковник. Я полечу в Польщу,— відповів Новак.

— Інакше й не може бути,— додав я.— Що ж, Терентію, знову у вир боротьби? Знову під чужим прізвиськом?

— Чому під чужим? Воно вже мов. Я буду в Польщі Петром. Може, колись почуєте про такого,— задумливо промовив Новак.

Через двадцять років після війни мені довелося побувати в Польській Народній Республіці. Біля села Глушки на галявині ми побачили гранітний обеліск. На ньому висічені слова про те, що в жорстоких боях з есесівською дивізією, озброєною танками й артилерією, прославилися бійці інтернаціональних бригад «Вольносьць» і «Звіцєнство» під командуванням полковника Петра. Цим мужнім полковником був Терентій Новак...

Та ось до кабінету зайшов стрункий, вродливий, у новій формі майора Війська Польського Юзеф Собесяк-Макс. На голові в нього конфедератка, з-під якої вибирався русявий зуб.

— Справжній красень ти, Максє! Поки дійдеш до Польщі, в тебе закохаються всі волинські дівчата, а про полячок годі й казати.

— А я люблю тільки свою дружину, товаришу генерал,— відповів Юзеф Собесяк.— Я ось підібрав людей в загін. Всі добровольці. Тут і поляки, і українці, і росіяни, і білоруси. Більшість із них добре знаю. Бував з ними в боях.

— Правильно, товаришу Макс. Головне, щоб люди були бойовими і відданими справі. Ми віримо, що загін на польській землі ще більше зміцнить нашу бойову дружбу, яка народилася в боях тут, на Волині, Ровенщині... Чув уже, що ти нагороджений хрестом «Віртуті Мілітарі». Щиро вітаю з такою високою нагородою вашої держави!

— Дякую, Василю Андрійовичу,— вклонився Юзеф Собесяк і щиро всміхнувся.— То що ж, я вже відпочив, коли писав звіт в Українському штабі партизанського руху. Розмовляв з генералом Строкачем. Час іти на захід!— сказав і міцно потиснув мені руку майор Макс Собесяк, майбутній генерал Війська Польського, воєначальник, побратим українських партизанів.

На захід.

Майже одночасно з Терентієм Новаком, який полетів з десантом в Келецьке воєводство, в далекий рейд на польську землю ми спорядили загони Павла Неделіна, Миколи Куніцького і загін «Смерть фашизму» Сергія Санкова. Я говорив з Миколою Куніцьким і пригадавав ранню весну минулого року. Що було б з Куніцьким, його товаришами, якби вони не зустрілися з нами! Вони б могли піддатися впливу отих різних далеких від народу груп, про які говорив полковник Війська Польського. А тепер Куніцький — загартований політично боєць-антифашист, тепер він знає ту істину, що без польського робітничого класу, без польських комуністів, без нашої дружби вільна, сильна, незалежна, демократична Польща неможлива.

— Я ніколи не забуду своїх побратимів по партизанській війні на Україні,— говорив схвильовано Куніцький.— Ви, дорогі друзі, завжди будете в моєму серці. І вам за все спасибі, товаришу генерал!

Воїни польського з'єднання на чолі з Миколою Куніцьким рушили під звуки маршу, який на прощання виконали Куніцький на акордеоні і Зубашев на скрипці. Незабутні хвилини, вияв найдорожчого, що є в людей,— дружба, довір'я.

Строкач, представники ЦК КП(б) України і УШПР, які прибули в Ровно, як на параді, вітають загони, що

проходять повз нас. Ось перед нами бійці загону «Смерть фашизму».

З генералом Строкачем ми провели загопи за місто. Якось хвилююче було на серці, сумно і водночас приємно. Сумно, бо розлучасяся з такими людьми, як Новак, Собосяк, Кувицький, Санков... Приємно, бо ці люди отак, як і співають у своїй нехитрій пісні, готові в кожну мить на все в ім'я своєї Батьківщини і всього людства.

А ще через день ми проводжали на захід 2-е з'єднання ровенських партизанів з восьми загонів під командуванням І. П. Федорова і Л. Є. Кизи. Їхній маршрут лежав через Волинь в район Борислава, Дрогобича.

З цими загонами міцно сплелася вся моя робота у ворожому тилу. З цими загонами пройдено сотні кілометрів, десятки боїв. З ними все моє партизанське життя, незабутнє до самої смерті, хвилююче...

Того дня ми вилетіли до Млинова. В кабіні пілотів молоді, веселі хлопці: Анатолій Малинський, Михайло Пономаренко — кращі льотчики нашої області, а за кермом їхній ровесник Борис Бугаєв *, командир авіазагону. Без своєї транспортної авіації ми, мов без ніг, бо в багатьох північних районах цілковите бездоріжжя, та й швидкість в нинішні часи багато значить. Зі мною летить і Колосова. Ми запізналися і тому наздоганяємо решту делегації, що поїхала в авіачастину, у Млинів.

Перед шеренгами пілотів, які вишикувалися один в один, з орденами на грудях, я розповів про перші кроки трудящих Ровенщини у відбудові народного господарства області. Колосова передала вітання від комсомольців і молоді, сказала, що вся юнь захоплюється подвигами славних соколів. У свій час Катерина мріяла стати пілотом, навіть закінчила аероклуб, та довелося в силу обставин кінчати педінститут, але душею вона була завжди з авіаторами.

Коли закінчилася офіційна частина, ми познайомилися з асами полку «Ільюшиних», які вже здійснили по 100—150 бойових вильотів. Ними були Салтан Біджієв, Олександр Кузін, Тимофій Лядський, Анатолій Федулов, Георгій Береговий. Стрільцем-радистом у капітана Георгія

* Нині Борис Павлович Бугаєв — міністр цивільної авіації СРСР, Герой Соціалістичної Праці, Головний маршал авіації. (Ред.).

Берегового * був Віктор Харитонов, педавній військовий фельдшер, який закінчив спеціальні курси і домігся призначення в рідний гвардійський полк, в екіпаж свого друга Берегового. Дружні, веселі, вродливі, з трьома-чотирма бойовими орденами на грудях, пілоти-штурмовики прилетіли на Ровенську землю після боїв на Калінінському фронті, на Курській дузі, на Дніпрі, під Києвом і Житомиром. Траплялося, що поверталися вони на аеродром з великими пробоїнами у своїх «ілах», «на честном слове і на одном крыле», як говориться у їхній пісенці.

* *
*

Так сталося, що в останній день війни я був у тому ж Клесові, де ранком 22 червня 1941 року мене застала звістка про віроломний напад фашистської Німеччини на нашу країну. І цього разу мені нелегко було дістатися до Ровно. Я подзвонив у Сарни, на залізничний вузол. У телефонній трубці почув лункі гарматні постріли.

— Що там у вас трапилося?— запитав я.

— Салют, Василю Андрійовичу, на честь дня Перемоги!

— Який ще салют?

— Стріляє бронепоїзд. Там якраз секретар обкому комсомолу Колосова, а весь екіпаж бронепоїзда — комсомольський. Оце вони і салютують...

— Дивіться, вам це так не минеться,— розсердився я в ту хвилину.—Отাকে придумати: стріляти в бронепоїзда!..

— Ми пришлемо бронепоїзд за вами!— сказали з станції Сарни.

— Приїду й на дрезині...

Та чи зміг я відчитувати командира бронепоїзда і секретаря обкому комсомолу за той салют у день довгожданої Перемоги над фашизмом!.. За годину за нами прилетів Борис Бугаєв, бо треба було встигнути у Ровно на мітинг.

Був у нас ще один мітинг, який не забути ніколи. З далеких і переможних походів і боїв, з-за кордону по-

* То була зустріч В. А. Бегми в майбутнім космонавтом, двічі Героєм Радянського Союзу Георгієм Тимофійовичем Береговим, ім'я якого через чверть століття знатиме весь світ. На жаль, до польоту Г. Т. Берегового в космос Василь Андрійович не дожив, він помер в 1965 році. (Прим автора літзапису.)

вернулася славно 13-а армія генерала М. П. Пухова. На вулиці міста вийшли тисячі ровенчан. Пліч-о-пліч з воїнами Червоної Армії вишикувалися партизанські загони, які зробили все, щоб допомогти своїм військам на фронті, щоб взаємодіяти з ними в боях за визволення області від фашистських загарбників.

Серед прибулих воїнів був вродливий, з задумливою, лагідною усмішкою капітан на костях, Герой Радянського Союзу Микола Григорович Колосов. Високе звання йому присвоїли за форсування Одера. На початку війни Микола добровільно пішов на фронт і влітку сорок другого року командував артбатареєю у важких оборонних боях під Воронежем, потім був учасником битви на Курській дузі. Серед підрозділів 13-ї армії, які першими форсували Дніпро, була і артилерійська батарея старшого лейтенанта Колосова, котрій допомогли переправитися на правий берег партизани. Першими гарматами Миколи Колосова вступили і на землю Ровенщини. В останній день війни капітана Колосова уже який раз тяжко поранило. Та не лише один він з простої російської сім'ї Колосових пролив кров за Вітчизну. Загинули в боях брати Іван, Василь і Тимофій. Без ноги повернувся додому брат Петро, ледве встигли вихопити партизани з пазурів фашистів сестру Марію, розвідницю загону. Наймолодшому братові — чотирнадцятирічному Анатолію — слалася дорога в авіацію.

Я запросив капітана Колосова на трибуну і поставив його поруч з нашим секретарем обкому комсомолу — його дружиною. Мовчки дивився на молоде подружжя, на нову, створену у вогні смертей радянську сім'ю, на вишикувані ряди червоноармійців під прапором доблесної 13-ї армії, на колони моїх бойових побратимів — партизанів Ровенщини, яких теж була ціла армія — понад шість тисяч, на багатотисячний натовп ровенчан, що кидали букети квітів під ноги воїнів і партизанів, і в голові раптом зрянули слова Миколи Васильовича Гоголя з повісті «Тарас Бульба», герой якої на смерть бився на нашій ровенській землі, під Дубно: «Чи знайдуться у світі такі вогні, муки і така сила, яка б пересилила руську силу!»

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Перегорнута остання сторінка цього літопису, героями якого серед десятків людей були і його автори — В. А. Бегма і Л. С. Кизя. З часу, коли відбулися описувані події, вже минуло понад три десятиріччя. Життя пішло далі, народилися нові покоління радянських людей. Все рідшають шеренги ветеранів. В 1965 році помер і Василь Андрійович Бегма, а в 1974 — Лука Єгорович Кизя, з якими я, здійснюючи літературний запис книги, працював разом, і які назавжди залишилися в моїй пам'яті втіленням мужності, вірності, щирості, душевної простоти і скромності.

Нема уже серед живих авторів В. А. Бегми і Л. С. Кизи, але валишиться людям їхня книга, яка всіма помислами і духом своїм звернена до розуму й серцець тих, котрим нести далі, до комунізму, непереможний стяг революції, відстояний у запеклих боях проти гітлерівського фашизму в 1941—1945 роках. Хай цей твір лишиться в пам'яті синів і онуків, як спомин про нескорені шляхи їхніх батьків і дідів у найгірші роки ХХ століття.

*Павло Автомонов, письменник,
кандидат історичних наук.*

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША

(Оповідь В. А. Бегми)

ЗА СЛУЧЧЮ І ГОРИННЮ . . . 5

ЧАСТИНА ДРУГА

(Оповідь Л. Є. Кизи)

ПОЧАТОК ВЕЛИКИХ ПОХОДІВ . . . 97

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

(Оповідь В. А. Бегми)

НАШІ СИЛИ РОСТУТЬ . . . 191

ВАСИЛИЙ АНДРЕЕВИЧ БЕГМА

ЛУКА ЕГОРОВИЧ КИЗЯ

ПУТИ НЕПОКОРОЕННЫХ

Литературная запись

Павла Федоровича Автомонова

(На українском языке)

Политиздат України

Завідуючий редакцією *В. Й. Марков*

Редактор *Л. Д. Михайлова*

Молодший редактор *Н. М. Кравченко*

Художник *О. І. Петрушко*

Художній редактор *М. І. Ткаченко*

Технічний редактор *М. Я. Таратуга*

Коректори *Л. Г. Марківська, А. М. Протодіаконова*

Информ. бланк № 887.

Здано на виробництво 29.VIII. 1977 р. Підписано до друку 21.X. 1977 р. БФ 28 805. Формат 84 × 108¹/₃₂. Фіз.-друк. арк. 15. Ум.-друк. арк. 25,2. Обл.-вид. арк. 25,48. Папір № 2. Тираж 165 000. Ціна 1 крб., 90 коп. Зам. 568.

Політвидав України. Київ, Десятична, 4/6.

Київська книжкова фабрика республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, вул. Воровського, 24.

